ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК 7

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITÉ DE CHILANDAR

RECUEIL DE CHILANDAR

7

DIRECTEUR VOJISLAV J. DJURIĆ

BEOGRAD 1989

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

7

УРЕДНИК ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

БЕОГРАД 1989

АМБЛЕМ: РЕЉЕФ НА КАМЕНОЈ ПЛОЧИ,
ГЛАВНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА
ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, XIV ВЕК

HILANDAR IN THE MIDDLE AGES

(Origins and an Outline of its History)*

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

The foundation of the Serbian monastery of Hilandar is linked with the arrival on Mount Athos of the Serbian Megas Zoupanos (župan) Stefan Nemanja (1166—1199) and his son Rastko. Rastko was the first to arrive probably at the beginning of the last decade of the 12th century (around 1192) when he became a novice in the monastery of Panteleimon. After some time, on the Day of the Annunciation, the feast day of the monastery of Vatopedi, Sava moved to this monastery. Here he received the angelic habit from the higoumenos Theostiriktos taking the name Sava. During his long stay in Vatopedi, Sava became well acquainted with the life of the monastery and its order, as well as with the self discipline of the hermits, whose numerous habitations he visited.[1] Stefan Nemanja abdicated on 25th March 1196 and spent more than a year as monk Simeon in his monastery of Studenica. At Sava's invitation he set out for Mount Athos on 8th October 1197 and arrived in Vatopedi in less than a month, on 2nd November.[2] The concern for Vatopedi, which Sava had already shown, was continued after Simeon's arrival. However,

* This paper was read at the Symposium on Hilandar in Princeton (May 5—6, 1987). It may considered as a summary of another work being under preparation, planned to become a full history of Hilandar monastery till 1500.

1 Domentijan, *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, Biograd 1865, 121—39; Domentijan, *Životi sv. Save i sv. Simeona*, transl. L. Mirković, Beograd 1938, 31—45; Teodosije Hilandarac, *Život svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, reedited Dj. Trifunović, Beograd 1973, 12—35; Teodosije. *Žitije svetoga Save*, transl. L. Mirković, ed, D. Bogdanović, Beograd 1984, 12—35. For the bibliography on Chilandar see D. Bogdanović, V. J. Đurić and D. Medaković, *Hilandar*, Beograd 1978, 206 sqq; K. Kämpfer, *Ungelöste Probleme in der Biographie des heiligen Sava von Serbien*, Byzantinoslavica 46 1985, 153—67; D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, 125, n. 29.

2 Cf. F. Barišić, *Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti*, Hilandarski Zbornik 2 (1971) 52—53.

HILANDAR IN THE MIDDLE AGES

(Origins and an Outline of its History)*

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

The foundation of the Serbian monastery of Hilandar is linked with the arrival on Mount Athos of the Serbian Megas Zoupanos (župan) Stefan Nemanja (1166—1199) and his son Rastko. Rastko was the first to arrive probably at the beginning of the last decade of the 12th century (around 1192) when he became a novice in the monastery of Panteleimon. After some time, on the Day of the Annunciation, the feast day of the monastery of Vatopedi, Sava moved to this monastery. Here he received the angelic habit from the higoumenos Theostiriktos taking the name Sava. During his long stay in Vatopedi, Sava became well acquainted with the life of the monastery and its order, as well as with the self discipline of the hermits, whose numerous habitations he visited.[1] Stefan Nemanja abdicated on 25th March 1196 and spent more than a year as monk Simeon in his monastery of Studenica. At Sava's invitation he set out for Mount Athos on 8th October 1197 and arrived in Vatopedi in less than a month, on 2nd November.[2] The concern for Vatopedi, which Sava had already shown, was continued after Simeon's arrival. However,

* This paper was read at the Symposium on Hilandar in Princeton (May 5—6, 1987). It may considered as a summary of another work being under preparation, planned to become a full history of Hilandar monastery till 1500.

1 Domentijan, *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, Biograd 1865, 121—39; Domentijan, *Životi sv. Save i sv. Simeona*, transl. L. Mirković, Beograd 1938, 31—45; Teodosije Hilandarac, *Život svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, reedited Dj. Trifunović, Beograd 1973, 12—35; Teodosije. *Žitije svetoga Save*, transl. L. Mirković, ed, D. Bogdanović, Beograd 1984, 12—35. For the bibliography on Chilandar see D. Bogdanović, V. J. Đurić and D. Medaković, *Hilandar*, Beograd 1978, 206 sqq; K. Kämpfer, *Ungelöste Probleme in der Biographie des heiligen Sava von Serbien*, Byzantinoslavica 46 1985, 153—67; D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, 125, n. 29.

2 Cf. F. Barišić, *Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti*, Hilandarski Zbornik 2 (1971) 52—53.

their activity did not end in Vatopedi. Having visited the monasteries of Mount Athos, they became the „second founders“ (ktetores) of the church in Karyes and the monasteries of Iviron and Great Lavra.[3] While endowing Vatopedi and other monasteries, Simeon and Sava got the idea of building a Serbian monastery. On their journey around Mount Athos they chose a former monastery, called Hilandar, dedicated to the Presentation of the Virgin. It was one of the deserted monasteries which were to be found on Mount Athos.

This monastery had existed as a Greek for nearly two centuries before it was deserted. Its foundation is connected with the name of the monk Georgius, called the Hilandarian. In 982 he sold his former dwelling place (agridion) to the newly founded monastery of Klementos in the neighbourhood, and moved to the Milea area, then a densely inhabited monastic centre. The new dwelling of the Hilandarian soon became a monastery and got the name Hilandar after its founder.[4] The newly built monastery soon took a definite place in the hierarchy of Mount Athos establishments, and its hegoumenos took part in the work of the Protaton. The existence of the Greek Hilandar can be traced up to the end of the seventh decade of the 12th century.[5] Soon afterwards all the Milea area including Hilandar was exposed to the attacks of bandits which were especially frequent during the second half of the 12th century. It seems that there were several attacks which brought about the destruction of Hilandar and the other monasteries of Milea. This deserted Hilandar was chosen by Sava and Simeon for rebuilding.[6]

Having in mind their great friendship with Vatopedi, for which they had done a lot and which they regarded as „their own“ monastery,[7] it seems that in the beginning, the idea of forming a new monastic settlement and its status in relation to Vatopedi was not completely clear, even to Sava and Simeon themselves. All sources, Greek and Serbian, agree that Sava looked for Hilandar as an addition to Vatopedi. This was on the occasion of his first visit to Constantinople, at the end of 1197 or at the beginning of 1198 when Hilandar and the sanctuaries of Milea were excluded from the rule of the Protos and given to Vatopedi, on the basis of the chrysobullon sigillion of the emperor Alexius III.[8] This turn of events did not please the members of the Protaton and other monks of Mount Athos (Hagiorites). They saw

3 Domentijan, ed. Daničić, 156—60 and 55—57; transl. Mirković, 59—63 and 267; Teodosije, ed. Trifunović, 42—48; ed. Bogdanović, 42—48; cf. M. Živojinović, *Ktitorska delatnost svetoga Save.* Sava Nemanjić — Saint Sava. Histoire et tradition, Beograd 1979, 15—16 and S. K. Kisas, *Dve Domentijanove beleške o Protatonu,* Hilandarski Zbornik 6 (1986) 47—58.

4 Archives de l'Athos XIV. *Actes d'Iviron I,* éd. J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou avec la collaboration d'Hélène Métrévéli, Paris 1985, n° 3. About the name Hilandar see: V. G. Barskij, *Vtoroe posejenie Svjatošč Afonskoj Gory,* S. Peterburg 1887, 227—28 and D. N. Anastasijević *Prvobitni postanak imena i manastira Hilandara,* Beograd—Zemun 1927, 1—15.

5 The last mention of this monastery is in August 1169: Archives de l'Athos XII. *Actes de Saint-Pantéléèmôn,* éd. P. Lemerle G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, n° 8, l. 53; cf. Iviron, p. 211, notes.

6 Cf. M. Živojinović, *Manastiri Hilandar i Mileje,* Hilandarski Zbornik 4 (1978) 10—12.

7 Domentijan, ed. Daničić, 160; transl. Mirković, 63; Teodosije, ed. Trifunović, 28, 32, 44; ed. Bogdanović, 27, 32, 43; cf. Živojinović, *Ktitorska delatnost,* 16.

8 Actes de l'Athos V, *Actes de Chilandar.* Actes grecs, éd. par L. Petit et B. Korablev, Viz. Vrem., 19 (1911), priloženie 1, n°s 3, l. 10—12 and 4, l. 46—50.

that Vatopedi by getting Hilandar for itself acquired new opportunities for strengthening and enriching itself. However, they explained their disagreement with the decision as their concern for Hilandar and the sanctuaries of Milea, that is their fear that, once conceded to Vatopedi, these sanctuaries will fall into ruins and disappear. That is why they suggested that Simeon and Sava should rebuild them at their own expense as a monastery.[9]

So it happened that the wish, of the Protos and other hegoumenoi was in accord with the intention of Simeon and Sava to found a Serbian monastery. The Serbian monks were ready to accept the suggestion of the Protaton, under the condition that the Emperor agreed with it and issued a second chrysobullos.[10] Thus, in the spring of 1198, the monk Niphon informed the Emperor of the mutual wish of „the former Grand Duke, the Protos of Mount Athos and the hegoumenoi of all the monasteries". The Emperor accepted this request and in June 1198 issued the chrysobullos logos for Simeon and Sava — the foundation charter of Hilandar. Hilandar and the sanctuaries of Milea were placed under the rule of Simeon and Sava, who had the right to organise them according to their own wishes and „found a monastery which will be used as a refuge for men of the Serbian people who devote themselves to the monastic life".[11]

In the spring of 1198, when Hilandar and the sanctuaries of Milea were already in the hands of Serbian monks and while consent was being sought from the Emperor for the rebuilding of the monastery as a Serbian foundation, Simeon and Sava, through the monk Methodius, the future hegoumenos of Hilandar, invited Duke Stefan to be a ktetor of the monastery as well. Stefan immediately sent great material help for the rebuilding of the monastery and promised he would give everything that would be needed. Then, during the spring of 1198 Sava began building the monastery, gathering „a great multitude of workers, for he wanted to have much done in a short time". The rebuilding and the decoration of the church, which was supplied with all the necessary furnishings, was finished, cells were built for the community and a big rampart with a tower was erected by the middle of 1198.[12] Thus the monastery, or at least a part of it, was ready for the monks to live in (there were about ten of them at that time). In July 1198 when Simeon moved from Vatopedi to Hilandar, the church was consecrated and monastic life was organised.[13] This was possible on the basis of the rights given to the Serbian monks in the charter issued, in June 1198, by the Emperor Alexisu III. Without doubt the most important of these rights was getting complete independence for the monastery which was being founded, i.e. „that it will not be subordinate to anybody, either the Protos of Mount Athos himself or the hegoumenos of Vatopedi, but that it will be independent and selfmanaging, just as the monasteries Iviron and Amal-

9 *Chilandar gr.*, n°s 3, l. 12—20 and 4, l. 23—26.

10 Ibid., n° 3, l. 21—29.

11 Ibid., n°s 4, l. 27—57 and 5, l. 14—27. Both of them chrysoboullos logos (June 1198) and chrysoboullon sigillion (June 1199) are the original documents: Barišić, *Hronološki problemi*, 37.

12 Domentijan, ed. Daničić, 165; transl. Mirković, 67; Teodosije, ed. Trifunović, 50; ed. Bogdanović, 51; cf. Živojinović, *Ktitorska delatnost*, 17.

13 Sava speaks about that: Typikon of Chilandar, ed. Vl. Ćorović, *Spisi sv. Save*, Beograd — Sr. Karlovci 1928, p. 28, l. 18 and *Život svetoga Simeona*, ibid., 171, l. 15; *Spisi svetoga Save i Stevana Prvovenčanoga*, transl. Mirković, Beograd 1939, 44 and 131.

finou of Mount Athos govern themselves".[14] In this chrysobullos Hilandar was also acknowledged as the Emperor's monastery which meant the enjoyment of certain privileges. Sava for his part dedicated the 12th chapter of the Typikon of Hilandar, which he wrote after Simeon's death on February 13, 1199, to the freedom of the monastery.[15] Sava mentions his father's death, also stating that Simeon in his will left the monastery with about ten monks in his care and that the hegoumenos Methodius had left.[16] He was obviously one of Nemanja's men who, it seems, came to Mount Athos from Studenica with him, actively participating in the foundation of Hilandar, travelled to Serbia in the service of the monastery, was its first hegoumenos and, being very loyal to Simeon, returned to Serbia after his death. Sava does not speak of Methodius's heir. However he lays down rules for the election of an hegoumenos, a bursar and other officials and executors of monastery duties as well as other rules about the life and behaviour of the monks.[17]

A significant fact is that Sava founded a hospital in Hilandar. The 40th chapter of the Typikon of Hilandar speaks of this: „We order that a cell be organised as a hospital for the sick and that beds are made for the sick to lie and rest on, and that they have a male nurse to look after them; if many are sick, that they have two male nurses, as well as a big fire place at which the water will be warmed." The hospital was under the authority of the hegoumenos. At the beginning it had eight beds, but was later extended.[18]

Medical literature was fostered in this hospital and the writings of antique medicine were used for treatment, so it can be considered as the oldest Serbian medical school.[19]

When the monastery of Hilandar had been renewed and organised, Sava founded a cell in Karyes in which he wished to devote himself to prayer. This was a dwelling big enough for two or three brothers with a chapel for prayer. The cell was named after Sava the Consecrated of Jerusalem, whose name our Sava had taken. Sava, who devoted himself completely to prayer and fasting in his cell, also layed down rules for the behaviour of those who wished to live in this cell. This is the famous Typikon of Karyes which entirely regulated the position of Sava's cell and its inhabitants and thus created a new type of independent establishment on Mount Athos.[20] The regulations which concern the independence of the cell, in relation

14 *Chilandar gr.*, n°s 4, l. 57—61 and 5, l. 18—24.

15 Chil. Typikon, 72, l. 7—25 and 73, 1—6; transl., Mirković, *Spisi*, 68.

16 Chil. Typikon, 28, l. 4—18; transl. Mirković, *Spisi*, 44.

17 Chil. Typikon, 76, l. 21—78, l. 6; 84—92 and 117—124, transl. Mirković, *Spisi*, 70—77 and 90—94; cf. F. Granić, *Crkvenopravne odredbe Hilendarskog tipika sv. Save o nastojatelju i ostalim manastirskim funkcionerima.* Bogoslovlje 10/2—3 (1935) 3—7.

18 Chil. Typikon, 139—140 and transl Mirković, *Spisi*, 102—103; cf. R. Katić' *Srpska medicina od IX do XIX veka*, Beograd 1967, 299—301.

19 Cf. R. Katić, *Medicina kod Srba u srednjem veku*, Beograd 1958, 167.

20 Karyes Typikon, ed. Ćorović, *Spisi*, 6, l. 5—7 and 10—13; transl. Mirković, *Spisi*, 30; Domentijan, ed. Daničić, 170—71; transl., Mirković, 72; Teodosije, ed. Trifunović, 61; ed. Bogdanović, 62; cf. R. Grujić, *Carica Jelena i ćelija Sv. Save u Kareji*, GSND 14 (1935) 47 and M. Živojinović, *Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku*, Beograd 1972, 91.

to the Protos of Mount Athos and the hegoumenos of the monastery Hilandar, are the most important parts of the Typikon.[21] Although the cell had its vineyards and orchards, Sava ordered that the monastery should give it 60 liters of fat „for the icon lamp in memory of Sava the Consecrated", leaving to the good will of the hegoumenos and community in Hilandar to supply the cell with what else it could — oil, flower etc.[22] However, the most important bond between the cell and Hilandar was the duty of the hegoumenos and the community to select a man from their midst, ready and able to live in the cell, according to its Typikon.[23] Unfortunately, it is not possible to follow all the successors of Sava who were inhabitants of his hermitage. The decisions of the Hilandar community assembly in the selections are not recorded. Yet we can say, of those we know, that they were the most distinguished and highly respected persons among the Hilandarians and the monks of Mount Athos in general. It is known that in 1253 the Karyès cell was inhabited by the monk Domentian, who wrote Sava's biography there, and called himself Sava's pupil.[24] During subsequent centuries many liturgical books as well as books necessary for spiritual education, were copied in the cell.

Hilandar soon (after 1204) shared the fate of the other monasteries on Mount Athos, which became attractive plunder for the Latin conquerors. Sava states this himself while speaking about the transport of Simeon's remains to Serbia. He says: „many disturbances occurred in that area, for the Latins passed and conquered Constantinople, the former Greek land, came as far as us and entered the sacred place as a great disturbance ensued". Sava however succeeded in getting to Serbia with the remains, probably in winter 1205—1206.[25] Mount Athos, as we know, submitted for a short time to the supremacy of the pope in Rome, probably until the death of Pope Innocent III (1216). The entry of Theodore Angelus into Thessalonica at the end of 1224 put an end to the Latin state. This did not improve the situation on Mount Athos which was exposed to pirate attacks. Only the entry of the Emperor John III Vatatzes into Thessalonica in December 1246 brought Mount Athos, not just liberation from the bandit campaigns but, also a certain return to normal. The restoration of the Byzantine Empire in 1261 and the beginning of the reign of Michael VIII Palaeologus (1261—1282) placed Mount Athos in a very favourable position, as the monasteries were granted their old as well as numerous new privileges.[26] We must mention that the monks of Hilandar, as well as the other Hagiorites, did not accept the attempt of Michael VIII to enforce a union on them. This conduct, on the part of the Mount Athos monks, certainly

21 Karyes Typikon, 7, l. 1—5 and 8, l. 10—11; transl. Mirković, 30 and 31; cf. Grujić, op. cit., 48 and Živojinović, op. cit., 92.

22 Karyes Typikon, 7, l. 5—13; Mirković, 30—31; cf. Grujić, l. c. and Živojinović, op. cit., 93.

23 Karyes Typikon, 8, l. 2—13; cf. Grujić, l. c. and Živojinović, op. cit., 93—94.

24 Domentijan, ed. Daničić, 117, 172 and 345; transl., Mirković, 318, 73 and 217, n. 1; cf. Grujić, op. cit., 49—50.

25 *Život svetoga Simeona Nemanje* by Saint Sava, ed. Ćorović, *Spisi*, 171, l. 23—26; transl. Mirković, *Spisi*, 132; cf. Barišić, *Hronološki problemi*, 51; M. Živojinović, *Sveta Gora u doba Latinskog carstva*, ZRVI 17 (1976) 77—78 and Lj. Maksimović who, however, dates this event at the beginning of 1207: *O godini prenosa Nemanjinih moštiju u Srbiju*, ZRVI 24/25 (1986) 437—44.

26 The most detailed study for this period is: P. Lemerle, Chronologie de Lavra de 1204 à 1500: Archives de l'Athos XI, *Actes de Lavra IV*, éd. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Deniese Papachryssanthou avec la collaboration de S. Ćirković, Paris 1982, p. 3—10.

contributed to the fact that the monks, the lower ranks of priests and the people did not accept the decisions of the Council of Lyon (6th June 1274).[27]

Before we go on to the tumultuous events which took place on Mount Athos in the first decades of the 14th century, let us turn to the land possessions of Hilandar, as they were the economic basis for the survival of every monastery. Shortly after its foundation, Hilandar acquired its basic patrimony possessions in Serbia through the donation of Stefan Nemanja (the second half of 1198) and his son Duke Stefan Nemanjić (26th September 1199). Nemanja gave Hilandar nine villages with one marketplace, four beehives, two vineyards and one mountain in the surrounding of Prizren. Stefan Nemanjić enlarged this property by endowing the Serbian monastery with twelve villages in the area of Hvosno, two mountains, two vineyards and the market-place Kninac.[28]

In spite of the significance of these donations in remote Serbia, it was necessary to provide the Hilandar community with an income from the lands closer to the monastery, of which the ones on Mount Athos itself were very important. These were primarily the entire Milea area where Hilandar was situated, given to the monastery by the chrysobulloi of Alexius III (June 1198 and June 1199).[29] Of the monasteries of Milea, we know about St. George, St. Omologites and St. Nicholas, which Sava got from the Protos.[30] They were obviously more significant than the other monasteries of that area and mentioned specially. We believe what Sava's biographer Domentian says to be true: „gathering fourteen monasteries, he (Sava) called them Hilandar".[31] It can not be claimed with certainty that Zygos was also among this number. Zygos was an old monastery near the border of Mount Athos towards Hierissos. When it was allotted to Hilandar by Alexius III, it was completely deserted.[32] We believe that the newly founded Hilandar also had some lands in the region of the Provlaka, because Alexius III gave Simeon and Sava the old monastery „with all its metochia (possessions)".[33] And a record, from 1227, of the transfer of the deserted village Mounzeni near Strymon to Hilandar, shows that it borders on the old lands belonging to the monastery.[34]

27 Ibid., p. 11—14 and M. Živojinović, *Sveta Gora i Lionska unija.* ZRVI 18 (1978) 141—54.

28 Actes de l'Athos V, *Actes de Chilandar.* Actes slaves, éd. B. Korablev, Viz. Vrem., 19 (1912), Priloženie 1, n°s 3, l. 60 sqq and 2, l. 124 sqq.=S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka,* Beograd 1912, 384—85 and 385 I—III; cf. A. Solovjev, *Hilandarska povelja velikog župana Stefana (Prvovenčanog) iz godine* 1200—1202, Prilozi za KJIF 5 (1925) 65—76; Barišić, *Hronološki problemi,* 48—49 and M. Pešikan, *Iz istorije toponimije Podrimlja. II zemljopisna imena iz manastirskih darovnica u gornjem Podrimlju,* Onomatološki prilozi II, Beograd 1981, 23.

29 See n. 11.

30 Domentijan, ed. Daničić, 167—68; transl. Mirković, 70; Teodosije, ed. Trifunović, 51; ed. Bogdanović, 52; cf. Živojinović, *Manastiri,* 12.

31 Domentijan, ed. Daničić, 168; transl. Mirković, 70.

32 *Chilandar gr.,* n° 5, l. 30—38; Domentijan, ed. Daničić, 167 and 71—72; transl. Mirković, 69 and 280—81; Teodosije, ed. Trifunović, 152; ed. Bogdanović, 53; cf. Živojinović, *Manastiri,* 13—14.

33 *Chilandar gr.,* n°s 4, l. 61—66 and 19, l. 54—56.

34 A. Solovjev, *Un inventaire des documents byzantins de Chilandar.* Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 46—47; cf. R. Grujić, *Topografija Hilandarskih metohija u Solunskoj i Strumskoj oblasti od XII do XIV veka.* (Preštampano iz Zbornika radova posvećenog Jovanu Cvijiću), Beograd 1924, 12—13.

The property of Hilandar in the Strymon area enlarged until the end of the 13th century. Mounzeni was revitalised and formed into a metochion.[35] Numerous donations of land in the area of Lužac were also formed into a significant metochion which was to become the object of many disputes in the 14th century between the Hilandarians and the monks of the Bulgarian monastery Zographou.[36] In July 1277, Michael VIII confirmed Hilandar's possession of the village Kastrin.[37]

The monastery domain in Serbia also increased, with donations from the Serbian kings, during the 13th century. The most significant of these are the church of St. Demetrius in Prizren and the cell of St. Petka in Tmorani, in the Skopje area.[38]

As Hilandar was on the east side of Mount Athos it was exposed, like the other monasteries there, to frequent attacks from the Turks, in the last decade of the 13th century. The Turks, coming in their fast boats from the coasts of Asia Minor to Mount Athos, greatly endangered the security of its inhabitants.[39] For this reason King Milutin accepted the request of the Hilandarians to provide some protection for them and built a tower-pyrgos in a place called Hrusia, with a church dedicated to Christ the Saviour, and he supplied it with all that was necessary for the life and religious service of the monks. The tower in Hrusia became an integral part of the monastery and only a monk of Hilandar could become the officer in command of the tower. Apart from that, the monastery was obliged to supply the monks in the tower with food and clothes. However, when establishing this relationship, King Milutin ensured the new foundation great economic independence and ordered that all its possessions should henceforth be managed only by the headman of the tower.[40]

This tower on the coast protected the monastery from attacks from the sea, and thus was not the principal defence points when Hilandar and the entire complex of Mount Athos was exposed to a three-year period (1307—1309) of incursions by land, of Spanish mercenaries — members of the Catalan company. Thanks to data from the Life of Archbishop Danilo II, we know in more detail the destruction to which Mount Athos was then exposed and the misfortunes which its people suffered: „Because such horror could be seen there, when Mount Athos was devastated by the hand of the enemy. Because these godless peoples, Franks, Turks Tatars, Mogovars, Catalans and many others came then to Mount Athos, set on fire many sacred churches and grabbed all the treasures which they had collected, and took prisoners into captivity, and the rest of them died most cruel deaths

35 Praktikon of Chilandar, ed. Vl. Mošin, *Akti iz svetogorskih arhiva*, Spomenik 91 (1939) p. 210.

36 See M. Živojinović, *Jeromonah Mateja i hilandarski metoh u Lušcu*, Hilandarski Zbornik 5 (1983) 51—67.

37 *Chilandar gr.*, n° 8; cf. Grujić, l. c.

38 These are the donations of King Stefan Dragutin (1276—82): *Chilandar sl.*, n°s 6, l. 40—44 and 9, l. 1—4=*Zak. spom.*, 388 X. On the founder of the cell of St. Petka see B. Ferjančić, *Sevast i protosevast Pribo*, Zbornik radova Fil. fak. XV—1 (1975) 91—96.

39 Cf. M. Živojinović, *Concerning Turkish Assaults on Mount Athos in the 14th Century, Based on Byzantine Sources*. Orientalni Institut u Sarajevu, POF 30 (1980) 501—02.

40 *Chilandar sl.*, n°s 10 and 11, l. 45 sqq.= *Zak. spom.*, 475—76 and 478 sqq; cf. R. Grujić, *Gusari na Sv. Gori i hilandarski pirg Hrusija*, GSND 14 (1935) 1—32; Živojinović, *Kelije*, 116 sqq and Eadem, *Hilandar i pirg u Hrusiji*, Hilandarski Zbornik 6 (1986) 59—82.

from hunger." At that time the hegoumenos of Hilandar himself, future archbishop Danilo, „spent in the pyrgos of that monastery three years and three months." This was the tower of St. Sava within the monastery walls, which was built at the founding of the monastery. Although the whole story of the Life of Danilo is somewhat exaggerated, the Catalan invasion did surpass many others in intensity as well as in duration. The tactics of the Catalans was first to try conquering the monastery by siege and then, if they did not succeed, to compel the monks to surrender by starving them. The monastery walls resisted the attacks. The food supplies ran out and many monks tried to save themselves by escaping. The Catalans killed them or made them prisoners.[41]

We know much more about Danilo, the hegoumenos who very successfully and with great resourcefullness organised the defence of Hilandar, than about his predecessors, whom we usually hardly know even by name. We could say that Danilo was a man of exceptional abilities and „more a warrior, diplomat and governor" than a monk.[42] Let us mention that he saved the monastery valuables as he was the one who, exposing himself to great difficulties and dangers, brought them to Skopje and entrusted them to King Milutin.

The cell of St. Sava had been damaged in the Catalan attacks. King Milutin provided material means and the long-time inhabitant of the cell kyr Theodoulos restored and fortified it.[43] Thus St. Sava's hermitage was protected from the frequent attacks of the 14th century.

As well as building the tower at the sea in Hrusia, Hilandar greatly enlarged its domain during the reign of King Milutin, who in Spring 1299 became son-in-law to the Byzantine Emperor Andronicus II. To the newly built pyrgos Milutin made a present of the monastery of St. Nicetas above Skopje, having first restored it and extended its lands.[44] At the request of King Milutin, Andronicus II gave Hilandar, in 1313, a very fertile village on the river Strymon — Kutze as a reward for the help which the Serbian army gave the Byzantines in their battles with the Turks in Anadolia (1313), thus contributing to the Byzantine victory.[45] In March 1319, the Byzantine emperors (Andronicus II and his co-ruler Michael IX) confirmed the possession by the Serbian monastery of another five newly acquired villages around the lake Strymon.[46] Apart from that, Hilandar rounded

41 *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, napisao arhiepiskop Danilo i drugi, ed. Đ. Daničić, Zagreb 1866 (reprint 1972) 340—353; translated by L. Mirković, Arhiepiskop Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, Beograd 1935, 257—268; cf. M. Živojinović, *Žitije arhiepiskopa Danila II kao izvor za ratovanja Katalanske kompanije*, ZRVI 19 (1980) 251—273.

42 N. Radojčić in Mirković, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, Introduction, VIII.

43 King Milutin speaks about this in his charter for the kellion of St. Sava at Karyes (1317/18): ed. by Vl. Mošin, *Akti bratskog sabora iz Hilandara*, Godišnjak Skop. Fil. fak. IV/4 (1940) p. 182, l. 94 sqq; D. Bogdanović, *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*, Beograd 1978, n° 1, p. 54; see Vl. Mošin, *Povelja kralja Milutina Karejskoj ćeliji* 1318, GSND 19 (1940) 59—78 and M. Živojinović, *Dokumenti o adelfatima za Karejsku keliju Svetog Save*, ZRVI 24—25 (1986) 385—96.

44 *Chilandar sl.*, n° 16=*Zak. spom.*, 476—78; cf. Živojinović, *Hilandar i pirg u Hrusiji*, 60.

45 *Chilandar gr.*, n° 26, l. 78—87; cf. Živojinović, op. cit., 73.

46 *Chilandar gr.*, n°s 41 and 42 (cf. F. Barišić, *Autour du chrysobulle d' Andronic II pour Chilandar de mars 1319.* Mélanges Ivan

off its estates on the Strymon, by buying a third of the patrimonial land (1000 modioi) of the family Modinoi in the area of the village Zdravik, a part of which had already become a possession of the monastery.[47] At that time, between February and June 1321, Milutin carried out an exchange of property between Hilandar and the pyrgos in Hrusia. Kutze was given to the tower, while the monastery got the monastery of St. Nicetas and the cell Tmorani.[48] It is important to mention this exchange, as it later became the cause of long lasting disputes between Hilandar and Hrusia, during which there were many corrections of the records which Milutin issued for the pyrgos. In fact, the Hilandarians as well as the Pyrgiotes worked on returning what they had in the beginning, that is what they lost in the exchange. Naturally, these quarrels could have started only after King Milutin's death (1321), and probably after the death shortly after 1327 of the long-lived governor of the pyrgos, old Simeon — who managed it since its founding, that is for more than quarter of a century.[49] All the details connected with this are not clear. However, at the time of Emperor Dušan, St. Nicetas was not a possession of Hilandar any longer and so ceased being the subject of disputes.

The reign of King Milutin, apart from being important because of the expansion of the monastery estates, is noteworthy on account of two very able hegoumenoi — Nikodeme and Gervasius. Of the first we know little. He was a brother of Hilandar and became hegoumenos about 1311. He travelled to Constantinople in 1313 and to Serbia in 1316, where, with the inhabitant of the cell of St. Sava Theodoulos, he got material help for the restoration of the cell, from King Milutin.[50] He was mentioned for the last time in a record of the Protaton in May 1316.[51] After this, like Danilo, he retreated to the cell of St. Sava and on 17th May 1317 he was elected Archbishop of the Serbian church.[52] Gervasius was entirely a Hilandarian. He became a monk in Hilandar, was a pupil of Nikodeme and the great bursar while Nikodeme was hegoumenos. He then inherited this position from him and governed the monastery for almost twenty years (1316/17—1335/36).[53] Most of the Greek records from the archives of the monastery Hilandar which are preserved (95 out of somewhat about 180) originate from the time of hegoumenos Gervasius. These are numerous chrysoboulloi and prostagmata as well as different sales contracts. All these testify to the enlargement of the monastery property. Apart from Nikodeme and Gervasius, we should mention other outstanding and able Hilandarians — diplomats: Kallinicus, Simeon, Mattheus, monk Theophilus, and those who were the spiritual fathers in the monastery and spiritual fathers to the Serbian ruler.[54] In the hierarchy of the monastery fraternity the spiritual fathers took their place directly under the hegoumenos and together with him made decisions

Dujčev, Paris 1979, 15—26 and Živojinović, *Hilandar i pirg u Hrusiji*, 73 and 42).

47 *Chilandar gr.*, nº 53; cf. M. Živojinović, *Hilandarski metoh Zdravik i njegovi raniji posednici*, ZRVI 20 (1981) 92—93.

48 *Chilandar gr.*, nº 101, l. 12—21; cf. Živojinović, *Hilandar i pirg u Hrusiji*, 71—72.

49 Cf., M. Živojinović, *Simeon — starac Hrusijskog pirga*, Zbornik Vladimira Mošina, Beograd 1977, 181—87.

50 See, nº 43.

51 Archives de l'Athos VI. *Actes d'Esphigménou*, éd. par J. Lefort, Paris 1973, nº 12, l. 135.

52 Cf., Vl. Mošin — M. Purković, *Hilandarski igumani srednjega veka*, Skoplje 1940, 27—38.

53 Ibid., 38—58.

54 Cf., Vl. Mošin, *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka*, Istorijsko-pravni zbornik 1, Sarajevo 1949, 117—132 and our notes 36 and 49.

about the most important affairs. Let us mention Arsenius, Joasaph, Theodosius and others.[55] Gervasius, Kallinicus and Mattheus personally received gifts from Andronicus II for their merits in diplomatic missions, and thus enlarged the monastery property. Gervasious probably died in 1335 and the duty of the hegoumenos was taken over by Arsenius. He was known first of all (1316) as a spiritual father, and from 1332 as the hegoumenos of the tower on the coast.[56]

In contrast to the time of Gervasius, when Hilandar received a great number of Greek documents, only three Greek records and ten of King Dušan's charters were preserved from the period of ten years in which Arsenius was the hegoumenos. These are all records of donations: the church of the Holy Archangels in Štip (1336/37), the monastery of St. George with the village Uložište (1336/37), the church of Our Lady in Lipljan (1336/37 — received by the pyrgos). These gifts were certainly connected with the birth of the heir to the throne Uroš. The charters also include other donations: the church of St. Nicholas in Mraca (1339), the church of St. George in Pološko (1340 in memory of the king's brother Dragušin) the village Gaidarohor on the Strymon (1345 — received by the pyrgos) with hamlets around it, etc.[57].

While Gervasius and Arsenius remained hegoumenoi for long periods (one and two decades), after Arsenius (January 1345) the hegoumenoi replaced each other in quick succession. We have data about five of them in 1345, 1346 and 1347 (Simeon, Kallinicus, Euthymios, Kyrillos and Theodoulos).[58] Then Sava may have been the hegoumenos without a pause from 1348 (or the end 1347) until 1354.[59] In the period during which he was hegoumenos, the Emperor Dušan visited Mount Athos and certainly spent most of the time in Hilandar with the Empress Jelena and their son Uroš (from August 1347 until April 1348). The sejourn of the Emperor's family on Mount Athos is connected with the plague which raged in many countries, taking many lives. Mount Athos was spared from this pernicious disease.[60] On this occasion the Emperor Dušan gave donations to many monasteries on Mount Athos, and the largest were for Hilandar. Not all the chrysoboulloi issued on that

55 Cf., M. Živojinović, *The Spiritual Father of the Monastery of Chilandar*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/2. JÖB 32/2 (1982) 247—56.

56 Mošin, *Akti bratskog sabora*, p. 182, l. 112—183, l. 114; *Chilandar gr.*, n°s 121, l. 13—14 and 122, l. 11—12; cf. Živojinović, *Kelije*, 118.

57 On all the Serbian charters and one Greek which speak about the properties Hrelja gave to Hilandar see: S. Ćirković, *Hreljin poklon Hilandaru*, ZRVI 21 (1982) 103—117; *Chilandar sl.*, n°s 26, 24, 29, 30 and 34=*Zak. spom.*, 405—06, 486—87, 406—07, 409—10 (=A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd 1926, 122—25) and 487—89; cf. Mošin—Purković, *Hilandarski igumani*, 58—65.

58 Archives de l'Athos XIII. *Actes de Docheiariou*, éd. par N. Oikonomidès, Paris 1984, n° 24, l. 86: June 1345; *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, éd. A. Guillou, Paris 1955, n° 41, l. 1: end 1345—beginning 1346; Denise Papachryssanthou (Archives de l'Athos XV. *Actes de Xénophon*, Paris 1986, p. 23, n. 5) dates Chilandar sl., n° 75, in which the hegoumenos Kyrillos and the prohegoumenos Euthymios are mentioned, in 1346; Solovjev, *Odabrani spomenici*, 143—44: January 18, 1347; cf. Mošin—Purković, *Hilandarski igumani*, 66—71.

59 *Chilandar sl.*, n°s 38, l. 59—60 and 45, l. 13—14=*Zak. spom.*, 419, I and 427, I; cf. Mošin—Purković, *Hilandarski igumani*, 72—74.

60 Cf., M. Živojinović, *De nouveau sur le séjour de l'empereur Dušan à l'Athos*, ZRVI 21 (1982) 119—26.

occasion are preserved. Among those which are, the one that deserves most attention is the chrysoboullos from 1348, by which Dušan confirms Hilandar in all its possessions „in the Serbian" as well as „Greek land". It gives a picture of the monastery domain in the middle of the 14th century.[61]

During the stay of the Emperor's family on Mount Athos, „on the occasion of their visit to the sacred places", the Emperor and the Empress visited the cell of St. Sava in Karyes. Dušan's charter says that the Empress became sad at the sight of „the poverty and the wretched state of the cell" and immediately offered to be its second founder (ktetor), that is to take over the entire care of the cell. In return she sought to be the one who would choose the elder of the cell in the agreement with the Hilandar community. On this occasion the Emperor Dušan, at the request of the Empress Jelena, made a donation to the cell, giving it the village Kosorići with all its surrounding villages and rights.[62]

During Dušan's sejourn on Mount Athos, the Hilandarian Anthonius, the long--standing governor of the pyrgos in Hrusia, was appointed Protos — the highest position in the government of Mount Athos.[63] Sava, who was the hegoumenos at the time when Dušan was on Mount Athos, became the Serbian patriarch in November 1354.[64]

The anathema uttered on the Serbian Emperor, the Patriarch and the clergy was an event of consequence for Hilandar and Mount Athos as a whole. As we know the Serbian Patriarchy was proclaimed at the Council of Skopje in 1346. The archbishop of Ohrid, the Patriarch of Trnovo and representatives from Mount Athos were present. The Patriarchy of Constantinople did not give its consent to this proclamation, but their condemnation was stated only in 1350, during Dušan's wars in the south.[65] However, it is interesting that at the time of the anathema, the position of Protos was occupied by two Serbs: the Hilandarians Dorotheus (1361—1366) and Sava (1369—1371).[66] Dorotheus, before taking up this important position, was hegoumenos of Hilandar and did great service for the monastery with his intervention at the Council of Krupišti in spring 1355, when he succeeded in regaining the rights to land in Koriša, Kruščica and Lokvica for the monastery.[67]

It is generally considered that the Emperor Uroš, the son and heir of the powerful Emperor Dušan, was a weak ruler, so that Vukašin Mrnjavčević become his co-ruler, taking the title king at the end of the summer of 1356. The same year Vukašin's

61 *Chilandar sl.*, n° 38=*Zak. spom.*, 418—23.

62 *Chilandar sl.*, n° 39; *Zak. spom.*, 472—74; Cf. Grujić, *Carica Jelena i ćelija*, 51—54 and Živojinović, *Kelije*, 98—99.

63 Archives de l'Athos VII. *Actes du Prôtaton*, éd. Denise Papachryssanthou, Paris 1975, p. 137—38. n° 54; cf. G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd 1965, 108 and 127—28.

64 See, M. Purković, *Srpski patrijarsi srednjega veka*, Diseldorf 1976, 69 sqq.

65 Cf. Ostrogorski, *Serska oblast*, 129—30; S. Ćirković—R. Mihaljčić, Osvajanja i odolevanja: Dušanova politika 1346—1355. *Istorija srpskog naroda* I, Beograd 1981, 552; M. Janković, *Episkopije i mitropolije srpske crkve*, Beograd 1985, 77.

66 Cf., Ostrogorski, *Serska oblast*, 109—11 and s.v.; *Prôtaton*, p. 138—39, n°s 61 and 62.

67 A. Solovjev, *Dva priloga proučavanju Dušanove države*, GSND 2 (1927) 25—36.

younger brother Uglješa became despot.[68] We can discern this situation from the documents in which Emperor Uroš only confirmed the donations made to Hilandar: the donation by Duke Vukoslav in 1361 — the church of Our Lady which he built on his patrimony under Petrus, together with five villages; the deserted village Patrikijevo on the Strymon which was donated by the Empress mother Jelisaveta, in 1361; or the donation by the brothers Grgur and Vuk Branković in 1366 — their patrimony in Drenica.[69] Mount Athos was under the protection of Despot Uglješa from the time he took over the state of Serres at the end of the summer 1365. He edited the charter of reconciliation (1368) disapproving strongly a proclamation of the Serbian Patriarchy and the coronation of the Emperor Dušan.[69a] It was important to achieve the reunion of the Church foreseeing the struggle against the common enemy. Uglješa visited Mount Athos as he was preparing for war against the Turks. His father-in-law Vojihna was buried in Hilandar and also his son who died prematurely. On this occasion the despot presented Hilandar with the village Akrotirion and the summer pasture Zarvinci in the region of the lake Rendina.[70] The defeat at the battle of Maritza, on 26th September 1371, and the death of Despot Uglješa „caused a great disturbance and all the monks of Mount Athos, especially the anchorites and those who lived in deserted places, were filled with fear".[71] Such a reaction among the monks was natural. Despot Uglješa was considered by them as „most Christian". Besides, after the defeat of Maritza the inhabitants of Mount Athos became directly threatened, since „these Ismailites encouraged by this victory, collected an enormous fleet and attacked Mount Athos and all Christians with plundered Serbian weapons and brought in the instruments for breaking the fortresses on Mount Athos". This attack by the Turks on Mount Athos was prevented through the joint action of the Venetian galleys, which suddenly arrived on the scene, together with the forces of the great primicerius John.[72]

The defeat on the Maritza put an end to Despot Uglješa's state of Serres. However, this area did not immediately fall under the rule of the Turks. Manuel Palaeologus came from Thessalonica and forstalled the Turkish occupation. He entered Serres and established a temporary Byzantine government in southeast Macedonia and thus on Mount Athos itself. Uglješa's land between the Struma and Vardar fell into the possession of brothers Jovan and Constantine Dragaš. However, Turkish units continually patrolled across it, as well as through other areas of the Balkan Peninsula. Mount Athos was not spared either.[73]

68 Ostrogorski, *Serska oblast*, 6—13; R. Mihaljčić, *Kraj Srpskog Carstva*, Beograd 1975, 84—97.

69 *Chilandar sl.*, nos 51, 53, 54 and 56= *Zak. spom.*, 437—40, 441—42; cf. A. Solovjev, *Povelje cara Uroša u hilandarskom arhivu*, Bogoslovlje 4 (1927) 281—93.

69a A. Solovjev — Vl. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Beograd 1936 no, 35; cf. Ostrogorski, *Serska oblast*, 134—36.

70 *Chilandar sl.*, no 58=*Zak. spom.*, 445—46; cf. Ostrogorski, *Serska oblast*, 141.

71 Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La Vie grecque inédite de Saint-Romylos, éd. F. Halkin. Byzantion 31/1 (1961) & 22 142, 21—22 and 143, 1—5. Cf. G. Ostrogorski, *Sveta Gora posle maričke bitke*. Zbornik Fil. fak., XI/1 (Beograd 1970) 278—79 and N. Oikonomidès, *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, Südost-Forschungen 35 (1976) 3.

72 *La Vie de S. Niphon, ermite au Mont Athos*, éd. F. Halkin. Anal. Boll. 58 (1940) & 18 24, 18—22; cf. Živojinović, *Concerning Turkish Assaults*, 508—09; R. Mihaljčić, Maričká bitka, *Istorija srpskog naroda I*, 593—602.

The reconciliation between the Serbian and Byzantine church was an event for which the people of Mount Athos, and especially the Hilandarians, showed great interest and in which they directly participated. Prince Lazar introduced the question of reconciliation with Constantinople and of the establishment of a canonic unity. Apart from his personal piety which could not have been indifferent to a punishment such as church excommunication, the Serbian duke also had strong political reasons for this. The church dispute was about to prevent his appointment as the supreme ruler of all Serbian lands. In fact his activity in the field of cooperation with the church, and especially his action to legalise the canonical status of the Serbian Patriarchy, reveals that Lazar, in this period, was less a regional ruler but more and more the ruler of all Serbia. A delegation from Mount Athos came to Serbia in 1374. It included the well known monk Isaias, who was for a period the igumen of St. Panteleimon, Theophanos, the former Protos of Mount Athos and others. The Serbian state assembly at the end of 1374 decided to reconcile and sent a delegation (Isaias, Nikodeme) to negotiate in Constantinople. As we know, an agreement favourable for the Serbs was soon reached.[74]

The Branković and Dragaš families who, after the battle of the Maritza, considerably enlarged their estates and became regional rulers, endowed the Serbian monastery on Mount Athos even more than Prince Lazar. We should mention the eldest son of Vuk Branković, Nikola-Radonja who, after the death of his wife and daughter in autumn 1365, became monk Roman in Hilandar, serving and helping with great merit Hilandar and also the monasteries Kutlumus and St. Paul's. The donation of part of the family patrimony in 1365/66 was made by his brothers Grgur and Vuk, at his request, when he came from Mount Athos.[75] Vuk Branković's interest in Hilandar, which was encouraged by his brother, became even more significant in the years after the battle of the Maritza. Vuk Branković gave Hilandar the famous monastery of St. George in Skopje at the request of his brother, now megaloschimos Gerasimos.[76] Gerasimos supported the interests of the monastery in the dispute which took place about the monastery of Our Lady in Lešje, a donation by ruler Vukoslav.[77] At the request of Gerasimos Branković, who appealed to Prince Lazar in the name of hegoumenos Neophites and the Hilandar community, Hilandar's hospital was given (1379/80) land and an income of 100 ounces.[78] After the restoration of the monastery St. Paul, Gerasimos continued to take care

73 Ostrogorski, *Serska oblast*, 143—46 and Lemerle, Chronologie de Lavra, *Lavra IV*, 51—54.

74 Ostrogorski, *Serska oblast*, 133—37; I. Đurić, *„Ektesis nea" — vizantijski priručnik za „Pitakia" o srpskom patrijarhu i nekim feudalcima krajem XIV veka.* Zbornik Fil. fak. XII—1 (1974) 416—21; D. Bogdanović, *Izmirenje srpske i vizantijske crkve.* O Knezu Lazaru (Le Prince Lazar) Beograd 1975, 81—91; Purković, *Srpski patrijarsi*, 82—91; F. Barišić, *O izmirenju srpske i vizantijske crkve 1375*, ZRVI (21) 159—82 and Janković, *Episkopije i mitropolije*, 80—81.

75 *Chilandar sl.*, nº 55=*Zak. spom.*, 442—44; see, G. Subotić, *Obnova manastira Svetog Pavla u XIV veku*, ZRVI 22 (1983) 216—17.

76 *Chilandar sl.*, nº 61=*Zak. spom.*, 451—52; cf. R. Grujić, *Vlastelinstvo Svetoga Đorđa kod Skoplja od XI—XV veka*, GSND 1 (1925) 73—74

77 A. Solovjev, *Jedno suđenje iz doba kneza Lazara*, Arhiv za pravne i društvene nauke 35/3 (1929) 188—97; F. Barišić, *O poveljama kneza Lazara i patrijarha Spiridona*, Zbornik Fil. fak. 12/1 (1974) 363—64; R. Mihaljčić, *Prilog srpskom diplomataru. Darovnica vlasteoske porodice Vukoslavić*, Istorijski glasnik 1—2 (1976) 99—106 and G. Subotić, *Obnova manastira Svetog Pavla*, 220—21.

78 *Chilandar sl.*, nº 66, 1. 28—32=*Zak. spom.*, 449—50, II.

of Hilandar, where he apparently maintained some rights. So, we see him about 1392, with three other respected Hilandarians, coming to Stefan Lazarević to request the church of the Presentation of the Virgin on the Ibar for their monastery.[79] Gerasimos obviously lived in the restored monastery of St. Paul at that time, but he still took an interest in Hilandar.

After the battle of the Maritza in 1371, the Dragaš brothers, Jovan and Constantine renewed and doubled the estates of their father, Despot Dejan. As the rulers of Štip, they acknowledged Hilandar (1371) as the owner of the church of St. Blaise and its estates, a donation by the chieftain Stanislav. After the death of his elder brother Despot Jovan, Constantine gave Hilandar two villages in the area of Vranje at the end of 1380. Together with his mother Evdokija, he donated the family patrimonial church of Our Lady in Arhiljevica, with its domain, to the Serbian monastery in 1381. The Dragaš brothers ruled the estates which once belonged to Despot Oliver, and Constantine returned the monastery of the Holy Archangels in Lesnovo with numerous villages and the income, from the market-place in Zletovo, to Hilandar in August 1381. He also gave Hilandar some other villages before he lost his life in the battle of Rovine (1395).[80]

After the battle of Kosovo on 28th June 1389, the harmony and unity which brought the Serbian regional rulers together in their struggle against the Turks disappeared. Lazar's widow Milica with her son Stefan, who was only twelve, and Vuk, even younger, sought a way to achieve peace with the Turks, so that they could prevent the devastation of their country. They had to accept the usual signs of submission (Stefan took the youngest of Lazar's daughters to Beyazit's court). The peace with the Turks brought some advantages, first of all protection from „the great master". The Turks are mentioned together with the Serbs for the first time in King Sigismund charter which speaks of the battles in the summer of 1390. There are no data on Vuk Branković's participation in any of these battles. He certainly tried to extend his borders wherever the circumstances allowed. Finally, he also, had to make peace with the Turks. An unavoidable consequence of this was the tribute payable to the Turks which Vuk levied over all his territory.[81] From the charter, of 21st November 1392, we discover that the honourable elder kyr Gervasius came from Hilandar to visit Vuk Branković and that Vuk took upon himself the obligation of paying 200 hypperpers of his possession to the Turks, the amount of money which was due from the Hilandar metochia in his region.[82] This was a great advantage. In fact, when somewhat later (1410 and 1419) George Branković donated some villages to the monastery of St. Paul, he did not spare it from paying tax to the Turks.[83]

79 *Chilandar sl.*, nº 69 (dated 1395)=*Zak. spom.*, 458—59; cf. Subotić, op. cit., 224.

80 *Chilandar sl.*, nos 60, 64, 62, 67 and 63=*Zak. spom.*, 452—53, 457, 446—48, 453—55 and 456—57; cf. Mihaljčić, *Kraj srpskog carstva*, 173—84 and M. Blagojević, *Gospodari Srba i Podunavlja — prilog srpskoj diplomatici*, Istorijski glasnik 1—2 (1983) 46—47.

81 Cf. S. Ćirković, Godine krize i previranja, *Istorija srpskog naroda II*, Beograd 1982, 47 sqq.

82 *Chilandar sl.*, 72=*Zak. spom.*, 459—60; cf. Blagojević, *Gospodari Srba i Podunavlja*, 47—48.

83 *Zak. spom.* 528—29.

In 1392 or a little later, at the request of the elders of Hilandar (kyr Gerasimos, kyr Jacob and the priest Silvester), Stefan Lazarević, his mother Milica and his brother Vuk gave the church of the Presentation of the Virgin on the Ibar, with villages, to Hilandar.[84]

The next information we have about the Serbian monastery is from the period following the defeat of the Turks in the battle of Angora, on 28th July 1402, in which Stefan and Vuk Lazarević and the brothers Grgur and George Branković took part on Beyazit's side as his vassals. However, Beyazit's defeat and the struggles among his sons did not improve the circumstances in Serbia. There were also struggles between Stefan Lazarević and George Branković so that the Hilandar metochia suffered damage from both sides. The Hilandarians sought help in Serbia. After one of these visits (by kyr Simeon, kyr Theophilos and Grigorius), Grgur Vuković (Branković) and his brothers George and Lazar together with their mother Mara gave the village Orahovac to the monastery between 1403 and 1406. The Vuković (Branković) brothers and their mother Mara gave the Hilandar hospital 100 ounces from the market-place in Hoča. That is the last record of the doings of Grgur Vuković, who after that became monk Gerasimos in Hilandar, where he died on 13th March 1408.[85] The Hilandarians also appealed to Despot Stefan in 1405, complaining that great poverty had befallen them because of the abolition of the Novo Brdo income. Despot Stefan then ordered that the monastery should take 100 liters of silver annually from Novo Brdo. At that time (1405) Hilandar also got the village of Jabučje in Levač. The widow of Despot Uglješa, the nun Jefimija, as a *velikoshimnica* (megaloschimos) Jevpraksija, wished to donate something to Hilandar for the good of her soul. Stefan Lazarević, with his brother Vuk and mother Evgenija (Milica) readily fulfilled her wish by giving her the village Jabučje, which was to be regarded as her patrimony or as if she had bought it. Jevpraksija then gave the village to Hilandar.[86]

The pretender to the throne Suleiman regarded Despot Stefan as a serious enemy and wanted to dethrone him. The intentions of the Turks were clear. Their basic aim, which was postponed according to the circumstances but never changed, was to subjugate Serbia. The despot himself was conscious of this. Like many others who provided refuge for themselves in Dubrovnik and the monasteries of Mount Athos, he concluded an agreement, on 8th June 1411, with the Hilandarians about forming six adelphats in the monastery and in return gave the monastery twelve villages. Despot Stefan waived all the usual taxes in favour of the monastery and maintained only the money given for raising the army (vojštatik — summer unča or vojnica and the tribute to my lordship — winter unča).[87]

84 *Chilandar sl.*, n° 69=*Zak. spom.*, 458—59.

85 *Chilandar sl.*, n° 74=*Zak. spom.*, 463 and ibid., 464—65; on the date of the death of Gerasimos: G. Subotić — S. Kisas, *Nadgrobni natpis Jelene, sestre despota Jovana Uglješe, na Menikejskoj Gori*, ZRVI 16 (1975) 165—66, n° 16; cf. Blagojević, *Gospodari Srba i Podunavlja*, 49.

86 *Chilandar sl.*, n[os] 76 and 77=*Zak. spom.* 462—63 and 461—62.

87 *Chilandar sl.*, n° 79=*Zak. spom.*, 465—567; on the taxes cf. I. Božić, *Carski dohodak*, Beograd 1956, 54—55; M. Živojinović, *Adelfati u Vizantiji i srednjevekovnoj Srbiji*, ZRVI 11 (1968) 256 and 259.

From the first half of the 15th century we have data that Ivan Kastriot and his four sons gave Hilandar two villages (Radostouše and Trebište) in 1426. After 1428 Ivan Kastriot and three of his sons bought four adelphats in the Albanian pyrgos from Hilandar, for 60 fiorints. This was a tower outside the monastery walls the ruins of which are preserved today up to four or five meters, together with parts of the big wall which surrounded it. An inscription in Hilandar which speaks of Repoš's death in 1431 is testimony that he, and perhaps Ivan himself, used his adelphat, withdrew to the pyrgos and ended his life there.[88]

Apart from the fact that the Hilandarians appealed to the Serbian rulers with requests for money in compensation for the possessions taken by the Turks, it seems that they also had to remind them of different obligations, established long before. hegoumenos Roman had to intervene (1450) with Patriarch Nikodeme II so that the annual donation of forty perpers, eight mules and two sheepskin coats to the cell of the Sava would be renewed.[89] The Head of the Serbian Church had already been obliged by St. Sava to give it.

Mount Athos was finally conquered by the Turks in 1430 (previously in 1387 and then from 1393 to 1403). Thus Hilandar fell under Turkish rule thirty years before the Serbian medieval state ceased to exist after the fall of Smederevo in 1459. It is true that the Turks did not disturb the autonomy of Mount Athos, nor even the independence of the Mount Athos monasteries, but the conditions for the survival of the monasteries were significantly changed. The economic circumstances became difficult because the support of the Orthodox states of the Balkans was lost. This did not happen suddenly but gradually, following the fate of the Balkan states. Certainly, the connection between Hilandar and the deep Orthodox hinterland finally lost with the fall of Byzantium (1453) and Serbia (1459)

Already in the second half of the 15th century Hilandar had lost most of its possessions. It, like the other monasteries on Mount Athos, retained its metochia on Chalcidike, but at that time the whole estate was burdened with heavy taxes. At that time, when the help and support of the Serbian rulers and regional rulers was lost, Mara, the daughter of George Branković, famous as Empress Mara (because she was married to Sultan Murad II from 1435) showed concern for Hilandar. After Sultan Murad's death (3rd February 1451), she returned to Serbia. When her parents died, her father George Branković in 1456 and her mother Jerina on 3rd May 1457, Mara with her brother Grgur and uncle Thomas Cantacuzenus escaped to Sultan Mehmed II. The Sultan gave her as patrimony some possessions, of which only the villages Ježevo and Mravinci are known by name.[90] Mara gave these villages to Hilandar and St. Paul's by charter on 21st May 1466. The monasteries divided the income from these villages into five parts, so that Hilandar got three and St. Paul's two parts.[91] In the dispute which the monks of Hilandar had

88 *Chilandar sl.*, n°s 81 (=*Zak. spom.*, 467—68) and 82; *Stari srpski zapisi i natpisi VI*, Sr. Karlovci 1926, nº 10038; cf. Živojinović, *Kelije*, 106—07.

89 *Chilandar sl.*, nº 84=*Zak. spom.*, 474—75; Živojinović, op. cit., 102.

90 Cf. Ruža Ćuk, *Carica Mara*, Istorijski Časopis 25 (1978) 80—81 and V. Boškov, *Mara Branković u turskim dokumentima iz Svete Gore*, Hilandarski Zbornik 5 (1983) 190.

91 Ruža Ćuk, *Povelja carice Mare manastirima Hilandaru i Svetom Pavlu*, Istorijski Časopis 24 (1977) 113—14.

with the monks of Zographou about the winter pasture in the village Komitisa, Empress Mara supported the interests of Hilandar and its monks with the Sultan. The last decision concerning the pasture on the part of Sultan Beyazit II speaks of her attempts to protect the interests of the Serbian monastery. The Sultan says that he fulfilled Mara's request but at the same time he made the return of the winter pasture to Hilandar subject to an annual rent of 400 akčas.[92]

Finally two Vlach charters testify that Mara came forward as a ktetor of Hilandar. The first was issued in November 1492 by the Vlach Vojvoda Vlad IV the Monk (1482—1496). In this charter it was said that when Mara reached old age and awaited the end of her life she asked Vojvoda Vlad IV to accept the responsibility for Hilandar, which at that time was hers alone. Vlad IV was to be the last ktetor of Hilandar. After Mara's death (1487) and that of her sister Cantacuzene, Vlad IV readily accepted the care of Hilandar and became its ktetor. He issued the above mentioned chrysobullos, in which he ordered that the monastery should be given 5000 aspras annually. He also ordered that the monks who came to collect this income should get 500 aspras for travel expence.[93] From the beginning of the 15th century the Hilandarians began to seek protection and help from the Russian Grand Dukes.

Hilandar gave one patriarch, four archbishops and many bishops and hegoumenoi to the Serbian Church,[94] and played the role of a great cultural centre during the Middle Ages and later. It made great contributions to the development of Serbian literacy, literature and art, offering in the same time the spiritual link with the Byzantine world. The Hilandarians spread the influences of Mount Athos in all areas of their homeland — Serbia, not only in the monastery, but also through their metochia, where they restored the deserted, completed what had been started and built new.

92 Ćuk, *Carica Mara*, 90—92 and Boškov, *Mara Branković*, 194—95 and 197 sqq.

93 Cf. Ćuk, op. cit., 92—93 and Boškov, op. cit., 197.

94 The foundation charter of the Sts Archangels monastery near Prizren (1348) states by one order that the hegoumenos should be found in the Hilandar brotherhood, if the local community could not consider anyone among its own brothers. *Zak. spom.*, 697 CLVII. Cf. Mošin—Purković, *Hilandarski igumani*, passim; Purković, *Srpski patrijarsi*, 56, 69—91 and s.v. and Bogdanović, Đurić, Medaković, *Hilandar*, 42 and 44.

ХИЛАНДАР У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

Оснивање манастира и један поглед на његову историју

Оснивање српског манастира Хиландара везано је за долазак на Свету Гору Саве Немањића (1192) и Симеона — Немање (2. нов. 1197), те остварење њихове замисли да обнове један од опустелих светогорских манастира. Изабрали су стари Хиландар, који је још 982. основао Ђорђе Хиландарац и чије се постојање као грчког манастира може пратити до краја седме деценије XII века. Сава је крајем 1197. или почетком 1198. добио од цара Алексија III Хиландар за Ватопед у коме су српски монаси боравили. Док су радови на обнови старог Хиландара били у току, Симеон и Сава су отприлике истовремено када и прот са игуманима светогорских манастира (осим ватопедског) дошли на идеју да се Хиландар оснује као српски манастир. Српски монаси су позвали великог жупана Стефана Немањића да и он буде ктитор новом манастиру. Јула 1198. Симеон је прешао из Ватопеда у Хиландар, освећена је црква и организован монашки живот. То је учињено на основу права добијених оснивачким повељама Алексија III — златопечатним словом (јуни 1198) и златопечатним сигилијем (јуни 1199). Најважније је било добијање потпуне самосталности за српски манастир, о којој и Сава говори у Хиландарском типику — правилима за избор игумана и осталих вршилаца манастирских дужности, као и за понашање и живот монаха — који је саставио после Симеонове смрти (13. фебруара 1199).

Пошто је обновљен и организован живот у Хиландару, Сава је основао ћелију у Кареји која је током времена постала нови тип самосталне установе на Светој Гори. Утврђена као одбрамбени објекат током XIV века називана је и пирг.

Хиландар је ускоро после 1204. поделио судбину осталих манастира Свете Горе, која је постала примамљив плен за освајаче Латине и, за кратко време, до смрти Иноћентија III (1216) признавала супремат римског папе. Сава је ипак успео, највероватније у зиму 1205/1206, да са Симеоновим моштима оде у Србију. Улазак Теодора I Анђела у Солун крајем 1224. учинио је крај Латинском краљевству, али није трајније побољшао прилике на Светој Гори, која је била изложена пиратерији. Тек долазак у Солун цара Јована Ватаца, крајем децембра 1246, донео је Светој Гори не само ослобођење од пљачкашких похода него и враћање уобичајеним делатностима. Обнова Византијског Царства 1261. и почетак владавине Михаила VIII Палеолога довели су Свету Гору у веома повољан положај. Цар је потврдио Хиландару, као и неким другим манастирима, старе и даровао нове привилегије. Хиландарци, попут осталих Светогораца, нису прихватили покушај Михаила VIII да им наметне унију.

Већ приликом оснивања Хиландар је стекао свој основни баштински посед у околини манастира — у Милејама, у подручју границе Свете Горе, као и у удаљеној Србији. Током XIII века увећао је своје метохе, добијене са имовинским правима грчког Хиландара, у непосредном залеђу Свете Горе и у плодном подручју реке Струме.

Важан моменат у историји Хиландара био је подизање пирга у Хрусији (1300/1303), који је сазидао краљ Милутин да би заштитио манастир од учесталих напада Турака са мора. Дајући му велику имовину, Милутин је обезбедио економску самосталност новостворене установе, што је довело током XIV века до бројних имовинских спорова са матичним манастиром. Хиландар је са осталим светогорским манастирима био изложен од лета 1307. до пролећа 1309. беспоштедним нападима припадника Каталанске компаније који су долазили са копнене стране Атонског полуострва. Одбраном Хиландара успешно је руководио способни игуман Данило.

Поред изградње Хрусијског пирга, време краља Милутина познато је и по двојици способних игумана — Никодиму (1311—1316) и Гервасију (1316/17—1335), за чије време је веома увећано манастирско властелинство. Уз њих треба споменути и друге истакнуте Хиландарце — дипломате: Калиника, Симеона, Матеју, Теофила, као и духовне оце Арсенија, Јоасафа, Теодосија и друге. Док су Гервасије и после њега Арсеније (1336—јануар 1345) били игумани дуги низ година, после Арсенија запажа се њихово брзо смењивање. Можда је Сава био игуман непрекидно од 1348. до 1354. године. За време његовог игуманства цар Душан је посетио Свету Гору (авг. 1347 — април 1348) и обдарио многе манастире, међу којима највише Хиландар. Тада је царица Јелена обновила ћелију св. Саве у Кареји, поставши њен други ктитор. У то време је Хиландарац Антоније, дугогодишњи управник пирга у Хрусији, дошао на положај прота. Занимљиво је да су ту највишу дужност у светогорској управи за време трајања црквеног расцепа заузимали монаси Хиландара — Доротеј (1361—1366) и Сава (1369—1371).

Властелинство Хиландара увећавано је како за време Душана тако и под његовим наследником Урошем. Света Гора је уживала заштиту деспота Угљеше, који ју је лично посетио припремајући се за рат против Турака. Том приликом је обдарио Хиландар. После пораза на Марици (26. септ. 1371) Манојло II Палеолог, син Јована V, као управник Солуна, предухитрио је турску окупацију, и заузевши Сер новембра, привремено је успоставио византијску власт у југоисточној Македонији. Тиме, међутим, Света Гора, као ни друге области Балканског полуострва, није остала поштеђена од турског крстарења. Она је коначно пала под Турке 1430. године. Њена аутономија је сачувана, али услови за живот манастира битно су измењени. Економске прилике су отежане губитком ослонца у православним државама Балкана. Већ у другој половини XV века Хиландар је изгубио већи део свога властелинства. Задржао је, као и други светогорски манастири, метохе на Халкидици, али су сви поседи били под теретом великих пореза. Тада је Мара Бранковић, позната као царица Мара, пружила велику помоћ и заштиту Хиландару, а на њену молбу је ктитор манастира постао влашки војвода Влад IV.

Хиландар је дао српској цркви четири архиепископа и једног патријарха. Он је одиграо током читавог средњег века, а сигурно и касније, улогу великог културног центра и много допринео развоју српске писмености, књижевности и уметности.

ПРВИ ПОПИС ГРЧКИХ АКАТА НА СТАРОСРПСКОМ С КРАЈА XIII ВЕКА У ХИЛАНДАРУ

ФРАЊО БАРИШИЋ

Овај попис грчких аката на старосрпском очуван је у два примерка од којих су, како изгледа, оба копије:

Копија А (Хиландарски архив, бр. 103): Папир памучасти, скоро квадратног облика, непотпуно сачуван јер је са последњег доњег превоја завршна трака отпала; 36×32 cm. Трагови двоструког савијања: првобитно, чини се, у пет попречних превоја, а касније у осам, док је уздужни само један по средини. Очуваност осредња, пошто је текст на превојима, нарочито на последњем попречном, незнатније оштећен. Писмо полууставно са наглашеним вертикалним издуживањем неких слова (З, Ѵ, А, К и др.), што говори да би овај препис могао настати истовремено када и изгубљени оригинал, то јест крајем XIII века. Водени знак није приметан. Verso без записа.

Копија Б (Хиландарски архив, бр. 102): Пергамент, танки, финије израде, 36×28 cm. Стари превоји: попречних седам и један уздужни по средини. Очуваност добра јер је текст и поред местимичних оштећења и искрзаности пергамента у целини читљив. Писмо: судећи по типу слова и начину презентирања текста (први ред је у осетно крупнијим црвеним словима; у завршном реду текста падају у очи три црвено исписане мајускуле П, Л, К, као и три декоративна црвена крста); рекли бисмо да је ову копију израдио неки преписивач књига. Мастило: тамномрко. Занимљиво је да после последње речи није стављена тачка. Verso:

1) Старији запис, исписан руком која се јавља и на полеђинама грчких повеља, изузетан је по садржини: **ѹ коситрѣномь ковчѣжѣ шестьдесеть и шесть комать повель ц(а)ревѣхь и кепалинѣхь||[2] ѵ дрѹгомь ковчѣзѣ ѵ црьнѣ ѹ прѣпростѣ ПГ̅**

комади, ꙋ платьнѣнѣ сакꙋли КД, а всеге РОІГ ком(а)д(и).||[3] Хрꙋсовола два стара кирь Алеѯѣѡсина, ѡкинꙋли има (=имь) кꙋрьсарие печати, а петь иχь сь печатьми зла-||[4] тѣми, а едьнь сребрьномь печатию, а всеге иχь ѡсмь, а тькмине имь четири, и тр'е с воштаньми печат-||[5] ми, и пꙋтни χрꙋсоволь с пꙋтни, а всеге ꙋ штитаренoмь ковьчѣзѣ комать ѲІ, и ц(а)ра Андроника χрꙋсов[оль].

2) Каснији запис (XVII в.): Здѥ есть ѡглавление всѣмь греческимь хрисовꙋлемь, царскимь и прочимь всѣмь, данныꙗ монастырю нашемꙋ в разниꙗ времена и копие его в немь есть хотѧи да чтеть.

3) Запис из новијег времена (XIX в.): ꙋглавление всимь хрисоволомь.

Издање: A. V. Solovjev, *Un inventaire de documents byzantins de Chilandar* Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum) 10 (1938) 31—43.

Соловјев је издао само текст Инвентара према копији А, не дајући описе очуваних копија А и Б и не објављујући записе са копије Б. Тај критички издати текст овде не репродукујемо у целини, сматрајући да би то било колико непотребно толико и нецелисходно. Уместо тога, ми у наредним разматрањима, испитујући поједине ставке инвентарског пописа оним редом како су у очуваној копији А забележени, на почетку сваке јединице доносимо старосрпски текст којим се та инвентарска јединица у инвентарском попису исказује. На тај начин читаоцу се омогућује да, имајући пред собом оригиналне текстове појединих инвентарских ставки које овде покушавамо да што је могућно одређеније идентификујемо, наше излагање лакше прати и процењује да ли су, и у којем степену, заснована поједина решења која се ту предлажу.

Почетна реченица Инвентара, коју Соловјев не доноси у француском преводу, гласи овако: † А се глава χрꙋсоволомь с(ве)тиχ ц(а)рь ѡт зачела χиландарьска, и ѡправданиемь и повелѩмь ц(а)рьскимь, и прочиχ кефалий ѡправданиемь, и тькминамь χрꙋсовольскимь и кꙋпеницамь и всѣмь прочимь.

У наведеном исказу, ако се не варамо, састављач саопштава да у наредним редовима доноси попис повеља према њиховим „Насловима" (се глава разумемо као „ево главе", „ево наслова", „ево главне садржине"), то јест, попис свих грчких повеља према њиховим врстама и основној садржини и то: царских хрисовуља, као и царских наредбодавних аката (повели — простагме, хорисме) или наредбодавних одлука о имовинским споровима (ѡправданиꙗ), затим одлука о имовинским споровима које доносе разни архонти (кефалии), копија (тькмине) за неке хрисовуље, купопродајних аката (кꙋпенице) и осталих аката (и прочимь).

Како је анонимни старосрпски попис грчких повеља састављен невешто и са изразито оскудним или недовољно одређеним подацима о ауторству, садржини и времену настанка појединих аката, Соловјев је, презентирајући текст Инвентара (стр. 31—32), посветио посебну расправу разматрању хронологије и ауторства појединих ставки Инвентара (стр. 33—43). Иако ваља одати признање реномираном византологу да је не мали број питања успешно решио (скоро у потпуности је идентификовао акта Инвентара која су се до данас очувала, објаснио је права значења специфичних назива које употреб-

љава анонимни састављач, подоста аката је на убедљив начин датирао), претежна већина пописом обухваћених аката остала је сасвим необјашњена, док су предложена решења за известан број аката нама данас неприхватљива. Имајући у виду да су ова не малобројна нерешена питања у вези са Инвентаром научно актуелна и, с друге стране, знајући да данас располажемо неупоредиво већим бројем критички издатих збирки повеља из светогорских манастира него што је својевремено имао Соловјев, ми овде поново узимамо у разматрање наведена питања и, преузимајући сва прихватљива решења која је предложио Соловјев, и настављајући његова истраживања, покушавамо да што је могућно потпуније објаснимо права значења појединих ставки овог веома занимљивог и, у односу на очувану збирку византијских повеља Хиландара, вишеструко значајног једног пописа грчких повеља којима је српски манастир располагао на крају првог столећа свога битисања.

Инв. N°s 1—2: Хрусовола двал велиıа кира Алеѯи ц(а)ра и с тьк'минами. — Очигледно, у питању су две све до данас и у оригиналима, иако непотпуним, очуване хрисовуље Алексија III Анђела, из јуна 1198. и јуна 1199; најстарија очувана копија хрисовуље из 1198. оверена је руком епископа вардарског Јована крајем XIII в., док је најстарија очувана копија хрисовуље из 1199. оверена руком солунског архиепископа Василија око 1250. Пада у очи да се уз ове две повеље не наводе печати. Објашњење налазимо у запису на полеђини друге копије овог Инвентара, где се примећује да су златне печате са ових двеју хрисовуља „пирати откинули". Идентично обавештење, и то из приближно истог времена (крајем XIII в.), записао је и епископ вардарски Јован у својој овери копије С хрисовуље из 1199.

Инв. N°s 3—4: велиıего ц(а)ра Палеолога два хрусовола сь печат'ми. — Мислимо да је Соловјев свакако у праву када претпоставља да се овде бележе два златопечатна сигилија Михаила VIII Палеолога, од којих се сачувао само један, онај из априла 1271, којим се унапред потврђује даровање Хиландару земљопоседа у селу Καστρίν (=Градац) од царевог брата деспота Јована (*Actes de Chilandar* I: *Actes grecs*, publiés par L. Petit, Виз. врем 17, 1911, Приложение No 7).

Други овде поменути хрусоволь истога цара није очуван па стога не знамо ни шта је садржавао ни када је био издат. Ако је судити по сачуваним општим потврдним хрисовуљама истога цара за друге светогорске манастире (cf. F Dölger — P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* III², München 1977, N°s 1866, 1867, 1867a), онда бисмо, аналогно томе, могли претпоставити да је можда и овде у питању једна таква хрисовуља која би требало да је била издата на самом почетку цареве владе, односно негде око 1259. Међутим, ако узмемо у обзир да у Инвентару забележена и до данас сачувана хрисовуља Михаила VIII из јула 1277. представља неку врсту опште потврдне повеље и, с друге стране, да се прва овде забележана хрисовуља велиıего цара неоспорно односи на село Градац а она из јула 1277. да је забележена као трети хрусоволь Палеолога цара за Градац, онда из свега тога са приличном вероватноћом можемо закључити да се изгубљена хрисовуља такође односи на Градац и да је била издата негде после 1271. и пре 1277, али да њена права садржина остаје недокучива. Да ли се под овде поменутим другим „хрусо-

волом“ не подразумева царев хорисмос којим се потврђивало коначно даровање села Граца, како се наводи у Petit, *Chil.* No 8.

Инв. No 5: **Калоꙗнна цара Ватаца хрꙋсоволь сь печатию.** — Јован III Ватац (1222—1254) овом хрисовуљом издатом свакако ускоро по царевом уласку у Солун децембра 1246, вероватно је Хиландару потврђивао раније стечене поседе. У акту патријарха Самуила за Хиландар из јула 1768 (Petit, *Chil.* No 171) преноси се извештај да је ова хрисовуља уништена у великом пожару „године 1722“, када је изгорела „половина овог манастира“. Успут напомињемо да се овај извештај о пожару из патријарховог акта у Dölger — Wirth, *Regesten*, No 1822c погрешно преноси у годину 1768, док се, с друге стране, уопште не евидентира несумњиво поуздани податак нашег Инвентара да је Хиландар добио једну хрисовуљу и од Јована III Ватаца. О благонаклоном ставу и дарежљивости Јована III Ватаца према светогорским манастирима обавештава нас, иако уопштено, Теодор Скутариот у својим допунама Историје Георгија Акрополита (ed. Heisenberg I, 287—88). Па ипак, ваља напоменути да, колико знамо, нема ни трага ни сачуваног сведочанства да је Јован III Ватац иједном светогорском манастиру, изузев Хиландара, доделио ма какву повељу. Ова изузетна благонаклоност никејског владара према Хиландару постаје разумљивија сетимо ли се чињенице да је Сава Немањић 1219. управо у Никеји издејствовао право на аутокефалност српске цркве, да је Сава, путујући за Свету Земљу, око 1229, боравио на двору Јована III Ватаца дуже време, да је цар Јован до краја своје владе остао у добрим односима са Србијом (cf. Г. Смирнакис, Το Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 487; П. Успенский, *История Афона* III, Киев 1877, 87; cf. infra, Nos 37, 99—100).

Инв. No 6: **кирь Андроника цара хрꙋсоволь сь печатию прѣдрьжещь ѡ всемь.** — Несумњиво, реч је о очуваној „сводној“ хрисовуљи Андроника II из јануара 1299. којом се манастиру потврђују сви поседи (Petit, No 13).

Инв. No 7: **кирь Алеѯи цара хрꙋсоволь невраньнь пꙋти вь Срьбию.** — Ова хрисовуља Алексија III, која треба да је издата између 1199. и 1203, нестала је без икаквих трагова. Тумачење да се овом хрисовуљом одобравао одлазак у Србију ради прикупљања милостиње, како предлаже Соловјев, не изгледа нам вероватно.

Инв. No 8: **трети хрꙋсоволь Палеѡлога цара за Градаць сь печатию.** — Ова забелешка, како уочава Соловјев, очигледно се односи на сачувани златопечатни сигилион Михаила VIII Палеолога из јула 1277, којим се потврђују одредбе из хрисовуље цара Алексија III о имунитетним правима Хиландара у односу на светогорског прота и, потом, даровање манастиру земљопоседа у селу Καστρίν (Градац) од стране царевог брата деспота Јована (*Chilandar* I, No 8). Пада у очи да се овде, за разлику од претходне белешке о двема хрисовуљама истога цара (supra, Инв. Nos 3—4), уопште не спомиње печат, из чега свакако не следи да печат у тренутку писања ове белешке није постојао. Даље, ваља приметити да се из овако формулисане белешке јасно не распознаје да ли је овде записана „трећа“ по реду хрисовуља за Градац или трећа хрисовуља, и то она за Градац. Како се једна од претходно скупно прибележених двеју хрисовуља неоспорно односи на Градац (supra, Инв. Nos 3—4), онда

доиста не можемо искључити могућност да је овде у питању трећа по реду хрисовуља за Градац.

Инв. No 9: деспота кирь-Димитра хрусоволь сь сребрьною печатию. — Ову изгубљену аргировуљу (састављач Инвентара назив хрусоволь употребљава свакако због печата који је на повељи био причвршћен), како с правом указује Соловјев, несумњиво је издао млађи син цара Теодора I Анђела, солунски деспот Димитрије Анђео (1244—1246) кога је децембра 1246. са престола збацио и протерао Јован III Ватац. Да овде доиста долази у обзир једино деспот Димитрије Анђео, а никако деспот Димитрије Палеолог, најмлађи син Андроника II који држи намесничку власт у Солуну од јесени 1322. до краја 1327 (cf. Б. Ферјанчић, *Десйоти у Визанйији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 92—94), најбоље се доказује поуздано утврђеном чињеницом да деспот Димитрије Палеолог није издавао нити је имао право да издаје аргировуље или хрисовуље него само и једино наредбодавна акта (cf. Баришић, *Повеље визанйијских царица*, ЗРВИ 13, 1971, 191; cf. Nos 45 и 54).

Инв. No 9ª: друге тькмине старих хрусоволь двоюгубачне. — Претпоставимо ли да се изразом старих хрусоволь овде означавају, аналогно другим случајевима употребљавања придева *сйари* (cf. Инв. Nos 35, 56—57, 60) хрисовуље које су манастиру биле издате пре доласка Палеолога, односно пре Михаила VIII (1259—1282), онда бисмо могли закључити да се овде мисли на двоструке, то јест, у по два примерка приготовљене копије двеју у Инвентару забележених аргировуља деспота Димитрија Анђела (Инв. Nos 9, 54), као и копије трију забележених хрисовуља Јована III Ватаца (Инв. Nos 5, 99, 100). Ове одвојено од њихових оригинално распоређених и скупно овде евидентираних копија састављач Инвентара назива друге тькмине свакако због тога што је претходно већ био поменуо копије хрисовуља Алексија III (Инв. Nos 1—2).

Инв. No 10: ипом'нистикь светогорьски кь цару кир' Алеѯѣ за Хилан'дарь. — Очигледно, у питању је молба представника светогорских манастира, очувана у копији с краја XIII в., да цар одобри Симеону Немањи и Сави обнову Хиландара. Молба је упућена пре јуна 1198 (Petit, No 3).

Инв. Nos 11—12: двѣ оризмѣ цара кирь Андроника о свободах метохиимь. — Не без разлога претпостављамо да су са ове две хрисовуље Андроника II непосредно везана акта прибележена под Nos 87 и 88, представљајући остваривања ових царевих наредби. Ако ствари стоје тако, онда излази да је прва од ове две хрисовуље Андроника II била упућена Нићифору Хумну негде између 1286. и 1291, када је овај био „квестор" у Солуну, док би другу, којој је адресат могао да буде само „протостратор" Михаило Глава, требало датирати око 1297, када се поменути војсковођа налазио у Солуну. Одредбама ових несачуваних хоризми Андроника II вероватно су били обухваћени сви метоси хиландарски, али од којих су се државних дажбина ти манастирски поседи ослобађали, остаје неизвесно. Cf. infra Nos 87 et 88.

Инв. Nos 13—14: судьбина протосиньгритова сь оризмомь царевѣмь о Милею с Ватопеганни. — Соловјев претпоставља да се ова два несачувана акта, којима се решавао имовински спор између Хиландара и Ватопеда, односе

на прве године историје Хиландара, „puisque le nom de Miléa disparaît après 1199". Међутим, ми констатујемо да се ἡ τοποθεσία τῶν Μηλεῶν спомиње и много касније у хрисовуљи Андроника II од јануара 1299 (*Chil.* I, No 13, 51). Имајући у виду да је овде реч о пресуди неког царског протасикрита, донетој на основу претходно примљене цареве хоризме и, с друге стране, да састављач Инвентара ову белешку (N°s 13—14) доноси непосредно иза белешке о „двема хоризмама цара кир-Андроника (N°s 11—12) и да управо овога и једино овога владара, за разлику од ранијих, често назива једноставно „царем", ми налазимо да овде евидентирани „un horismos du tsar pour Miléa" представља у ствари несачувани акт Андроника II. Извршилац овог наредбодавног царевог акта по свој прилици је био Димитрије Јатропул који још од седамдесетих година службује у Солуну као високи катастарски чиновник (апографевс?) а деведесетих година, носећи титулу λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν и πρωτασηκρήτης, јавља се и у функцији високог чиновника који решава имовинске спорове (cf. J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou*, Paris 1964, No 10, notes, p. 91; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 116, n. 28), као што је управо и овде случај. Cf. infra N°s 81—84).

Инв. N°s 15—16: **двѣ повели цара Палеwлога . . . за населенние Лужьца.** — Од четири овде (Инв. N°s 15—18) скупно наведена и изгубљена акта (две наредбе Михаила VIII, једна Андроника и један акт аднумијаста), сваки појединачно требало би да се односио на „population de Lužac". Ако је тако, онда ове две хоризме Михаила VIII, решавајући нека питања вероватно у вези са насељавањем слободних сељака, свакако припадају времену после 1260, када је Хиландар постао власник двају потпуних и очигледно повећих земљопоседа које су му били даровали Димитрије Спартен и Никола Кампан (в. доле N°s 53 et 62). Са једном од овде наведених двеју хоризми Михаила VIII вероватно стоји у вези „un écrit du sebastokrator pour Lužac" (Инв. No 59), који представља спровођење цареве наредбе у дело.

Инв. N°s 17—18: **и третии кирь Ан'дроника цара** (sc. **повелѣ**), **и агноминиастова за населенние Лужьца.** — Ако се ова два акта, како изгледа, односе на исте предмете, онда би требало да несачувани акт неименованог аднумијаста представља извршење цареве наредбе. Шта је била права садржина ове изгубљене хорисме Андроника II, одређено се не може рећи, иако се намеће помисао да се царевим актом или одобравало манастиру да на свом земљишту насели неке „туђе" (ξένοι) или „слободне" (ἐλεύθεροι) људе, или се одобравало да већ насељени „слободни" сељаци буду ослобођени државних дажбина, односно да се у катастарске књиге упишу као манастирски кметови. Имајући у виду да оба наведена акта потичу свакако из времена пре 1299, налазимо да се овде наведени назив „адимијаст" вероватно односи на великог аднумијаста Манојла Ватрахонита који се изричито спомиње у хорисми Андроника II за Ватопед од фебруара 1300 (ed. М. Гудас, Τὰ Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 3, 1926, 133—134; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* IV, München 1960, No 2360, овај акт из „месеца фебруара индикта 13" без убедљивог образложења датира у фебруар 1315). Затим у хрисовуљном сигилиону Андроника II за Модена из 1296 (*Chil.* No 14), а и у акту јериског епископа Теодосија за Зограф из априла 1290, где се именује само као μέγας ἀδνουμιαστής (Actes de Zographou: Actes grecs,

publiés par W. Regel etc, Виз. Врем. 13, 1907, Приложение No 12; В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, Споменик СКА 91, 1939, 174—177). Из овог произлази да ова два несачувана акта треба датирати у последњу деценију XIII века. Vide infra N^os^26 et 52.

Инв. N°s 19—20: **повелѣ царева кѵестору и прѣданиѥ кѵесторово за земьлꙋ Лꙋжьчькꙋ.** — Од ова два несачувана акта, како је претпоставио Соловјев, први несумњиво представља хоризму Андроника II упућену Нићифору Хумну, који се као квестор (κοιαίστωρ) појављује и помиње у сачуваним актима из 1286. и 1291 (*Zographou* N°s 10 et 13; cf. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, Homme d'Etat et humaniste byzantin, ca 1250—1317*, Paris 1959, p. 33), док други значи извршење цареве наредбе, односно предају (παραδοτικὸν γράμμα) Хиландару земљишта у Лушцу. Колика је површина овог земљишта и којим га поводом цар дарује Хиландару остаје неизвесно.

Инв. N°s 21—24: **двѣ повели царевѣ и двѣ кефалинисцѣ ѡ парицѣхь кои сꙋ ѡтбѣгли ѡт метохии.** — У питању су, несумњиво, две хоризме (ὁρισμοί) Андроника II у којима се надлежном кефалији, или кефалијама (κεφαλή), вероватно наређивало да на неки хиландарски земљопосед, или замљопоседе, било одбегле парике (πάροικοι) врати, било на њихова места „слободне“ сељаке без земље доведе и као нове парике (προσκαθήμενοι) насели. Којега места или којих места су кефалије овде у питању, где се налази хиландарски земљопосед или замљопоседи (Горњи Лужац или Градац?), колико је било одбеглих парика, када су ове две хоризме издате (осма или девета деценија XIII в.?), сва та и слична питања остају без одговора.

Инв. No 25: **повелѣ царева за Клевьтькевике и за Фꙋкꙋи.** — Идентичан патронимикон овде наведених *Клевтакевика*, констатујемо, носи и породица хиландарског парика Јована *Клевтакиса* (=Κλεπτάκης) у селу Горњи Лужац, како се наводи у познатом практику из 1300, који је сачуван само у старосрпском преводу (ed. Мошин, 210, l. 353). Међутим, у истом практику не налазимо ниједно паричко презиме које би бар прилично личило на чудан и од састављача Инвентара, можда, изопачено транскрибовани облик Фукони. Пошто ствар стоји тако, нисмо у стању да ништа одређеније кажемо о садржини и времену ове „цареве“ хоризме или простагме Једино што је овде извесно, јесте да је у питању акт Андроника II и да се њиме нешто потврђивало (насељавање паричких породица Клевтакис [Κλεπτάκης] и Фукуи ?), и то вероватно још пре 1290.

Инв. No 26: **агномиастова повелѣ царева за четири чловѣке [кои сꙋ] свободне коих ѥ царь даль.** — Овде је свакако у питању, како је претпоставио Соловјев, хорисма Андроника II, упућена великом аднумијасту Манојлу Ватрахониту, чија је активност посведочена, како смо имали прилике да установимо (в. горе Инв. No 18). У последњој деценији XIII века, царевим актом, очигледно манастиру се одобравало да на своме поседу насели четири придошла „слободна“ сељака, али о којему је поседу реч, остаје неизвесно. Vide infra No 52.

Инв. No 27: **царево ѡризмо пꙋтно.** — Соловјев претпоставља да је овде у питању изгубљена хоризма Алексија III Анђела којом се, на исти начин као и његовом несачуваном „путном“ хрисовуљом (cf. supra No 7), монасима

Хиландара одобравао одлазак у Србију. Налазимо да је ово тумачење неприхватљиво, прво, због тога што је сасвим невероватно да Алексије III путовање у Србију уз хрисовуљу одобрава још и хоризмом, и друго, у нашем Инвентару уопштени назив „цар“ употребљава се само и једино за Андроника II. Према томе, овде је свакако реч о несачуваној хоризми Андроника II, вероватно из последње деценије XIII в., којом се или потврђивао поменути акт Алексија III или се додељивала нова и друкчије формулисана дозвола путовања у Србију.

Инв. No 28: протосинькритова книга за корабль да не забавлѣю нигдѣ. — У питању је по свој прилици, како оправдано претпоставља Соловјев, предајни акт који неименовани протасикрит, с позивом на привилегије о лађи додељене хрисовуљом Алексија III Анђела од јуна 1199 (*Chil.* I, No 5, 48—49), издаје Хиландару свакако још у току 1199. Неименовани протасикрит, претпостављамо, могао би бити Константин Патрен који се у тој функцији јавља у два акта, из маја и јуна 1196 (*Actes de Lavra* I, éd. P. Lemerle etc., Paris 1970, No 68, not. p. 348; No 69, 1. 33).

Инв. N°s 29—31: и пакь три повеле цареве свобода метохиамь. — Иако је Соловјев у праву кад сматра да је немогуће тачно одредити „les auteurs de ces actes“, ми налазимо ипак да се речи и пакь три повеле цареве свобода метохиамь, аналогно претходним ставкама (N[os] 21—22, 25, 26, 27), вероватно односе на три несачуване *хорисме* Андроника II којима се Хиландару потврђују власничка и имунитетна права на три посебна и извесним новостеченим земљопоседима проширена метоха. Где се налазе ти метоси и када су за њих простагме издаване, да ли у осамдесетим или деведесетим годинама, остаје неизвесно. Ваља успут приметити да састављач Инвентара придевским обликом „царев“, за разлику од именице цар која се у Инвентару увек и једино односи на Андроника II, означава не само акт Андроника II него и сва она владарска акта којима ауторе није могао да идентификује, будући да су потписана само менологемом (простагма, хрисовуљни сигилион). Са ових разлога идентификовање „царевих“ аката веома је отежано.

Инв. No 32: повелѣ царева за харамꙋ. — Реч χάραγμα дословно значи „ковање, ковани новац“, а као фискални термин према најновијим испитивањима треба да је означавао онај део основних пореза за земљарину који се морао исплаћивати у златницима (номирме, перпери) за разлику од осталих пореза који се могу плаћати у ситном (сребрном или бакарном) новцу. Очигледно, χάραγμα је у доба Палеолога, које се обележавало наглашеном оскудицом у племенитим металима, представљала за државу веома важан порез и са тога разлога ослобађања од овог пореза тешко и само у изузетним приликама су давана (N. G. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles*: *Le cadastre de Thèbes*, Paris — Athènes 1959, 77 sq., 110—114). Имајући то у виду, претпостављамо да је ова несачувана простагма Андроника II, којом се неки земљопоседи Хиландара ослобађају од плаћања наведеног пореза, манастиру била подељена крајем деведесетих година XIII в., када цар води мировне преговоре са краљем Милутином. Да је овде реч о ослобађању неких а не свих хиландарских земљопоседа доказује се посебним простагмама истог цара, којима се 1298. ослобађају плаћања дажбине харагме

поједини поседи манастира Лавре (cf. *Actes de Lavra* II, éd. P. Lemerle etc., Paris 1977, No 98, l. 80—90, 171—179). V. infra No 38.

Инв. No 33: повелѣ цареба за гѹм'ньщинѹ. — Дажбина *гуменишина* (ἀλωνιατικόν) значи исто што и *жишнина* (σιταρκία), како се изричито припомиње у хрисовуљи Андроника II за Пантелејмон од септембра 1311: ἀλωνιακτικοῦ ἤτοι σιταρκίας (*Actes de Saint-Pantéléèmôn* éd. P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković, Paris 1982, No 10, l. 77). Ваља подсетити, поред тога, да се у време Андроника II *сишаркиа* налази међу четири јавна данка за која се, по правилу, не подељују повластице. Штавише, исти Андроник II у хрисовуљи за Зограф од септембра 1325. изричито наглашава да се *сишаркија* убире чак „и са приватних поседа царства ми" (*Zographou* No 24, l. 41). Имајући ово у виду, с разлогом претпостављамо да је ова несачувана простагма Андроника II, којом су се земљопоседи Хиландара ослобађали од дажбине *сишаркија*, била подељена манастиру у истим околностима и у исто време као и претходна простагма о ослобађању од подједнако значајне дажбине харагма (supra No 32).

Инв. N°s 34—35: повелѣ цареба за Парьцале, и дрѹга книга за Парьцале старога доместига. — Мислимо да је Dölger, *Regesten* No 2222, у праву кад претпоставља да је ова „ordonance du tsar" вероватно истоветна са оном несачуваном простагмом Андроника II која је, како се наводи у акту епископа Теодосија из Јериса од јануара 1323 (*Chil.* No 88) својевремено била упућена познатом апографевсу Димитрију Апелмену да реши спор између Хиландара и Ксиропотама око неког земљишта у селу Парцали (западно од Јериса). Примивши ову цареву наредбу, Апелмене је — каже се у поменутом акту из јануара 1323 — послао „свога геометра" који је повратио Хиландару од Ксиропотама присвојено земљиште. Имајући у виду познате чињенице о Димитрију Апелмену, наведену простагму Андроника II датирамо око 1299, када је сачињен Инвентар.

Акт „старога доместика", међутим, далеко је теже идентификовати и бар приближно датирати, будући да није јасно шта се подразумева под овим називом, да ли μέγας δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων са седиштем у Солуну, или обични δομέστικος (синонимни назив за δούξ?) из старијих времена, из прве половине XIII в. Соловјев претпоставља да се овде крије вероватно неки доместик са почетка XIII в., када је Хиландар почео да добија и купује обрадива земљишта у подручју села Парцале. Међутим, тешко је веровати да је састављач Инвентара, скупно евидентирајући два временски удаљена акта који се односе на исти предмет, на првом месту исказао далеко млађи документ, а не обратно. Са тога разлога не искључујемо могућност да је овде реч о акту неког „великог доместика" из претпоследње или последње деценије XIII века.

Инв. No 36: Девлицинова книга за Ꙗнѣ на Стрѹмѣ. — Врло је тешко рећи шта је прави садржај овог несачуваног акта, јер не видимо шта заправо значи сасвим необично име Јаниа. Да ли је то назив неког земљопоседа или можда неког засеока? Затим, не видимо да ли Девлицин Јанију Хиландару продаје или дарује и, најзад, остаје непознато где се ова Јаниа налази, да ли у атару села Καστρίν (Градац) или на другом месту? Међутим, имајући у виду да се у познатом практику из 1300, сачуваном само у словенском преводу, у селу

Καστρίν (Градац) наводи и земљиште одь проние Девельцина Мануила (ed Мошин, 217), склони смо веровању да „Девлицин" из нашег Инвентара припада истој породици и да је његов несачувани акт настао последњих деценија XIII века.

Инв. N°s 37 и 38: велиюга коноставла книга према хрусоволу ѡ свободѣ, ѡ митатѣ, ѡ кастроктисии; прокатименова Равалинова книга противу хрусоволу за харагму и за гумьнщину. — Нимало није јасно шта у овим двема ставкама састављач Инвентара у ствари саопштава, пошто не каже чија је хрисовуља овде у питању, док с друге стране нисмо успели да установимо када и у којему месту је службовао овде (No 38) по имену наведени прокатимен (војни заповедник града или тврђаве) Равалин. Да ли се ова ослобађања хиландарских метоха од четири значајне дажбине односе на претходно евидентирану хрисовуљу Јована III Ватаца као господара Солуна (1246—1254) или је, напротив, овде реч о некој посебној, још пре састављања Инвентара изгубљеној па стога овде незабележеној хрисовуљи Андроника II? Убедљиво решење ове дилеме нисмо у стању да пружимо. Узимајући у обзир, међутим, да су у овом Инвентару претходно већ забележене две посебне хоризме Андроника II о ослобађању Хиландара од дажбина *харагме* и *гуменишшине* (supra N°s 32 et 33), склони смо веровању да би и овде поменута хрисовуља, којом се Хиландар ослобађа од четири дажбине, могла припадати Андронику II, иако треба припоменути да се у овом Инвентару, за разлику од поменутих *харагме* и *гуменишшине* нигде посебно не бележе цареве хоризме за *мишаш* и *касшрокшисију*, као што није евидентирана, како указасмо, ни претпостављена царева хрисовуља која доноси ослобађања за овде наведене четири дажбине. Са ових разлога предлажено решење, према којему би хрисовуља у N°s 37 и 38 представљала изгубљени акт Андроника II, остаје само хипотеза.

Независно од тога, ваља подсетити да су се хрисовуљом овде неименованог цара, односно актом такођер непознатога нам велиюга коноставла, који одредбе хрисовуље катастарски региструје (No 37), манастирски поседи ослобађали од два нимало безначајна државна намета: μιτάτον (*ūриселица*, тј. обавезâ примања царских чиновника и војске на смештај и исхрану) и καστροκτισία (градозиданије). Јер довољно је указати на чињеницу да се још 1272, у хрисовуљи Михаила VIII за манастир Макриниътису у Тесалији, *касшрокшисија* изричито изузима од наведених повластица (MM IV, 332). Не мање значајна за Хиландар била су и царева ослобађања од дажбина *харагме* и *гуменишшине* која овде (No 38) катастарски региструје нама непознати прокатимен Равалин.

Инв. No 39: кирь Димитра деспота повелѣ за виноград Каракальски. — Виноград звани Каракала (ἀμπέλιον τὸ ἐπιλεγόμενον τοῦ Καράκαλα), како дознајемо из потврдне хрисовуље Андроника II од јануара 1299 (*Chil.* No 13, 52), налазио се у најближој околини Хиландара на подручју још 1198. Хиландару додељених Милеја (*Chil.* No 4). Са тога разлога остаје неизвесно да ли се хоризмом деспота Димитрија Анђела (1244 — децембар 1246), која није сачувана, потврђивала куповина поменутог винограда или се Хиландару у неком спору потврђивало власништво над тим виноградом.

Инв. No 40: **Порфирогенитова книга за манастир.** — Соловјев претпоставља да би издавач овог несачуваног акта могао бити неки „члан царске породице XIII века" (No 40) или „можда један од синова Андроника II" (No 47) и да је управо стога сасвим неочекивано и необично да једна таква личност издаје манастиру „un écrit" (**книга**), то јест, обичан приватни акт, а не „повељу" (хоризма, простагма) или **хрсовол**, како чине цареви — савладари и деспоти. Међутим, данас поуздано знамо да ова **Порфирогенитова книга** представља изгубљени акт Константина Порфирогенита (1261—1306), другог сина Михаила VIII. У питању је, како смо закључили, акт којим је млади Порфирогенит 1280, предводећи војни поход против герилских упада из Србије краља Драгутина (1276—1282), даровао Хиландару земљиште са једног од својих не малобројних приватних поседа негде у широј околина Сера. Има индиција да би се то даровано земљиште могло налазити у атару села Καστρίν (Градац) на доњој Струми. Како је дошло до тог поклона и колика је површина била додељеног земљишта, та и слична питања остају без одговора (cf. Ф. Баришић, *Константин Порфирогенит Палеолог*, ЗРВИ 22, 1983, 43—58).

Инв. N[os] 41—43: **двѣ повели царевѣ и третиꙗ** (sc. **книга**) **Пазѹдинова за Рѹдавьске меге с Лаврани.** — На трећем месту овде поменути акт Пазудинов, којим се окончава спор Хиландара са Лавром око поседа на Рудави, како примећује Соловјев, доиста је сачуван (ed. Petit No 19), али не потиче из августа 1304, како га је датирао издавач Petit и како се до сада скоро без изузетка узимало, него из августа године 6782 (1274), како стоји у једној сачуваној и до сада скоро сасвим непознатој копији. Теодор Пазудин овим својим актом, поступајући према наређењу (προστάγματος, 1. 14) цара Михаила VIII Палеолога, враћа Хиландару раније од Лавре присвојена земљишта у Превлаци и Рудави, као и метох са пиргом у Превлаци које је претходно био присвојио Ксиропотам. Сасвим је очигледно да управо ова простагма Михаила VIII, издата не много пре августа 1274, представља једну од **две повели цареве** нашега Инвентара. И преостала друга **повелѣ царева** свакако припада Михаилу VIII и вероватно се односи на спор између Хиландара и Ксиропотама око земљишта са пиргом у Превлаци, како дознајемо из очуваног акта поменутог Пазудина (*Chil*. No 19, 72).

На крају напомињемо да би за речи састављача Инвентара **две повели царевѣ и третиꙗ** (sc. **книга**) **Пазѹдинова за Рѹдавьске меге** тачнији превод био „deux ordonnances impériales et un troisième (sc. écrit) de Pazoudinos. . .".

Инв. N°s 44—46: **периωрь Солѹньске келиѥ ѹ град(ѹ) и деспотова повелѣ и третиꙗ книга за виноград Мелидоньски.** — Од три овде споменута и међусобно очигледно повезана акта први и други се свакако односе на келију у Солуну, док је на трећем месту продајни акт за виноград у Мелидону изван Солуна који је припадао солунској келији. Имајући ово у виду, сматрамо да је Соловјев свакако у праву када претпоставља да је овде споменути „kellion à Salonique" исто што и каснији.

Свети Георгије у Солуну са купљеним „виноградима" изван Солуна који се потврђује у хрисовуљи Андроника II из јануара 1299 (No 13, 1. 77—81) и који се спомиње и у једном акту из 1290. као Србима припадајући ἡ Θεσσαλονικέων μονή (*Zographou*, No 12, 39=Мошин, *Акти* 24), а у актима из првих

деценија XIV века више пута (в. *Chil.* Nos 31 из 1316, 32 из 1317, 33 из 1317, 58 из 1321. и др.). Неименовани деспот који издаје Хиландару акт за келију у Солуну вероватно је већ познати нам деспот Димитрије Анђео (1244 — децембар 1246). Наиме, други солунски деспоти који би теоретски долазили у обзир као издавачи аката за келију, и то деспот Манојло Анђео (1230—1237), брат и наследник пораженог цара Теодора I Анђела, као и старији син Теодора I Јован Анђео (1237—1244, деспот од 1242—1244), колико нам је познато, нису уопште издавали повеље светогорским манастирима. Келија св. Георгија у Солуну, како саопштава биограф краља Милутина Данило II (*Живоши краљева и архиейискоӣа срӣских*, превод Л. Мирковића, Београд 1935, 102), подигао је св. Сава око 1200, када је у овом граду боравио и од митрополита Константина Месопотамита добио титулу архимандрита. Cf. Nos 9 et 54.

Инв. No 47: **Порьфирогенитова книга за Филомата.** — Овај акт Константина Порфирогенита, млађег сина Михаила VIII, несумњиво је повезан са дарованим актом истога Порфирогенита Хиландару из 1280 (No 40). Међутим, шта је чинило његову садржину, да ли је у питању наредба Филомату, као опуномоћеном стараоцу Порфирогенитовог приватног поседа, да пренесе у власништво манастира даровано земљиште, или наредба Филомату као власнику неког земљишта које се налазило у суседству неког хиландарског поседа и које је сада, уз одговарајућу накнаду, требало да уступи манастиру — та и слична питања остају без одговора. Ако се земљиште, даровано Хиландару претходним актом Порфирогенита (No 40), доиста налазило у атару села Καστρίν (Градац), како не без разлога претпостависмо, онда је овде вероватно у питању изгубљени акт Филомату као старатељу Порфирогенитовог приватног поседа.

Инв. No 48: **Периорь манастирьски около манастира.** — Овај периор (опис граница) није очуван у оригиналу него једино у делимично оштећеном старосрпском преводу, чији је текст први објавио Соловјев у Suppléménts овог Инвентара, p. 45—46. Имајући у виду да се потписи на овом периору, како уочава издавач Соловјев, потпуно подударају са потписима на очуваној представци коју прото Герасим и светогорски игумани упућују у пролеће 1198. цару Алексију III Анђелу (*Chil.* No 3), разложно је закључити да је овај периор сачињен истовремено када и поменута представка, то јест у пролеће 1198, и да је тада био достављен цару као прилог уз поменуту представку.

Инв. No 49: **книга Спарьтинова за Лѫжьць.** — Овде је у питању несумњиво акт пансеваста севаста Димитрија Спартина, којим је Хиландару, како дознајемо из очуваног даровног акта његових трију синова из септембра 1265 (*Chil.* No 6), за живота био даровао три зевгара земљишта од свог хрисовуљом раније добијеног поседа у Лушцу. Ову хрисовуљу, како се обично тумачи (cf. Dölger — Wirth, *Regesten* No 1822b), Димитрију Спартину раније је био издао Јован III Ватац, и то као награду за помоћ коју су му Димитрије Спартин и његов друг Никола Кампан, вршећи издају према деспоту Димитрију Анђелу, пружили приликом уласка у Солун децембра 1246. Другим речима, земљопосед у Лушцу Димитрије Спартин добио је хрисовуљом Јована III Ватаца, као господара Солуна (децембар 1246—1254), вероватно ускоро после децембра 1246. Имајући у виду поред тога да Никола Камбан и Димитрије Спартин,

као апографи у Солуну, године 1262. издају за Ивирон један предајни акт и исти потврђују очуваним заједничким печатом (ed. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, No 121, 2), оправдано је претпоставити да Димитрије Спартин део свога земљопоседа у Лупцу није уступио Хиландару пре него што се замонашио, односно пре 1262. Полазећи од тога, даровницу Димитрија Спартина датирамо између 1262. и 1265.

Инв. No 50: **за Трипотамь прахьтикь.** — Једини земљопосед под именом Трипотам, колико знамо, налази се на средишњем делу западне обале полуострва и катепаникиона Лонгос (cf. *Lavra* II, p. 130, notes; IV, p. 88 carte 3), а не „près de Hierisso", како претпоставља Соловјев. У очуваним документима јавља се од 1300. и наредних деценија и то увек као метох Ксенофона (Actes de Xén. N°s 3, 4, 6 etc.). Намеће се претпоставка, како први запажа Соловјев, да је првобитно припадао Хиландару па је после, свакако путем продаје или, што је још много ређе, размене, доспео у власништво Ксенофона. То се догодило, вероватно, негде пред крај XIII века. Имајући у виду да се практици издају, по правилу, приликом катастарских ревизија, склони смо веровању да је „praktikon pour Tripotamos" Хиландар добио 1279, када је таква ревизија, вероватно прва по доласку Михаила VIII на престо, вршена у солунској теми (v. infra, No 69).

Инв. No 51: **перишрь Светого Георгиꙗ више манастира.** — Мислимо да је овај земљопосед **светого Георгиꙗ више манастира** (sc. **Хиландара**) идентичан са земљопоседом **црькви светого Георгиꙗ ѹ ливаде**, како га назива најстарији и само у старосрпском преводу сачувани периор светогорских поседа **црькве Хиланьдарске** из 1198 (v. supra, No 48), као и са земљопоседом ἀγρὸς ἐπιλεγόμενος τοῦ ἁγίου Γεωργίου, како се наводи у општој потврдној повељи Андроника II из јануара 1299 (*Chil.* No 13). Пошто је **црькви светого Георгиꙗ ѹ ливаде**, како изгледа, постала метох Хиландара 1198, а пре тога имала статус келије (cf. М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 64, n. 178), сматрамо да је Соловјев у праву када претпоставља да је овде прибележени **периорь Светого Георгиꙗ** сачињен око 1198.

Инв. No 52: **агноминастова книга за кастроктисию.** — Претпостављамо да је и овде, аналогно претходним случајевима, у питању несачувани акт великог аднумијаста Манојла Ватрахонита, посведоченог на тој функцији у последњој деценији XIII века (в. supra N°s 18, 26). Речи **агноминастова книга за кастроктисию**, којима састављач Инвентара евидентира овај акт, недовољно су одређене и непотпуне те са тога разлога није у довољној мери јасно шта је заправо била садржина аднумијастова акта, да ли су се тим документом, односно царевом наредбом која се њим у дело спроводила, ослобађали од државног намета *кастроктисије* неки или сви хиландарски метоси, или се царевом наредбом, која се овде извршује, Хиландару можда одобравало да на неком свом поседу подигне пирг. Поред тога, пада у очи да се у Инвентару нигде не бележи нека простагма или хоризма Андроника II која се односи на ослобођање хиландарских метоха од дажбине кастроктисије (градозидања). Имајући у виду ту чињеницу и, с друге стране, да у Инвентару налазимо ставке које откривају да се ослобађање хиландарских метоха од кастроктисије подељивало можда још у време Јована III Ватаца (v. supra No 37), долазимо до претпоставке да аднумијаст Ватрахонит овај акт издаје на основу једне од

бројних и у овом Инвентару само уопштено евидентираних царевих аката као оризмѣ о свободе метохиıам (N°s 11—12, 29—31), којима је Андроник II манастиру било потврђивао одлуке својих претходника, било новостечене поседе ослобађао од одређених дажбина. Управо такво ослобађање неких новостечених манастирских поседа од кастроктисије, мислимо, катастарски се спроводило овим актом Ватрахонита. Cf. supra No 37.

Инв. No 53: Спартиновѣх с(и)новь книга за Лѹжьць. — У питању је, несумњиво, очувани даровни акт тројице синова Димитрија Спартина од септембра 1265 (*Chil*. No 6).

Инв. No 54: деспота кирь Д'митра хрѹсоволь и с печатию. — О овој „хрисовуљи" деспота Димитрија Анђела (1244—1246) нема, колико знамо, никаквих трагова. Имајући у виду раније поменути „un chrysobulle du despote kyr Dimitri, avec une bulle en argent" (Инв. No 9), налазимо да је и ова „хрисовуља" могла бити и у ствари била аргировуљ. Шта се овом повељом деспота Димитрија манастиру потврђивало или даровало, остаје непознато. Cf. N°s 9 et 45.

Инв. No 55: книга деспотова за Лѹжьць. — Соловјев претпоставља да је овде у питању вероватно „простагма" деспота Димитрија Анђела (1244—1246), којом је потврђивао „un don son archonte Spartènos à Lozikion". Ово тумачење сматрамо неприхватљивим, пре свега због тога што је Димитрије Спартин земљопосед у Лушцу добио, како се не без разлога сматра (cf. Dölger — Wirth, *Regesten*, No 1822b), тек од Јована III Ватаца као господара Солуна (децембар 1246—1254) и, друго, службену наредбу једног деспота састављач нашег Инвентара не назива никада „un écrit" (*книга*), него увек и једино „une ordonnance" (*йовеља*). Називом *книга* (écrit) означавају се, по правилу, разни акти царских чиновника, даровнице и продајна акта приватних лица. Ако је тако, онда и книга деспотова за Лѹжьць може да буде само приватни акт неког деспота, односно даровница. Имајући то у виду, сматрамо да се „un écrit du despote pour Lužac" може односити једино на неки изгубљени даровни акт Хиландару деспота Јована Палеолога. Тај акт, судећи по очуваним актима истога деспота, свакако је носио назив γραφή (cf. Б. Ферјанчић, *О десйойским йовељама*, ЗРВИ 4, 1956, 94—95), а управо то се и означава овде употребљеним термином книга деспотова.

Предложено решење, међутим, изазива једну недоумицу. Најкраће, ствар је у овоме. Више је него упадљиво да у Инвенатру, како ћемо видети, нигде није забележен акт којим је деспот Јован Палеолог обдарио Хиландар великим земљопоседом у селу Καστρίν (Градац), земљопоседом који је манастиру доносио годишњу ренту од 50 перпера, како се изричито каже у другој потврдној хрисовуљи Михаила VIII од јула 1277 (*Chil*. No 8). Узимајући у обзир то, као и чињеницу да је ова ставка Инвентара једина којом се бележи приватни акт једног деспота, затим чињеницу да деспот Јован Палеолог у селу Лушцу, колико знамо, није уопште поседовао приватно имање, долазимо на помисао и не без разлога претпостављамо да је састављач Инвентара овде *омашком* уместо за Градаць (Кастри) написао за Лѹжьць. Тај lapsus calami утолико је разумљивији што састављач изузетно често наводи Лѹжьць, док је име Градаць написао само једанпут, и то на почетку (Инв. No 8). Ако је ово тумачење

исправно, онда овај даровни акт деспота Јована Палеолога очигледно треба датирати у временски размак између априла 1271 (*Chil.* No 7) и јула 1277 (*Chil* No 8).

Инв. N°s 56 и 57: двѣ книзѣ стари периѡрь Стрꙋмьски. — Један од ова два на неспретан начин забележених периора, како уочава Соловјев, очуван је само у српском преводу. Реч је о акту од 11. априла 6735 (=1227) којим дикеј Мандука, према наређењу кир Андроника Комнина — Дука Петралифа, уступа Хиландару његов (Петралифин) земљопосед у селу Мунциани, катепаникион Струме. Исправност ове идентификације потврђује се и старосрпским записом (XIV в.?) на полеђини поменутог акта: Периорь Стрꙋмски стараго Петралита.

О другом „vieux écrit-périor“ који није очуван, са приличном сигурношћу можемо рећи да се односио на неко земљиште у атару истога села Мунциани, будући да је то село, уколико изузмемо село Καστρίν (Градац), представљало једини хиландарски земљопосед на Струми све до краја XIII в., како разабирамо и из потврдне хрисовуље Андроника II од јануара 1299 (в. *Chil.* No 13, 1. 71—77). Овај изгубљени акт вероватно је био издат у приближно истом времену, односно за владе Теодора I Анђела у Солуну (1224—1230).

Инв. No 58: Палеѡлога цара ѡризмо ѡ свободахь метохиıамь. — У овом Инвентару као акта Михаила VIII, која су у време састављања Инвентара свакако била потпуна, поред три хрисовуље (Инв. No 3 — несачувана општа потврдна хрисовуља, Инв. No 4 — сачувани златопечатни сигилион од јула 1277; Инв. No 8 сачувани златопечатни сигилион од априла 1271; Инв. N°s 41 и 42 две простагме за поседе у селу Рудави и на Превлаци и две хорисме за село Лужац, cf. Инв. N°s 15 и 16), наводе се само још два наредбодавна акта истог цара и то овај ѡризмо о свободахь метохиıамь (No 58) и ѡризмо о свободахь метохиıамь (No 73). Имајући у виду да Михаило VIII у наведеном златопечатном сигилиону од јула 1277. спомиње своју раније издату хорисму, којом је потврђивао земљиште у селу Καστρίν (Градац) са рентом од 50 перпера, а које је пре тога било даровано Хиландару од његовог брата деспота Јована, претпостављамо да овде евидентирана хоризма представља управо хорисму цитирану у наведеној царевој хрисовуљи од јула 1277. Ако је тако, онда ову хорисму треба датирати у време после априла 1271, а пре јула 1277. Cf. infra No 73.

Инв. No 59: сѣвастократорова книга за Лꙋжьць. — Једини севастократор који овде долази у обзир, како је први уочио Соловјев, био би Константин Торникије, таст деспоту Јовану Палеологу, брату Михаила VIII. Титулу севастократора он је добио крајем 1259. или почетком 1260, а као кефалија Солуна јавља се на извесним актима из 1266. и 1267, у којима он, поступајући према царевој наредби, решава један сложени имовинско-земљишни спор између Лавре и Зографа (cf. Dölger — Wirth, *Regesten* N°s 1939b, 1948; Максимовић, *Виз. провинцијска управа*, 67, 91 et passim) Имајући ово у виду, са приличном извесношћу можемо потврдити да је и овај несачувани акт севастократора Константина Торникија представљао у ствари извршавање одговарајуће цареве наредбе, да се тим актом решавао неки спор око затечених или придошлих сељака на поседима Димитрија Спартина и Николе Кампана

у Лушцу, који, око 1265, у потпуности прелази у власништво Хиландара и, најзад, да је тај акт манастиру издат свакако 1266. или 1267, када је Торникије био управник Солуна (в. supra, Inv. N[os] 15—16).

Инв. No 60: **каниклеꙗ старога свобода метохиꙗмь.** — Тешко је веровати да би овај акт „каниклеја старога", како претпоставља Соловјев, Хиландару могао бити уручен у време Алексија III Анђела (1195—1203) „pour specifier les franchises de Chilandar, garanties par le chrysobulle fondamental", и то због тога што у то време Хиландар заправо још и не поседује формиране метохе. Атрибут „стари" (vieux), који се овде придаје неименованому ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου и којим састављач Инвентара по правилу означава лица из времена пре доласка Палеолога, наводи на претпоставку да би овај несачувани акт могао бити сачињен на основу одговарајуће наредбе или деспота Димитрија Анђела (1244 — децембар 1246) или, још вероватније, Јована III Ватаца као господара Солуна (1246—1254), будући да у овом Инвентару налазимо још два акта која, како претпостављамо, треба да представљају катастарска спровођења одредаба из хрисовуље поменутог цара о ослобађању хиландарских метоха од неколико, конкретно наведених или неодређено забележених, државних дажбина (cf. N[os] 37 et 77). На ослобађање хиландарских метоха од једне такве и овде неодређено исказане дажбине, и то вероватно на основу исте и у Инвентару забележене хрисовуље Јована III Ватаца (в. supra, No 5) требало је да се односи и овај акт „каниклеја старога", чији идентитет нама остаје непознат.

Инв. No 61: **периѡрь Лꙋжьчьки.** — Соловјев сматра да је овде у питању несачувани периор који треба да је предат Хиландару „lors de la première acquisition de cette propriété de Spartènos (entre 1244 et 1246)". Ово датирање неприхватљиво је из више разлога. Пре свега, претпоставимо ли, како чини Соловјев, да је овде у питању периор поседа у Лушцу, који је хрисовуљом био додељен Димитрију Спартину, онда опет предложени датум не долази у обзир и то једноставно стога што је Димитрије Спартин хрисовуљу за Лужац добио не од деспота Димитрија Анђела (1244 — децембар 1246) него од Јована III Ватаца као господара Солуна (децембар 1246—1254), свакако не много после 1246, јер ова хрисовуља била је награда за издајство (в. горе Инв. No 49). Међутим, нама се чини да се речи наведене у наслову могу односити једино на неки периор хиландарских поседа у селу Лушцу из каснијих година XIII века, будући да се документи ове врсте (практици, периори), колико знамо, светогорским манастирима за њихове земљопоседе изван Свете Горе почињу редовно издавати тек пред крај владе Михаила VIII (cf. N°s 59 и 69), свакако због још недовољно развијене и уходане катастарске службе у Солуну. Имајући то у виду, претпостављамо да је овде наведени „périor pour Lužac" идентичан са оним периором који се спомиње у сачуваном акту из маја 1339, када се решавао један спор око хиландарског земљишта управо у Лушцу (*Chil.* No 130). У тексту тога акта читамо да су одговарајући чиновници били на спорном земљишту „прошле године" (κατὰ τὸν περυσινὸν χρόνον), то јест 1338, и да су том приликом читали „периор покојног апографевса Апелмена, настао пре тридесет и девет година" (πρὸ χρόνων ἤδη τριάκοντα ἐννέα γενόμενον), то јест године 1329. Ваља подсетити да се под именом у Инвентару често спомињаног села „Лужац" подразумева увек и само хиландарски земљопосед у селу Горњи Лужац, како нас обавештава хиландарски

практик из 1300 (ed. Мошин, 210), јер је Доњи Лужац био у поседу бугарског манастира (cf. *Zographou*, No 15, практикон из 1300).

Инв. No 62: книга Камьбанова за Лѹжьць. — Овде је у питању, свакако, већ познати нам Никола Камбанос који је заједно са Димитријем Спартином децембра 1246. отворио капије Солуна освајачу Јовану III Ватацу и од њега, као награду на исти начин, као и његов друг и нераздвојни пријатељ (рођак ?) Димитрије Спартин, поред осталог, добио земљопосед у селу Лушцу. Димитрије Спартин је, како се разабире из очуваног даровног акта његових синова из септембра 1265, један део свога земљопоседа у Лушцу завештао Хиландару између 1262. и 1265 (в. горе Инв. No 49). Отприлике у исто време, претпостављамо, требало би датирати и ову даровницу Николе Камбана који је у служби Михаила VIII године 1262. био не само апографевс заједно са Димитријем Спартином него и прокатимен Солуна (cf. Максимовић, *Виз. йровинцијска уйрава*, 104—105). Колика је била површина његовог поседа који је поклонио Хиландару, остаје неизвесно.

Инв. No 63: протостраторова [sc.] книга за Лѹжьць. — Из ове наглашено, уопштене белешке ништа се одређено не може ишчитати; ни у којем својству „протостратор" издаје Хиландару акт о познатом селу Лужац, да ли продаје или дарује неко своје тамошње земљиште, или доноси акт на основу неке цареве наредбе, да ли се ово дешава за владе Михаила VIII или Андроника II, сва та и слична питања остају без одговора. Па ипак, имајући у виду да се белешка о овом акту налази у серији аката који се одреда односе или на доба никејских царева или на време Михаила VIII, верујемо да нећемо погрешити ако „un écrit du protostrator sur Lužac" ставимо у време Михаила VIII, када је значајан део поменутог села Горњи Лужац доспео (око 1265) у власништво Хиландара (в. supra No 59). Ако је тако, помишљамо да би овде наведени неидентификовани „протостратор" могао можда бити протостратор Алексије Филантропин који 1275. ратује против господара Тесалије Јована I Анђела (cf. Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 106; о каријери Алексија Филантропина cf. R. Guilland, *Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator*, REB 7, 1950, 165).

Инв. No 64: дрѹги периѡрь Рѹдавски сь Лаврани. — У овом Инвентару о већ забележеном (supra No 43) и до данас у Хиландару очуваном акту Теодора Пазудина од августа 1274. извештава се, поред осталог, да је геометар (?) Димитрије Гула непосредно пре тога (тј. пре августа 1274), решавајући на лицу места спор између Хиландара и Лавре око земљишта у селу Рудава, пресудио у корист Хиландара и том приликом манастиру уручио нови периор за тај посед, пошто је стари био „нестао" и, друго, да се текст тога периора овде у тексту Пазудиновог акта поново доноси (*Chil.* No 19, 1. 33—45, 91—108). Свакако нећемо погрешити ако на основу цитираних података закључимо да „périor de Roudava contre Lavriotes" представља управо периор Димитрија Гуле сачињен непосредно пре августа 1274. и очуван не у оригиналу него само in transumpto у наведеном акту из августа 1274 (cf. *Chil.* No 19, 1. 91—108). Истовремено, овим се објашњава зашто састављач Инвентара овај акт бележи као „*un autre* périor de Roudava contre les Lauriotes" (дрѹги периѡрь Рѹдавски сь Лаврани). Наиме, он је поменути акт Пазудинов већ раније евидентирао као книга Пазѹдинова за Рѹдавьске меѓе сь Лаврани (supra, No 43).

Инв. N°s 65—68: книга светогорьска за Скорьпїю, и двѣ повели и патриарьшьска книга. — Соловјев налази да се први од овде наведена четири акта (тј. No 65) „вероватно" односи на очувани акт прота Јована од 31. августа 1288, којим се Хиландару, под одређеним условима, додељује келија Хремицена, раније у поседу манастира Скорпија (*Chil.* No 10), док су преостала три (N°s 66—68) без трага „изгубљена". Усвајајући ову идентификацију акта под No 65 као сасвим исправну, ми смо данас у прилици да негативни суд Соловјева о актима N°s 66—68 у осетној мери изменимо, и то захваљујући једној очуваној царској простагми коју је издавач Petit погрешно приписао Јовану V и у септембар 1343. датирао (*Chil.* No 133). Ова простагма у ствари, како смо утврдили, припада Андронику II и издата је јануара 1299 (в. горе Осврт, No 133). Другу од двѣ повели нашег Инвентара (No 67) несумњиво чини ова очувана простагма Андроника II из јануара 1299. за Скорпиј, док је прва овде забележена и несачувана повелѣ (No 66) несумњиво она простагма истог цара којом је, како се у тексту излаже, акт прота Јована од августа 1288. био потврђен (l. 9—10: καὶ πρόσταγμα ἐπικυροῦν . . . τὸ εἰρημένον γράμμα). У питању је, дакле, изгубљена простагма Андроника II која треба да је била издата не много после августа 1288. Најзад, „un écrit du patriarche" истог Инвентара (No 68) свакако је онај „акт патријарха" који је, како се у тексту наведене простагме од јануара 1299. казује (l. 13 sq.), овој царевој простагми непосредно претходио и који је одлуку ранијег прота Јована од августа 1288. потврђивао, истовремено тадашњем проту Јоаникију наређујући да „речени келидрион" не одузима Хиландару. Према томе, изгубљени акт патријарха Јована XII Косме (1294—1303) треба да потиче из децембра 1298. или јануара 1299. Овим актом патријарха и царевом простагмом из 1299, као што видимо, одлука прота Јоаникија из новембра 1294. о одузимању Хремицене од Хиландара, била је стављена ван снаге. Управо тим обеснажењем одлуке прота Јоаникија могли бисмо објаснити једну сасвим неочекивану чињеницу: тај акт прота Јоаникија из новембра 1294, иако се у тренутку састављања Инвентара несумњиво налазио у хиландарској архиви и у оригиналу се до данас сачувао, у Инвентару није уопште евидентиран! Или објашњење овој необичности треба тражити на другој страни: прото Јоаникије (1294— око 1301), примивши 1299. наредбе од цара и патријарха којима се његова одлука из новембра 1294. поништава, можда је примерке те своје одлуке, сачињене и сачуване у два равногласна оригинала (cf. *Chil.* No 9) привремено био повукао из Хиландара и Скорпи, па их касније он или његов наследник поново вратио поменутим манастирима. Ово објашњење, разуме се, само је нагађање.

Инв. No 69: практикь Цимбѣювь. — Ко је Цимбе? Изнето је мишљење да би то могао бити Теодор Цимбе који, извршујући наређење пописивача Димитрија Апелмена, као свог претпостављеног, априла 1304. издаје (предаје) Лаври једно предајно писмо (Lavra II, No 97, p. 129). Усвајајући ову идентификацију, М. Живојиновић, ***Хиландарски метох Здравик и његови ранији поседници***, ЗРВИ 20 (1981) 91, n. 25, закључује да је овде забележени практик „по свој прилици настао 1299/1300". Међутим, ова тумачења нису нам прихватљива, и то у првом реду због тога што је Цимбе из овог Инвентара, издајући практик, свакако био највиши катастарски функционер — апографевс, док је Теодор Цимбе, очигледно, био катастарски службеник нижег ранга. Једини од до сада познатих, апографевс из друге половине XIII и почетних година

XIV века са презименом Цимбе, колико нам је познато, јесте апографевс Константин Цимбе, који заједно са колегом Алексијем Амноном потписује два практика за манастир Зограф (ed. Regel, No 52 et 53). Оба ова акта датирана су само менологемом „месеца јануара, индикта 7" а то би требало да се односи, како се до сада најчешће тумачило, на годину 1294 (Мошин, Острогорски, Dölger и др.), док су неки као могући датум сматрали и годину 1309 (Dölger). Узимајући ово питање у поновно разматрање и констатујући да се у хрисовуљи Андроника II за Ивирон од јуна 1283. оба горе наведена апографевса поименце спомињу, али се Константин Цимбе бележи као покојни. Француски научник Ж. Лефор је убедљиво закључио да исправно датирање горе поменутих двају практика за Зограф може бити само јануар 1279 (J. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, Paris 1973, No 10, p. 78). У време око 1279, нема сумње, морамо датирати и практик који је Константин Цимбе, свакако приликом катастарске ревизије наређене од цара, која се те године вршила у солунској теми (cf. *Zographou* No 53, l. 1—5), сачинио за Хиландар. Да ли су у томе несачуваном акту били потписани сви хиландарски земљопоседи изван Свете Горе или само из једног катепаникија, остаје неизвесно.

Инв. Nos 70—72: перiωрь Рꙋдавьски сь Ѯеропотамланы, и дроуга книга Карàан'дова прѣданиѥ ω томь, и третиꙗ Филаретова ꙋтврьжденiѥ ω томь. — Сва три ова несачувана акта односе се на неко земљиште у селу Рудави (северозападно од Јериса) око којега се Хиландар спорио са Ксиропотамом и стога претпостављамо да су настала у приближно истом времену. Када се јануара 1323. водио спор између Хиландара и Ксиропотама око неких земљишта у селу Парцали, а то је село у непосредном суседству села Рудаве, онда је пред судом епископије у Јерису. Међу документима које је поднео Хиландар, био разматран и један акт (δικαίωμα) који је о спорном земљишту својевремено Хиландару био издао дука Филарет. О томе акту се каже да је у односу на претходно споменути акт покојног апографевса Димитрија Апелмена (1299) „из другог времена" (ἐν ἑτέρῳ καιρῷ γεγονός), то јест из времена пре или после 1299, и друго, да је пре доношења тога акта дука Филарет, поступајући по наредби свог претпостављеног „прокатимена Солуна", био извршио увиђај на терену. Овај дука Филарет, мислимо, идентичан је са Филаретом Калосом, који као један од неколико архоната присуствује на једном судском процесу у Солуну од јануара 1295 (ed. Dölger, *Schatzkamer* No 59/60, л. 3 et 36) и који се у једном ранијем акту од априла 1290 — када епископ Јериса Теодосије спор између Хиландара и Зографа око неких „вртова" (κηπωροτοπίων) на Превлаци на локалитету званом Лустра решава у корист бугарског манастира — спомиње као ὁ δούκας ὁ κῦρ Καλός (*Zographou* No 12, 19: τὸν δούκαν τὸν Κυρκαλόν, што исправљамо у κῦρ Καλόν). Из овог следи да је изгубљена третиꙗ Филаретова книга за Рудаву могла настати у приближно истом времену, то јест негде између 1290. и 1295, док би предајни акт непознатога нам Караанде као и „périor pour Roudava", издат вероватно од поменутог Караанде уследили непосредно после дукине одлуке (в. infra, No 78).

Инв. No 73: цара Палеωлога ωризмо ω свободѣ метохиꙗмь. — Ако бисмо ову непотпуно евидентирану хоризму Михаила VIII „о свободе метохијам" схватили као ослобађање хиландарских метоха од неке појединачне и свакако важне дажбине, онда пада у очи да у Инвентару не налазимо ниједан акт који би могао бити катастарско извршење те цареве наредбе. Имајући у виду и

претходно изнету општу констатацију о актима Михаила VIII забележеним у овом Инвентару (в. supra, No 58), долазимо на претпоставку да су се овом хоризмом Михаила VIII Хиландару потврђивала права и повластице за извесне новостечене поседе на неким метосима, међу којима треба да се налазило и новостечено земљиште у селу Коскина (катепаникион Лонгос; cf. *Actes de Xéropotamou* No 16, notes, p. 113). Наиме, у много каснијој хрисовуљи Андроника II за Хиландар од јула 1317, изричито се наводи да је поменуто село Коскино манастиру својевремено било потврђено „простагмом цара и оца царства ми" (*Chil.* No 32, l. 129). Ближе датирање тога акта, колико видимо, није могућно.

Инв. N°s 74—76: книга Равалинова свобода метохωамь, а дрꙋга Камица Ком'нена, а третиꙗ Катакꙋзина Комнена. — Имајући у виду да састављач нашег Инвентара групно исказује акта која су, по правилу, не само садржински повезана него и временски блиска и, с друге стране, узимајући у обзир да је овде прнонаведени Равалин, који је већ раније био поменут (в. supra, No 38), службовао као прокатимен неког града по свој прилици за време Андроника II, помишљамо да би из приближно истог времена, то јест из последњих двеју деценија XIII в., могла бити и преостала двојица поменутих чиновника. Ако је тако, онда би ова три акта могла представљати одговарајуће катастарске регистрације повластица које се за три хиландарска метоха додељују у трима такођер скупно већ прибележеним хоризмама истога цара (N°s 29—31). Ваља подсетити да се ниједан од овде поименце наведена три царска функционера не спомиње, колико знамо, у до сада објављеним збиркама светогорских манастира. Нагађање Соловјева да би овде поменути Кантакузин Комнин могао бити идентичан са Јованом Комнином Кантакузином, који је познат из четрдесетих година XIII в., као пинкерн и дука теме Тракесион за време Јована III Ватаца (1222—1254), неприхватљиво је, поред осталог, и због тога што, колико знамо, поменути пинкерн није службовао у Солуну (cf. H. Ahrweiller, *L'Histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques* [1081—1317], Travaux et Mémoires 1, 1965, 144—145). Cf. supra, No 38.

Инв. No 77: книга коноставлова стара. — Очигледно, у питању је акт из доба пре доласка Палеолога, из времена деспота Димитрија Анђела (1244—1246) или, вероватније, из година када је Солуном господарио Јован III Ватац (1246—1254). Шта је била садржина овог акта, односно какву је наредбу свог владара овом повељом спроводио неименовани μέγας κονοσταῦλος (comes stabuli), уопште се не види. Cf. supra, No 37.

Инв. No 78: книга Филаретова за Прѣвлач'ски кипꙋрь сь Изографлани. — Овде наведеним именом „Филарет", како смо у једном претходном случају претпоставили, вероватно се означава доука Филарет Калос који се јавља у актима последње деценије XIII века (в. supra, N°s 70—72). Пошто се у већ поменутом акту епископа јериског Теодосија од априла 1290. казује да је дука кир Калос, извршујући наређење претпостављеног „великог адну-мијаста" и на лицу места решавајући спор између Хиландара и Зографа око неких „вртова" (κηπωροτοπίων) на Превлаци на месту званом Лустра, био пресудио у корист Зографа (*Zographou* No 12 = Мошин, *Акти*, 174—177), онда бисмо одатле могли закључити да је овај несачувани акт Филаретов (книга Филаретова), садржавајући пресуду у корист Хиландара у спору са

Зографом свакако око истог „кипура“ (κηπουροτόπιον) и представљајући крај вишегодишњег парничења, могао бити донет негде после 1290. Закључак у овом смислу изводимо због тога што се у поменутом акту епископа јериског Теодосија из 1280. нигде не помиње неки ранији Филаретов акт у корист Хиландара.

Инв. No 79: книга калогера Глигорига ѹ Солѹнѣ за виноградь. — Пошто се у општој потврдној хрисовуљи Андроника II од јануара 1299. Хиландару, између осталог, потврђују и виногради у околини Солуна до којих је манастир дошао „путем куповине“ (ἀμπέλια περιελθόντα ἐξ ἀγορασίας), претпостављамо да је овде у питању акт о продаји (πρακτήριον γράμμα) манастиру од стране непознатог нам монаха Григорија, једног од у поменутој хрисовуљи уопштено поменутих винограда из непосредне околине Солуна (*Chil.* I, No 13, l. 79). Ова продаја могла би бити извршена, претпостављамо, пре у последњој него у претпоследњој деценији XIII века. Cf. supra, N°s 44—46.

Инв. No 80: периѡрь Зижьски сь Хромицомь. — Овај периор, сада без двоумљења можемо тврдити, представља сачувану копију акта из априла 1009, којом се решава спор око земљишних међа између манастира Зига и Хремицине (*Chil.* No 1). Један примерак овог акта, исписаног првобитно на бомбицину у два равногласна примерка, доспео је у Хиландар 1199, када је скоро опустели Зиг додељен Хиландару (cf. *Chil.* I, No 5). Ови оригинали су изгубљени, али је сачувана копија која је, како смо показали у раду *L'acte grec le plus ancien de Chilandar*, Byzance. Hommage à André N. Stratos, II, Athènes 1986, 319—327, сачињен управо 1294, када се водио спор око земљишних међа између хиландарског метоха Зига, односно Хиландара, и суседног манастира Скорпија. Наша белешка периѡрь Зижьски сь Хромицомь односи се управо на сачувану копију из 1294, о чему сведоче и два записа на полеђини поменуте копије периор Зигю и периѡр Зишки.

Инв. N°s 81—84: книга Тривѯинова за Зигь с Ватопег'ани, и дрѹга протосингритова, и царева повелꙗ ѡ томь, и свѣдочьбо протово сь игѹмени. — Соловјев (p. 41) припомиње: „L'acte du prôte sur Zygos (No 84) est probablement celui de 1279—1284, conservé aux archives (*Actes* No 9). Les trois autres sont perdus“. Међутим, ово тумачење сасвим је неприхватљиво, будући да се у очуваном акту прота Јоаникија од новембра 1294 (*Chil.* I, No 9) решава спор између хиландарског метоха Зига и суседног манастира Скорпија, а не Хиландара и Ватопеда. Није нимало јасно којим хронолошким редом иду овде евидентирана четири акта, нити који којему претходи. Једини хронолошки ослонац за нешто ближе датирање ових аката налазимо у изразу царева повелꙗ ѡ томь (No 83), јер тај неодређени атрибут, како смо у више наврата могли да се уверимо, могао би да се односи на састављача сувереног цара Андроника II.

Ако је тако, ако прихватамо да овде забележена „царева повеља“ припада Андронику II, онда би непосредно пре тога евидентирана дрѹга (sc. книга) протосингритова (No 82) требало да потиче од раније већ помињаног (supra N°s 13—14) Димитрија Јатропула који, потписујући се са титулом ὁ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν и титулом „дворско-церемонијалног карактера“ πρωτασηκρήτης (cf. Максимовић, *Провинцијска управа* 116, n. 28), јануара 1295. као председавајући мешовитог суда решава један замршени имовински спор између

манастира Ивирона и попа Николе Платискалита (ed. Dölger, *Schatzkamer* No 59/60), а те врсте био је, очигледно, и овај спор између Хиландара и Ватопеда.

Доносилац првог овде забележеног акта са необичним и ретким презименом „Триксинос" (No 81), по свој прилици, идентичан је са Манојлом Трексаном (Τρέξανος) који, као δούξ Солуна, преко свог представника учествује у претходно поменутом судском процесу из јануара 1295. којему је председавао Манојло Јатропул (ed. Dölger, *Schatzkamer* No 59/60, l. 2—3).

Последњи овде евидентирани акт **свѣдочьбо протово сь игѹмєни** (No 84) вероватно представља **свѣдочьбо** (=сведочанство, уверење) о границама, то јест извештај о разграничењу (διαχωρισμός) спорних поседа који је, вероватно, на захтев Хиландара, био сачињен на лицу места од групе светогорских игумана са протом Јоаникијем (око 1294 — око 1300; cf. D. Papachrysanthou, *Actes du Prôtaton*, Paris 1975, p. 135) на челу.

На основу реченог, мислимо да би овде евидентирана четири акта ишла овим редом. Негде око или после 1290. δούξ Солуна Манојло Трексан решава имовински спор између Хиландара и Ватопеда око неког земљишта у пограничној области Зига (No 81). На жалбу Ватопеда цар Андроник II упућује протасикриту Димитрију Јатропулу у Солуну хорисму да спор поново размотри и коначно реши (No 83). Јатропул сазива мешовити суд који, полазећи понајвише од акта о границама спорних поседа, сачињеног од прота Јоаникија (No 84), доноси одлуку у корист Хиландара (No 82). Cf. supra, N°s 13—14.

Инв. No 85: **книга Ѯеропотамьска за виноградь Ѥришьски**. — Ваља напоменути да се речи **за виноградь Ѥришьски** свакако не односе на само место Јерисо, него на његову околину, то јест, на „Превлаку близу Јериса" где се, како дознајемо из хрисовуље Андроника II од јануара 1299, налазио хиландарски метох св. Николе „са виноградима и њивама купљеним" (*Chil.* No 13, l. 64—65). Један од тих винограда свакако је био и овај који се овде спомиње, али када га је Ксиропотам продао Хиландару, није извесно. Ако је судити по месту винограда који је овде у питању, требало би да је Хиландар ову куповину склопио у приближно исто време када и ону из наредне ставке (No 86), то јест негде после 1274.

Инв. No 86: **доуга Ѯеропотамьска** (sc. **книга**) **за нивью на Прѣвлацѣ**. — Када је ове „њиве" Ксиропотам продао Хиландару, да ли негде после 1274, када је завршен дугогодишњи спор између два манастира око, поред осталог, и неких њива на „Приавлака" (*Chil.* No 19, 51—55), или у последњој декади XIII века када је Хиландар низом нових куповина увећавао свој метох св. Николе на Превлаци (уп. горе N°s 85, 94—96 и др.), остаје неизвесно. Ово прво изгледа нам вероватније, то јест, претпостављамо да су ове продаје „њива" на Превлаци Хиландару од стране Ксиропотама биле обављене вероватно негде после 1274, а знатно пре 1295, када је Ксиропотам, у знак споразума којим се окончава дугогодишњи спор, продао Хиландару једну њиву управо на Превлаци, а тај продајни акт је очуван (уп. горе No 85, 94—96).

Инв. No 87: **кѥсторова книга за метохию**. — И овде је свакако у питању, као што је претпоставио Соловјев, акт Нићифора Хумна, када је, како смо

били у прилици да констатујемо, посведочен као κοιαίστωρ у Солуну 1286. и 1291 (supra, No 19—20). Свакако из приближно истог времена, односно осамдесетих или почетка деведесетих година, потиче и овај акт који Хумн доноси извршујући неку наредбу цара Андроника II. Имајући то у виду, претпостављамо да једну од **двѣ оризмѣ цара кирь Андроника ѡ свободахь метохиıам**, претходно забележене у Инвентару (No 11—12), сачињава управо овде евидентирана хоризма упућена Нићифору Хумну.

Инв. No 88: **протостраторова книга за метохие.** — Ова „протостраторова књига за метохије", на исти начин као и претходна „кјесторова књига за метохије" (No 87), свакако значи спровођење у дело претходно примљене цареве наредбе. Пошто је овде у питању акт исте врсте као и акт забележен у претходној ставци (No 87) и, с друге стране, пошто се обе ове ставке налазе у низу забелешки које се одреда односе на време Андроника II, с разлогом закључујемо да се и овај акт неименованог протостратора доноси као извршење претходно примљене хоризме Андроника II. Ако је тако, онда би овде неименовани протостратор, највероватније, требало да буде истакнути војсковођа Михаило Тарханиот Палеолог Глава који је добио титулу протостратора још 1292 (cf. A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen* [1259—1453], Amsterdam 1962, No 24) и који је године 1297. предводио противнапад против пљачкашких герилских упада из Србије, и то командујући из Солуна операцијама својих војних одреда. Пошто се овај подухват завршио неуспехом, протостратор саветује Андронику II да са српским краљем Милутином отпочне мировне преговоре (Pachymeres, *De Andronico Pal.* III, 30, ed. Bonn., 271—272). Имајући све ово пред очима, закључили бисмо да би овде прибележени акт протостратора Михаила Главе требало датирати око 1297.

Инв. N°s 89—90: **логоѳета Метритопꙋла книга за Стрꙋмьскꙋ зем'лꙋ и ѡризмо царево.** — Овде је неоспорно у питању, како је уочио Соловјев, земљиште од 700 модија, које је, како се извештава у потврдној хрисовуљи Андроника II од јануара 1299, пре тога Хиландару поклонио „покојни логотет дрома Метритопул" и које се налази у близини села Мунцијани у катепаникију у Струми. Тај поклон, наводи се даље, потврђен је и „простагмом царства ми". Име наведеног дародавца свакако се односи на логотета дрома Василија Метритопула који се у 1265. јавља као „министар" на двору Михаила VIII (cf. Dölger — Wirth, *Regesten* No 1933a), а у годинама 1267. до 1269. посведочен је као кефалија тесалијског града Алмире (cf. Ферјанчић, *Тесалија* 66—69), и који се после тога или вратио у Цариград или, што је мање вероватно, прешао на неку нову функцију у Солуну. Његов несачувани даровни акт Хиландару као и несачувана простагма Андроника II којом се тај поклон потврђивао треба да су настали, како из претходног излагања излази, негде пре 1299, како је закључио и Dölger, *Regesten* No 2210.

Хоризма Андроника II, којом се овај поклон Хиландару потврђивао, вероватно је уследила убрзо после даровнице Метритопулове. Претходно евидентирани акт Нићифора Хумна (supra No 87) могао би, чини се, представљати катастарско извршење ове цареве наредбе. Ако је тако, онда излази да би оба овде евидентирана акта, даровница Метритопулова и хоризма Андроника

II којом се даровница потврђује, потицале из година када је Нићифор Хумн био квестор у Солуну, то јест негде између 1286. и 1291. Cf. supra, No 87.

Инв. No 91: **сѫдьбина протосиньгритова на срьбьско изведено.** — Овде је свакако, како уочава Соловјев, реч о преводу акта „суд'бина протосин'гритова" претходно забележеног под No 13 и који, како смо видели, треба да потиче из деведесетих година XIII века, а не из времена Алексија III (1195—1203), као што претпоставља Соловјев. В. supra No 13.

Инв. No 92—93: **А се кѹпеницє: Ликоматова и Сидерова книга за нивию' на Прѣвлацѣ; дрѹга Кирияка Мелисина.** — Пошто је од пет овде скупно регистрованих аката (N°s 92—96) један до данас сачуван и потиче из 1295 (supra No 94) и, с друге стране, пошто се у општој хрисовуљи Андроника II из јануара 1299, између осталог, потврђује и метох св. Николе на Превлаци „са виноградима и *њивама купљеним*" (*Chil.* No 13, l. 64—65), разложно је претпоставити да су свих пет ових аката настали у сразмерно кратком времену, односно око и у току последње декаде XIII века. Презимена у N°s 92—93 цитираних сељака, као власника који Хиландару продају своје њиве, налазе се и у другим светогорским документима из нешто ранијег или каснијег времена као становници из околине Јериса: Λυκομμάτης у *Chil.* No 19, 64 из 1274; *Zographou* No 7, 58 из 1267; Σιδεράς у *Zographou* No 5, 36 из 1142 (?); Μελισσηνός у Actes de Xenophon, No 7, 344 из 1320. Cf. supra, N°s 85 et 86.

Инв. No 94—96: **книга Ѯеропотамьска за нивѹ на Прѣвлацѣ; Иωана Милонє книга за нивѹ на Прѣвлацѣ; Геωргия Котрѹлѣ книга за нивѹ на Прѣвлацѣ.** — Налазимо да је овај „écrit de Xéropotamon" идентичан са очуваним продајним актима од 26. маја 1295 (MS, No 2), којим манастир Ксиропотам у знак споразума којим се окончава дугогодишњи спор, продаје Хиландару једну „њиву" (χωράφιον). У тексту тог купопродајног уговора, који се склапа у епископији Јериса, положај њиве ближе се не одређује, али из записа на полеђини овог у оригиналу очуваног акта дознајемо да је у питању „купљеница" за њиву **на Прѣвлацѣ**. Уговор је склопљен у епископији Јериса и главни потписник је епископ Јеротеј.

Из приближно истог времена свакако потичу и две преостале продаје њива, чији су власници очигледно из непосредне околине Јериса, што се индиректно потврђује чињеницом да презиме првог продавца Милона, као становника у овом крају, налазимо у очуваним актима из 1267. и 1279 (*Zographou* No 7, l. 57; No 52, l. 13), док Георгије Кутрул, свакако идентичан са нашим Георгијем Котрулом, око или нешто после 1290. продаје своју њиву Лаври „у близини Јериса", како читамо у Lavri II, No 83.

Инв. N°s 97—98: **Книжию Савинє келию; типикь срьбьски и грьчьски.** — Келија св. Саве освећеног у Кареји, као што је познато, од самог оснивања уживала је велики степен аутономије у односу на Хиландар и са тога разлога претпостављамо да се овде забележени „српски" примерак Типика, основног документа келије, односи не на оригинал него на неки препис. Независно од тога, мислимо да ће бити исправније ако почетне речи ове ставке **Книжию Савинє келию** преведемо са „Исправе Савине келије", него „Livres de kellion", како преводи Соловјев.

Познати Типик, који је 1199. сачинио оснивач Хиландара Сава за своју келију у Кареји, очуван је у пет примерака. Најстарији, исписан на пергаменту у облику хрисовуље и чуван у Хиландару, представља вероватно оригинал. Овде прибележени грчки превод Типика, настао негде у XIII в., није сачуван. Од више познатих грчких превода, који се налазе по светогорским манастирима и који су генетички повезани са првим и изгубљеним преводом из XIII в., најстарији потичу из XVIII в. Најновије издање Типика, српског оригинала и грчког превода, доноси В. Ћоровић, *Сӣиси Св. Саве*, Београд —Сремски Карловци 1928, 5—13. О келији Св Саве у Кареји cf. Живојиновић, *Келије* 91—102.

Инв. N°s 99—100: хрусовола два царева, юдинь за пиргь а дрѹгии за Хѹлиюрѹ. — Пошто се у овом Инвентару уопштени називи „царев", како смо претходно у више наврата имали прилике да се уверимо, употребљавају како за акта Андроника II тако и за акта владара из ранијих времена, могло би се претпоставити да су и овде у питању акти Андроника II и да би се на првом месту забележена царева хрисовуља „за пирг" могла односити на познату келију св. Саве Освећеног у Кареји, будући да се у грчким повељама та келија, поред ἡσυχαστήριον, неретко назива ὁ πύργος. Међутим, овакво тумачење не долази у обзир, пошто је πύργος уз келију св. Саве Освећеног у Кареји први пут био сазидан тек негде између 1318. и 1326 (cf. В. Мошин — М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, Скопље 1940, 35; Живојиновић, *Келије* 95). Први и једини хиландарски пирг изграђен у XIII в. и пре састављања овога Инвентара, јесте пирг Преображења Спасова у близини Хиландара који је подигао српски краљ Стефан Урош I (1243—1276). Констатујући то, Соловјев оправдано закључује да је овде забележени хрусовол за пиргь (No 99) потврђивао изградњу управо поменутог пирга у околини Хиландара и, према томе, доносилац тог акта могао је да буде или Јован III Ватац или Михаило VIII. Међутим, дрѹгии (sc. хрусоволь) за Хѹлиюрѹ (No 100), како ћемо видети, разоткрива да овде нема дилеме и да као аутор акта за пиргь (No 99) долази у обзир само Јован III Ватац. Али одмах се поставља питање: зашто састављач Инвентара у овој белешци о хрусовола два царева, супротно својој ранијој белешци о хрисовуљи истог никејског цара (supra, No 5), изоставља име „Калојана Ватаца"? Одговор би, мислимо, био у томе што састављач Инвентара, имајући у рукама два хрисовуљна сигилија на којима се цар потписује само власторучно исписаним менологемом, није био у стању да одреди који је цар у питању па је стога два акта исказао непотпуно и неодређено речима хрусовѹла два царева.

Ако аутор нашег Инвентара пише хрусовола два царева, юдинь за пиргь, а дрѹгии за Хѹлиюрѹ, онда је врло вероватно да он овде бележи два хрусовола истога неименованога цара. Са тога разлога датирање акта за Хѹлиюрѹ у „прве године Хиландара", како предлаже Соловјев, свакако не долази у обзир, утолико мање што је земљиште за виноград „Хулијара" (тако назван према оближњем манастиру τοῦ Κοχλιαρᾶ — cf. *Chil.* I, No 2, 16) Сава од Протата купио када је био српски архиепископ, то јест тек негде после 1219, односно око 1230. Исправност нашег закључивања да и дрѹгии (sc. хрусоволь) за Хѹлиюрѹ припада Јовану III Ватацу на посредан начин се потврђује и простагмом Андроника II од јануара 1299. у којој цар, забрањујући проту да спречава снабдевање водом пирга св. Саве у Кареји, истиче, да Хиландар

ту Савину испосницу поседује ἐκ μακρῶν χρόνων καὶ διὰ παλαιγενῶν χρυσοβούλλων, то јест, „од давних времена и на основу *стародревних* хрисовуља" (MS, No 6, 26). Другим речима, овде забележена хрѹсовола два царѥва несумњиво су из времена пре доласка Палеолога, а то значи да могу припадати једино цару Јовану III Ватацу, будући да цар Теодор I Анђео (1225—1230), колико знамо, није издавао повеље светогорским манастирима, а у доба цара Алексија III Анђела (1195—1203) виноград „Хулијара" још није био у власништву Хиландара.

Пада у очи да се очувани Савин акт о куповини земљишта за виноград (*Chil.* I, No 2) у овом Инвентару нигде не бележи, док је хрисовуља Јована III Ватаца, којом се Савин акт свечано потврђује, како закључисмо, у истом Инвентару забележена. Објашњење овој неочекиваној чињеници било би, претпостављамо, у томе што се акта, која се односе на хиландарске поседе у Кареји, у време састављања Инвентара налазе и чувају делом у Хиландару а делом у Карејској испосници. Јер, примера ради, ни цитирана простагма Андроника II од јануара 1299. о слободном снабдевању водом карејске испоснице св. Саве у Инвентару није забележена. Када су ова хрѹсовола два царѥва Хиландару подељена, једновремено или у временским размацима, немогућно је установити. Претпостављамо да је у питању време око 1247. или нешто касније.

Инв. No 101: и книга за Багрь. — Ни ми, дакле, једнако као и први издавач овог Инвентара Соловјев, нисмо у стању да одговоримо на питање, шта означава ни где се налази овде забележени хиландарски посед Багрь. Судећи по месту на којему је ово забележено, помишљамо да је у питању купопродајни акт за неко земљиште које треба да се налазило у околини испоснице Св. Сава у Кареји, можда локалитет Βαγενάριον?

КАДА ЈЕ САЧИЊЕН ИНВЕНТАР?

Ако су наше у претходним редовима предложене идентификација и хронологија појединих ставки Инвентара прихватљиве или вероватно тачне, онда одговор на постављено питање није толико тешко наћи. Али пре него што то учинимо, неопходно је да се осврнемо на до сада скоро једино важеће датирање које је својевремено предлагао издавач Инвентара Соловјев (cf. Dölger, *Regesten* 2083). Налазећи да је третиꙗ (sc. книга) Пазѹдинова за Рѹдавьске меге сь Лаврани (Инв. No 43) идентичан са очуваним актом који је издавач Petit датирао у 1304 (*Chil.* I, No 19) и, с друге стране, констатујући да је овоме акту „из 1304" од очуваних а у Инвентару незабележених аката најближи онај из 1307 (*Chil.* I, No 24), Соловјев закључује да настанак Инвентара треба датирати у временски размак између 1304. и 1307 (p. 43). Међутим, иако је идентификација „Пазудинове књиге" (Инв. No 43) са очуваним актом у *Chil.* I, No 19 неоспорно исправна, данас поуздано знамо да овај други акт не потиче из 1304, како је по процени издавача Petita и Соловјев као исправно усвојио, него је настао много раније, 1274. Другим речима, предложено датирање Инвентара у временски размак између 1304. и 1307. не долази уопште у обзир.

У кратком осврту на ово питање М. Живојиновић, *Хиландарски метох*, 91, п. 25, уочава такође да због погрешне хронологије Пазудиновог акта (*Chil.* No 19) датирање Соловјева није одрживо. Запажајући, са своје стране, да се у очуваном акту из маја 1339. казује да је периор хиландарског поседа у селу Лушцу био сачинио „покојни Апелмене пре тридесет и девет година" (*Chil.* I, 130, 2021), а тај изгубљени акт забележен је у Инвентару као „периор Лужачки", онда одатле произлази, закључује М. Живојиновић, да је „инвентар византијских аката направљен 1299/1300". Очигледно је да ово и на овај начин извршено датирање Инвентара — без обзира што је, како ћемо видети, приближно тачно — не можемо сматрати у потребној мери доказаним, будући да се заснива на двема прећутаним хоризмама; прво, да је у Инвентару забележени периωрь Лѫжьчьки (Инв. No 61) неоспорно сачинио познати апографевс Апелмене и друго, да тај „периор Лужачки" из 1299/1300. представља хронолошки последњи акт забележен у Инвентару. Другим речима, предлагано датирање, иако у основи тачно, није у потребној мери аргументовано.

Из претходних излагања, којима смо покушали да за сва акта у Инвентару приближно утврдимо што је могућно приближнију хронологију, произлази да ниједан од тих аката није настао после 1299. Наиме, временски последња акта, која смо у Инвентару идентификовали, јесу једна хрисовуља и једна простагма Андроника II из јануара 1299 (Инв. N[os] 6 и 67) и та чињеница омогућује закључак да је Инвентар могао бити сачињен тек после јануара 1299, можда те године или нешто касније. Међутим, да време после 1299. не долази у обзир и да настанак овог пописа грчких аката, односно Инвентара, треба датирати управо у 1299. потврђује се на посредан начин чињеницом што од четири сачувана акта, који неоспорно потичу из 1300. године, у Инвентару, као поуздано се може потврдити, није забележен ни један једини. У питању су: хрисовуља Андроника II од јуна 1300, којом се Хиландару потврђује поседовање целог села Καστρίν (Градац), непосредно пре тога за манастир откупљеног од српског краља Милутина (*Chil.* No 16); хрисовуља савладара Михаила IX од јула 1300. којом се потврђује претходни акт Андроника II (*Chil.* No 17); акт о граници хиландарских поседа у Превлаци који 1300. издаје апографевс Димитрије Апелмене (*Chil.* No 18) и, најзад, практик за све поседе Хиландара, сачуван само у старосрпском преводу, који новембра 1300. манастиру издаје исти апографевс Димитрије Апелмене (ed. Мошин, Споменик СКА 91, 1939, 205—217). Датирање Инвентара у 1299, према томе, преостаје као једино могућно.

Један од доказа да Инвентар треба датирати у 1299. представља, мислимо, чињеница што се овде спомиње само део села Καστρίν (Градац), онај који је даровао деспот Јован Палеолог, брат Михаила VIII (cf. Инв. No 8). Наиме, очуване хрисовуље Андроника II из јуна 1300 (*Chil.* No 16) и Михаила IX из јула 1300 (*Chil.* No 17) разоткривају да је тек половином те године преостали и највећи део села Καστρίν (Градац) доспео у посед Хиландара и ти нови поседи (земљопоседника Вардана и пронијара Девелцине Манојла, Газиса Сирјана, Хриса Нићифора, Капсокаваде Георгија, Филомата Николе, Кипријанових синова) појављују се у практику из исте године.

Сада бисмо се укратко осврнули на *однос Инвентара према очуваним повељама Хиландарског архива*. Старосрпским пописом грчких аката из 1299, изузмемо

ли две ставке о Типику Св. Саве (Инв. N[os] 97—98) обухваћено је укупно 98 грчких аката. На прву стогодишњицу свога постојања Хиландар је, очигледно, располагао импозантном збирком грчких повеља, поготову ако имамо у виду да у бурним временима прве половине XIII в. ни ова збирка није могла остати неокрњена. Али далеко тежи и по опстанак свих светогорских манастира неупоредиво опаснији дани наступиће после фаталне 1371. и као једна од последица наредних злехудних столећа уследиће и десетковања дипломатичких збирки по појединим манастирима. Како Хиландар ни у томе није никако изузетак, нимало нас не изненађује чињеница да од скоро стотину аката, колико је пописом из 1299. евидентирано до наших дана, потпуно или делимично очуваних, у оригиналу или старосрпском преводу, доспело је до нас укупно петнаест. Табеларно и хронолошки приказани, у питању су следећи акти:

Редни број	Редни број у Инвентару	Врста акта	Акт је издао
1	(80)	Периор за Зиг из 1009.	Petit No 1
2	(10)	Представка светогорских игумана из 1198.	Petit No 3
3	(48)	Периор за поседе предсрпског Хиландара из 1198.	Соловјев, Инв. р. 45—46
4	(1)	Хрисовуља Алексија III Анђела из 1198.	Petit No 4
5	(2)	Хрисовуља Алексија III Анђела из 1199.	Petit No 5
6	(56)	Даровница Андроника Петралифе из 1227.	Соловјев, Инв. р. 46—47
7	(53)	Даровница синова Д. Спартена из 1265.	Petit No 6
8	(3)	Хрисовуља Михаила VIII из 1271.	Petit No 7
9	(64)	Периор за Рудаву из 1274.	Intransumpto у Petit, No 19, 91—118
10	(43)	Предајни акт Теодора Пазудина из 1274.	Petit No 19
11	(8)	Хрисовуља Михаила VIII из 1277.	Petit No 8
12	(65)	Акт прота Јована из 1288.	Petit No 10
13	(94)	Продајни акт Ксиропотама из 1295.	Мошин—Совре (=MS), No 2
14	(6)	Општа потврдна хрисовуља Андроника II из 1299.	Petit No 13
15	(67)	Простагма Андроника II из 1299.	Petit No 133

Као што видимо, од близу једне стотине аката којима је Хиландар располагао крајем XIII века до данас је остало, и на неки начин се очувало, нешто више од једне шестине. Тежина овог губитка унеколико се умањује чињеницом што од петнаест очуваних докумената већину сачињавају управо они који су за манастир били „најважнији".

Ако су Инвентаром обухваћена сва акта којима је 1299. Хиландар располагао, а то се по себи разуме, онда нас, бар на први поглед, збуњује констатација

да се у расположивим издањима сачуваних хиландарских аката доносе и извесне повеље које су настале пре 1299, а у Инвентару нису забележене. Неке од ових повеља, посредним путем установљујемо, у Хиландар су доспеле накнадно бар неколико деценија после састављања Инвентара. Тако хрисовуља Андроника II за Котаницу, датирана у 1293 (ed. Petit, No 11), представља у ствари фалсификовани акт из каснијег времена, негде из XIV века. Продајни акт из децембра 1296 (ed. Petit, No 12) доспео је у Хиландар тек 1314, како нам разоткрива с њиме повезани акт из маја 1314 (ed. Petit, No 27). Потврдне хрисовуље Андроника II и Михаила IX попу Модину (ed. Petit, Nos 14 et 15), независно од тога како их треба датирати (септембар 1311, око 1300, 1296), у Хиландарску архиву могле су доћи тек око 1321, како разабиремо из даровно-продајних аката насталих поменуте године (ed. Petit, Nos 59 et 69). Управо нас изненађује чињеница да у Инвентару није забележен ни очувани акт прота Јоаникија од новембра 1294, којим се већ одавно спорни посед Хремицена одузима од Хиландара и предаје манастиру Скорпију, и то утолико више што су обе странке у спору, како се на крају текста изричито наводи, добиле по један примерак ове протове одлуке (ed. Petit, No 9). Објашњење овог изостављања било би, претпостављамо, можда у томе што се наведени акт у тренутку састављања Инвентара налазио, привремено повучен, у Кареји, пошто је исти прото Јоаникије јануара 1299. добио цареву наредбу да спорни посед, који је 1294. Хиландару одузео, сада истом манастиру или врати, или му надокнади раније уложене трошкове око обнове поменутог поседа (ed. Petit, No 133). Ништа мање нас није изненадило ни то што у Инвентару није изричито забележен ни акт којим је деспот Јован Палеолог обдарио Хиландар големим земљопоседом у селу Καστρίν (Градац) са годишњом рентом од 50 перпера, како се наводи у хрисовуљи Михаила VIII од јула 1277, којом се деспотов дар потврђује (ed. Petit, No 8). Сматрајући незамисливим да се тај значајни акт у време састављања Инвентара није налазио о манастирској архиви, претпоставили смо да је тај акт у ствари забележен, али је омашком написано книга деспотова за Лужьць, уместо книга деспотова за Градаць (в. supra, Инв. No 55). Пада у очи, исто тако, да у Инвентару не налазимо очувани акт првог српског архиепископа Саве о куповини земљишта за виноград у Кареји (ed. Petit, No 2), као ни очувану простагму Андроника II о снабдевању водом испоснице св. Саве у Кареји од јануара 1299 (ed. Мошин—Совре, No 6). Разлог овог изостављања вероватно је у томе, како претпостављамо, што су се оба ова акта у тренутку састављања Инвентара налазила у карејској испосници св. Саве (в. supra, Инв. Nos 99—100).

Исходи претходних излагања доводе нас до констатације да од укупно 99 у Инвентару забележених грчких повеља и аката византијских, у најширем смислу речи, на владаре се односи 40, од којега би броја, ако смо исправно идентификовали одговарајуће ставке Инвентара, поименце припадало: Алексију III Анђелу: 3 (Инв. Nos 1, 2, 7); деспоту Димитрију Анђелу: 4 (Инв. Nos 9, 39, 45, 54); Јовану III Ватацу: 3 (Инв. Nos 5, 99, 100); Михаилу VIII Палеологу: 9 (Инв. Nos 3, 4, 8, 15, 16, 41, 42, 58, 73); Андронику II: 21 (Инв. Nos 6, 11, 12, 14, 17, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 66, 67, 83, 90). Преосталих 59 повеља отпада на разна приватна акта, међу које се укључује и један приватни акт деспота Јована Палеолога, брата Михаила VIII (Инв. No 55), као и два акта Константина Порфирогенита, сина Михаила VIII (Инв. Nos 40, 47).

Да бисмо брже сагледали како и којим темпом је током XIII в. израстала збирка грчких повеља у Хиландару, најбоље ће, мислимо, бити ако претходна излагања сумирамо графички и развој те дипломатичке збирке прикажемо табеларно и према одмењивању носилаца владарске власти.

Редни број	Акта која потичу из времена	Број аката тога владара	Остали акти тога владара	Укупно
1	Алексија III Анђела (1195—1203)	3	7	10
2	Теодора I Анђела као господара Солуна (1225—1230)	—	2	2
3	Деспота Манојла Анђела (1230—1237)	—	—	—
4	Деспота Јована Анђела (1237—1244)	—	—	—
5	Деспота Димитрија Анђела (1244 — дец. 1246)	4	2	6
6	Јована III Ватаца као господара Солуна (1246—1254)	3	3	6
7	Михаила VIII Палеолога (1259—1282)	9	14	23
8	Андроника II, из првих 17 година његове владе (1282—1299)	21	31	52

Невешто сачињени попис грчких повеља манастира Хиландара из 1299, најопштије да закључимо, јединствен је светогорски документ о документима. То је својеврстан извор који, пружајући нам одређена обавештења о гретежно изгубљеним актима из XIII в., очувану збирку грчких повеља у значајној мери и истраживачки благотворно допуњује.

FRANJO BARIŠIĆ

REGISTRE DE CHARTES GRECQUES EN ANCIEN SERBE DE LA FIN DU XIIIème SIECLE A CHILANDAR

Dans ce travail l'auteur étudie en détail le registre des chartes grecques du monastère de Chilandar, inventaire unique de documents d'une confrérie monacale hagiorite, déjà publié et partiellement commenté par A. Solovjev dans le Seminarium Kondakovianum 10 [1938] p. 31—43. Ce registre est conservé en deux copies dont la première date de la fin du XIIIème siècle, donc de l'époque même à laquelle, d'après l'auteur, a été rédigé le document original. Partant des nouvelles connaissances apportées par les recherches sur la diplomatique byzantine qui ont considérablement progressé depuis la date de la première édition de cet inventaire, ainsi que des nouveaux résultats concernant l'histoire de Byzance au XIIIème siècle et les possessions de Chilandar, l'auteur a tout d'abord étudié les citations des 100 documents ici enregistrés; il a ainsi identifié la plus grande partie de ceux-ci, établissant chaque fois l'origine du document, c'est-à-dire par qui et quand a-t-il été édité, puis traitant de son contenu, comparant les citations offertes par le registre avec les données des chartes plus récentes concernant les possessions et les droits du monastère de Chilandar. Ce faisant l'auteur est toujours parti des résultats obtenus par A. Solovjev lors de son identification des chartes de ce registre, les corrigeant sur de nombreux points et découvrant lui-même les donateurs de certaines chartes pour lesquelles A. Solovjev n'avait apporté aucune solution. Nous trouvons ici enregistré un très grand nombre de chartes émises par des souverains, essentiellement des empereurs, durant une période couvrant la fin du XIIème et tout le XIIIème siècle, tout d'abord l'empereur Alexis III Ange [1195—1203], qui a également délivré le premier acte au monastère de Chilandar après sa restauration, puis l'empereur de Nicée Jean III Vatatzès [1222—1254] pour finir par les premiers Paléologues, Michel VIII [1259—1282] et Andronic [1282—1328] durant le règne duquel a été rédigé cet inventaire. Par ailleurs l'auteur a également identifié certaines chartes provenant des chancelleries de seigneurs, maîtres de Thessalonique ou de l'arrière-pays du Mont Athos vers le milieu du XIIIème siècle, avant tout le despote Démétrios Ange [1244—1246] qui régnait formellement à Thessalonique au nom de son père aveugle Théodore Ier Ange, empereur d'Epire. L'auteur a enfin identifié dans cet inventaire toute une série de chartes éditées par des membres appartenant au cercle très étroit de la famille impériale des Paléologues [le despote Jean Paléologue, Constantin Paléologue Porphyrogénète], ainsi que par des fonctionnaires impériaux en poste à Thessalonique ou dans d'autres villes environnantes; tous ces documents apportant de très précieuses informations sur les possessions et les privilèges du monastère de Chilandar. Après l'analyse de certaines chartes, leur identification et la comparaison de leurs brefs contenus, mentionnés dans ce registre, avec les données fournies par d'autres documents plus tardifs, l'auteur aborde la question concernant la date de la rédaction du premier registre. Le premier éditeur A. Solovjev considérait que ce registre avait été réalisé entre le 1304 et 1307, plus tard la création de ce texte unique a été datée de 1299—1300 [Mirjana Živojinović]. Partant des actes mentionnés dans ce registre l'auteur date précisément celui-ci de l'année 1299, exactement un siècle entier après la rénovation du monastère de Chilandar. A la fin de ce travail l'auteur considère encore deux autres questions importantes soulevées par ce registre de Chilandar. Il s'efforce tout d'abord d'établir quels sont parmi la centaine d'actes ici mentionnés ceux qui sont conservés dans les archives de Chilandar. Les résultats de cette recherche sont présentés sous forme de tableau et révèlent que seuls quinze des 100 chartes notées dans ce registre ont été conservées. Le second tableau établi par l'auteur précise quelles sont parmi les chartes mentionnées dans cet inventaire celles qui proviennent des chancelleries des empereurs ou des souverains qui, au cours du XIIIème siècle, exerçaient leur pouvoir sur les régions voisines du Mont Athos.

THE BYZANTINE FORTIFIED ENCLOSURE OF THE MONASTERY OF CHELANDARIOU

A preliminary report*

PLUTARCHOS THEOCHARIDIS

The building complex of Chelandariou, as with most of the Athonite monasteries, is characterized by successive, frequent and intersecting phases of repair, reconstruction or extension of its buildings throughout its 1,000-year history. Up to the end of the 16th century, it appears that the area enclosed by the enciente was considerably smaller than at present, and was limited to the southern and greater

* This study is a general outline of the history of the monastery's fortification buildings during the byzantine era, which I prepared between January and April 1987 after the invitation of Professor Sl. Ćurčić, to participate with this subject in the Chilandar Colloquium at Princeton University (May 4—5, 1987). It is published here in the form that it was read at the Colloquium, and so most of the arguments dealt with are presented with only the essential analysis and lacking the needed detailed descriptive documentation, especially in architectural drawings. It is my intention to present later a more detailed study on the fortifications at Chelandariou, viewed in the general context of Mount Athos fortification architecture. I would like to thank here my colleague mrs. Evangelia Hadjitryphonos for the valuable help she has offered to me, translating several articles published in Serbian and also mr. Robert L. A. Masters for the translation of my text into English.

ABBREVIATIONS

Bogdanović—Djurić—Medaković, *Chilandar* = D. Bogdanović — V. Djurić — D. Medaković, *Chilandar*, Belgrade 1978.

Бошковић, *Свеѿогорски ѿабирци* = Ђ. Бошковић, *Свеѿогорски ѿабирци*, „Старинар", XIV, 1939, pp. 71—104.

Бошковић, *О неким ѿроблемима* = Ђ. Бошковић, *О неким ѿроблемима везаним за исѿраживања Хиландара, са ѿосебним освр̄ѿом на однос између ексонарѿекса хиландарске цркве и сѿоменика моравске школе*, Старинар, нова серија, XXVIII—XXIX, 1977—1978, pp. 69—79.

Дероко — Ненадовић, *Конаци* = А. Дероко — Сл. Ненадовић, *Конаци манасѿира Хиландара*, Споменик, Српска академија наука и уметности, CXX, 1971, pp. 19—40.

part of the present enceinte, around the katholikon (fig. 1).[1] In this study we will examine the Byzantine phases of the fortified enclosure of the monastery, that is the walls and the towers, which together with the katholikon and the refectory are its oldest known structures.

The Byzantine walls can be seen today on three sides of the enceinte, along with two large towers between them, of St. Savas and St. George. The founding of the first is generally dated to c. 1200, at the time when then deserted monastery was granted to and restored by the Serbian saints Savas and Simeon. The second tower, which took its name from its chapel, has not yet been dated with certainty. The walls of the monastery have been very little studied till now.[2]

On the other hand, before the recent paper by Professor P. Mylonas on the building history of the katholikon, practically nothing was known about the buildings of the original, Greek monastery of Chelandariou, for which there is historical evidence from the 10th to the 12th century.[3] In a brief article, Professor Đ. Bošković had suggested that the remains of the tower under the belfry, and the so-called „cell of St. Simeon" to its west (fig. 1), may predate the Serbian restoration.[4] This, as we shall see, is probably not the case. However, there exist other parts of the Byzantine enceinte which can with certainty be dated to this early period of the monastery's history.

THE TOWER OF ST. SAVAS (figs. 6, 7)

As early as 1939, Đ. Bošković recognised three building phases in this tower; the first, from ground level up to the fourth storey, which he considers to have been built by St. Savas; the second, consisting of the next two storeys up to the roof of the chapel, which he places in the reign of King Milutin at the beginning of the 14th century; and a third phase of repair in 1682—1684, in which he in-

Ненадовић, *Једна хийотеза* = Сл. Ненадовић, *Једна хийотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник заштите споменика културе, XIV, 1963, pp. 1—12.

Ненадовић, *Одбрана* = Сл. Ненадовић, *Одбрана манастира Хиландара*, Зборник за ликовне уметности, 8, 1972, pp. 91—116.

Ненадовић, *Цркве и параклиси* = Сл. Ненадовић, *Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси*, Хиландарски зборник, 3, 1974, pp. 85—208.

Ненадовић, *Конаци у јужној мали* = Сл. Ненадовић, *Хиландарски конаци у јужној мали пре и после пожара 1722. године*, Хиландарски зборник, 5, 1983, pp. 215—256.

1 See for example the dates of various buildings of the monastery given in Дероко — Ненадовић, Конаци, p. 35, fig. 7 (where the date 1503 on the door must be corrected to 1603, as well as in p. 32, fig. 5). See also Bogdanović—Đurić—Medaković, *Chilandar*, pp. 56, 66 (plan 1), 142.

2 An outline of the history of the monastery is found in the above mentioned publication, where an extensive bibliography is also given. On the towers and the walls see the works by Бошковић (1939, 1977—78) and Ненадовић (1963, 1972, 1983) mentioned in the above list of abbreviations.

3 Π. Μυλωνάς, Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου, Αρχαιολογία, 14, February 1985, pp. 64—83; P. M. Mylonas, *Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar*, Хиландарски зборник, 6, 1986, pp. 7—45.

4 Бошковић, *О неким проблемима*, p. 70.

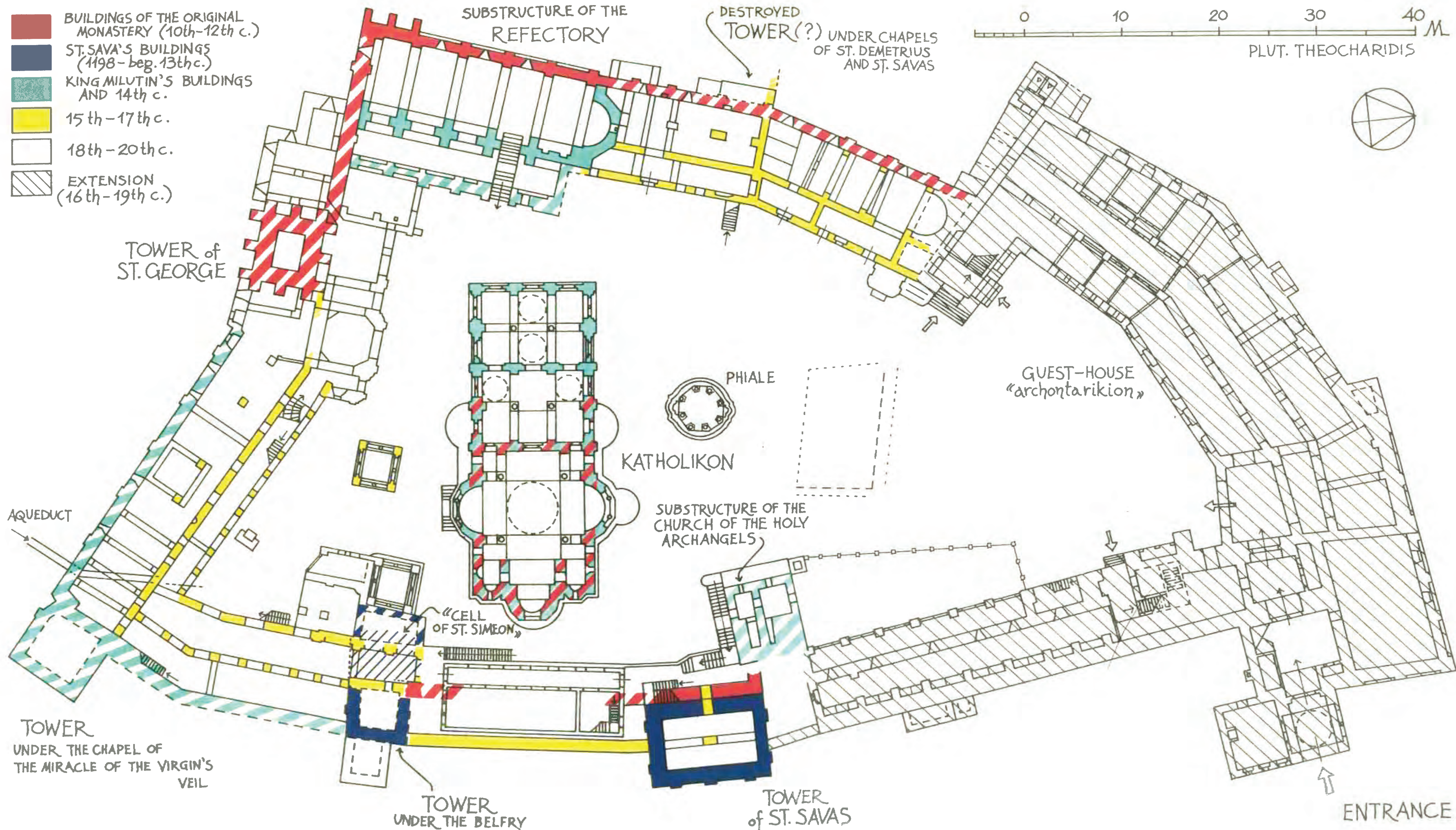

FIG. 1. PLAN AND BUILDING PHASES OF CHELANDARIOU AT THE LEVEL OF THE LOWER STOREYS (THE BASIS-PLAN IS FROM DEROKO-NENADOVIC, *KONACI*, FIG. 1).

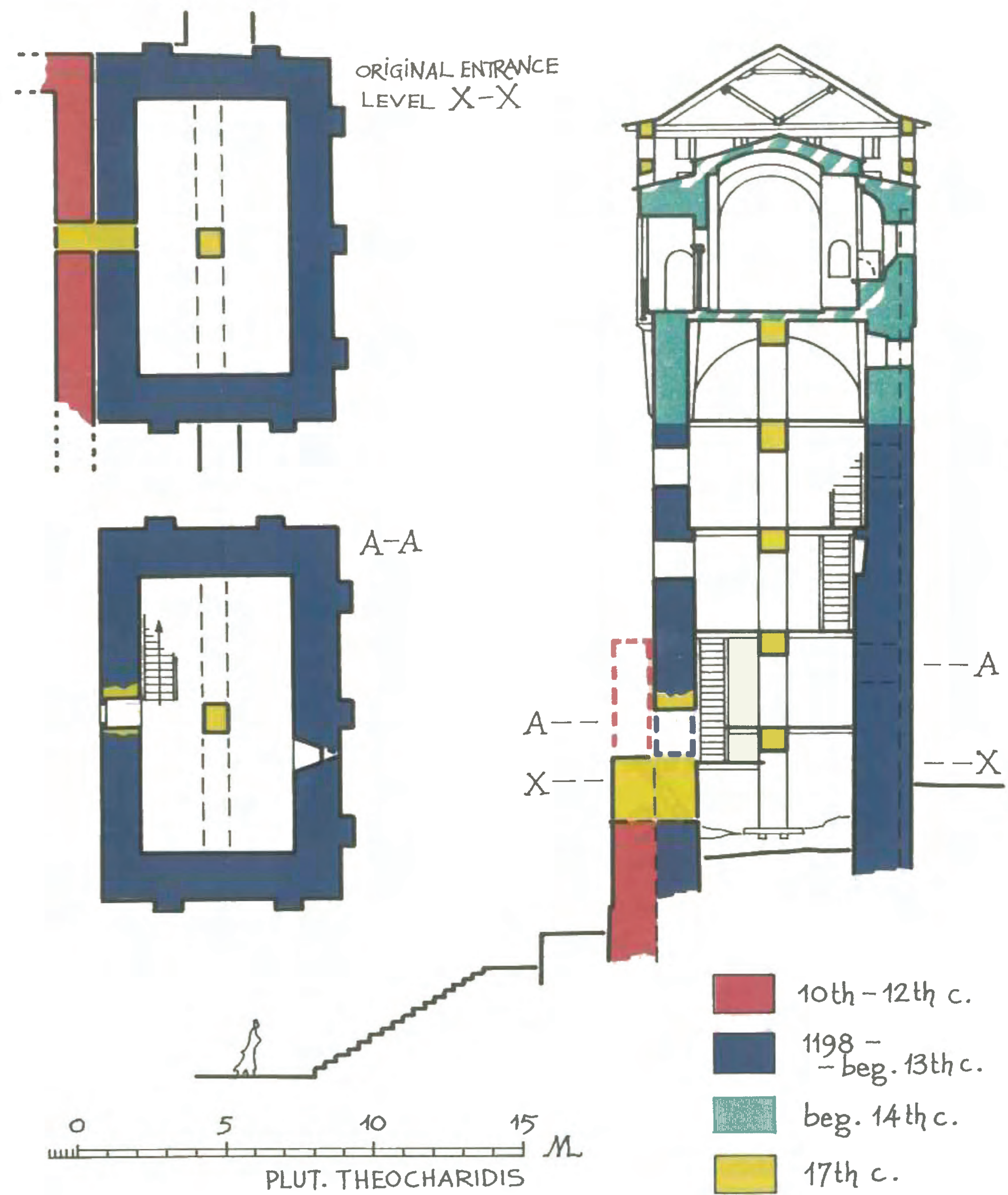

FIG. 2. BUILDING PHASES OF THE TOWER OF ST. SAVAS (THE BASIS-DRAWINGS ARE FROM BOŠKOVIĆ, *SVETOGORSKI PABIRCI*, FIGS. 8–9).

cludes the superimposed arches inside the tower along its length, the crenellations and the wooden roof, as well as repairs to the chapel.[5]

This division of the byzantine building phases is basically correct but some further observations have to be made: a) the tower was originally erected in contact with the outside of the eastern wall of a pre-existing building, of which remains can still be sean, and b) its entrance was originally one floor lower, exactly below the present entrance, and was aligned with an opening which can still be seen in the wall of the older building (see fig. 2).

Indeed, throughout the lower part of the west face of the tower (fig. 6), we see that the masonry has neither the normal external appearance, nor straight edges, properly constructed, as is the case higher up and on the other sides. On the contrary, the surface consists of irregularly placed stones and mortar, so that today it appears exactly as though it had been built in contact with an older wall which was later removed, thus leaving it exposed (fig. 6). Furthermore, the tower's wooden tie beams appear in the external face formed by this exposure, something which not only does not occur higher up in the same face or in the other faces of the same building phase, but which would have been structurally inexcusable as exposing the tower to fire. It was for this reason that in medieval fortified buildings the tie beams were not exposed in the outer face of the wall, but were covered, usually by a row of stones. That the tie beam appear particularly in this position can only mean that originally they were covered by the wall of the older building.

As we mentioned, immediately below the present entrance lies the walled-up original entrance, which can be seen only from the inside of the present lowest storey (fig. 8). This storey was almost certainly not originally the lowest (at least on the side facing the monastery courtyard), as the tower is filled with rubble below this point. It is worth noting here that the internal wooden beam of the lintel of the original door most probably came from an older roof, where it must had been placed as a horizontal tie beam. The wooden beams which formed the internal part of the lintel of the original door were all cut at the time the new entrance was opened on the floor above. We see that thet wo jambs and the lintel of the new entrance were created by adding to the original masonry, after the opening was made in the wall (fig. 9). The opening of the new entrance took place after the work on the tower's third phase (to which belong the internal pilasters, with their arches and the repairs to the wooden floors) and it appears that at the same time a line of crenellations were constructed on the wall immediately outside the door, for its protection. Remains of these crenellations are preserved at the northern end of the wall.

By carefully studying this wall outside the present entrance, which is now used to approach it, we see a walled-up opening with a threshold, corresponding exactly in position and dimensions to the original entrance to the tower, thus showing that in the past, entry to the tower was effected through this opening (figs. 10, 2).

5 Бошковић, *Свеѿогорски ѿабирци*, pp. 77—84. Yet it seems that much of the crenellations and the wooden roof were standing there before the year 1656/7, a terminus ante quem given by the oldest recognized sgraffito on the plastered roof of the tower's chapel.

Without more detailed examination it is not possible now to evaluate the characteristics of this wall, nor to decide what took place earlier at its present southern end, where the stone staircase to the present entrance was constructed. At the northern end, however, where the wall turns west, it is clear that the lower part predates the tower and is thus a remnant of the building to which the tower was attached (figs. 2, 11). The stones used for the external edge of the corner are properly shaped, in contrast to the nearby structure of the attached tower, which here and there terminates with small stones and also with mortar, which simply fill small gaps at the area of the contact with the older building (fig. 11). We also see on the tower's masonry near the edge of the older wall, the holes left by the timbers used to support the scaffolding for the construction of the tower's north wall. These timbers were placed parallel to the surface where the two buildings touched and up to the full height of their original contact. Immediately above this point, when the builders needed the scafellding to extend beyond the tower's western face, the timbers were placed diagonally with respect to the corner, as required by traditional building practice. We also notice that this older wall had already started to lean slightly outwards at the time the tower was built, so that today the corresponding edges of the tower lean inwards up to the point where they rise above the original height of the older wall (and we see a slight gradation at this point). In other words, the wall was already quite old by c. 1200, and so we can with some certainty say that it must belong to one of the original buildings of the Greek monastery of Chelandariou.[6]

The first phase of the tower of St. Savas belongs to a type in which each side of the building is strengthened with external piers, but not at the corners. The few examples we know of belong to the early histo y of the Athonite monasteries.[7] It is possible

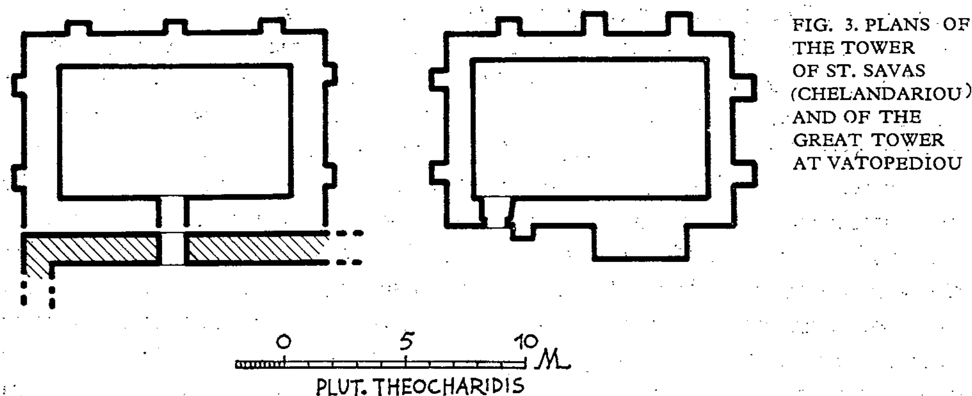

FIG. 3. PLANS OF THE TOWER OF ST. SAVAS (CHELANDARIOU) AND OF THE GREAT TOWER AT VATOPEDIOU

that the architectural concept of this type is related to contemporary fortification walls reinforced externally with shallow piers, which we will examine below. We do not have any evidence on the way the top part of these towers was formed. Of particular

6 It is worth noting here that among the wooden lintels of the openings of the tower's first phase, there are many timbers which had been previously put to another use; we have already mentioned one of them, over the original entrance. They probably all came from buildings of this, preexisting monastery.

7 The great tower at Vatopediou (fig. 3) and the remains of a tower, identified as of the „monydrion“ of Katzari. For the second one, see A. Papazôtos, Recherches topographiques au Mont Athos, in Géographie historique du Monde Méditerranéen, Paris 1988, 155, 166, figs. 8—9, 174 (pl. 8).

importance is the almost complete similarity in plan between the tower of St. Savas and the great tower of Vatopediou (figs. 3, 12). If we leave aside the lack of piers on one side of the former, which is due to its having been built in contact with a pre-existing building, the two towers have the same shape and dimensions in plan.[8] Thus it seems that St. Savas copied, in his restored monastery of Chelandariou, the tower at Vatopediou, where he had been a monk up to that time together with his father, St. Simeon.[9]

THE TOWER OF ST. GEORGE (figs. 13, 15)

Without specialized research on the actual building, it is difficult today to establish the building history of this tower, because most of its walls are covered externally by other buildings, or are plastered over, or have been touched up. Only the upper part is really available for observation, and here is clearly distinguished a much later phase, during which the walls of the crenellations, the roof and to a great extent the chapel were reconstructed (fig. 14). This phase has already been recognised by other scholars and is dated to 1671.[10] In the chapel, however, there exist older murals, which according to Prof. V. Đurić were painted in the mid 13th century.[11] Thus we have a chronological terminus ante quem at least for the upper part of the tower-that part from the arches of the outer faces and up, which appears different than the lower body of the tower. So, at some time at the middle of the 13th century, this tower, with its chapel at the top, must have appeared rather similar to the tower of the monastery of Rila, which is dated to 1334/5 and which, so it seems, preserves unaltered the general form of its upper part.[12] Here we should point out that in the second phase of the tower of St. Savas in the monastery of Chelandariou, which dates to the beginning of the 14th century, there is a clear intention of a similar development of the upper part of the tower, with the arches built over the reinforcing piers of the facades and the chapel with the encircling corridor.[13]

Regarding that part of the tower of St. George below the arches of the faces, it is difficult to say now whether it may be older than the 13th century. Some indications which we will discuss below, in examining the monastery enclosure wall, appear to support this assumption. Another important factor in solving this problem will be the study of the murals which are preserved in the interior of the second storey. Nevertheless it seems certain that towers of similar plan were built on Mount Athos and in the surrounding area of Macedonia as early as the 10th or 11th century.

8 Another difference between them is the broad rectangular projection which appears at the north face of the Vatopediou tower. In other byzantine towers (i.e. at Pantocratoros monastery on Athos) such architectural elements contain a spiral staircase, but a Vatopediou it seems that this is not the case.

9 Bogdanović—Đurić—Medaković, *Chilandar*, p. 36.

10 Бошковић, *Светогорски пабирци*, pp. 84—85; Ненадовић, *Цркве и параклиси*, pp. 158—161; Bogdanović—Đurić—Medaković, *Chilandar*, p. 142.

11 *Ibid.*, p. 62 and figs. 40—42. See also Ненадовић, *op.cit.*, figs. 63—65.

12 Й. Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастиръ*, София 1917, pl. XI; Л. Прашков, *Хрельовата кула*, София 1973, figs. 3, 5, 6.

13 Ненадовић, *Цркве и параклиси*, fig. 66.

This type of tower, with strong buttresses on every side (two of them being at each corner, at right angles) topped with arches to enlarge the space of the top floor, was called the „Athos type".[14] It does indeed occur particularly in Mount Athos and in the surrounding areas of Macedonia, especially in Chalkidiki, which was directly dependent of Mount Athos. Statistically, however, judging from the number of Byzantine towers preserved on Mount Athos and in Chalkidiki,[15] it seems that this type was far from being the most common. The examples of this type which can be dated for the present span a period from the 10th to the 14th century.[16] This type is directly related to another group of towers from the same areas which, instead of two buttresses at each corner, have just one large one which encloses the corner. Very few examples of this last group seem to belong to the Middle Byzantine period,[17] while there are also some early post-byzantine towers on Athos[18] which follow the same type in plan.

THE MONASTERY ENCEINTE

As already mentioned, it appears that during Byzantine times the monastery enceinte was confined to the southern and greater part of the present enclosure wall. The three sides of the Byzantine enceinte can be clearly recognized, while the fourth

14 Bogdanović—Đurić—Medaković, *Chilandar*, p. 80.

15 P. L. Theocharides, Οι πύργοι του Αγίου Όρους, in: The 17th International Byzantine Congress, Washington, D. C., 1986, Abstracts of short papers, p. 342; I. A. Papangelos, Οι πύργοι της Χαλκιδικής, in the same volume, pp. 252—253.

16 To the 10th or the 11th century must be dated the first phase (lowest part) of the tower at Morphonou (Athos), where the Amalfitan monastery was located; probably also the sea-tower of the Great Lavra and the remains of a tower's corner by the older doorway of Iviron. A tower-like projection at the southwest corner of the enceinte fo Docheiariou can also be dated with some certainty to the 11th century (see fig. 18 and note 23 below). Two towers in the neighbourhood of Chelandariou, the Hrusija tower and the so-called „Milutin's tower", are generally attributed to the beginning of the 14th century (see note 2 above); the tower of Rila monastery is dated 1334/5 (see note 12 above). Prof. Sl. Ćurčić drew my attention to a paper of his (Byzantine Studies Conference, 7th annual, Boston, Mass., Nov. 13—15, 1981, pp. 21—22) where he considered that this type of towers was introduced in the Balkans during the reign of King Milutin and under his own patronage — Yet, it seems that this must have not been the case, if we take under consideration the above mentioned earlier examples of this type on Mount Athos and also those of the related group of towers, mentioned in note 17 below.

17 The northwest corner tower of the enceinte of Vatopediou, and the remains of a tower excavated at Olynthos, which was dated to the 11th century; see G. E. Mylonas, *Excavations at Olynthus*, part I, Baltimore——London—Oxford, 1929, fig. 3 and pp. 5, 20; D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, part II, Baltimore—London—Oxford, 1930, figs. 19, 21, 24. To this last group also belong the tower at Tophala, Montenegro (P. Mijović—M. Kovačević, *Villes fortifiées et forteresses au Monténegro*, Beograd—Ulcinj 1975, p. 143 and pl. LXVII, 204), and the remains of a tower at the monastery of Banjska, Serbia (beginning of the 14th century; see S. Mojsilović, *Elements of fortification of the monasteries in medieval Serbia*, Balcanoslavica, 7, 1978, fig. 10 and pl. 185).

18 The great tower at Iviron (end of the 15th century) and at Dionysiou (1520; see Π. Θεοχαρίδης, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την οχύρωση της Μ. Διονυσίου Αγ. Όρους κατά τον 16 αιώνα, Μακεδονικά, 22, 1982, p. 444 and fig. 6).

19 I used as a basis the plan in Дероко—Ненанадовић, *Конаци*, fig. 1, to which I have made some essential corrections.

(the northern) is unknown to us. This last must however have extended somewhere between the tower of St. Savas and the northern end of the Byzantine west wall In fig. 1 appears the general plan of the monastery at the level of the lower storeys, marked with the building phases which are recognised and proposed in the present study.[19]

In the lower zones of the west and south walls we see that they are reinforced externally with shallow piers, fairly evenly spaced (figs. 1, 13, 16, 17). Similar piers are found in the walls of the earlier phases even in other monasteries on Mount Athos, which can be dated to the 10th or 11th centuries, for example Xenophontos,[20] Docheiariou, Vatopediou, and also in other Middle Byzantine walls, for example in Thessaloniki immediately north of the Litaia Gate (12th century).[21] At Chelandariou, as elsewhere on Athos, the lowest zone of the walls which have this form lean outwards, while the superimposed walls of later phases are vertical, and this also shows the extreme age of this lowest zone.

Đ Bošković, in a short article, recognised that the wall around the present Refectory is older than the Refectory itself, and, since the Refectory can be dated to the beginning of the 14th century he considered that the wall belonged to the period of St. Simeon and St. Savas, possibly together with the tower of St. George.[22] There may be three Byzantine building phases here, however. The substructure of the present Refectory, the arches and apse of which were built in contact with the external wall, seem to belong indeed to the latest of them together with the Refectory itself. The wall, however, presents at least two Byzantine phases vertically (fig. 17); the earlier wall, lower down, leans outward as we mentioned earlier, while the later wall is vertical, has different masonry, completes (vertically) the shallow piers and tops them with arches on the external face, and seems also to have created above them a crenellated rampart older than the present one (figs. 16-17). The masonry of this upper part of the wall seems to be uniform throughout the outer face, and appears rather similar to the masonry of the first phase of the tower of St. Savas, except that in the joints, superimposed bricks are used instead of stone slabs. Inside, however, and above the level of the springer of the external arches, it seems that the top part of the Refectory apse was built together with the inner face of the nearby part of the west wall. So if the upper part of the external wall (to which the substructures of the Refectory were attached) can be dated to the time of St. Simeon and St. Savas, then the lower part of the wall must belong to the original monastery of Chelandariou. It is worth mentioning here that the southwest corner, with its three strong buttresses, which is contemporary with the wall and probably constituted some sort of tower-like projection for its protection, appears a rather similar form (though clearly tower-like) at Docheiariou (fig. 18), in the earlier phase of the southwest corner (11th century, fig. 18).[23]

20 Π. Θεοχαρίδης, Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβόλου της Μ. Ξενοφώντος Αγ. 'Ορους, in: XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 32/4, 1982, pp. 443—455.

21 J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Paris 1984, pl. XI, 2 and p. 79.

22 Бошковић, *О неким проблемима*, p. 71. See also Ненадовић, *Једна хипотеза*, figs. 3—5.

23 Π. Θεοχαρίδης — Ι. Ταβλάκης, 'Ερευνες στην παλιά Τράπεζα της Μ. Δοχειαρίου Αγ. 'Ορους, unpublished paper read at the „Β' Συμπόσιον βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Χριστιανική

In the wall of Chelandariou the highest point to which the first phase is preserved rises gradually as we move towards the northern end of the Refectory (fig. 17), while further north, beyond the area of the later additions outside the west face of the monastery, the wall with the shallow piers presents a uniform outward inclination all the way up to its top (fig. 16). Judging from this fact alone (since the masonry surface has undergone changes here), perhaps we could suppose that the first phase, that of the original monastery of Chelandariou, extends as far as the present northern end of the Byzantine enceinte.

The above conclusions for the wall in the area of the Refectory lead us to an inference for the tower of St. George: since the lower part of the south wall of the Refectory appears to be contemporary (at least internally, since externally it is plastered over) with the first phase of the west wall, we must consider that the lower part of the tower of St. George, where the south wall terminates (fig. 1), is contemporary or older. That, in other words, perhaps this too belongs to the original monastery of Chelandariou.

Let us now examine ethe east wall. We saw above that the tower of St. Savas was founded in contact with an earlier building to its west. It seems that something similar occurred with a second, smaller tower, which lies under the belfry, southeast of the katholikon (fig. 1). The south, east and north sides of the tower are preserved to a height of three or four storeys. All its eastern face is, however, hidden today behind a building added in 1894. The tower is limited today to the west by later walls, the upper levels of which belong to a phase dated 1646, while further down they are older. In 1646 the present wing was built in this part of the monastery, incorporating then the older remains.[24] The structure of the tower is related to that of the tower of St. Savas, both by reason of its masonry[25] (where it is visible), and also because of the pier in its south face, which is similar in position and size with those of the larger tower. What is particularly interesting is the appearance of a clear joint running through the north wall, separating the masonry of the original tower (to the east) from the phase of 1646 (to the west). The joint on the outer face goes up in a straight line, from the level of the floor of the third storey (below which the face is covered now by rubble) up to a height of 2.90 metres. Above this point the boundary between the two phases is irregular towards the east, which shows that the tower wall was ruined (or partially demolished) during the work done in 1646. The position of the joint and fact that it runs through the wall, exclude the possibility that it may indicate the external northwest original corner of the tower. On the other hand, the great height to which it rises excludes the possibility that it may have been a jamb of one of the tower's openings. Thus we are led to conclude that we have here the vertical joint of contact between the north wall of the tower and an earlier wall, to which it was attached. In later times this wall must have been demolished and replaced by the building of 1646. This view is supported by a series of observations in the lower level: there we see preserved low down at the level of the foundations remains of a continuation of the south face of the tower to the west, which also constitutes the southern limit of a

Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1981", abstracts of papers, pp. 29—30.

24 See the drawings in Ненадовић, *Конаци у јужној мали*, figs. 11—16, where, however, I don't agree with the interpretation given for the older building phases.

25 Cf. the relevant observation in Бошковић, *О неким проблемима*, p. 70.

compact mass of foundation masonry contemporary with the tower. This last appears to continue westwards, beneath the so-called „cell of St Simeon", while to the northeast it touches the west face of an older north-south wall, which extends up to about the second storey. The southern continuation of this older wall was demolished and replaced by the present west wall of the tower, sometime before the phase of 1646. Since the west face of the older wall runs parallel to the above-mentioned vertical joint with enough horizontal separation to contain the thickness of a fortification wall, we can conclude that this joint marks the original position of the east face of the wall, which therefore predates the tower.

From the above observations we can consider that the tower under the belfry is contemporary with the tower of St. Savas and that the pre-existing wall belongs to the original monastery; indeed, as its direction shows, this wall must have been continuous with the other wall of the original monastery outside the west face of the tower of St. Savas (fig. 1). As the present curtain — wall between the two towers appears to be of much later date, it is possible that the original curtain was this older wall and that the towers projected eastwards to protect it.

We should also note that the so-called „cell of St. Simeon" most likely belongs to the period of the restoration of the monastery by the two Serbian saints and not to the previous one (as Prof. Bošković had suggested, see note 4), since its foundations seem to be part of the building phase of the tower under the belfry.

At the present stage of research we cannot draw further conclusions regarding this part of the Byzantine enceinte; whether for example the wall of the original monastery continued south of the smaller tower, or whether here was a corner (perhaps the southeast corner) of the enclosure of the monastery of St. Savas. However the present monastery wall, which continues southwards and is clearly separated from the tower by an obvious joint, appears to be of later date (fig. 1). This wall is preserved only at the lowest level (above which is now a wall of 1892—94, fig. 19) and is visible only from the inside, as its external face is completely covered by rubble.[26] The internal face appears to continue uniformly up to the wall of the south wing, where however the level corresponds to what seems to be the second phase of the south wall, as we shall see. The east wall is earlier than the internal wall of the south wing, which in its turn is certainly older than 1646. As the east wall was added in line with the east face of the tower under the belfry, it could not be protected by this tower, and it appears that together with this wall was built (or perhaps enlarged) the tower of the southeast corner of the monastery which today is covered with rubble up to about the second storey (fig. 19). In this tower was built later the chapel of the Miracle of the Virgin's Veil (painted in 1740).[27]

In fig. 4 appears the external face of the south wing, showing the building phases which I recognise and propose in this study. The researches carried out here[28]

26 See note 24 above.

27 Bogdanović—Đurić—Medaković, *Chilandar*, p. 184.

28 On the occasion of the reconstruction works carried out by the monastery in 1981—82, when all the internal structural elements of the building (floors, partition walls, roof, etc.) were removed and replaced by a concrete construction.

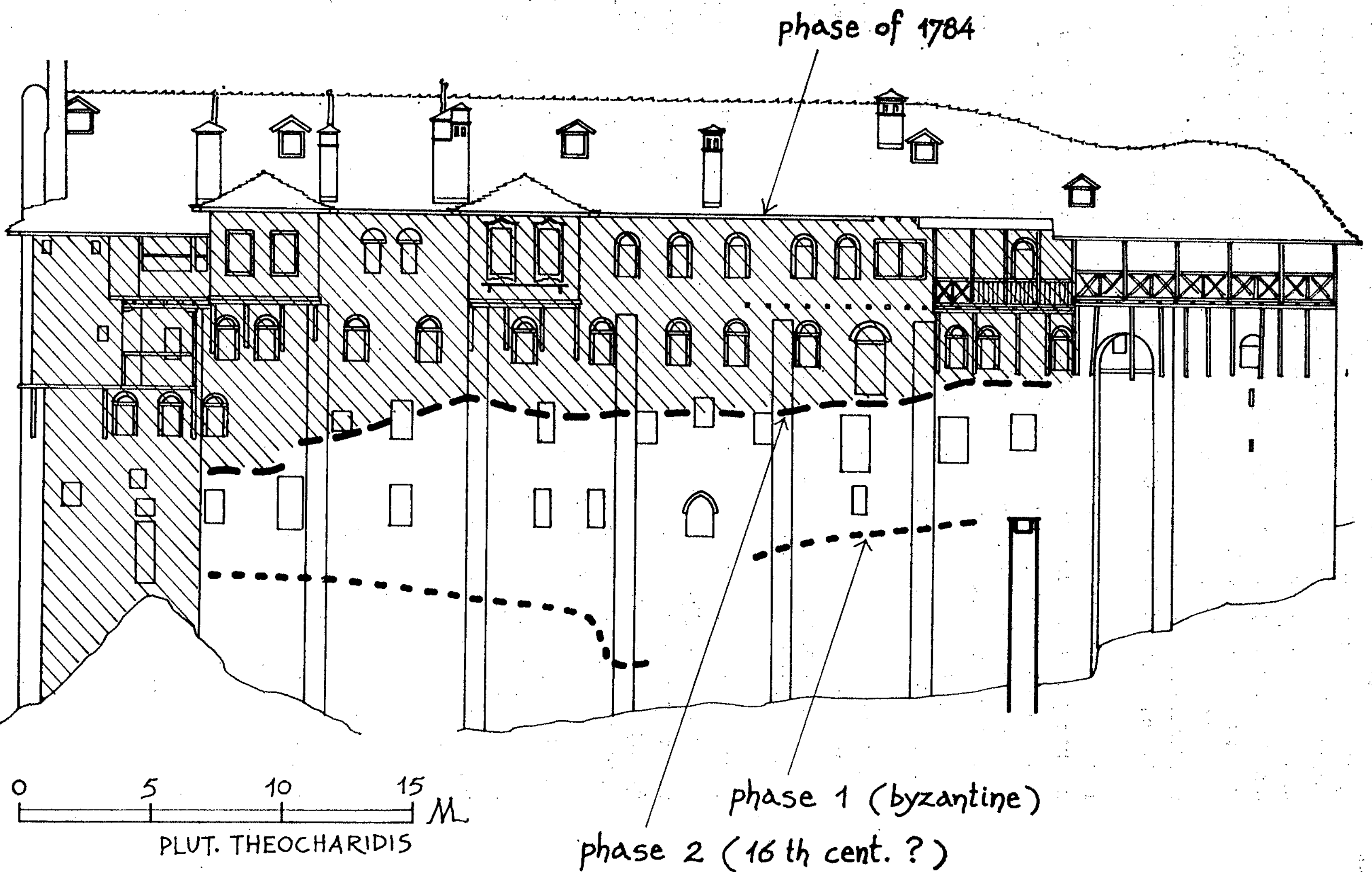

FIG. 4. BUILDING PHASES OF THE EXTERNAL FACE OF THE SOUTH WING (THE BASIS-DRAWING IS FROM NENADOVIĆ, *KONACI U JUŽNOJ MALI*, FIG. 7).

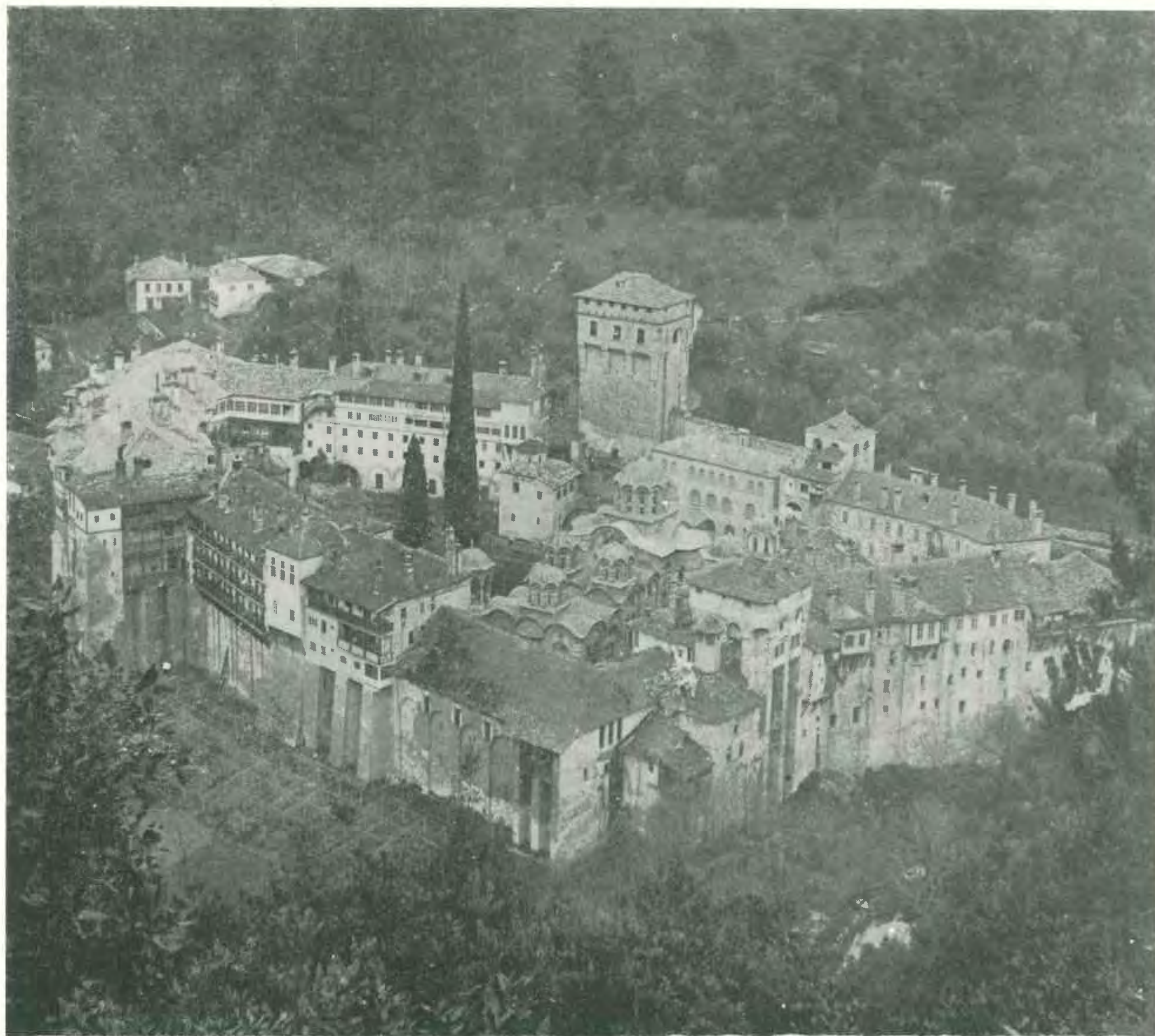

FIG. 5. THE MONASTERY OF CHELANDARIOU FROM THE SOUTHWEST (1981)

FIG. 6. THE TOWER OF ST. SAVAS FROM THE WEST (1981)

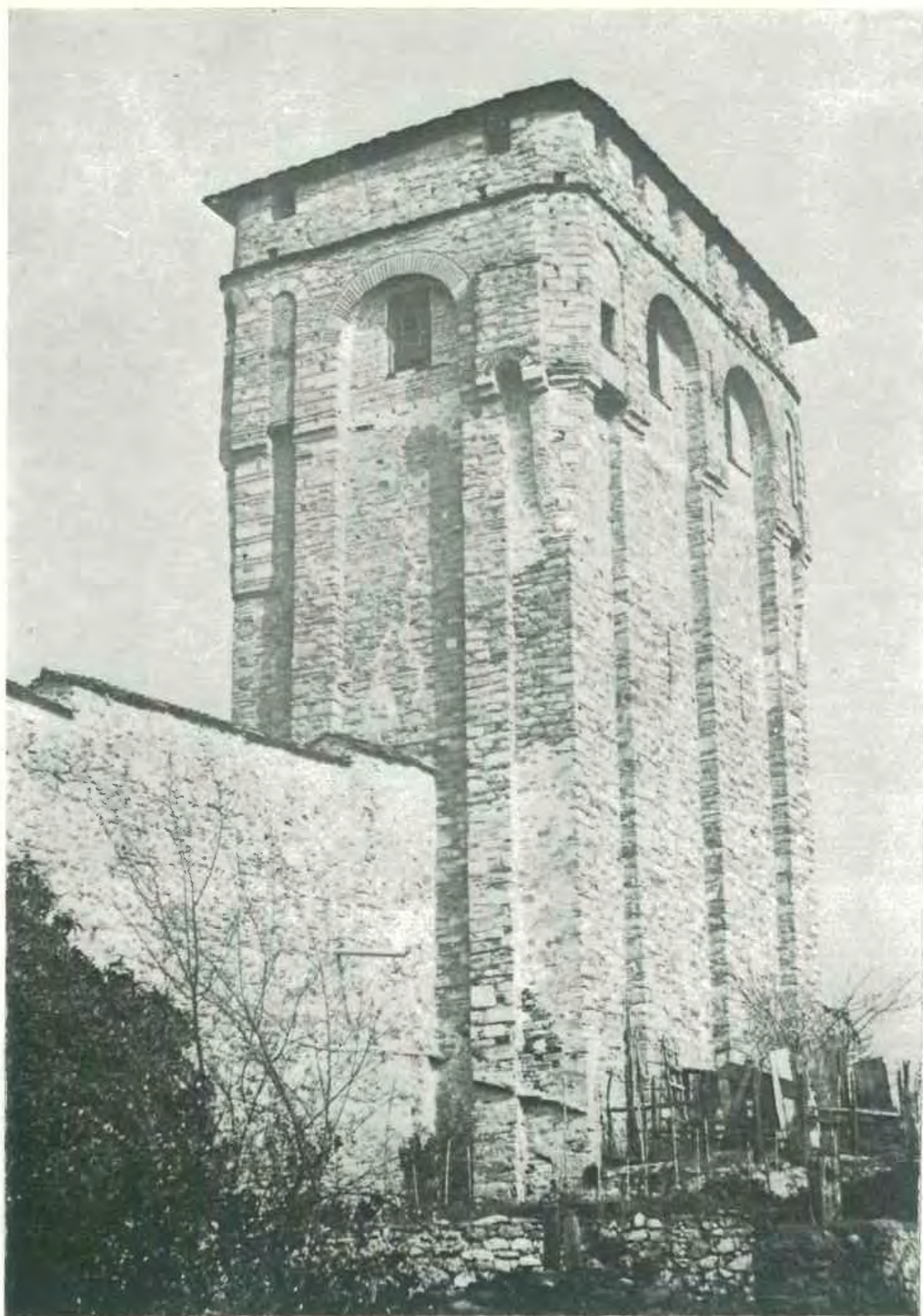

FIG. 7. THE TOWER OF ST. SAVAS FROM THE SOUTHEAST (1978)

FIG. 8. TOWER OF ST. SAVAS. THE WALLED-UP ORIGINAL ENTRANCE UNDER THE PRESENT ONE (1987)

FIG. 10. TOWER OF ST. SAVAS. WALLED-UP OPENING ON THE OLDER WALL, OUTSIDE THE TOWER'S ENTRANCE (1987)

FIG. 9. TOWER OF ST. SAVAS. THE ENTRANCE (1987)

FIG. 11. TOWER OF ST. SAVAS. THE NORTHWEST CORNER AND THE NORTH FACE OF THE PREEXISTING CONSTRUCTION (1987). THE ARROW MARKS THE LEVEL UP TO WHICH THE TWO BUILDINGS WERE ORIGINALLY IN CONTACT

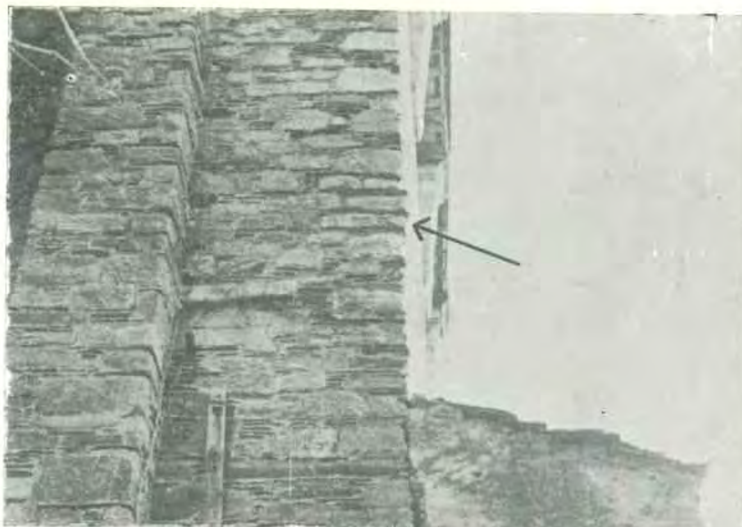

FIG. 12. THE GREAT TOWER AT VATOPEDIOU FROM THE NORTH (1987)

→

FIG. 13. THE TOWER OF ST. GEORGE AND THE SOUTH WING OF CHELANDARIOU (1981)

FIG. 14. THE TOP PART OF THE TOWER OF ST. GEORGE FROM THE EAST (1981)

FIG. 15. THE TOWER OF ST. GEORGE FROM THE SOUTH (1981)

→

FIG. 16, 17. THE WEST WALL OF CHELANDARIOU AND THE REFECTORY FROM THE WEST (1981)

FIG. 18. THE MONASTERY OF DOCHEIARIOU FROM THE WEST (1984)

FIG. 19. THE SOUTHEAST CORNER OF CHELANDARIOU FROM THE EAST (1981)

confirmed that the external wall preserves Byzantine phases, but the evidence we have does not permit a more precise dating of its lower visible zone. Further, we do not know how this wall was originally connected to the tower of St. George, since the west end of the wall was demolished and rebuilt in 1784.[29]

Regarding the north wall of the Byzantine monastery, we can only guess at its position and form until excavations are carried out. Its western end must lie beneath the great staircase of the quest-house (fig. 1), where the foundations of a tower may also be hidden. At its eastern end the wall probably incorporated the building containing the church of the Holy Archangels, founded during the third quarter of the 14th century.[30] Since this church was dedicated to the guardian angels, it is possible that the entrance in the Byzantine enclosure wall lay nearby. If we consider that to the Byzantine north wing may also belong certain wall foundations which appear to have been preserved under the courtyard north of the phiale, then its shape turns out to be extremely irregular. What we can probably assume, however, is that the north wall, with its marked northwest direction, reflects the southeast direction of the south wall. It is not obvious what led to this peculiar arrangement of the enceinte though the lie of the land is certainly not responsible, at least for the north wall. There is also a possibility that this wall resulted as a later extention, replacing an even earlier north wall of the monastery, which, in this case, could have been parallel to the Katholikon, between the tower of St. Savas and the present day chapels of St. Demetrius and St. Savas.

Having only a very incomplete picture of the Byzantine enceinte of Chelandariou in its original phases, it is difficult to examine its arrangement typologically. Only for the west wall, for which we have a more complete picture, can we observe that originally it had no towers, at least on a strict definition of the term. To a later phase, which we cannot now date, belongs a remnant of a wall at rihgt angles to the external face of the enclosure wall, which possibly belongs to a tower added later (fig. 1). The fact that during the serbian restoration of the monastery at least two towers had been added outside its original east wall, may indicate that this wall was also lacking of towers, as the west one. Such walls, strengthened with shallow piers and without towers appear to have occured not infrequently during the early period of the smaller Mount Athos monasteries, since they have definitely been recognised at Xenophontos,[31] and possibly also at Docheiariou. On the other hand, in much bigger monastic complexes, it seems that it was the practice to reinforce the walls on all sides with corner and intermediate towers at intervals, as for example at Vatopediou, where the Byzantine enceinte is recognised in the lower zone throughout the north part of the monastery.[32]

29 Professor Nenadović (*Конаци у јужној мали*, figs.2—4,6) attributes to the byzantine era many more elements in this wing than actually belong to this period; compare with our figs. 1 and 4.

30 Bogdanović—Đurić—Medaković, *Chilandar*, p. 66 (plan 1).

31 See note 20 above.

32 A short paper on the Byzantine enceinte of Vatopediou is under preparation by the author.

Грађевински комплекс Хиландара, као и друге атоске манастире, карактеришу сукцесивне, честе и унакрсне фазе рестаурација, реконструкција и проширења током хиљадугодишње историје. Изгледа да је до краја XVI века простор обухваћен утврђењем био знатно мањи него данас и да је био омеђен јужним, већим делом данашњег утврђења око католикона (слика 1). У овом раду испитују се византијске фазе утврђења манастира, тј. зидови и куле, што заједно са католиконом и трпезаријом представљају најстарије манастирске структуре.

Византијски зидови могу се данас видети на три стране утврђења, заједно са кулом св. Саве и св. Ђорђа између њих. Подизање прве куле датира се у време око 1200. г., када су напуштени манастир преузели српски светитељи Сава и Симеон и када су га обновили. Друга кула, која је добила име по капели, још није са сигурношћу датирана. Манастирски зидови су до сада слабо проучавани.[2]

Са друге стране, пре недавно објављеног рада професора П. Милонаса, о историји градње католикона практично се ништа није знало о зидинама првобитног грчког манастира Хиландара, о коме постоје историјска сведочанства од X до XII века.[3] У краћем чланку професор Ђ. Бошковић је наговестио да остаци куле испод звоника и тзв. „ћелија св. Симеона", на њеној западној страни, можда претходе српској рестаурацији.[4] Као што ћемо видети, није било тако. Међутим, постоје други делови византијске ограде који са сигурношћу могу бити датирани у овај рани период историје Хиландара.

Закључци нашег истраживања су следећи:

1. кула св. Саве подигнута је уз источни зид претходног здања, чији остаци су до данас сачувани (слике 2, 11). Прва фаза те куле представља копију велике куле Ватопеда по облику[8] и димензијама плана (слика 3). Овај податак иде у прилог опште прихваћеном мишљењу да се прва фаза куле може приписати временима Саве и Симеона. Два светитеља живела су до тог времена у Ватопеду.[9] Показало се да је првобитни улаз у кулу био непосредно испод данашњег (слике 8, 9), који је много каснијег датума;

2. друга, мања кула испод данашњег звоника, може се такође приписати истом периоду српске рестаурације, што би се могло рећи и за тзв. „ћелију св. Симеона" са њене западне стране. У исти простор лоцирали смо остатке зида који претходи кули и, заједно са остацима ван куле св. Саве, показује правац источног зида првобитног манастира Хиландара (видети слику 1 и примедбу 24);

3. скоро је сигурно да најнижа зона западног зида такође припада првобитном манастиру, вероватно заједно са доњим делом куле св. Ђорђа. Византијска фаза горњих делова куле изгледа да је касније рађена, можда пре него што су византијске фреске завршене у њеној капели. Професор В. Ђурић датира те фреске у средину XIII века (II);

4. покушали смо са прелиминарним утврђивањем разлика између градитељских фаза у југоисточном делу манастира (слике 1, 4);

5. покушали смо са прелиминарним разматрањем типолошких односа између византијских зидова и кула Хиландара и других истовремених здања на Светој Гори и у околним пределима. Ти односи указују на видну блискост.

(Превела са енглеског Смиљана Наумовић)

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ СИХАСТИРИЈЕ СВЕТОГ САВЕ У КАРЕЈИ

СЛОБОДАН М. НЕНАДОВИЋ

Сихастирија св. Саве Српског у Кареји, која је посвећена св. Сави Јерусалимском, проучавана је од већег броја научника и њена историја је од самог постанка, крајем XII века, па све до новијих дана, XIX и XX века, доста исцрпно обрађена. Међутим, док нас најстарији подаци од њенога постанка па све до XVII столећа, дакле, кроз један период од четири столећа, информишу о томе како је дошло до њеног грађења, који су објекти били у њој зидани и који су се догађаји у њој одигравали, најновији радови о архитектури њених објеката задржавају се само на ономе стању, које се може данас сагледати. Зато смо још увек врло далеко од тога да можемо ову сихастирију, посницу, мл'чалницу или типикарницу, како се она све назива, да сагледамо, како је она изгледала у доба св. Саве, када је он купио то место од прота да сагради за себе и за још два до три монаха келију за становање и цркву у којој ће се молити. Зато ћемо покушати да са неким новим подацима до којих смо дошли истраживањем на самом терену, тј. на самим објектима сихастирије који данас постоје, још мало више осветлимо ту прошлост везујући се искључиво за њене грађевине.

За наша истраживања о овој сихастирији најважнија су два до сада публикована рада. Један је рад др Радослава Грујића: Царица Јелена и ћелија св. Саве у Кареји,[1] а други је рад др Мирјане Живојиновић: Светогорске келије и пиргови у средњем веку.[2] Из оба рада узећемо само оно, што нам је потребно за наша испитивања, због чега ћемо почети најпре са радом др М. Живојиновићеве, што нам је подесније, иако је он касније написан, па су коришћени и подаци од др Р. Грујића.

1 Р. Грујић *Царица Јелена и ћелија св. Саве у Кареји*, Гласник Скопског научног друштва XIV, Скопље 1935, 43—57.

2 Мирјана Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 13, Београд 1972, 91—102.

Др Мирјана Живојиновић је у поменутој студији посветила посебну пажњу келији св. Саве у Кареји. Почевши од самог њеног оснивања, које утврђује да пада у време после подизања, односно обнављања Хиландара и организовања живота у њему, дакле крајем самог XII века, она прати њену историју до краја XIV века.

На самом почетку видимо да је св. Сава сазидао *келију* (жилишће, стан) за двојицу или тројицу браће и *црквицу* за молитву. До доласка у карејску келију јеромонаха кир Теодула, који се спомиње 1312. године, дакле нешто више од једног столећа од њеног оснивања, као да се у њој није ништа градило. Он се обраћа 1316. године заједно са хиландарским игуманом Никодимом краљу Милутину са молбом за помоћ келији. Пошто му је краљ Милутин дао „колико је било потребно за уздизање и обнављање келије", Теодул је „великом ревношћу и трудом подигао *пирг са келијама*".[3]

Овај пирг који је сазидан помоћу краља Милутина, за време његова живота био је обновљен „у време када се царица Јелена (жена цара Душана) побринула за целокупно обнављање Карејске келије због бедног стања у које је запала средином XIV века".[4] Изгледа да је на врху пирга царица Јелена сазидала црквицу посвећену св. Симеону и св. Сави српском.

Међутим, др Мирјана Живојиновић у другом одељку: Пиргови светогорских манастира, даје нам неке врло важне податке о постојању још једног пирга, јер каже: „Поред свог пирга, који је, изгледа, сматран „великим", постојао је и један мали пирг и још неко утврђење, који су се налазили на узвишеном месту и омогућавали да се гледа унаоколо, веома добро и веома јасно. Обе ове утврде, свакако мање значајне, добиле су појачање и осигурање подизањем „великог пирга" у светосавској келији. Све ово је требало да представља једну одбрамбену целину рашчишћавањем терена мале и порушене келије св. Тројице, која се налазила у близини пирга св. Саве".[5]

Један од ових пиргова постојао је све до средине XVII века (1642. године), што се посредно види из више података који говоре о томе да су се књиге писале „у пиргу св. Сава у Кареји" 1585, 1624, 1625. и 1632. године,[6] односно да је 1621. године био убијен владика Висарион, што је записао неки грешни Сава у пиргу хиландарском у Кареји,[7] односно да се оправи једно јеванђеље од старца Лаврентија 1642. године у пиргу св. Саве у постници карејској.[8]

Позивајући се на Теодосија, биографа св. Саве, др Р. Грујић каже да је свратиште у келији св. Саве које је служило Хиландарцима када долазе у Кареју било на два спрата, „двокровно". Краљ Милутин је наредио да Хиландарци који долазе у Кареју, одседају у „доњим" ширим ћелијама, да „сихастирија", која је била по свој прилици на горњем спрату, није смела бити узнемиравана."[9]

3 М. Живојиновић, *о.с.* 95.

4 М. Живојиновић, *о.с.* 109.

5 М. Живојиновић, *о.с.* 109.

6 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I бр. 775, 1151, 1152, 1162, 1233.

7 Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. I бр. 1093.

8 Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. I бр. 1364.

9 Р. Грујић, *о.с.* 56.

Из овога се види да је сихастирија у време краља Милутина служила и као свратиште за Хиландарце, што је сметало монасима сихастирије. Зато др Р. Грујић претпоставља да је свратиште за Хиландарце издвојено од сихастирије св. Саве и да се то можда збило већ после 1348. године, „када је карејска ћелија св. Саве добила самостално властелинство и претворена у „пирг".[10] Ово је било свакако последица самосталног статуса сихастирије, како у односу на Хиландар, тако и у односу на Протат, а који је установио још њен оснивач св. Сава. Тај статус сихастирије поштује се и данас и од Протата и од манастира Хиландара, па манастир Хиландар има у Кареји посебну кућу за „свратиште".

Као што смо напред видели она је заиста добила „пирг", само не знамо, да ли је пирг био посебно зидан или је зграда коју је св. Сава сазидао, била уклопљена у овај пирг и тако претворена у „пирг", како каже др Грујић.

Међутим, др Р. Грујић претпоставља даље да је тада подигнута и црква св. Николе, уз нове ћелије саграђене за свратиште, које је у турско доба названо „конак".

Од краја XVI века почиње да се помиње хиландарски „конак" у Кареји са црквом св. Николе. Први помен о томе конаку је из 1687. године, а помиње се још и 15. јануара 1795. године.[11]

Др Р. Грујић бави се даље и убицирањем објеката путем фотографије, коју је приложио својој студији. Та фотографија начињена је 1925. године, када је архитект Жарко Татић посетио сихастирију, јер се при дну фотографије види он са једним монахом.

Др Р. Грујић каже: „Развалине тога конака" виде се на приложеном снимку бр. 3, сасвим лево изнад данашње бедне „поснице", са ходником затвореним даскама (сл. 1). Ова типикарница је подигнута јужно уз цркву св. Саве Јерусалимског, *испод старог пирга, који је на западној страни цркве* (иза чемпреса). Према подацима који су нам на располагању то је могло бити у XVIII веку или најдаље у четвртом деценију XIX века.[12]

О цркви св. Николе др Р. Грујић говори још на једном месту. „Од 1682—1687. године помиње се темишварски епископ Михаило као ктитор једног иконостаса од седефа у Хиландару, *ктитор ћелије св. Николе на Кареји* и даровалац једне руске Стихологије."[13]

Последње информације о стању објеката сихастирије св. Саве пре рушења објеката о којима др Р. Грујић говори дао нам је архитекта Жарко Татић после посете 1925. године. Најважнији документ тога стања је фотографија општег изгледа сихастирије, а коју је користио и др Р. Грујић.[14]

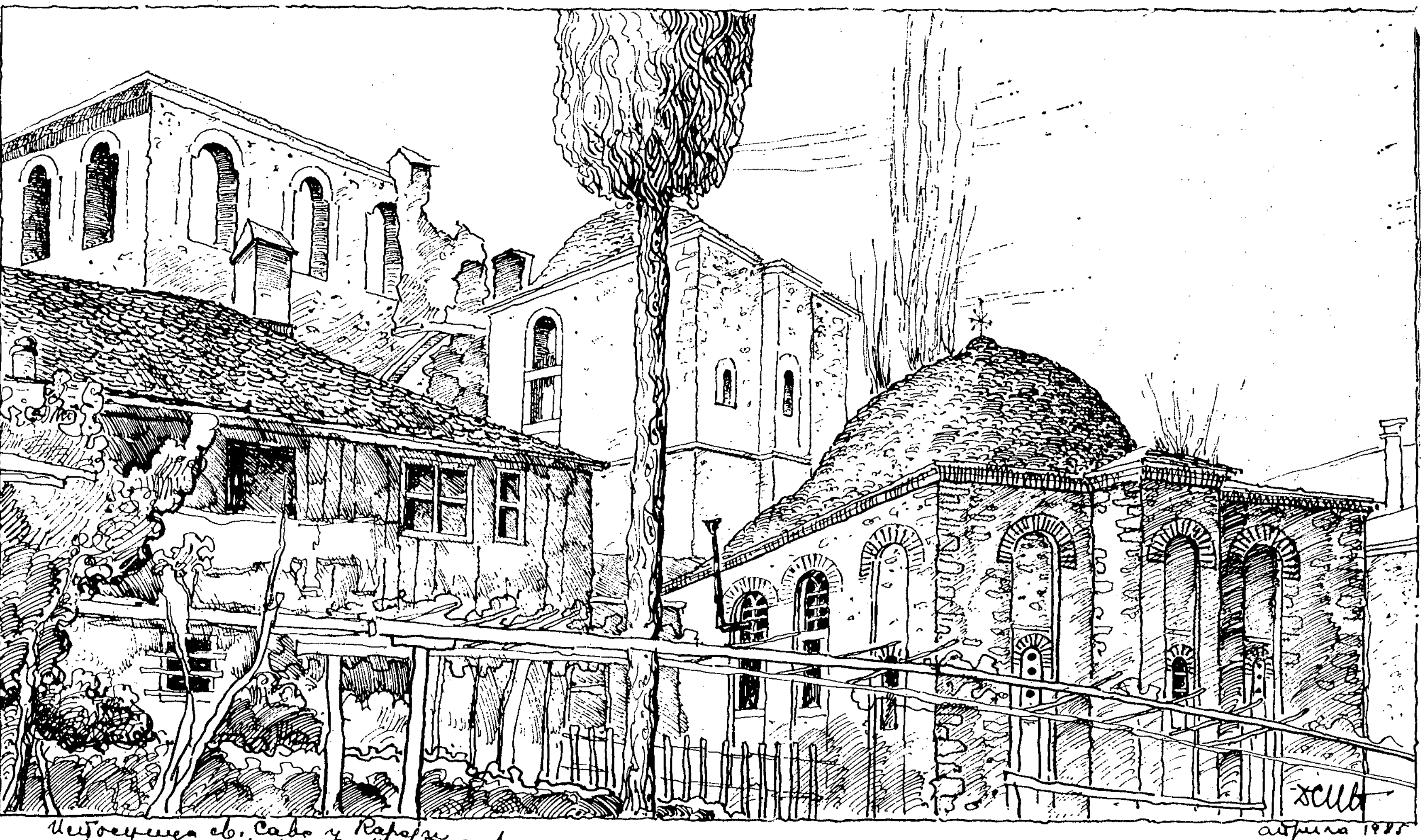
10 Р. Грујић, *о.с.* 56.

11 Р. Грујић, *о.с.* 56.

12 Р. Грујић, *о.с.* 56.

13 Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Н. Сад 1939, 330—414, стр. 395.

14 Ж. Татић, *Сихастирија (посница) св. Саве у Кареји*, Гласник Скопског научног друштва књ. VII—VIII, Скопље 1930, 135—139.

СЛ. 1. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ИСПОСНИЦУ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ СА ЈУГОИСТОЧНЕ СТРАНЕ 1925. ГОДИНЕ. ЦРТЕЖ ЈЕ НАПРАВЉЕН ПРЕМА ФОТОГРАФСКОМ СНИМКУ АРХИТЕКТЕ ЖАРКА ТАТИЋА. ДЕСНО У ПРВОМ ПЛАНУ ЈЕ ЦРКВА СВ. САВЕ, А ЛЕВО КЕЛИЈА ЗА СТАНОВАЊЕ (КОНАК). СА ЗАПАДНЕ СТРАНЕ ЦРКВЕ, У ДРУГОМ ПЛАНУ ЈЕ ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ, А ЛЕВО И ПОЗАДИ ЊЕ СУ РУШЕВИНЕ КОНАКА. ДАНАС ВИШЕ НЕ ПОСТОЈЕ НИ ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ, НИ РУШЕВИНЕ КОНАКА

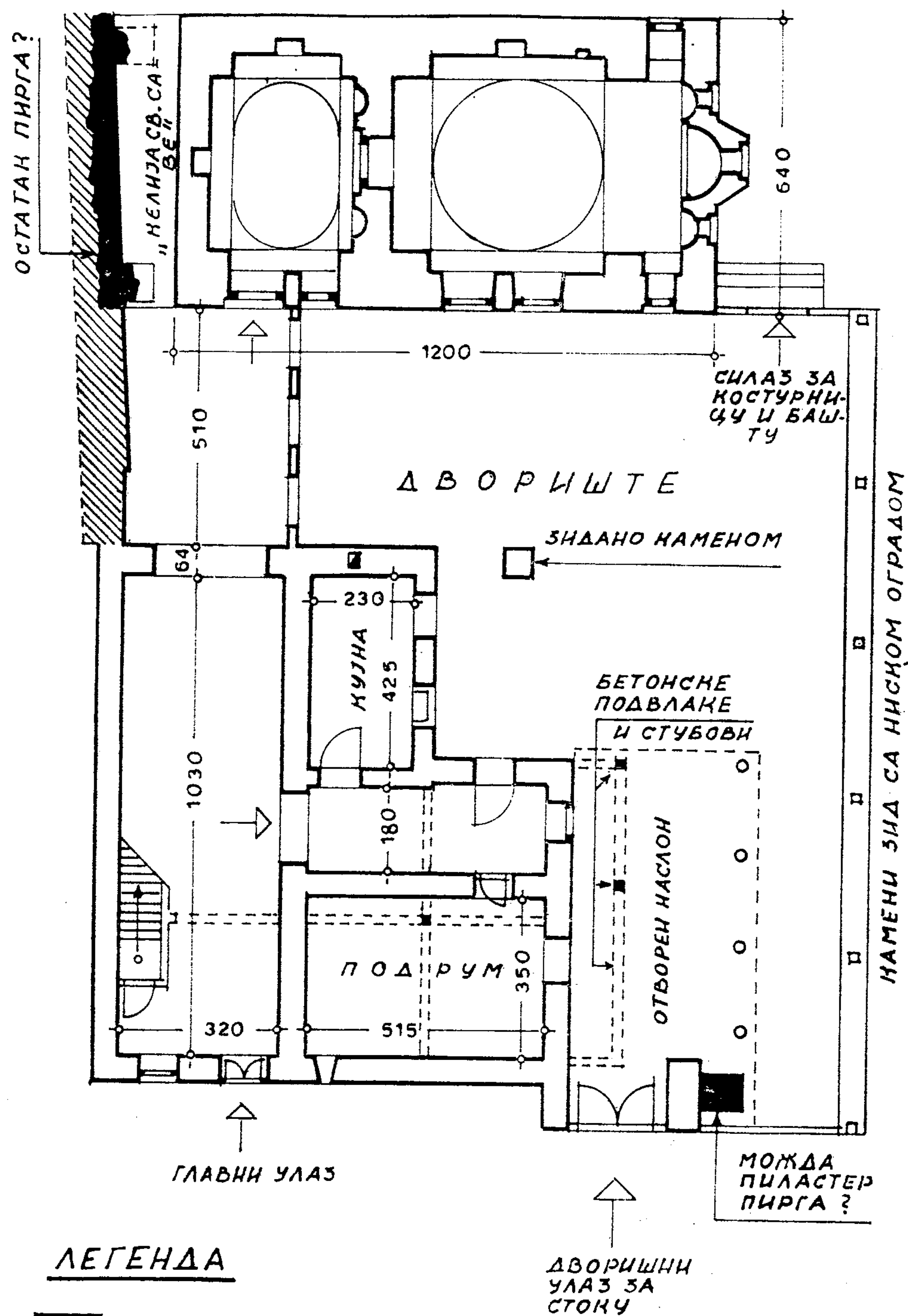
ЗГРАДЕ СУСЕДА
БАШТА СУСЕДА
МЕСТО НЕКАДАЊЕГ ПАРАКЛИСА И ВЕРОВАТАН ПОЛОЖАЈ ПИРГА ИЗ XIII ВЕКА
КЕЛИЈА „СВ. САВЕ"
ЦРКВА
ПОД ЦРКВЕ ± 0,00
A
B
ПОКРИВЕНИ УЛАЗ У ЦРКВУ
ДВОРИШТЕ
−0,50
15,50
16,60
РУШЕВИНЕ НЕКАДАЊИХ КЕЛИЈА
+4,00
КЕЛИЈА
КРОВ НАСЛОНА
ПОТПОРНИ ЗИД СА ОГРАДОМ
БАШТА КОЈА ПРИПАДА ИСПОСНИЦИ
−4,00
+4,60
ПИЛАСТЕР ПИРГА?
УЛАЗ
ЦВЕЋЕ
3,15
УЛИЦА ЗА ПЕШАКЕ
20,00
ПОТПОРНИ ЗИД
1,80
+1,50
ВОЋЊАК
БАШТА

СИТУАЦИЈА

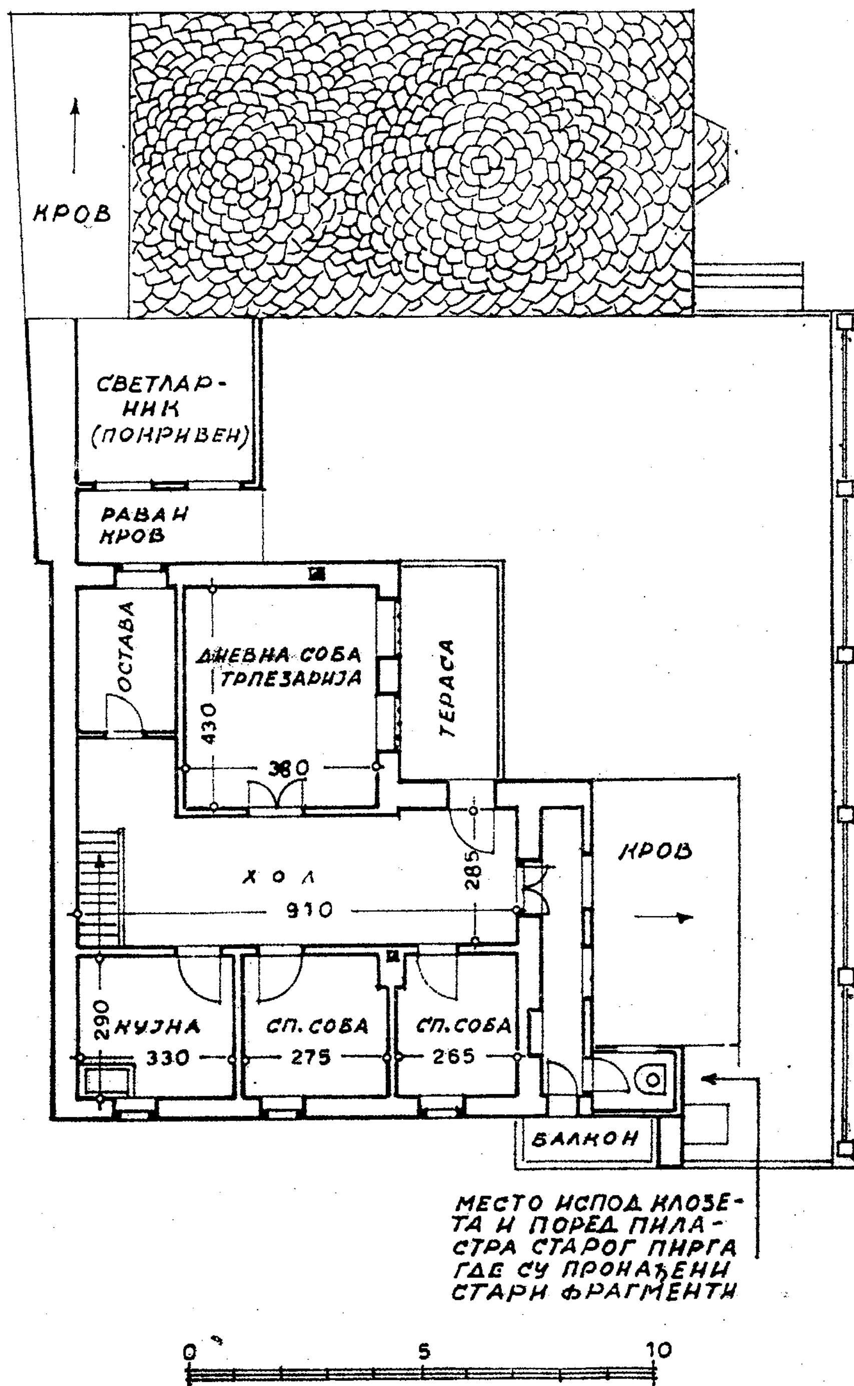
ВЕРОВАТНО ЗАТРПАНЕ РУШЕВИНЕ ПИРГА ИЗ XIII В.
−0,50
± 0,00
−4,00

ПРЕСЕК А-В

СЛ. 2. ОПШТИ СИТУАЦИОНИ ПЛАН КОМПЛЕКСА ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ

СЛ. 3. ОСНОВА ПРИЗЕМЉА ЦРКВЕ И КЕЛИЈЕ У ИСПОСНИЦИ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ

СЛ. 4. ОСНОВА СПРАТА КЕЛИЈЕ У ИСПОСНИЦИ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ. ПОСЛЕ ПОЖАРА У КОМЕ ЈЕ ЦЕО СПРАТ КЕЛИЈЕ ПРЕ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ ИЗГОРЕО, ОНА ЈЕ ОБНОВЉЕНА, ПА ЈЕ И ЦЕО СПРАТ ПОТПУНО НОВ

Овим смо дали један преглед свих објеката који се историјски спомињу и који су се градили од времена св. Саве па до скоро XIX века. Анализирајући данашње стање и упоређујући га са оним о којима нам сасвим јасно говоре ови историјски подаци, покушаћемо да утврдимо шта се још сачувало из најраније прошлости, шта је ишчезло без икаквог трага, а шта потиче из каснијих времена.

Данашњи комплекс сихастирије св. Саве у Кареји, или „посницe", како је зову Хиландарци, састоји се само из два објекта: цркве и келије (конака). Распоред ових објеката види се на ситуационом плану (сл. 2). Црква је постављена на нагнутом терену, због чега има и подрум, који је служио, а и данас служи, као костурница.

Прилаз костурници је са доње, источне, стране, док је улаз у цркву (у нартекс) са јужне стране. Улаз није могао да буде са западне стране, јер се ту на свега 1,10—1,40 m удаљења од западног зида налази један подзид, којим се обезбеђује црква од притиска земље, чија је површина виша за читавих 4,60 m од нивоа пода цркве. Тај простор између западног зида цркве и овог подзида, који су међусобно потпуно конструктивно одвојени, покривен је једним импровизованим кровом. Легенда каже да је то „келија св. Саве". Међутим, на томе подзиду налазе се остаци двају конструктивно за њега везаних пиластра. Један од њих, на самом улазу у тај простор, има четвртаст облик са димензијама 0,85 x 0,75 m. Други је на крају удаљен за 4,20 m од првог. Он је више оштећен, али се и у њему може препознати сасвим добро остатак пиластра (сл. 3). Зид између ова два пиластра је очигледно рушен и обнављан, али може да садржи и оригиналне старе делове. У продужењу овог зида са западне стране, од цркве до улаза у конак, подигнут је велики подзид који задржава земљу, чији је горњи ниво виши за 4,60 m од нивоа улаза.

Очигледно је да тај део зида са остацима ових пиластера може да буде остатак једног од два пирга, који су постојали у типикарници. Његове рушевине се врло вероватно налазе у овом земљаном масиву високом 4,60 m у односу на под цркве, изнад кога се данас налазе остаци зидова цркве св. Николе. Очигледно да је и др Р. Грујић помишљао на то да су ово остаци старога пирга, када је рекао да је данашња типикарница подигнута јужно уз цркву св. Саве Јерусалимског, *испод старог пирга, који је на западној страни цркве*, како смо напред навели.

Међутим, има ли каквих остатака и од другог пирга? Мрачни простор са западне стране између цркве и подзида са пиластрима, сигурно да није био келија св. Саве коју је он саградио за себе, и чак за двојицу или тројицу сабраће. Ту се није могло ни живети, ни молити, а још мање радити. Треба се сетити да је ту, у келији, св. Сава писао свој карејски типик, а исто тако, да је у тој сихастирији, док још није био подигнут први пирг, Доментијан писао житије о св. Сави.[15] Да ли се испод данашње келије налазила келија св. Саве или нешто друго? Несумњиво да је приземље ове келије саграђено

15 Доментијан, *Живоши св. Саве и св. Симеона*, превод др Л. Мирковића, Београд 1938, 217.

много касније. Можда оно садржи извесне делове зидова из XVIII века, како каже др Р. Грујић, али ти зидови не припадају никако XIV столећу, а још мање времену св. Саве.

Али, уз источни део зида дворишног улаза за стоку, налази се један остатак четвртастог пиластра пресека 0,76 x 0,92 m. Он је зидан ломљеним и притесаним каменом. Изнад данашњег нивоа земље виши је за око 0,75 m и нема никакве конструктивне везе са зидовима конака. Могућно је да је то остатак такође једнога пирга, те се може претпоставити да он потиче од другог пирга, који је био у комплексу типикарнице св. Саве у Кареји (сл. 3, 4).

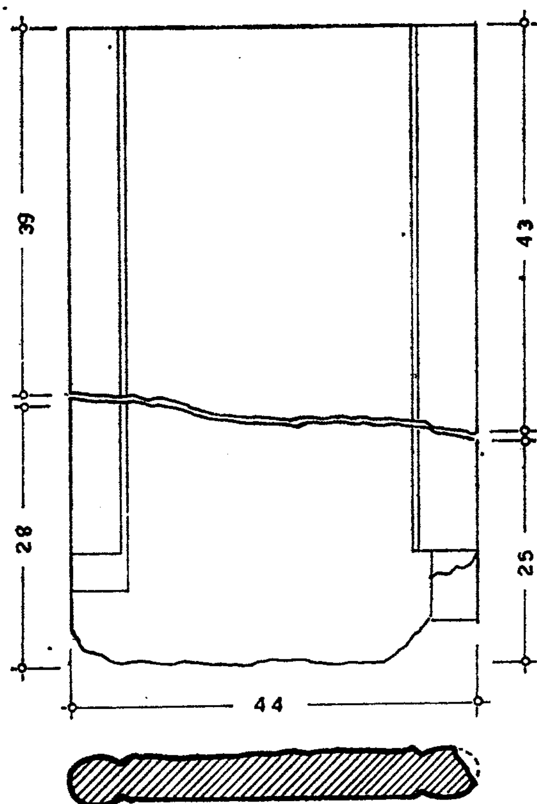
Ако би се узело као извесно да је место данашње цркве било место на коме је св. Сава сазидао своју цркву, онда би овакав положај оба пирга заиста могао одговарати једном малом утврђењу око типикарнице. Од зидова тога утврђења данас се не види ништа изнад земље, али конфигурација околног терена са западне и јужне стране јасно указује на могућност да се остаци тих зидова налазе сакривени, можда чак и не много дубоко, под земљом.

Као што врло мало знамо о некадашњој архитектури оне грчке цркве која је постојала још пре обнављања Хиландара од стране Немање и св. Саве, па исто и о њиховој, тако скоро ништа не знамо ни о цркви св. Саве у његовој типикарници. Међутим из тог далеког времена XI и XII века свугде у Светој Гори, па и у Хиландару, и овде у типикарници, наилазимо на многобројне фрагменте од белог мермера, који потичу од прозора цркава и параклиса. Ти фрагменти су можда доношени са других локалитета, али с обзиром на то да је у Хиландару постојала најстарија грчка црква, а затим саграђена она Немањина, могућно је да они потичу и од њих.

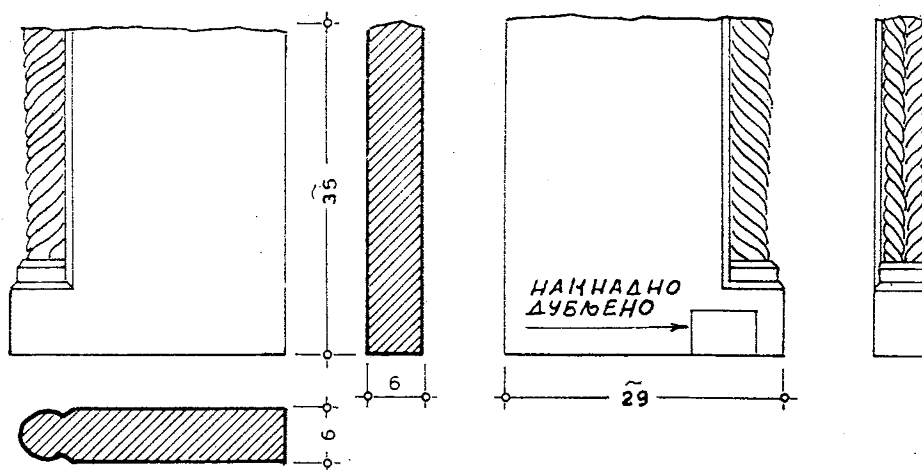
Приликом последњег боравка у Кареји, септембра 1984. године, пронашао сам више мермерних фрагмената стубова меноа. Они су се налазили баш покрај оног остатка пиластра другог пирга, затрпани и покривени неким старим лимом. Два фрагмента припадала су једном стубићу меноа (сл. 5, 15), док друга два потичу од различитих стубића (сл. 7, 16, 17, 18). Стубови су у ствари плоче, које су дебеле око 6,0 cm и које су са обе вертикалне стране заобљене да формирају полуколонете. Код првих фрагмената те полуколонете су равне и без украса, али код друга два оне су тордиране и то у два правца, те се са чела добија утисак плетенице (сл. 16). Реконструкција бифора на којима су се налазили ови фрагменти није нарочито тешка, па смо је показали на сл. 8.

Ови менои нису припадали неким великим прозорима, већ би се пре рекло да потичу од мањих прозора неке мале цркве. Због тога помишљам да су они са прозора некадашње цркве св. Саве.

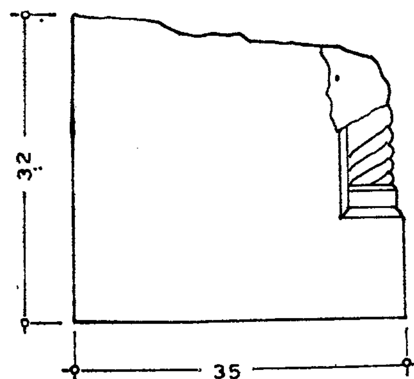
Осим ових новопронађених фрагмената од раније су запажена и два меноа, који су искоришћени као подне плоче. Они се налазе у поду испред самог улаза у цркву типикарнице (сл. 9). Површина меноа по којој се гази доста је излизана, али се њихова архитектура још увек јасно уочава. За разлику од већ приказаних фрагмената меноа, који су носили засебне капителе, на овим меноима, изнад полуколонета су формирани и мали капители, а испод

СЛ. 5. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТИ СТУБИЋА МЕНОА КОЈИ СУ ПРОНАЂЕНИ У ДВОРИШТУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

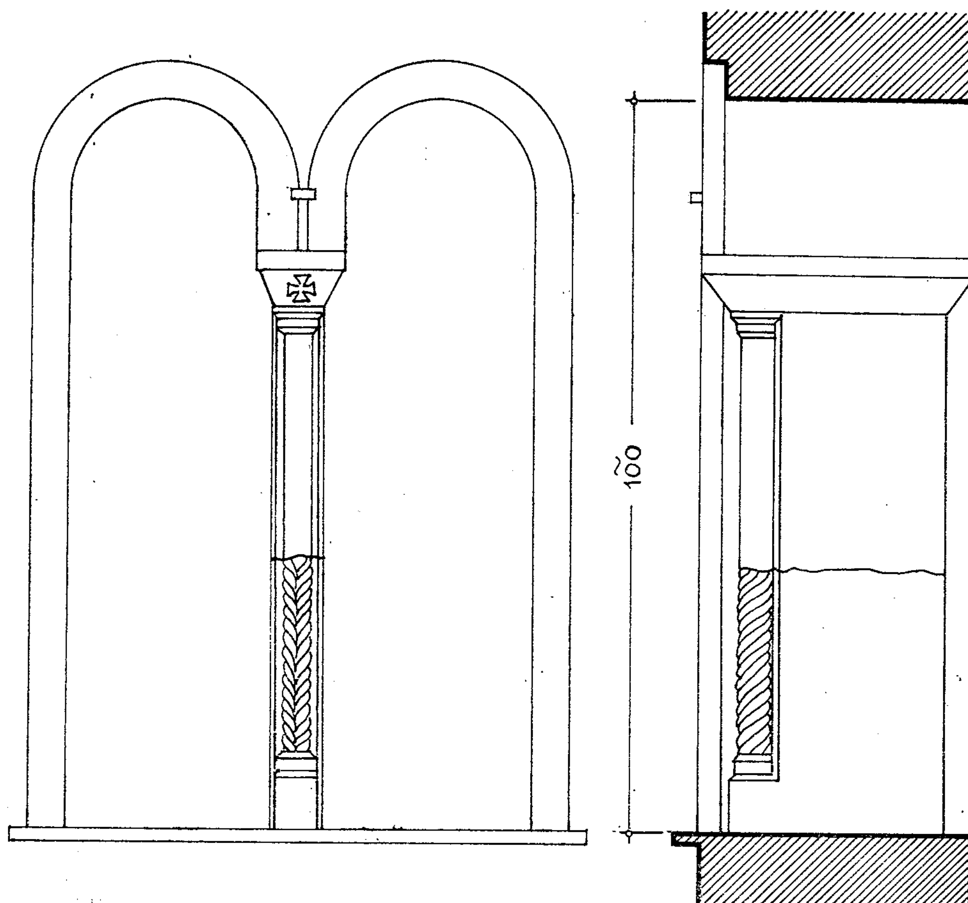

СЛ. 6. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТ СТУБИЋА МЕНОА СА ТОРДИРАНОМ ПОЛУКОЛОНЕТОМ КОЈИ ЈЕ ПРОНАЂЕН У ДВОРИШТУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

СЛ. 7. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТ СТУБИЋА МЕНОА СА ТОРДИРАНОМ ПОЛУКОЛОНЕТОМ КОЈИ ЈЕ ПРОНАЂЕН У ДВОРИШТУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

њих стопе. Међутим они се битно разликују по месту на коме су били. Један мено има паралелне полуступиће, те је стајао у прозору зида и прихватао зид исте дебљине и горе и доле. Код другог једна полуколонета је нагнута у односу на другу, те су доње стопе више размакнуте од горњих капитела, па им се зато и реконструкције разликују (сл. 10).

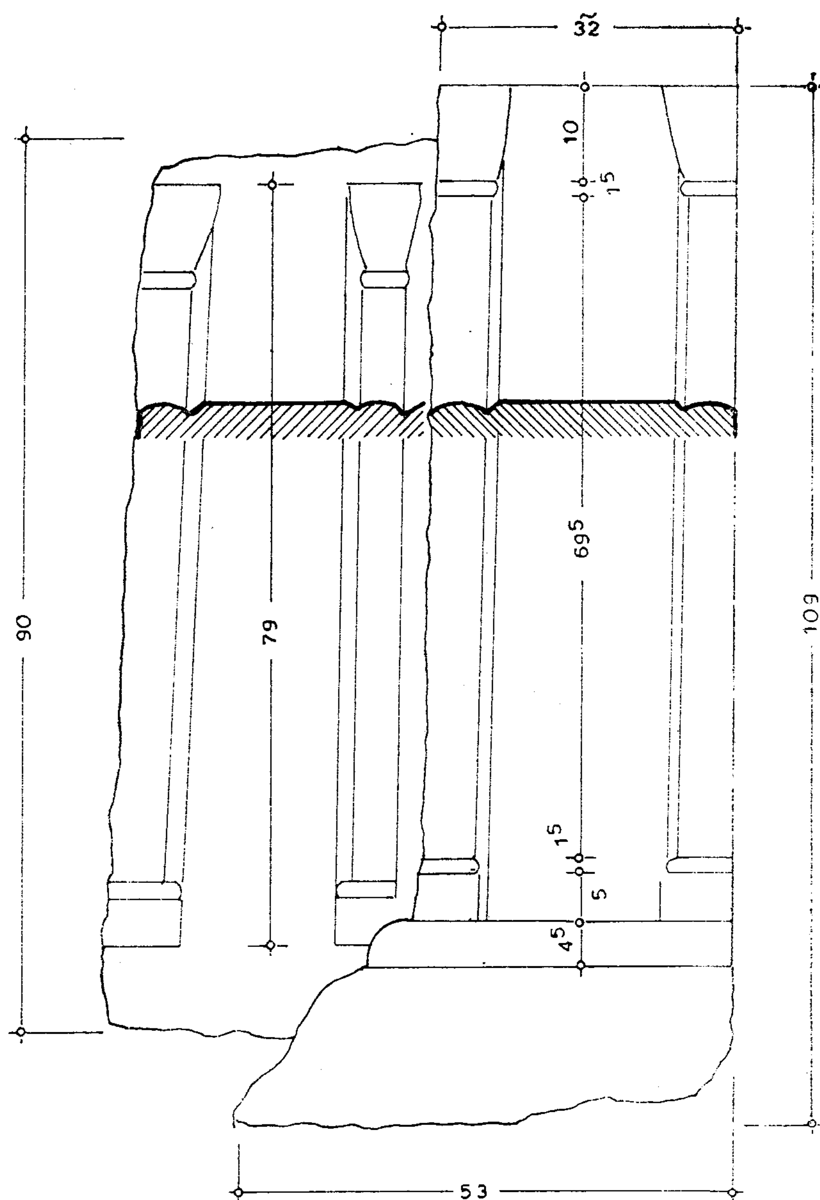

СЛ. 8. РЕКОНСТРУКЦИЈА БИФОРЕ СА МЕНООМ НА ОСНОВУ ПРОНАЂЕНОГ ФРАГМЕНТА

Што се тиче примене меноа са тордираним полуколонетама у Светој Гори не треба ићи много далеко од сихастирије св. Саве и тражити аналогије. Оне се налазе већ на бифори протатске цркве у Кареји (сл. 19). На њихову евентуалну стилску везу са грчком хиландарском црквом, као и са Немањином, указали смо већ код објављивања фрагмената камене пластике са цркве манастира Зига, Хиландарског најстаријег метоха из XI—XII века.[16]

Међутим проналаском фрагмената истог стила на рушевинама некадашњег манастира Зига и у сихастирији коју је подигао св. Сава, долазе до нарочитог изражаја околности под којима је Зиг био дарован Хиландару од цара Алексија, као и ангажовање св. Саве у том догађају. Очигледно да је цар Алексије

16 С. М. Ненадовић, *Хиландарски метох Зиг и проблем камене пластике Немањиног Хиландара*, Хиландарски зборник 1, Београд, 1966, 163—170.

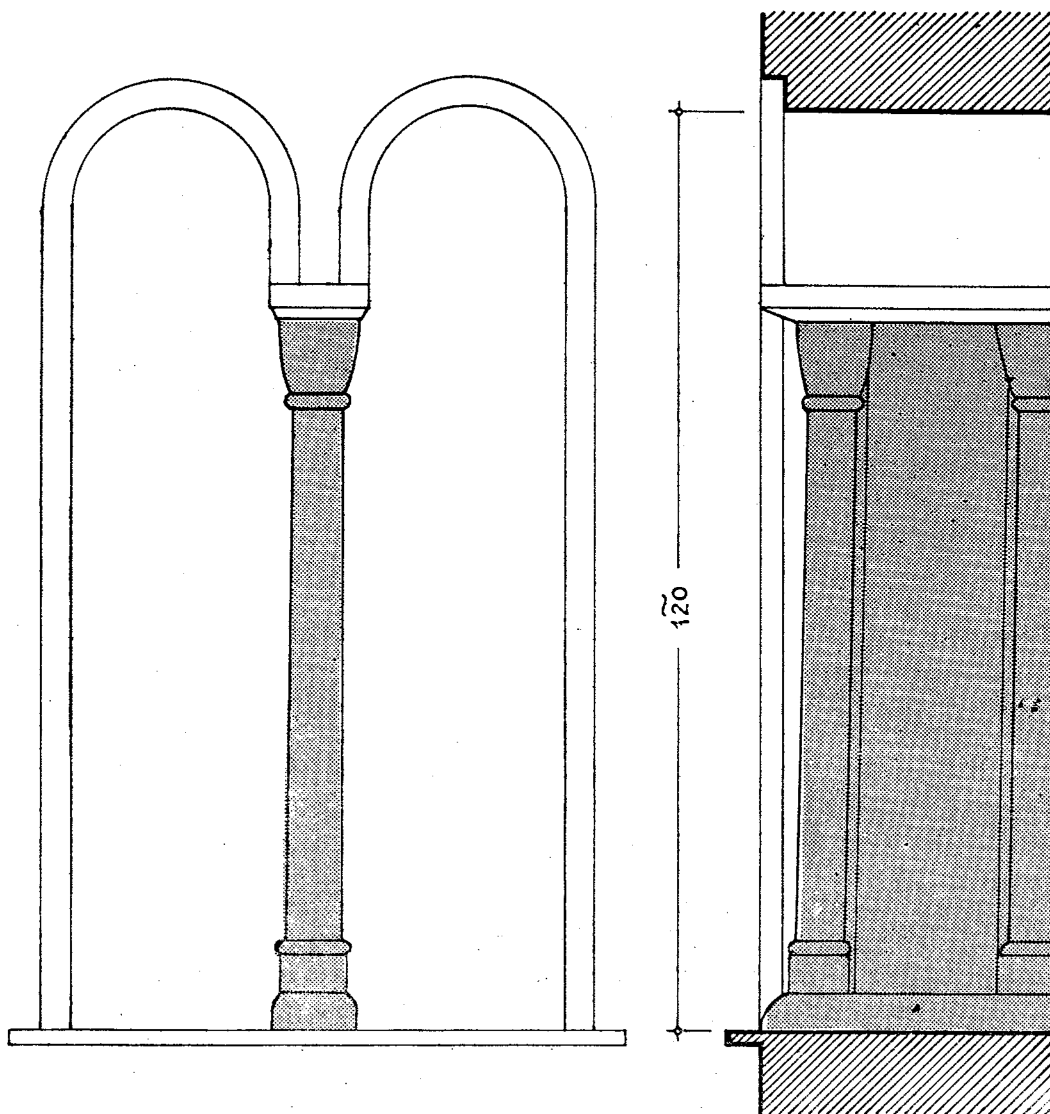

СЛ. 9. МЕРМЕРНИ СТУБОВИ МЕНОА КОЈИ ПОТИЧУ ОД НЕКЕ СТАРИЈЕ ЦРКВЕ ИЗ XII ВЕКА. ДАНАС СЕ НАЛАЗЕ У ПОДУ ИСПРЕД УЛАЗА У ЦРКВУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ

даровао овај манастир на инсистирање св. Саве, који је свакако знао где се налази Зиг и у каквом је стању. Он добија Зиг када је Хиландар био већ сазидан и када је он отишао код цара Алексија да се Хиландару да статус „царског манастира". Доментијан о томе не каже ништа нарочито,[17] али у светлу ових налаза врло је важно оно што нам Теодосије о томе говори. Наиме, док је св. Сава зидао „двоспратне и троспратне ћелије" у Ватопеду, поче зидати на граду Зигу иза велике цркве (цркву) у име Рођења пресвете Богородице."[18] Међутим, овде као да је Зиг мало прерано споменут, пре зидања Хиландара. Али, на другом месту, када Теодосије говори о одласку св. Саве у Цариград код цара Алексија, ради тражења привилегије за Хи-

17 Доментијан, *о.с.* 69.

18 Теодосије, *Живош свешога Саве од Теодосија монаха*, превод Миливоја Башића, Београд 1924, 104.

СЛ. 10. РЕКОНСТРУКЦИЈА БИФОРЕ СА МЕНООМ ОД ФРАГМЕНАТА СА СЛ. 9

ландар, да буде царски манастир, он тада каже: „Помену и запустели царски манастир Зиг, ако хоће да га овоме (Хиландару) придружи...[19] За нас је врло важно да можемо са доста вероватноће да претпоставимо, да је св. Сава добро познавао манастир Зиг пре подизања своје сихастирије у Кареји, па да је могао и да пожели да се нешто сагради онако како је то било на цркви манастира Зига, и како се у то време градило. А то су прозори-бифоре, од мермера, са видљивим плетеницама.

Данашњи прозори на цркви сихастирије св. Саве нису сигурно они, које је имала његова црква. Већ смо о томе говорили на другоме месту, да они потичу с краја XVIII века и да су врло слични и истоветни са свим прозорима на оним црквама манастира Хиландара, које су у то доба биле зидане или су обнављане. То су цркве Дванаест Апостола и Рођења Богородице, која је у

19 Теодосије, *о.с.* 119.

то доба зидана и црква Благовештења са костурницом, која је раније зидана, али је у то доба обнављана.[20]

У вези са овим могућним остацима пиргова и са врло деликатним стилским елементима старих прозора цркве св. Саве, могућно је тврдити да су и цркве и пиргови били грађени у стилу цркава и пиргова XII—XIII столећа. Тешко је рећи да ли се у данашњој цркви крије било што од цркве св. Саве. За то су потребна далеко већа истраживања. Она је можда била на томе месту. Један мали фрагмент фреске у костурници испод апсиде цркве, остатак једног нимбуса, на месту где би требало копати, указује на могућност идентичности места старе цркве св. Саве и ове данашње. Извесно је, да је она обнављана 1773. године. Ова година узидана је у јужни зид према олтарском простору са јужне стране. О једној обнови постоји и запис да је црква украшена настојањем и трудом кир Атанасија, саборног старца и кир Памфилија, проигумана, а ктитор унутрашњег храма био је кир Миленко и његов брат кир хаџи Авакум. Најзад, живопис у њој је из XVII века.[21]

Међу фрагментима меноа пронађеним у карејској типикарници св. Саве откривен је и један фрагмент од белог мермера, који је сасвим друкчијег облика (сл. 11, 20). То је квадер пресека 14,5 x 15 cm и висине 56 cm. Служио је као стуб, на кога се настављао други или је носио неки капител, јер је са горње стране имао рупу дубине 4,5 cm и пречника 4 cm. Површина једне стране му је избраздана. Са горње стране, где је рупа, фрагмент је одломљен. На једној страни фрагмента постоји врло лепо урезан и читљив натпис (сл. 12).

Натпис није сачуван у целини, јер се на левој половини камен распао од влаге, па је и натпис уништен. Међутим година је сасвим јасна: 7173, односно 1665. У натпису се помиње Атанасије који ВАЗДВИЖЕ, али није јасно шта? Не односи ли се овај натпис на оног Атанасија кога спомиње др В. Петковић у неком запису да је цркву украсио кир Атанасије, саборни старац и кир Памфилије, проигуман, а ктитор унутрашњег храма био је кир Миленко и његов брат кир хаџи Авакум? Или је ово неки други Атанасије? Извесно је да је овај натпис урезан у камен који је имао некада другу функцију, па је само поново искоришћен, јер више није био на месту, за које је првобитно грађен.

Коначно из новијег времена сихастирије откривена је још једна камена плоча са натписом (сл. 13, 14, 21). Плоча је од белог мермера дуга 66, односно 70 cm, широка 27,5 cm и са горње стране је профилисана. Плоча је у ствари део веће плоче, чија је половина одломљена и није пронађена. Натпис је исклесан врло лепим словима, скоро неоштећеним, у шест редова. Три прва реда су на старосрпском језику, а два на грчком. У последњем реду је само година и месец.

20 С. М. Ненадовић, *Архитектура Хиландара — цркве и параклиси*, Хиландарски зборник 3, Београд, 174—178.

21 Др. В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа*, Београд 1951, 144.

СЛ. 11. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТ НА КОМЕ ЈЕ НАТПИС. ОТКРИВЕН ЈЕ У ПОРТИ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

ДЕО СА КОГА ЈЕ НАТПИС ОТРВЕН

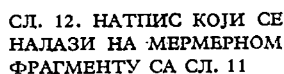
НАТПИС (ЗАСЕБАН ЦРТЕЖ)

145

ОСТАТАК РУПЕ

РУПА ОД КЛИНА

56

СЛ. 12. НАТПИС КОЈИ СЕ НАЛАЗИ НА МЕРМЕРНОМ ФРАГМЕНТУ СА СЛ. 11

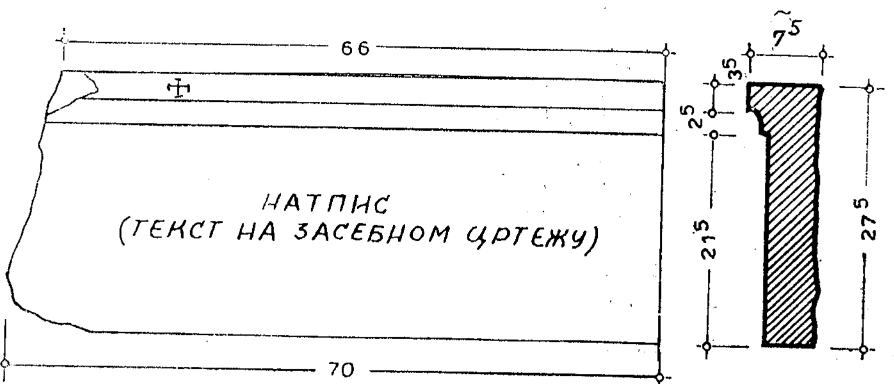
Ова плоча је стајала на цркви св. Николе, коју је сазидао проигуман кир Никифор, јеромонах, лета 1766 (или 1767).[22]

На цртежу кога смо израдили према фотографији архитекте Жарка Татића из 1925. године (сл. 1), са западне стране данашње цркве сихастирије, чије је стање остало непромењено до данас, много више од ње види се једна црква.

22 Ова плоча била је употребљена за поплочавање степеника, којима се силази из порте типикарнице у њену башту. Натпис је био окренут доле, те се није видео. Плочу је уочио и подигао И. Стратимировић, који ме је пратио на путу и био од врло велике користи у раду, на чему му захваљујем.

ШЕНІЄ СНА, И СОВЕРШЕНІЄМЪ СТАГО ДХА: СОЗДАСА Ѿ
ОСНЬ И ХРАМЪ СТИТЕЛА ХРТОВА НИКОЛАА: НАСТОАНІЄМЪ ИНЖ
ОЦА ПРОИГУМЕНА КУРЪ НІКИФОРА ІЄРОМОНАХА ВЪ ЛѢТО АѰЗЗ. ІУНІА НІ
ЄТУ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΝΕΚΑΝΙΣΘΗ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ · ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ
ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΥΡ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΧΙΛΙΑΝΤΑΡΙΝΟΥ ΔΙΑ ΜΝΗΜΟ
ΑΨΖΣ ΙΟΥΝΙΟΥ ΙΗ

СЛ. 14. НАТПИС НА ПЛОЧИ СА СЛ. 13

СЛ. 13. МЕРМЕРНА ПЛОЧА СА НАТПИСОМ КОЈА ЈЕ ПРОНАЂЕНА У ДВОРИШТУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ. ПЛОЧА ЈЕ ПРЕЛОМЉЕНА И НЕДОСТАЈЕ ЈОЈ ДРУГИ ДЕО. СТАЈАЛА ЈЕ ВЕРОВАТНО ИЗНАД ВРАТА ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ

Са њене југозападне стране су рушевине једног конака. Као што смо видели, др Р. Грујић је претпоставио да је ово била црква св. Николе, која се помиње већ од краја XVII века, као и конак, који је служио Хиландарцима као свратиште.

И један и други објекат данас више не постоје. Оба су срушена. У време када их је архитект Ж. Татић снимио они су већ били пусти. Конак је без крова и од њега су остале само зидине. Црква је још била покривена, али и она већ, изгледа, без прозора.

Црква је имала високо приземље, које је било одвојено једним хоризонталним венцем од храма на спрату. Приземље се можда користило, а можда и не. У сваком случају, то је онај исти тип малих параклиса, по коме је сазидан и онај на Спасовој Води у XVII веку. Црква је била зидана ломљеним и притесаним каменом. Само је на угловима имала добро отесане ивичњаке. Пре рушења двери иконостаса ове цркве пренесене су на хиландарско имање Каково.[23] Поставља се питање којој цркви св. Николе је припадао натпис на мермерној плочи, који је откривен у сихастирији св. Саве? Ако се он налазио на овој цркви, онда је она зидана 1776. године, а сазидао је хиландарски проигуман Никифор јеромонах. Онда је вероватно и конак из тога времена. Ако плоча није стајала на овој већ на некој другој цркви, онда би ова црква могла бити она, којој је ктитор био темишварски епископ Михаил.

Рушењем ова два објекта подигао се знатно ниво терена са западне стране данашње сихастирије, те су Хиландарци обезбедили келију и цркву високим каменим зидом (сл. 2).

Најзад да кажемо још нешто и о данашњој келији испоснице. Она је изгорела пре две деценије, па је обновљена на старим зидовима са додатком нових. Чини се, као да се само извесна идејна традиција од времена келије св. Саве провлачила кроз све оне келије, које су на томе месту зидане, рушене и обнављане. То је вероватно место и спратност. Као и прва келија, која је имала приземље и спрат, то су и све остале имале, па и данашња (сл. 3, 4). О свему другом: распореду просторија, величини, техници грађења, конструкцији, ми ништа не знамо, како за прву келију св. Саве, тако и за све оне до XVIII века.

23 Проигуман манастира Хиландара старац Никанор дао је овај податак.

CONTRIBUTION POUR L'HISTOIRE DE L'HESYCHASTERION DE SAINT SAVA A KARYES

SLOBODAN M. NENADOVIĆ

A Karyès, sur le Mont Athos, Saint Sava de Serbie a fait construire pour lui-même un ermitage, constitué d'une petite église et d'une cellule pour le logement de deux ou trois moines, qu'il a dédié à saint Sabas de Jérusalem. La construction de cet ermitage n'a commencé qu'une fois la restauration de Chilandar achevée, c'est-à-dire après la fin des travaux de relèvement du monastère, donc vers la fin du XIIe ou le début du XIIIe siècle.

L'histoire de cette fondation de Sava a été particulièrement étudiée par le dr R. Grujić et le dr M. Živojinović. On sait qu'à l'époque du roi Milutin l'hiéromoine Théodule y a fait construire un grand pyrgos (tour) et qu'elle a été restaurée par l'impératrice Jelena, femme de l'empereur Dušan. Celle-ci a également fait bâtir une petite église consacrée à saint Siméon et à saint Sava de Serbie au sommet du pyrgos de Théodule. Il semble que cet ermitage a reçu un second pyrgos de taille plus modeste et qu'il était protégé par un petit mur d'enceinte. Plus tard on a encore construit une église, dédiée à saint Nicolas, dans la partie ouest, et à coté de cette dernière, un bâtiment destiné à l'hébergement des moines venant de Chilandar (ill. 1).

Aujourd'hui on ne trouve plus dans le complexe de cet ermitage que la petite église et la cellule des moines (ill. 2, 3, 4).

Dans cet article l'auteur essaie de déterminer ce qui subsiste encore des anciens bâtiments et ce qui a définitivement disparu. En ce qui concerne le premier pyrgos, l'auteur considère qu'il se dressait à l'ouest de l'église d'aujourd'hui et qu'on peut encore voir de cet édifice les restes de deux pilastres et un morceau du pan de mur situé entre eux (ill. 3). De même il suppose que les ruines situées à coté de l'entrée secondaire, pour le bétail, sont les restes d'un pilastre du second pyrgos (ill. 3).

En ce qui concerne l'église actuelle l'auteur considère qu'elle n'offre que peu d'éléments datant de l'époque de Sava et qu'au cours des nombreuses réfections ce bâtiment a perdu l'essentiel de son aspect originel. Les cadres des fenêtres peuvent être datés du XVIIIe siècle compte tenu que l'on retrouve de telles ouvertures sur toutes les églises du monastère de Chilandar construites ou renouvelées à cette époque. En 1984, l'auteur a trouvé dans la cour de cet ermitage plusieurs fragments de marbre d'anciens méneaux du XIIe siècle, dont certains comportent même des demi-colonnette torses (ill. 5—10 et 15—18). Il considère qu'ils pourraient provenir de l'ancienne église de saint Sava, ce qui permettrait d'affirmer que l'architecture de ce bâtiment devait être tout à fait différente de celle qu'il offre aujourd'hui. Il argumente tout particulièrement cette thèse par le fait que saint Sava connaissait l'église du monastère athonite de Zygou dont il avait demandé le rattachement à Chilandar à l'empereur Alexis. Or on trouve sur les ouvertures des fenêtres de cette église du monastère de Zygou des petites colonnes ornées de demi colonnettes torses identiques à celles découvertes sur les fragments de la cour de l'ermitage.

Dans cet article l'auteur signale encore deux autres découvertes importantes. La première est un fragment de marbre portant une inscription datant de 1665, mentionnant un certain Atanasije (Athanase) qui a fait construire quelque bâtiment (ill. 11, 12, 20). La seconde est également une plaque de marbre portant une inscription datant de 1766, disant que kyr Nikifor (Nicéphore) de Chilandar a fait construire une église dédiée à saint Nicolas (ill. 13, 14, 21). Ces deux inscriptions sont mises en relation par l'auteur avec les bâtiments qui se trouvaient dans l'ermitage de saint Sava à Karyés.

Pour finir cet article traite de la cellule pour les moines de l'ermitage. L'auteur suppose que les anciennes cellules étaient construites à l'endroit où se trouve la cellule existante aujourd'hui, mais que rien n'a subsisté de ces bâtiments antérieurs. Seule a été conservée, au cours des restaurations successives la tradition voulant que la cellule ait un rez-de-chaussée et un étage comme cela devait être le cas pour le bâtiment originel qu'avait fait bâtir saint Sava.

СЛ. 15. ФРАГМЕНТИ МЕНОА КОЈИ СУ ПРОНАЂЕНИ У ДВОРИШТУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

СЛ. 16. ФРАГМЕНТ МЕНОА СА ТОРДИРАНОМ ПОЛУКОЛОНЕТОМ. ПРОНАЂЕН ЈЕ У ИСПОСНИЦИ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

СЛ. 17. ФРАГМЕНТ МЕНОА СА СЛ. 16. ИЗГЛЕД СА СТРАНЕ

СЛ. 18. ФРАГМЕНТ МЕНОА СА ТОРДИРАНОМ ПОЛУКОЛОНЕТОМ. ПРОНАЂЕН ЈЕ У ИСПОСНИЦИ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

СЛ. 19. БИФОРА НА ЦРКВИ ПРОТАТА У КАРЕЈИ. МЕРМЕРНИ СТУБ БИФОРЕ ЈЕ ОБРАЂЕН НА ИСТИ НАЧИН КАО И ФРАГМЕНТИ СА СЛ. 16. И 18

СЛ. 20. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТ СА НАТПИСОМ ИЗ 1665. ГОДИНЕ. ПРОНАЂЕН ЈЕ У ДВОРИШТУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

СЛ. 21. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТ СА НАТПИСОМ ИЗ 1766. ГОДИНЕ. ПРОНАЂЕН ЈЕ У ДВОРИШТУ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ 1984. ГОДИНЕ

DE NOUVEAU SUR LA CONSTRUCTION DU CATHOLICON DE CHILANDAR

DJURDJE BOŠKOVIĆ

Ce n'est pas la première fois que je me trouve dans la difficile situation d'être forcé de débattre avec des amis dont j' estime profondément les compétences, de questions qui demandent, vu leur importance, d'être à nouveau traitées à fond, toujours à la poursuite de la verité scientifique.

Cette fois-ci il s'agit de la chronologie, réelle ou supposée, de la construction du catholicon du monastère de Chilandar. Ce beau monument, l'un des plus importants de la Sainte Montagne, a fait l'objet d'études et de publications à plusieurs reprises.[1] Moi-même, je prépare une large monographie sur son architecture, en me servant de mes premiers relevés, pris, avec beaucoup de détails, en 1938, revus et completés en 1954 et en 1971.[2]

Jusqu'à une date encore récente les chercheurs du catholicon des Chilandar étaient sur un point du même avis — c'est qu'il fut élevé par les architectes du roi serbe Milutin et terminé en 1293.[3]

1 En commençant par G. Millet, — *L'ancien art serbe*, Paris 1917, — pour terminer avec l'étude monographique de S. Nenadović, accompagnée de rélevés et de dessins donnés avec précision, ainsi que de nombreuses photographies, Hilandarski zbornik 3 (Recueil de Chilandar 3) Beograd 1974, 85.

2 En 1954, en collaboration avec B. Vulović et V. Korać, et en 1971, avec en plus M. Kovačević, nous avons rélevé et étudié le complexe architectural du monastère en entier, avec tous les bâtiments qui lui appartiennent et qui se trouvent en dehors de ses murailles. Les résultats de ces études, seront publiés dans une édition à part.

3 On proposait, aussi, il est vrai, comme année de sa construction, l'année 1303, mais les derniers nettoyages effectués sous la grande inscription reproduite sur la peinture de 1804, ont prouvé qu'il s'agit vraiment de l'année 1293; je dois cette information à la bienveilance du prof. G. Subotić.

Or dernièrement nous avons vu apparaître deux nouvelles suppositions, publiées et défendues avec des arguments ayant leur poids, qui modifieraient totalement les idées établies auparavant sur la construction du catholicon, si elles s'avéraient exactes. Il s'agit des thèses de mes éminents collègues, le prof. Dj. Stričević[4] et le prof. P. Mylonas.[5] — Le premier suggère l'idée que le catholicon de Chilandar représente en entier, excepté quelques réparations postérieures, une église byzantine remontant probablement au commencement du XIIe siècle, et qu'à l'époque du roi Milutin ce n'est que l'exonarthex — pour lequel tout indique qu'il a été construit par le prince Lazar[6] — qui fut ajouté à l'église primitive.

D'autre part le prof. Mylonas, par une analyse minutieuse de toutes les données qu'il a pu repérer sur le monument, confrontant le pour et le contre, est arrivé à la conclusion que nous nous trouvons devant un bâtiment dont probablement le plan, et en tout cas le pavement incrusté de mosaïques, appartiennent à une église primitive qui fut entièrement ou partiellement détruite puis rénovée en recevant alors de éléments nouveaux, à l'époque du roi Milutin. Ces éléments semblent avoir été les deux absides latérales ayant fonction de choeurs et le narthex — la liti — qui a tout d'abord pu être un narthex étroit avant de recevoir, semble-t-il, la forme qu'il a aujourd'hui à l'époque de Stefan Dečanski et de Stefan Dušan, encore roi, donc avant 1347 (1346).

Les conséquences des conclusions auxquelles sont arrivées ces deux éminents chercheurs, sont très grâves. Elles s'opposent aux vues générales qu'on avait sur ce monument, si important, jusqu'à nos jours Elles contredisent également les conclusions que j'ai moi-même apportées en réponses aux mêmes questions, par des analyses qui me paraissent parfaitement fondées. Je me trouve donc obligé d'exposer leur essence.

Tout d'abord sur l'intégrité du monument.

Tout — les matériaux, la construction, les joints entre ses diverses parties, les joints entre les arases[7] de pierres et de briques, le mortier employé, le lien entre les parties supérieures et le soubassement,[8] le lien entre le dallage incrusté de

4 *Chilandari Katholikon*, XVI Internacionaler Byzantinistenkongress, Wien 1981, resumé 9.2. Le rapport en entier n'a pas été imprimé dans les Actes du Congrès.

5 *Architectural Remarcs on the Helandari Catholicon or Evoluton of the Type of Church with Sideapses and Liti on Mt. Athos*, 'Αρχαιολόγια, φεβρ. 1985, Athènes, 63—83; c'est le prof. M. Medić qui m'a amicalement remis une photocopie de cette importante étude; voir aussi P. Mylonas, *Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar. La formation du catholicon à absides latérales ou choeurs et à liti, au Mont-Athos*, Hilandarski zbornik 6, 1986, 7—45.

6 Voir mon étude: *Sur quelques problèmes concernant les recherches exécutées à Chilandar, avec un aperçu concernant tout particulièrement l'exonarthex de son église et les monuments de l'école architecturale de la Morava*, Starinar XXVIII—XXIX, Beograd 1979, 69.

7 La corniche en pierres qui suit, à la hauteur de la base des fenêtres supérieures, les parties ouest des facades latérales, ainsi que celles des choeurs, n'est qu'une arase constructive, qui a pour rôle de régler les poussées obliques des voûtes et des arcs, qui sont, justement là, les plus fortes.

8 La pierre de taille endomagée, qui a été remarquée dans le soubassement de la façade nord, à l'endroit du raccordement est de l'abside, comme l'a déjà signalé le prof. Mylonas, ne peut jouer aucun rôle important pour l'étude des rapports chronologiques des différentes parties du monument.

mosaïques et la construction des murs et des colonnes — tout conduit à la conclusion que le catholicon — y compris la liti, — a été construit, tel qu'il est, d'une seule pièce. En ayant bien sûr en vue le réemploi de quelques éléments, surtout de sculpture, plus anciens, et quelques réparations probables, que le prof. Mylonas a remarquées lui aussi, comme par exemple celles de la façade occidentale du naos, au-dessus du toit de la liti, et celles de quelques parties du dallage.

N'oublions pas non plus que la construction du monument a dû durer au moins quatre ans. Peut-être même plus. Pendant ce temps certains des ouvriers — pas la majorité en tout cas — ont pu être remplacés par d'autres. Au cours de ces années l'approvisionnement en matériaux, surtout en pierres brutes, a pu connaître des fluctuations. Même si elle proviennent d'une même carrière, les pierres prélevées dans des couches différentes — plus ou moins profondes, plus ou moins à gauche ou à droite — peuvent présenter certaines différences de qualité et de couleur, qu'on remarque sur les façades, mais cela ne peut être le cas pour les briques.

Les arases de pierres et de briques se prolongent à l'extérieur d'une façon continue dans toute les parties du naos et de la liti. Les constructions sont organiquement liées les unes aux autres, tout comme celles des deux absides latérales avec les murs voisins.

Et les joints? — ceux entre les arases de briques et de pierres de taille.

Si l'on examine leur structure, on peut remarquer, ce qu'a également fait le prof. Mylonas — que l'on a employé deux mortiers — l'un normal chaux et gravier assez fin, l'autre avec un mélange de briques finement broyées. Mais, mais. Dans la profondeur des murs on n'a employé que le mortier normal, qui est, à l'extérieur des joints, modelé en biais, et légèrement renfoncé par rapport à la surface des murs. Le creux extérieur est rempli avec du mortier hydraulique, fait avec des briques broyées — qui a pour rôle d'empêcher la pénétration de l'eau dans les joints. La surface étant elle-même recouverte par une couleur ocre qui a le même rôle. Comme sur de nombreux monuments en Grèce, en Serbie et en Macédoine, datant de la même époque, ce mortier protecteur est à l'extérieur légèrement bombé et modelé. Les restes de cette protection des joints sont mieux conservés sur les façades de la liti que sur celles du naos.

Soulignons donc de nouveau que le catholicon, y compris la liti et les absides latérales des choeurs, a été élevé comme un organisme entier, d'un seul coup.

Nous voilà maintenant devant le dallage incrusté de mosaïques.

A première vue, les questions qui se présentent et les conséquences que celles-ci suggèrent, sont de beaucoup plus importantes.

Je l'avoue, moi même, quand je l'ai vu pour la première fois en 1938, je me suis demandé s'il appartenait vraiment à l'église de Milutin, ou s'il pouvait dater

du XIe—XIIe siècle.[9] Après une analyse qui a demandé beaucoup d'attention, mes doutes se sont dissipés. Il ne me reste qu'à exposer pourquoi.

Tout d'abord une constatation des plus importantes: le dallage du naos, tout entier, y compris les parties qui couvrent le sol des absides latérales — à l'exception de quelques réparations postérieures, assez maladroites — date d'une même époque. Rien — ni la composition, ni la qualité et les couleurs de la pierre employée, ni la technique de l'exécution — ne permet de supposer que le pavement des choeurs soit plus récent c'est-à-dire de l'époque de Milutin, tandis que le reste, celui du naos proprement dit, sans les absides latérales, serait beaucoup plus ancien. Sur ce point, les analyses du prof. Mylonas et celles que j'ai eu l'occasion de faire sur place, se contredisent complètement.

Il est vrai, comme l'a bien constaté le prof. Mylonas, que des différences de qualité et de couleur existent entre quelques grandes dalles employées dans les parties qui couvrent le sol des choeurs et celles employées dans le dallage du naos proprement dit, mais des différences non moins sensibles peuvent également être constatées parmi ces dernières. Rien de plus naturel: les mosaïstes ont fait leur choix parmi les matériaux qu'ils ont apportés avec eux et qu'ils ont employés, de manière à harmoniser et en même temps à enrichir le jeu de leur couleur.

Cette même explication est valable aussi pour la différence qui existe entre la composition de la décoration centrale des absides latérales et les autres motifs employés aux angles de la partie centrale du naos et au devant du sanctuaire, étant donné qu'entre ces derniers existent des différences tout aussi sensibles.

L'une des preuves principales que le prof. Mylonas avance pour affirmer sa thèse selon laquelle les choeurs lateraux, avec l'ensemble du catholicon, n'ont été élevés qu'à l'époque de Milutin, c'est la constatation que leurs coins, y compris la construction des pilastres avoisinants, enjambent „de 20 à 25 cm" sur le pavement „ancien" du naos. Le prof. Mylonas a expliqué ce phénomène d'enjambage par la supposition, qu'il transforme en affirmation, qu'à l'époque de Milutin on a empiété dans les coins des absides latérales sur les restes d'un dallage de beaucoup plus ancien.[10] Mais si, comme nous le verrons, ce dallage appartient lui aussi, à l'époque de Milutin, nous devons chercher une autre explication: les marbriers, par mégarde, n'ont tout simplement pas fait attention au fait que leur bordure, touchant directement la base des murs latéraux, serait en partie recouverte par le mortier des fresques épais de 3 à 5 cm.[11]

Quand nous y sommes, je dois aussi donner l'explication d'une autre constatation qui n'a pas été totalement exploitée par le prof. Mylonas, quoique elle aurait pu être une des principales preuves pour sa thèse. Je dois tout d'abord, dire qu'il m'est impossible de soutenir la thèse selon laquelle le dallage, qui couvre le sol

9 J'ai formulé ces doutes depuis bien longtemps, dans une phrase que j'ai exprimée plutôt comme une question. *Arhitektura srednjeg veka*, Beograd 1956, 290/71.

10 P. Mylonas, dans Hilandarski zbornik 6, 14, 22, fig. 5, A, B, C, D.

11 J'ai prié mon collaborateur et ami, M. Kovačević, en 1986, de revoir sur place, pour toute sécurité, les mesures que j'ai pris en 1938, et il les a confirmées dans leur totalité.

dans les travées des angles aurait été remanié. Le pavement des travées nord--ouest, nord-est et sud-est se trouve exactement sur sa place primitive tandis que celui qui se trouve dans la travée sud-ouest a été, on le voit bien, profondément remanié, ce qui a d'ailleurs été remarqué aussi par le prof. Mylonas. — Or, la tradition nous apprend que c'est là que fut enseveli Stefan Nemanja. C'est aussi là, sur les surfaces du mur sud et du pilastre avoisinant, que se trouve le portait de st Simeon Nemanja, ainsi que ceux de st Sava et du roi Milutin, peints au début du XIVe, plutôt comme une suite de fondateurs — à l'endroit prévu pour ceux-ci — que comme une effigie de Nemanja au-dessus de son tombeau. Si donc nous acceptons cette tradition voulant que ce fut là qu'on aménagea le tombeau de Nemanja, en 1200 — nous devons aussi être d'accord avec la thèse affirmant que le pavement incrusté de mosaïques, a été remanié à cette époque, pour creuser la tombe et que, par conséquent, le dallage appartient à une époque plus ancienne. Mais simultanément je suis forcé de soutenir une explication contraire, beaucoup plus simple. A l'extérieur, accolé au mur latéral de la travée en question, se trouve la „source d'huile miraculeuse" qui coulait du tombeau du saint. Le réservoir de cette source — qui fut aussi une riche source de revenus pour le monastère, et qui fut reconstruit en 1887 — devait être approvisionnée avec de l'huile, qui s'égoutait à volonté à l'extérieur. Voilà pourquoi a dû aussi remanier le dallage de cette partie du naos.

Revenons maitenant à l'examen du dallage vu en entier et à son rapport avec la construction de l'église.

Tout d'abord, une constatation importante.

La surface du pavement, sauf quelques déformations dues aux dépressions postérieures, est tout à fait horizontale. Les marbriers devaient donc se servir d'instruments, qui, quoique primitifs, leur offraient la possibilité de dresser le dallage dans une telle position.

Il n'en est plus de même quand il s'agit de l'ensemble architectonique du monument. Le soubassement extérieur en raison des irrégularites du sol rattrape le dénivelé par des bonds inégaux, si bien que sa hauteur varie. Voilà comment il est arrivé que le marchepied de l'entrée du choeur sud est de 23 cm plus bas que celui du choeur nord. Ainsi le lit des bases des colonnes de l'ouverture trilobée du choeur sud se trouve de 23 cm au-dessous du niveau du dallage du naos et du choeur, tandis que dans le choeur nord les bases des colonnes sont exactement au même niveau. On a donc été obligé de bloquer les deux bases de l'entrée sud par un haut marchepied en pierre de taille. Cette constatation est de première importance. Elle confirme que lors de la construction de l'ouverture trilobée du choeur sud, le dallage à l'intérieur du naos n'existait pas encore. Sinon, s'il s'était trouvé à la place qu'il occupe de nos jours, les constructeurs n'auraient pas manqué de dresser les colonnes de l'ouverture trilobée à son niveau, comme ils l'ont fait pour l'entrée septentrionale. C'est d'ailleurs là une des principales preuves du fait que le pavement du naos a été posé à la place qu'il occupe après la construction des murs latéraux de l'église, y compris ceux des choeurs.

Mais, ce n'est pas la seule.

Ainsi, le soutien des bases des colonnes à l'intérieur du naos se trouve au moins 3 cm au-dessous du niveau du pavement. D'autre part les dalles de celui-ci se rattachent avec beaucoup de précision à leurs plinthes. Il est pourtant impossible d'imaginer, même aujourd' hui, une technique qui aurait réussi à remplacer les anciennes colonnes — ou piliers — en reliant les bases des nouveaux supports avec tant de précision, sans endommager le pavement environant. — Non. Les quatres colonnes qui supportent la coupole ont été posées à leur place avant l'exécution du pavement qui leur est adapté.

Nous arrivons donc à la conclusion que le catholicon tout entier, avec la liti et le pavement, qui, au premier abord, nous ont paru si énigmatiques, datent d'une même époque.

De laquelle?

Là, il faut nous décider.

Si nous acceptons l'hypothèse selon laquelle le pavement appartient au XIe siècle, nous revenons aussi à celle du prof. Stričević, qui présume que le catholicon tout entier, architecture et dallage, date du XIe ou du commencement du XIIe. Mais le prof. Mylonas a présenté assez d'arguments pour prouver que le catholicon, tel qu'il est — avec, éventuellement, un sérieux remaniement de la conformation du narthex-liti[12] — appartient à l'époque de Milutin. Je ne rappellerai pas ses arguments, les acceptant presque dans leur totalité et en soulignant seulement que pour moi il s'agit vraiment du catholicon tout entier.

Nous voilà donc forcés de revenir au pavement.

Il appartient, comme nous venons de le voir, à l'époque de Milutin, c'est-à-dire à la fin du XIIIe siècle. Nous devons donc élucider cette première impression qui nous amène, vu certaines ressemblances avec les dallages de quelques grandes églises du Mont-Athos — de Lavra, Iviron, Vatopédi, Xenophontos et autres... à penser qu'il devrait lui aussi dater du XIe. — Peut-il pour autant leur être postérieur de plus de deux siècles?

Il est évident que oui.

12 Là, il est question de la construction du narthex-liti. Le prof. Mylonas se demande, sous forme d'interrogation, si, tout d'abord, on n'aurait pas élevé à l'époque de Milutin, qu'un narthex „étroit", qui aurait été reconstruit par le roi Stefan Dečanski, avec son fils Stefan Dušan, entre 1330 et 1347, en lui donnant la forme qu'il a aujourd'hui. Cette hypothèse, qui est basée sur l'existence des portraits de Dečanski et de Dušan (?), ne peut pas être défendue. Le prof. V. Djurić m'a amicalement remis la copie de son rapport, tenu en 1987 à Princenton, dans lequel il a prouvé que ces portraits, repeints d'ailleur en 1804, ont été rajoutés postérieurement aux portraits de Simeon Nemanja, de st Sava, du roi Milutin, et des empereurs Andronic II et Andronic III. Voir son texte dans ce numero de Hilandarski zbornik, 7. D'ailleurs, plus haut, j'ai déjà insisté sur le fait, noté aussi par le prof. Mylonas, qu'au point de vue de la construction et des liaisons mutuelles, le naos et le narthex-liti constituent un organisme compact, donc construit en même temps. Ici, nous ne nous arrêtons pas sur le dallage du narthex, qui est de beaucoup plus modeste que celui du naos et qui a pu même être exécuté par d'autres marbriers. Ou bien, si c'étaient les mêmes, ils ont tenu compte de la fonction des deux parties du catholicon.

Evidemment, au premier abord, des ressemblances existent. — Mais ne nous y trompons pas — certaines différences aussi. C'est que dans son ensemble, vu le caractère des couleurs des dalles et de la mosaïque incrustée, il donne l'impression d'être plus „froid" que ceux qui le précédent. Les couleurs ne sont pas exactement les mêmes. — Ainsi, à Chilandar dominent les couleurs vertes, gris-blanchâtres et bleu-violette, réhaussées, çà et là, par des parties plus petites de rouge-orange; dans la mosaïque incrustée prédominent les couleurs blanche et noire. Dans les monuments antérieurs, surtout à Vatopédi, ce sont au contraire, les nuances des couleurs „chaudes" qui donnent son caractère à l'impression générale. Tout ceci prouve que la pierre de certaines dalles employées ne provient pas des mêmes carrières. C'est d'ailleurs une question que l'on doit élucider jusqu'au bout, d'autant plus qu'il semblerait qu il y ait des dalles qui provenant des mêmes carrières.[13] Ces recherches nous améneraient probablement aussi plus près des origines des mosaïstes eux-mêmes.

Outre cela, le prof. Mylonas lui-même donne aux mosaïques dressées dans les choeurs de Chilandar un caractère „italianisant" du XIVe s.[14] Chose importante, car, nous l'avons vu, cette mosaïque appartient, sans aucun doute, à l'ensemble qui couvre le sol du naos tout entier.[15]

Si donc le prof. Mylonas nous suggère l'idée, attrayante d'ailleurs, que les marbriers qui ont exécuté les dallages des catholica du Mont Athos, parmi lesquels se trouvaient aussi ceux de Chilandar, venaient de Proconèse, nous devons aussi penser à la possibilité d'une autre origine. Des mosaïques de la même espèce se trouvent en effet dans de nombreuses églises de l'Italie méridionale.[16] Mais des exemples de ce même type de mosaïque peuvent aussi être identifiés beaucoup plus au nord, à Rome[17] et à Venise[18] et même à une époque sensiblement plus tardive. Enfin n'oublions pas, en Serbie, le pavement du monastère des Sts-Archanges près de Prizren,[19] qui, encore plus riche que celui de Chilandar, par les motifs de la décoration in-

13 Pour le moment le prof. Mylonas nous indique seulement que la pierre verte de certaines dalles employées à Chilandar et dans quelques autres ensembles proviendrait des carrières de Hassambali près de Larissa, en Thessalie.

14 P. Mylonas, *op.cit.* 15, 17, 18. Comparer aussi avec les relévés detaillés publiés par le prof. S. Nenadović, où l'on n'a pas tenu compte des irrégularités qui existent et qui ont été signalées aussi par le prof. Mylonas. S. Nenadović, *Le sol en mosaïques de l'église du roi Milutin à Chilandar*, Zbornik za likovne umetnosti 3, Novi Sad 1968, 75.

15 N'oublions d'ailleurs pas qu'un motif semblable à celui de Chilandar existe dans le pavement d'Iviron — aussitôt passée l'entrée ouest du naos. De là, toute une série de questions qui se seraient posées non pas seulement pour le pavement d'Iviron, mais aussi pour les autres dallages des grands catholica du Mont Athos.

16 E. Bertaux, *L'Art dans l'Italie Méridionale*, Paris 1904, passim.

17 Je ne pençe pas seulement au pavement de Sta Maria Maggiore, exécuté au XIIe s. par Cosmas, probablement un Grec, ou de Ste Prassede, mais aussi à celui de la chapelle Sixtine, du XVIe s. où le système d'exécution technique est à peu près le même qu'à Chilandar, tandis que quelques motifs employés sont presque identiques.

18 A l'église St-Marc, dont le pavement du XIVe s. est ressemblant à celui de Chilandar plutôt au point de vue de l'exécution technique que des motifs employés.

19 Au plus tard avant 1353. R. Grujić, *Les fouilles des Sts-Archanges près de Prizren*, Glasnik Skopskog naučnog društva III, Skoplje 1928, 245. S. Nenadović, *La fondation de Dušan, le monastère des Sts-Archanges de Prizren*, Beograd 1965.

crustée, en forme d'animaux fabuleux et de plantes, démontre le fait que les souverains serbes, comme dans ce cas l'empereur Dušan, savaient, même au milieu du XIVe s., employer des marbriers-mosaïstes de première qualité.

Les exemples donnés démontrent que des atieliers de mosaïstes qui cultivaient une longue tradition existaient aussi bien en dehors de Byzance que probablement dans certains grands centres de l'Empire, jusqu'à son démembrement par les Turcs au milieu du XVe siècle.

En ce qui concerne le dallage de Chilandar nous devons tenir compte sinon d'une preuve définitive, du moins d'un indice, qui me paraît aussi avoir son importance.

Dans l'une des cavités de la moulure de l'encadrement de la porte sud de la liti se sont conservés les vestiges d'une fine mosaïque incrustée, sur laquelle on peut encore lire une inscription grecque, gravée à la main, déchiffrée, d'après mon calque, par mon ami le prof. F. Barišić, comme suit: + κ(ύρ)ιε, βοηθῆτι τ(ῷ) δολλ(ήσαντι) ou τ(οῖς) δολλ(ησᾶσιν) Μιχαήλ . . . . + βαρναβα . . . Δούλ(ῳ) Χ(ριστ)οῦ ou Δούλ(οις) Χ(ριστ)ού, — c'est à dire: Seigneur aide le maître maçon (ou les maîtres maçons) Michel . . . + Varnava pécheur de Jesus.

Il y a déjà assez longtemps que je me suis posé la question si l'artiste Michel de l'inscription ne pourrait pas être identifié avec Michel Astrapa, qui, avec Eutyshios, fut l'un des peintres engagés par le roi Milutin pour peindre, mais aussi peut-être même pour construire plusieurs de ses fondations, — et qui, avec Varnava, a pu participer autant à la construction qu'à l'exécution de la peinture du catolicon.[20] Le prof. V. Djurić a de son côté l'idée que tous les deux, Michel et Varnava, ont pu être les mosaïstes qui exécutèrent le pavement.[21] Tout en ne niant pas cette seconde supposition, je pense que toutes les deux doivent rester encore ouvertes et être de nouveau examinées à fond, voire même, peut être, entrecroisées.

Tout ceci confirme la conclusion que le pavement de Chilandar appartient au règne de Milutin et non pas à une époque de deux siècles plus ancienne. Vu le fait qu'il n'a pas pu être, comme nous l'avons déjà prouvé, exécuté avant l'ensemble architectural du catolicon, et que celui-ci date de la fin du XIIIe s. il est évident que le tout, architecture et pavement, forme un ensemble organique, cohérent, créé par les architectes et les artistes engagés par le roi Stefan Milutin.

Evidemment cette église fut élevée sur un emplacement où auparavant existait déjà une église byzantine, probablement élevée au cours du XIe siècle et restaurée par le fils de Nemanja, Sava, canonisé, après sa mort sous le nom de st Sava.

Comment était-elle, cette église?

20 *O nekim našim graditeljima i slikarima . . . — Sur quelques maîtres-maçons et maîtres-peintres des premières décades du XIVe s. en Serbie et en Macédoine*, Starinar, IX—X, 1958—1959, 125, fig. 9, 10. Repris par S. Nenadović, *Le sol en mosaïque* . . . 83, ainsi que dans Hilandarski zbornik 3, 146.

21 *Fresques médievales à Chilandar*, Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines III, Beograd 1964, 79.

22 Quelques autres éléments, surtout éléments sculptés, notés d'ailleurs déjà par les chercheurs précédents, et qui seront revus en détail dans mon ouvrage en préparation, qui appartenaient à cette église originelle, ont été aussi réemployés au cours de la construction du catholicon de Milutin.

Là, je crois que nous devons accepter la supposition spirituelle du prof. Mylonas, qu'elle avait une conformation semblable à celle du catholicon de Milutin, sans absides latérales, et que les côtés du transept avaient, dans leur parties inférieures, des grandes ouvertures trilobées, dont les colonnettes, avec leurs chapiteaux, furent réemployées lors de la reconstruction du catholicon qui s'est conservé jusqu'à nos jours.[22] Cette supposition dérive d'une analyse approfondie que le prof. Mylonas a exécuté en suivant les métamorphoses des grands monuments du Mont Athos.[23] Elle nous permet d'entrevoir sa composition et même peut-être, ses proportions possibles, sans en avoir, malheureusement, sur place, aucune preuve palpable, à part quelques éléments réemployés.

Le grand apport du prof. Mylonas c'est qu'il nous a forcé à revoir en détail les possibilités des rapports mutuels des différentes parties du catholicon de Chilandar, rapports qui, au point de vue chronologique, attestent l'affirmation que le catholicon de Chilandar, tel qu'il est, appartient intégralement, à l'exception de son exonarthex postérieur,[24] à la fin du XIIIe siècle.

Pour terminer je ne peux m'empêcher de me poser une question qui, à vrai dire, me paraît à moi même, plus que hérétique.

A Vatopédi le prof. Mylonas a constaté un phénomène très semblable à celui que j'ai noté plus haut à Chilandar. C'est que le pavement du naos couvre, „efface presque les plinthes des colonnes". Il se demande si ce pavement ne recouvrirait pas peut-être un dallage plus ancien, sans préciser de quelle époque ce pavement pourrait dater. Or, nous trouvons également des dallages pareils à celui du naos dans les deux chapelles latérales, de St-Nicolas et de St-Démétrius. Cette identité de pavement du naos et des chapelles latérales se retrouve aussi à Lavra, datées justement par leur existence, de la première moitié du XIIe siècle. Par leur formes, toutes ces chapelles paraissent pourtant appartenir plutôt à la fin du XIIIe, ou au commencement du XIVe, qu'au XIIe siècle.

Qu' est-ce qui en suit? Je n' oserais donner une réponse plus ferme avant une reprise des études directes — que j'ai déjà exécutées en 1938, et que, vu mon âge, je ne pourrai jamais répéter — autant dans les monastères mentionnées, que dans les autres catholica du Mont Athos ou existent des pavements de la même catégorie.[25] Je laisse donc la réponse à cette question aux chercheurs de beaucoup plus vitaux que moi — aujourd'hui.

23 Voir: P. Mylonas, *Les étapes successives de la construction du Prôtaton au Mont Athos*, Cahiers archéologiques 28, Paris 1979, 143; le même, *Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et lá genèse du type du catholicon athonite*, Cahiers archéologiques 32 1984, 89. Je suis absolument d'accord avec les conclusions générales du prof. Mylonas, en ajoutant que le processus des changements survenus du fait de l'addition des choeurs latéraux s'est poursuivi assez longtemps. Ainsi, à Xenophontos, la construction de l'abside sud recouvre la couche de peinture sur la façade ouest de la chapelle de St-Démétrius, sur laquelle est representé le portrait du joupan Preda, prince valaque probablement de la première moitié du XVIe siècle. Voir mon aperçu *Du nouveau au Mont Athos*, Buletinul Comissiunii Monumentelor Istorice 100, Bucarest, 1939, 64.

24 En ce qui concerne la datation de la construction de l'exonarthex consulter aussi mon étude citée dans la note 6.

25 Revenons, pour un moment seulement, à la note 15.

НАНОВО О ПОДИЗАЊУ САБОРНЕ ЦРКВЕ У ХИЛАНДАРУ*

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

Недавно су се у науци, готово једновремено, појавила два нова мишљења о хронологији подизања Саборне цркве у Хиландару. Та мишљења, уколико би била тачна, у великој мери би изменила досадашња схватања о времену њеног постанка.[1] Једно је став проф. Ђорђа Стричевића да је, оваква каква је до данас сачувана, уз мале преправке, идентична са оном коју су монах Симеон Немања и његов син Сава добили од византијског цара Алексија III и само је незнатно обновили, а да јој је, у време краља Милутина уз неке мање преправке президан ексонартекс, чије се подизање до сада приписивало кнезу Лазару.[4] Друго потиче од резултата истраживања проф. Павлоса Милонаса, који сматра да постојећи под са мозаичним инкрустацијама у храму Хиландарске цркве — изузев оног у бочним певницама — потиче из XI или почетка XII века и да је припадао византијској цркви, порушеној, можда не чак ни у целини, у Милутиново доба, када је храм обновљен, углавном на старој основи, при чему су додате две бочне апсиде као певнице, а обновљен и нартекс, који је тада можда имао само три источна травеја, док је облик, какав је сачувао до данас — са шест травеја — добио евентуално у доба краља Стефана Дечанског.[5]

С обзиром на то да се ради о ставовима двају познатих научних истраживача, чија се мишљења морају поштовати докле год се не укаже на чињенице које их негирају, то сам, у потрази за научном истином, приморан да изнесем основне резултате сопствених истраживања, на којима радим почев још од 1938. године, када сам детаљно снимио хиландарску Саборну цркву, и на питања која се односе на Хиландар, повремено се враћао у колаборацији са својим сарадницима.[2]

Задржимо се, пре свега, на питању интегритета.

Материјал, обрада, конструкција, везе између његових појединих делова, спојнице између редова клесаног камена и опека, употребљени малтер, веза између подлоге и горњих делова, веза између бочних апсида и суседних зидова,[8] повезаност плочника у храму и његових зидова и стубова — све то упућује на закључак да је Саборна црква у целини — без ексонартекса — подигнута у једноме даху. Очигледно, градња је могла да траје неколико година, услед чега се и јављају незнатне разлике у камену, који је, током грађења могао да буде прибављен из различитих слојева истога каменолома. Није, уосталом, немогуће да су се, током грађења, променили и поједини мајстори услед чега је дошло и до неких, већ запажених, мањих разлика у комбиновању опека и камена у појединим слојевима. При томе, мора се имати на уму и секундарна употреба неких декоративних елемената који су претходно припадали старијим грађевинама, као и мање касније оправке извршене на самом споменику.

Проф. Милонас је запазио употребу двају врста малтера у спојницама — нормалног, од креча и крупнијег песка, на храму, и са туцаном опеком на нартексу, а у далеко мањој мери и на фасадама храма. Међутим, ради се о нечем другом. Малтер у спојницама, нормалног састава, свуда је повучен, и нешто мало закошен за неколико милиметара од ивице опека односно камена. Спољна шупљина спојница испуњена је малтером са истуцаном опеком, чији је задатак да својим саставом штити продор влаге у зидове. Овако затворене спојнице су чак и нешто испупчене и премазане окерном бојом, са истим циљем; тај начин је познат и употребљаван на многим црквама истога доба у Грчкој, Македонији и Србији. Чињеница је да је овај заштитни спољни слој спојница нешто боље очуван на фасадама нартекса него на храму.

* Све напомене у тексту под бројевима од 1 до 25 потражити у француском тексту.

Погледајмо сада плочник инкрустиран мозаиком, посебно онај у храму.

Признајем, када сам га први пут видео и снимио 1938. године, питао сам се да ли заиста припада Милутиновом добу или је можда далеко старији.[9] Његовом детаљном анализом дошао сам до закључка да се оваква претпоставка мора одбацити.

Пре свега, основна је констатација да плочник наоса у целини, заједно са деловима у бочним апсидама, потиче из истога времена. Ништа — ни композиција, ни техничка обрада, ни употребљени камен, не оправдава тврђење проф. Милонаса да су делови у певницама придодати тек у Милутиново доба старијем поду који покрива све остале просторе храма, с тим да је овај, у угаоним травејима крајем XIII века такође преправљан. Све разлике које проф. Милонас примећује у боји камена и у обради шара могу се приметити не само у односима између плочника у певницама и онога у самом наосу, већ и на овом последњем, и потичу од разноврсног материјала који су мозаичари донели са собом, као и од њихове жеље да мозаични мотиви буду што разноврснији и богатији.

Морамо се овде задржати на једном запажању, које није промакло ни проф. Милонасу, мада га није до краја искористио за поткрепљивање своје тезе. За разлику од осталих угаоних травеја, у којима је плочник очуван и поред скромније обраде, због мањег значаја ових просторија значи првобитан, — у југозападном травеју под је заиста озбиљно поремећен, тако да је и плоча са мозаичком инкрустацијом, променила место. По предању, овде је некада сахрањен монах Симеон Немања. У овом травеју се налазе, поред његовог, и ликови св. Саве и краља Милутина. Ако би се, дакле, оваква традиција прихватила, ако би плочник био поремећен приликом обраде Немањине првобитне гробнице, онда бисмо морали да прихватимо и тезу да је под у цркви заиста старији од Милутинова доба. Објашњење које се намеће далеко је међутим једноставније, приземније. Са спољне стране овога травеја налази се кладенац, обновљен 1887, из кога је капало свето миро из „Немањина гроба“. Резервоар се на овоме месту, морао повремено доливати уљем. Отуда и поремећај самога плочника. Портрети, које овде видимо, налазе се тамо где је уобичајено сликање ктиторских портрета, па је тако и Немања овде осликан као ктитор. Не ради се, дакле, о његовом надгробном лику.[21]

Међутим, један од кључних доказа који проф. Милонас износи за поткрепљивање своје тезе да је плочник у храму старијега порекла, а да су му придодати делови који се налазе у певницама, је и констатација да угаони делови ових последњих, заједно са суседним пиластрима, прелазе преко самог плочника „за 20—25 cm“, и то као последица презиђивања бочних апсида у Милутиново доба. На овим местима плочник је заиста покривен малтером за фреске на зидовима, али не за 20—25 cm, већ како произилази из мојих архитектонских снимака из 1938, највише за 3—5 cm. Мозаичари су, према томе, плочник довели до самога зида, не водећи рачуна о томе да ће приликом израде живописа његове ивице бити покривене на појединим местима за неколико сантиметара.

За однос између плочника и конструкције храма морамо се међутим задржати на још неким врло значајним чињеницама.

Пре свега, плочник је, сем неких деформација које су произишле из каснијих слегања подлоге, потпуно хоризонталан, што значи да су мозаичари имали релативно прецизне инструменте за његово нивелисање. То се, међутим, не може рећи и за градитеље, који су, услед доста јаког пада терена, са тешком муком успевали да колико-толико доње делове цркве доведу у потпуну хоризонталу, тако да је постоље — сокл — на коме су подигнути горњи делови, морало да буде саграђено у скоковима. Услед тога се десило да су стопе стубова тројног отвора на јужној апсиди за 23 cm ниже од оних на северној. Ово је

прилично неспретно исправљено, тако што је између стопа стубова који уоквирују јужни улаз постављен високи праг којим су стопе у великој мери блокиране. Да је плочник у храму заиста старији, градитељи би према њему лако нивелисали и јужни улаз. Овако, очигледно је да је прво саграђена архитектура храма у целини, заједно, разуме се, са бочним апсидама и њиховим отворима, па тек после тога плочник.

За овакав закључак ево још једног доказа.

Стопе стубова у наосу покривене су у доњем делу, преко доњих ивица својих плинти, за најмање 3 cm, плочама пода које су са њима изванредно прецизно припијене. Немогуће је, чак ни данас, остварити такав технички подухват — какав замишља проф. Милонас — којим би се уклонили старији стубови, разуме се, и са конструкцијом коју носе (и то у Милутиново доба) заменили новима, а да се при томе не оштети сам плочник који би остао прецизно припијен уз њихове стопе.

Подвуцимо поново: све, и архитектура и плочник потиче из истога доба.

Из кога?

Ако би смо усвојили претпоставку проф. Милонаса да плочник припада XI веку, морали бисмо се сложити и са хипотезом проф. Стричевића да цела хиландарска Саборна црква потиче из истога времена. Но, проф. Милонас је дао довољно доказа да је црква — уз евентуалну могућност повећања њеног нартекса, у време Стефана Дечанског,[12] — готово у целини, оваква каква је, изузев неких мањих накнадних преправки, подигнута у доба краља Милутина. Са његовом аргументацијом у потпуности се слажем.

Морамо се отуда поново вратити плочнику са мозаичком инкрустацијом.

Може ли он заиста бити за више од два столећа млађи од оних у Лаври, Ивирону, Ватопеду, Ксенофону, — на које, на први поглед, толико личи? Личи — али им није идентичан. Због употребе камена који није у свему исти, добија се утисак да је у боји, опште узев, далеко „хладнији“. Ово указује на то да сав камен не потиче из истих каменолома.[13] Истраживања у овом правцу могу довести и до ближег сагледавања порекла самих мозаичара. Поред тога, и сам проф. Милонас указује на „италијанизиран“ карактер делова мозаика у певницама карактеристичан за XIV век,[14] који, видели смо, припада у целини, и по начину обраде и хронолошки, плочнику у наосу.[15]

Не заборавимо да на атељеа мозаичара ове врсте не наилазимо само у Јужној[16] већ и у Северној Италији,[18] све до XIV, па чак и XVI века.[17] Сетимо се да је и у самој Србији, у Св. Арханђелима код Призрена,[19] постојао под инкрустриран мозаиком, не идентичним, али још богатијим од оног у Хиландару, што сведочи да је цар Душан успео чак и средином XIV века да ангажује најбоље мозаичаре овога доба.

Најзад још једна, не безначајна индиција.

У једном од појединих жљебова на оквиру јужног портала нартекса Саборне цркве инкрустиран је мозаик са уграђеним грчким натписом, на коме се читају имена градитеља Михајла и Варнаве. У своје време помишљао сам да је Михајло можда идентичан са Михајлом Астрапом, који је, заједно са Еутихијем, био један од главних сликара краља Милутина, али који је могао да учествује и у грађењу неких његових задужбина.[20] Проф. В. Ђурић је сугерисао идеју да су Михајло и Варнава били мозаичари који су урадили под у наосу.[21] Прихватајући и овакву могућност, мислим да обе претпоставке за сада остају отворене, а можда и међусобно укрштене.

Све ово упућује на коначан закључак да је Саборна црква у целини, заједно са својим инкрустираним подом, подигнута у Милутиново доба, крајем XIII века, свакако на темељима тада порушене, старије византијске цркве.

Како је ова могла да изгледа?

Овога пута нам заиста може бити од користи духовита претпоставка проф. Милонаса да је била подигнута на истим темељима на којима касније и Милутинова и да је и по основним облицима, па чак и по главним пропорцијама била слична данашњој, с тим да није имала бочне конхе, а да су на зидовима који су затварали трансепт постојали тројни отвори, чији су делови поново употребљени приликом реконструкције крајем XIII века.[22] Овакву претпоставку проф. Милонас заснива на продубљеној анализи и праћењу преображаја који се могу запазити на неким од великих споменика Свете Горе.[23] Нажалост, за овакву могућу претпоставку у самом Хиландару немамо довољно опипљивих доказа. Проф. Милонас нас је ипак својим претпоставкама натерао да сагледамо све релевантне чињенице које се односе на подизање Саборне цркве у Хиландару, уз једини могући закључак, да је она, оваква каква јесте, разумљиво без каснијег егзонартекса,[24] подигнута у целини у Милутиново доба.

Не могу, најзад, да одолим потреби да изнесем још једну мисао, која и мени самом изгледа прилично јеретичка. Проф. Милонас је запазио у Ватопеду једну појаву коју сам и сам, у горњем тексту, навео и у Хиландару. Наиме, плочник у наосу Ватопеда покрива готово у целини плинте стопа стубова које носе куполу. Проф. Милонас се пита да случајно овај плочник није постављен преко неког старијег. Поред тога, сличан под овоме налазимо у Ватопеду, и у бочним капелама св. Димитрија и св. Николе. Исти феномен се може запазити и у Лаври, у којој је плочник јединственог карактера у наосу и у бочним капелама. На основу овога проф. Милонас датира подизање ових капела најкасније у прву половину XII века. Међутим, по својим облицима и карактеру, оне су, то је моје лично мишљење, придодате тек крајем XIII или почетком XIV века.

Какав закључак из тога произилази? Ни сам не бих смео коначно да га формулишем пре него што бих на лицу места, обновио своје раније опсервације.[25] Како, с обзиром на своје године, ово свакако нећу моћи никада да реализујем, одговор на ово деликатно питање остављам оним истраживачима који су данас далеко виталнији од мене.

LES PORTRAITS DE SOUVERAINS DANS LE NARTHEX DE CHILANDAR

L'histoire et la signification

VOJISLAV J. DJURIĆ

1. LA DESCRIPTION

Dans l'église du monastère de Chilandar, nous trouvons, sur le regisre situé au-dessus du portail principal, menant du narthex du roi Milutin au naos, un groupe de saints et de souverains, byzantins ou serbes, présentant une signification complexe et posant simultanément la question de la datation de la fin des travaux de décoration de Chilandar. Ce groupe se trouve donc dans la partie centrale au-dessus des figures en pied. Surmontant le portail même, la Vierge est représentée de front, tenant l'enfant Jesus sur ses genoux. Deux anges en costume de souverain — divitision et loros — sont peints de part et d'autre d'elle en position de révérence. Chacun d'eux tient en main une fine canne surmontée d'une croix, tandis que, courbés en signe de prière, ils font un geste s'adressant à la Vierge et au Christ.

A côté d'eux, sur les pilastres, qui séparent la partie centrale du mur de celles correspondant aux deux travées latérales, nous trouvons les saints et ktitors serbes de Chilandar, saint Simeon Nemanja et son fils Sava. Ils ont, eux aussi, les mains tendues, en signe de prière, en direction de la Vierge et du Christ. Nemanja est au sud, revêtu d'une bure de moine, et Sava au nord, en tenue d'archevêque et coiffé d'une mitra.

Cette partie de la décoration a été totalement repeinte au début du XIXème siècle, de sorte que les formes des costumes ont été partiellement modifiées et les inscriptions renouvelées. Cependant, les figures mêmes de l'ancienne composition ont été conservées, cela a été confirmé, il y a quelques années, lors du nettoyage des fresques situées dans les travées nord et sud, sur le même mur et dans la même zone. Celles-ci étaient également l'oeuvre d'artistes locaux du début du XIXème

siècle et recouvraient de même des peintures du XIVème siècle qui se sont révélées en parfait état de conservation et surtout ont offert les mêmes figures, les mêmes gestes que la nouvelle composition du XIXe siècle. Seules, par endroits, quelques inscriptions ont été modifiées, les anciennes, endommagées au cours du temps, étant devenues illisibles. Ces figures se rattachent, par ailleurs, parfaitement à l'ensemble de la composition qui se développe sur la plus grande partie de cette zone.

Dans la travée sud nous trouvons, à présent dégagés, l'empereur Andronic II Paléologue et le roi Milutin. Tous deux sont représentés en vieillards aux cheveux blancs, revêtus du divitision impérial et du loros et coiffés d'une couronne byzantine. Il se tiennent debout, chacun ayant sous les pieds un coussin orné d'aigles à deux têtes, et sont, d'une façon à peine perceptible, tournés l'un vers l'autre. Ils portent ensemble, Andronic dans la main gauche, Milutin dans la main droite, trois chartes enroulées, liées chacune par un cordon, lesquels forment un faisceau aux extrémités duquel pendent trois sceaux en or. Andronic tenant dans la main droite un sceptre en forme de croix a une position assez statique, tandis que Milutin qui s'adresse à lui, ainsi qu'aux saints situés au centre de la scène, semblant les supplier ou s'en remettre à eux, apparaît plus mobile. D'autre part, la main d'Andronic, légèrement relevée, semble recevoir les trois chartes de celle de Milutin, plus basse.

Tout comme dans la composition située au-dessus de l'ancienne tombe de Nemanja, à Chilandar, où il est représenté aux côtés des Nemanjides, Etienne le Protomartyr accompagne ici le roi Milutin. Il apparaît ainsi dans son rôle de protecteur de l'Etat et de la dynastie serbes et recommande Milutin en le désignant de la main droite.

Le mur de la travée nord était à l'origine consacré à l'empereur byzantin Andronic III, coempereur d'Andronic II. Tout comme cet ancien parent, il a lui aussi tous les insignes impériaux; une courte barbe terminée par deux pointes, sans poils ni cheveux blancs. Il est très légèrement tourné vers Sava de Serbie et tient un rouleau dans sa main tendue. Il pourrait s'agir de quelque acte de donation, mais, compte tenu que l'on ne voit aucun sceau, il n'est pas exclu que ce soit l'akakia, un des attributs du souverain. Cette figure a, elle aussi, été totalement dégagée, ces derniers temps, et il n'y a ainsi aucun doute en ce qui concerne son identification.[1]

2. LA HIÉRARCHIE DES SOUVERAINS

La signification première de ces images se trouve dans la disposition des figures et dans les inscriptions qui accompagnent ces personnages historiques. Nous ne

1 Des photographies de toutes ces fresques ont été publiées par G. Millet, *Monuments de l'Athos, I, Les peintures*, Paris 1927, pl. 79—80. Le nettoyage de toutes ces fresques a été effectué par une équipe de peintres conservateurs, grecs et serbes, qui a travaillé sous la direction de Branislav Živković. Les découvertes ont eu lieu en 1984 et en 1985. Ce travail n'est pas encore terminé. Je tiens ici à exprimer ma reconnaissance à Branislav Živković pour tous les dessins et les photographies qu'il m'a fournis. Je remercie aussi mon fils Srdjan pour son aide lors de mon travail à Chilandar et pour ses remarques très profitables.

prendrons en considération que les inscriptions actuellement dégagées, celles-ci temoignant d'une façon indubitable de la position du ktitor serbe envers l'Etat et la cour de Byzance. A côté des deux empereurs byzantins nous trouvons la formule habituelle et consacrée, indiquant leur nom et leur titre de souverain: Andronic, en (Notre) Seigneur le Christ croyant empereur et autocrator des Romains Paléologue (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟС ΕΝ ΧΩ ΤΟ ΘΩ ΠΙСΤΟС ΒΑСΙΛΕΥС ΚΑΙ ΑΥΤΟ-ΚΡΑΤΟΡ ΡΩΜΑΙΩΝ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟС). L'inscription concernant Milutin, elle aussi en grec, est beaucoup plus complexe et plus éloquente: Stefan, en (Notre) Seigneur le Christ croyant roi Uroš et très aimé gendre du puissant et saint empereur Andronic Paléologue, et ktitor de ce saint monastère [СΤΕΦΑΝ ΕΝ ΧΩ ΤΟ ΘΩ ΠΙСΤΟ(С) ΟΥΡΕСΙС ΚΡΑΛΗС · Κ(ΑΙ) ΠΕΡΙΠΟΘΗΤΟС ΓΑΜΒΡΟС Τȣ ΚΡΑΤΕȣ Κ(ΑΙ) ΑΓΙȣ ΒΑСΙΛΕΩС ΑΝΔΡΟΝΙΚȣ Τȣ̃ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓ(ȣ) Κ(ΑΙ) ΚΤΗΤΩΡ ΤΗ̃С ΑΓΙΑС ΜΟΝΗС ΤΑΥΤΗС].

Cette inscription soulignant le lien de parenté unissant ces deux souverains est un des nombreux exemples de la sorte que l'on trouve tout au long du Moyen-âge dans l'histoire et l'art de Serbie. Déjà depuis l'époque de la décoration de Studenica, 1208/9, où une inscription mentionnait à côté du titre de grand joupan porté par Nemanja, que celui-ci était le parent de l'empereur Alexis Ange, les souverains serbes ne manquaient pas — si cela etaient leur cas — de souligner les liens de parenté qui les unissaient aux empereurs byzantins.[2] Le roi Milutin, après son mariage avec Simonida, la fille d'Andronic II, en fit de même, et ce non seulement sur les documents écrits mais aussi sur les façades des églises (par exemple sur celle de la Vierge Ljeviška à Prizren).[3] Autrefois ce lien de parenté s'exprimait également par l'attribution de titres byzantins aux souverains serbes (despote, sebastocrator), particulièrement au début du XIIIème siècle.[4] Ces actes étaient eux aussi, à leur façon, représentés sur les fresques.

Ceci était la conséquence de l'acceptation par les Serbes, vers la fin du XIIème et au début même du XIIIème siècle, de l'idéologie byzantine concernant les souverains et la hiérarchie des états. D'après cette conception, l'empereur byzantin était le représentant du Christ sur terre, il était au sommet de l'échelle hiérarchique des souverains et se considérait comme le père de leur famille.[5] Les deux chartes de Chilandar, délivrées par Simeon Nemanja et son fils Stefan, font état d'idées révélant l'inclusion des serbes dans ce système hiérarchique. D'après l'affirmation de leurs auteurs, Dieu a donné aux Grecs les empereurs, aux Hongrois les rois, tandis que les souverains serbes ont reçu le titre de grand joupan.[6] Bien sûr, cette vision idéa-

2 Pour l'inscription à Studenica cf. S. Mandić, *Drevnik*, *Zapisi konzervatora*, Beograd, 1975, 81—88. Les hagiographies serbes soulignent également de tels rapports.

3 S. M. Nenadović, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1963, 25 (avec les anciens articles). Dans les chartes du roi Milutin de même: S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912, 391, 477, 479, 480, 482.

4 Cf. Dj. Bošković, *Nekoliko natpisa sa zidova srpskih srednjevekovnih crkava*, Spomenik SKA, LXXXVII (Beograd 1938) 4—8; B. Ferjančić, *Sevastokratori u Vizantiji*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XI (Beograd 1986) 168—170.

5 Ces questions ont fait l'objet de nombreux travaux. Cf. par exemple: *Das byzantinische Herrscherbild*, herausgegeben von H. Hunger, Darmstadt 1975, avec une très riche littérature ancienne.

6 V. Ćorović, *Spisi sv. Save*, Sremski Karlovci 1926, 1—4 (édition de la charte de Nemanja). Traductions en langue moderne: Sveti Sava, *Sabrani spisi*, rédigées par D. Bogdanović, Beograd 1986, 31—33, Dj. Tri-

lisée des Grecs et de la position des Serbes a évolué avec le temps, tout particulièrement lorsque ces derniers devinient plus forts et lorsque leur Etat commença à s'étendre au dépend de l'Empire Byzantin. Le roi Milutin, excepté durant quelques rares et courtes périodes, fut en constante opposition avec Byzance pendant la première moitié de son règne qui dura environ quarante ans. La seconde fût cependant marquée par une nouvelle vague de „byzantinisation" générale de la société, de l'Etat et de l'art serbes.[7] Dans ces nouvelles conditions, l'ancienne habitude des rois serbes de mettre en valeur les liens qui les unissaient aux empereurs de Byzance fut rétablie.

Dans la décoration de Chilandar la position hiérarchique supérieure des empereurs grecs par rapport aux rois serbes nous est révélée par la position et l'attitude des figures de la composition. Les deux Paléologues sont en effet placés plus près du centre de celle-ci, aux côtés même des premiers saints ktitors serbes de Chilandar. Andronic II apparaît également ici comme un intermédiaire entre les saints et le roi serbe.

3. LES DONATIONS DE POSSESSIONS

Les chartes que tiennent ensemble l'empereur Andronic II et le roi Milutin représentent de toute évidence les actes de donation concernant Chilandar. La science étudie les chartes que ces deux souverains ont attribuées à Chilandar, leurs caractères originels, leurs modifications, il est certain que chacun d'eux a, à plusieurs reprises, fait des dons à ce monastère. Le roi Milutin l'a fortifié, a élevé en bord de mer l'ouvrage défensif de Chroussia (Hrusija), lui a fait don de cellules et de monastères situés en Serbie et a agrandi ses possessions.[8] Andronic II, pour sa part, a, à plusieurs reprises, édité des documents confirmant diverses donations, à commencer en 1299, lorsqu'il fit rédigé un grammota concernant tous les métoches de Chilandar. Il délivra également un certain nombre d'actes confirmatifs se rapportant aux donations de Milutin.[9]

Compte tenu des circonstances historiques, le geste de l'empereur Andronic et du roi Milutin, tenant ensemble les chartes, pourrait avant tout signifier qu'ils

funović, V. Bjelogrlić, I. Brajević, *Hilandarska osnivačka povelja svetoga Simeona i svetoga Save,* Osam vekova Studenice, Beograd 1986, 49—60. Concernant la charte de Stefan Nemanjić: A. Solovjev, *Hilandarska povelja velikog župana Stevana (Prvovenčanog) iz godine 1200—1202,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, V (Beograd 1925) 62—80. Concernant les passages idéologiques dans celle-ci: A. Solovjev, op.cit., 66—77, 72; G. Ostrogorski, *Srbija i vizantijska hijerarhija država,* Le prince Lazar, Beograd 1975, 125—137, tout particulièrement p. 131 (avec les anciens textes).

7 *Istorija srpskog naroda,* I, Beograd 1981, 466—468, passim (avec les anciens textes) (S. Ćirković).

8 S. Novaković, *op. cit.*, 389—395; *Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija,* I, Skopje 1975, 251—260 (L. Slaveva), 263—269 (V. Mošin), 276—277, 293—339 (V. Mošin — L. Slaveva) (avec l'ancienne littérature); M. Živojinović, *Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku,* Beograd 1972, 117—122, passim; ead., *Hilandar i pirg u Hrusiji,* Hilandarski zbornik, VI (Beograd 1986) 59—73, passim.

9 Cf. *Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija,* I, 278—285, 317—323, 346—350 (V. Mošin — L. Slaveva) (avec l'ancienne littérature); M. Živojinović, *Hilandar i pirg u Hrusiji,* passim.

sont tous les deux des donateurs de Chilandar. Cependant, alors que le roi Milutin est mentionné dans l'inscription en tant que ktitor, l'empereur Andronic ne l'est pas, il semblerait donc qu'il soit plutôt ici question d'un rapport entre le donateur et le souverain de l'Etat voisin sur les terres duquel se trouvait le monastère de Chilandar. Le droit de ce dernier reposait dans le pouvoir d'approuver ou de désapprouver les actes juridiques qui concernaient les biens de ce monastère et sa position. Andronic apparaîtrait ainsi, dans ce cas, comme le personnage clé pour tout ce qui se rapportait à l'aspect juridique de la propriété de Chilandar durant son règne. Cette scène pourrait donc être, en fait, une illustration d'un tel rapport entre le roi Milutin et l'empereur Andronic II, ce qui semble d'ailleurs confirmé par les gestes respectifs de ces deux souverains. Comme nous l'avons déjà dit: le roi Milutin tend les trois chartes qu'il dirige vers le haut, confiant ainsi son don à une autre main, tandis qu'Andronic les accepte en posant sa main gauche tendue sur l'extrémité des trois documents.

En ce qui concerne Andronic III, la signification est quelque peu différente. Sa main tenant le parchemin est tendue vers le centre de l'image. S'il s'agissait là d'un acte de donation, et non de l'akakia, il serait alors représenté s'adressant à la Vierge, patronne du monastère, située au centre de l'image, uniquement en présence de saint Sava. Il est possible, cependant, qu'Andronic III, bien que coempereur d'Andronic II, soit ici représenté précisément en tant que donateur de Chilandar. On doit reconnaître que sa seule grammota, datant de 1321, concernant les biens de Chilandar, ne présente pas une formulation révélant qu'il puisse s'agir d'un acte de donation en faveur de ce monastère.[10]

Ainsi, en ce qui seulement le thème même, presque toute la surface centrale du mur est du narthex offrait une image particulière de l'acte de donation: le roi Milutin, sous la protection de l'archidiacre Etienne, et sous la protection de l'empereur de Byzance, promulguant des chartes concernant les biens du monastère. Les premiers ktitors serbes de Chilandar, saint Simeon Nemanja et saint Sava, recommandant, pour leur part, les deux empereurs byzantins et le nouveau ktitor Milutin à la Vierge, dont le monastère porte le nom, et à son fils.

4. „LA CHARTE“ SUR LA RÉNOVATION ET LA DÉCORATION DE L'ÉGLISE

Juste au-dessous de la jambe du roi Milutin et au-dessus de la petite entrée latérale s'ouvrant du narthex sur le naos, nous trouvons un texte de plusieurs lignes concernant le rôle de ktitor du roi Milutin. Ce texte a l'aspect d'une charte en raccourci, puisque sa première partie ressemble à une arenga et ce n'est que dans sa deuxième partie qu'il est question de la décision de Milutin et de la date de sa réalisation. Au début il est dit qu'en accédant à l'eglise dans la foi et l'amour, on doit se rappeler les paroles du prophète David: Celui qui monte sur la montagne de l'Eternel, les mains innocentes et le coeur pur, obtiendra la bénédiction de l'Eternel et connaîtra les bienfaits indicibles de sa gloire. Lors de la célébration dans le temple, il faut, en récitant les hymnes spirituels, regarder la beauté, semblable

10 Cf. *Spomenici*, 344—345 (V. Mošin — L. Slaveva) (avec l'ancienne litterature).

à la beauté céleste, et s'imprégner, par la prière, de l'enseignement de l'âme, illuminé par la bonté divine et par la félicité de ceux qui nous entourent. Il faut que nos prières s'élèvent pour que nous puissions nous tenir à la droite de la Sainte Trinité. Ainsi ses ancêtres — dit le roi Milutin — „nos pères théophores et très cléments, maîtres de toute la nation serbe, le très saint Simeon, et son fils aimé Sava, premier archevêque de toute la Serbie, brulant de leur amour envers Dieu, ont, à grande peine et avec beaucoup d'efforts, fondé et élévé une église dédiée à la très saint Vierge en ce lieu que l'on nomme Chilandar". Puisque le temps est passé et que le royaume serbe est revenu en héritage „à moi, Stefan Uroš, gendre du très haut autocrator empereur grec, tsar Andronic", lui, Milutin, s'est efforcé de réaliser ce que ses prédécesseurs n'ont pu achevé. „L'église étant trop exiguë, je l'ai écroulée, et j'ai construit celle-ci, et je l'ai décorée au nom de la très sainte Vierge et de sa vénérée Présentation au temple. Oh, souveraine, reçois mon modeste présent, et prie ton fils notre Seigneur de ne pas m'exclure de son royaume, amen. En l'année 6801" (1293).

Ce texte a été repris, comme cela est d'ailleurs précisé à la fin de l'inscription, en 1804, à l'occasion du renouvellement de l'ancienne décoration devenue trop terne, décidé par le monastère et effectué par certains de ses moines. Il est écrit en ancien serbe avec des caractères cyrilliques, ce qui confirme bien qu'il s'agit là d'une réécriture du texte original.[11]

Quelques essais effectués lors du travail de conservation ont permis d'établir avec certitude que ce texte est une reproduction fidèle de l'ensemble de l'inscription datant du roi Milutin, et qu'il n' y a pas eu de modifications notables. En dessous de la dernière ligne du nouveau texte, on distingue une partie de l'inscription originelle, notamment la date de la construstion de l'église, c'est-à-dire 1292/3. Ce qui a, pour les spécialistes, levé l'incertitude qui régnait jusqu'à ces derniers temps, compte tenu que l'inscription présente, au premier abord, quelques données contradictoires. En tout premier lieu, il est tout à fait surprenant d'y voir le roi Milutin s'intituler gendre de l'empereur grec Andronic II en 1292/3, alors qu'il ne l'est devenu qu'en 1299. Ceci avait amené la plupart des scientifiques à repousser de dix ans la date de la construction et de la décoration de Chilandar, c'est-à-dire en 1303. Il y a vingt-cinq ans nous avions déjà essayé de concilier certains faits de l'inscription ne semblant pas correspondre à la chronologie. Nous avions affirmé, notamment, que la décoration de Chilandar datait d'environ 1318/19, compte tenu du fait que le visage du roi Milutin présente ici les traits d'un vieillard avec une longue barbe grise, se révélant ainsi postérieur à son portrait réalisé à Staro Nagoričino en 1316/18 et antérieur à celui de Gračanica, peint à la veille de sa mort en 1320/21. L'inscription datant de la décoration, il était alors parfaitement naturel d'attacher au roi Milutin le titre de gendre de l'empereur Andronic. La construction et la décoration du monastère ne restait liées avec les années 1292/3 qu'en tant que date du début de ces travaux. Ce qui est à présent tout à fait évident.[12]

11 Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd 1902, n° 29; ibid., II, Beograd 1903, n° 3808.

12 V. J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar, Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 71—72, 75—78 (avec l'ancienne littérature). Cf. de même P. Miljković-Pepek, *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Skopje 1967, 230—231.

Il était fréquent dans l'art byzantin du XIIIème et du XIVème siècle de placer sur le mur, à côté des portraits de ceux qui sont à l'origine de la construction et de la décoration de l'église d'un monastère, une inscription relative au ktitor, au caractère original et rédigée comme une courte charte. Il existe même des exemples où le texte entier de la charte a été écrit sur le mur, en l'absence même de tout portrait de donateur. La règle voulait que cette inscription soit située dans l'entrée de l'église. Avec ou sans portrait du ktitor, de tels textes, concernant des actes de donation avaient été reproduits — d'après certaines sources — avant même la période iconoclaste sur les mur de certaines églises de Constantinople, et de là cette coutume s'est répandue dans les autres pays autour de la méditerranée. En Serbie nous trouvons une charte de Nemanja, reproduite sur un mur de Studenica au début du XIIIème siècle; tandis qu'en Italie du Sud, pour la même période, nous avons dans le monastère bénédictain de Subiaco, un portrait du pape Innocent III remettant à saint Benoît un parchemin déroulé contenant le texte d'une bulle. Cette coutume se répandit notamment à l'époque d'Andronic II. Celui-ci, ainsi que son père, Michel VIII, sont représentés ensemble, accompagnés du texte de la charte confirmative, à côté de l'entrée ouest dans l'église de la Vierge à Apollonia en Albanie. Il semble également que ce soit son portrait et le texte de sa charte que l'on trouve sur les façades de l'église Saint-Nicolas dans le village de Manastir en Macédoine, respectivement à côté de l'entrée ouest, et sur le mur sud. Enfin ses chartes, ainsi qu'une d'Andronic III, recouvraient également tous les murs d'une chapelle spéciale, au sud du narthex du monastère de la Vierge Hodigitria à Mistra. A cette même époque, deux chartes du premier ktitor Stefan le Premier couronné et de son fils, le roi co-souverain Radoslav, et à côté d'elles ces souverains eux-mêmes, ont été représentés dans le monastère de Žiča en Serbie, dans le passage situé sous le clocher conduisant à l'église. Il est question ici d'une rénovation datant du règne de Milutin, mais il est très probable qu'il s'agit là aussi d'une reprise de la décoration originale de la troisième décennie du XIIIème siècle. Avec le temps cette coutume s'est de plus en plus répandue, aussi bien sur le plan géographique que sur le plan social. On la trouve ainsi au XIVème siècle appliquée par les empereurs de Géorgie (à Ghélati) tout comme par les prêtre en vue des villes des Balkans (à Ochrid, par exemple).[13]

Nombreux sont les exemples où des personnages peints à côte des textes de leurs chartes, reproduits sur les murs, tiennent par ailleurs en main un parchemin enroulé représentant ce même document: à Apollonia, Ghélati, etc. Il semble que, déjà à l'époque de l'Empire de Nicée, et certainement durant le règne d'Andronic II Paléologue,

13 Concernant l'ensemble de ce problème cf. V. J. Djurić, *Portreti na poveljama vizantijskih i srpskih vladara*, Zbornik Filozofskog fakulteta, VII—1, Spomenica Viktora Novaka (Beograd 1963) 251—269, passim (avec l'ancienne litterature). Certains de ces ouvrages ont par la suite étaient nettoyés ou interprétés de sorte qu'il faut les rajouter aux ouvrages mentionnés dans la liste citée plus haut. Il s'agit d'Apollonia (H. und H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976, 143—183, 239—241, Fig. 16—19, Taf. 101—107; Manastir (P. Miljković-Pepek, *Novootkriveni arhitekturni i slikarski spomenici vo Makedonija od IX do XIV vek*, Kulturno nasledstvo, V, Skopje 1973, 13—14); La Vierge Hodigitria à Mistra (G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, Bulletin de correspondance hellénique, XXIII, 1899, 98—118, pl. XIV—XX; M. Chatzidakis, *Mistra, La cite médiévale et la forteresse*, Athènes 1981, 66, 67); Ghélati (R. Mepisašvili, *Arhitekturnyj ansambl 'Gelati*, Tbilisi 1966, 6), l'église Saints Constantin et Hélène à Ohrid (G. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Beograd 1971, 4—8, 11—28, avec l'ancienne littérature).

la chancellerie impériale de Byzance éditait des chrysobulles offrant, en en-tête, une représentation de l'empereur remettant le rouleau au patron de l'église ou du siège épiscopal à qui le don ou le privilège était destiné (chartes d'Andronic II aux sièges épiscopaux de Monembasie et Kanina). Ceci a, par la suite, été adopté par les chancelleries des Etats voisins (chartes de l'empereur de Trébizonde, Alexis II Comnène, au monastère de Souméla et au monastère athonite Dionysiou, charte du despote serbe Djuradj Branković au monastère hagiorite Esfigménou, etc.).[14]

Tout cet ensemble de portraits de souverains accompagnés des premiers ktitors, de la patronne du monastère et de la longue liste des actes généreux du roi Milutin — lui-même représenté dans l'iconographie de sa famille — avait pour but de témoigner de la dévotion et des mérites de ce roi. Le texte parlait de la rénovation et de la décoration de l'église, l'image consacrait pour l'éternité l'octroi de privilèges et de biens au monastère de Chilandar. Déjà les anciens byzantins savaient que les portraits et les textes (des ktitors) autour des portes de l'église „attesteraient pour l'éternité de la foi (de ceux-ci) et assureraient qu'à l'avenir soit chanté et rappelé" ce qui avait amené la construction et la décoration du bâtiment. Une seconde raison importante est également donnée par le roi Milutin dans son inscription à Chilandar: „Oh, souveraine, reçois mon modeste présent, et prie ton fils, Notre Seigneur, de ne pas m'exclure de son royaume". Nous voyons ici qu'il pensait également au jour où le Christ redescendrait sur terre pour juger les hommes ressuscités et pour séparer les justes des pécheurs. C'est pour cette raison qu'il mentionne que la prière est l'acte grâce auquel l'homme pourra, ce jour là, se trouver parmi les justes, c'est-à-dire „se tenir à la droite de la Sainte Trinité".

5. LES SIGNIFICATIONS SYMBOLIQUES

Le sens complexe de la composition située au-dessus du portail du naos de Chilandar est complété par deux scènes se trouvant au-dessus de la zone des portraits. Dans la travée principale, la Vierge à l'Enfant et les anges sont surmontés par une représentation du Crucifiement du Christ tandis qu'au-dessus de l'empereur Andronic II et du roi Milutin nous trouvons une représentation du Temple de la Sagesse de l'Ancien Testament.[15]

Le Crucifiement du Christ symbolise la victoire pour la chrétienté et pour cette raison il a reçu la place d'honneur au-dessus de l'entrée du naos. En périssant sur la croix le Christ a vaincu les enfers et la mort et a, ainsi, assuré à l'homme la vie eternelle. C'est avec cet acte que se termine aussi son oeuvre de rachat: il a libéré l'homme du péché originel.

La Vierge sur un trône tenant le Christ enfant sur ses genoux, dans la zone inférieure, est un rappel de la venue du Christ sur terre et du rôle de la Vierge en tant qu'intermédiaire de l'Incarnation. En plaçant ainsi ces deux scènes l'une en dessous de l'autre, les moines érudits de Chilandar désiraient rappeler la naissance et la mort du Seigneur incarné. Simultanément, en tant que patronne du monastère et représentante de tous les hommes, auprès de son fils, la Vierge était aussi la repré-

14 V. J. Djurić, *Portreti na poveljama*, passim (avec l'ancienne littérature).

15 G. Millet, *Monuments de l'Athos*, pl. 79/1, 2.

sentante du ktitor de son église. C'est à elle que s'adressent en priant Nemanja et Sava, c'est à elle aussi que s'en remet le roi Milutin, dans son inscription au-dessus de la porte sud, pour qu'elle prie son fils ne pas l'exclure du royaume céleste.

Le Temple de la Sagesse est en fait une illustration tirée des Proverbes de Salomon (9, 1—18), où l'on parle de la construction d'un temple reposant sur sept colonnes, et de la table qui y est dressée pour les convives. Au cours des banquets il est fait lecture à ceux-ci de divers proverbes dont l'un des principaux est ainsi formulé: „Le commencement de la sagesse, c'est la crainte de l'Eternel". Ce thème du Temple de la Sagesse était très apprécié dans l'art de la fin du XIIIème et du XIVème siècle (église de la Vierge Peribleptos à Ochrid, Gračanica, Dečani où il constitue tout un petit cycle, le Monastère de Marko, etc). Il s'agissait là avant tout d'une préfiguration de l'eucharistie, mais aussi de l'église en tant que maison de l'Eternel.[16]

Cependant, ici à Chilandar, surmontant l'empereur Andronic et le roi Milutin, cette représentation avait également une seconde signification: se rapportant à ces souverains elle faisait état de leurs vertus ce qui était un thème fréquent dans les formules d'éloges composées en leur honneur. Au Moyen-âge on considérait en effet que toutes les qualités d'un souverain devaient provenir de la Sagesse. Les souverains serbes et les moines de Chilandar avaient en permanence sous les yeux un manuscrit, très lu et très apprécié à cette époque, traitant justement de ce sujet. Il s'agit de la Vie de saint Simeon Nemanja, composée au début du XIIIème siècle par son fils Sava, en tant qu'introduction au typicon du monastère de Studenica. Cet ouvrage relatait les oeuvres pieuses des deux premiers ktitors serbes de cet établissement, et notamment le rôle de Chilandar dans la vie de ceux-ci. Ce manuscrit devait être une des lectures preférées de la cour de Serbie compte tenu que l'on y parle, sous la plume d'un témoin de ses actes généreux en faveur de l'Eglise, du fondateur de la dynastie.

Pour comprendre le rapport existant entre ce souverain et la représentation du Temple de la Sagesse, nous devons tout particulièrement nous rappeler le message que Nemanja donna à ses fils lors de son abdication en faveur de l'un d'eux. Devant le conseil d'Etat réuni, il leur dit alors, paraphrasant et inteprétant à sa façon la pensée que l'on trouve dans les Proverbes: „Heureux l'homme qui a trouvé la sagesse et le mortel qui possède l'intelligence. Car il est préférable d'acquérir celle-ci plutôt que l'or et l'argent . . . tout autre objet de valeur lui est inférieur, car dans sa droite sont une longue vie et le nombre des ans, et dans sa gauche, la richesse et la gloire. De sa bouche sort la justice, et sa langue porte la loi et la pitié. Ses voies sont des voies agréables, et tous ses sentiers sont paisibles..." Il conjure ensuite ses fils de vivre dans l'amour et le respect l'un de l'autre, tout en précisant que celui qui n'a pas reçu le trône doit se soumettre à son frère et lui être obéissant. En cette occasion Sava regarde avec extase l'ensemble de la vie de Nemanja, le qualifiant de maître excellent, d'enseignant de la vraie foi, de berger de son troupeau,

16 Une étude de base avec sources, interprétation des significations symboliques, solution iconographique et textes anciens: J. Meyendorff, *L'iconographie de la Sagesse divine dans la tradition byzantine*, Cahiers archéologiques, X (Paris 1959) 259—277. Avant tout: J. Ştefănescu, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, II, Annuaire de l'Institut de philosophie et d'histoire orientales, III (Bruxelles 1953) 463—466.

de serviteur et d'ami charitable des pauvres, d'enseignant de la sagesse, de souverain magnanime, etc. Il termine ce court éloge par les paroles de l'évangeliste Luc (2, 40): Nemanja, en tant que souverain, a réussi tout cela car „il était rempli de sagesse, et la grâce de Dieu était en lui".[17]

Sur son lit de mort, s'inspirant des textes des Proverbes, Simeon Nemanja donna un dernier conseil à son fils Sava: qu'il garde la loi de son père, qu'il suive et perpétue sa voie, qu'il recherche la sagesse, qu'il montre aux sages leurs erreurs afin qu'ils deviennent plus sages... „Le commencement de la sagesse, c'est la crainte de l'Eternel; et la science des saints, c'est l'intelligence" (Proverbes 9, 10) venait renforcer la fin de ce sermon de Nemanja.[18] L'iconographie de Simeon Nemanja le représentait, déjà au début du XIVème siècle, en moine avec un phylactère déroulé en main, sur lequel, excepté en de rares occasions, est écrit: „Approchez enfants, écoutez moi, je vous enseignerai à la crainte de l'Eternel".[19] Lorsqu'ils ont fait ce rapprochement entre cette représentation du roi Milutin et celle du Temple de la Sagesse, les moines du Chilandar avaient également en vue la première phrase du typikon de Karyès qui est lui aussi l'oeuvre de Sava de Serbie: „Le commencement de la sagesse, c'est la crainte de l'Eternel...".[20] Nemanja et Sava, en tant que maîtres des souverains serbes, des prêtres et des moines, mettaient donc en valeur, à tout moment, la sagesse comme qualité essentielle nécessaire à toutes les classes de leur pays.[21]

Au cours du Moyen-âge, les artistes de Byzance, perpétuant la tradition héritée du monde antique, avaient recours à des personnifications de certaines vertus afin d'illustrer les représentations de souverains ou de dignitaires de haut rang. Le monde byzantin présente de nombreux exemples de la sorte dans les oeuvres réalisées entre le VIème et le XIIIème siècle. Une aristocrate byzantine du début du VIème siècle, Iuliana Anikia, est représentée assise entre les personnifications de la Raison et de la Noblesse, en en-tête d'un traité de médecine qu'elle avait commandé.[22] Sur la couronne de Constantin Monomaque (1042—1055), qui présente en son centre les portraits de ce souverain et de sa femme, nous avons sur les plaques de côté deux figures de jeunes filles symbolisant la Vérité et l'Humilité.[23] L'empereur Nicéphore Botaniatès (1078—1081) apparaît sur une miniature entouré de représentations de jeunes filles, habillées d'une façon classique et portant les inscriptions Vérité et Justice.[24] Enfin, le roi David de l'Ancien Testament, figure

17 Sveti Sava, *Sabrani spisi*, 103—104, passim.

18 Ibid., 110.

19 Cf. D. Milošević, *Srbi svetitelji u starom slikarstvu*, in O Srbljaku, Beograd 1970, 153, où sont cités certains textes des écrivains Domentijan et Teodosije que l'on considère avoir joué un rôle essentiel lors du choix des vers du psaume 33 (34) 11, qui apparaissent sur le rouleau de Simeon. Ce vers du psaume, n'est en fait qu'une variante du vers des Proverbes de Salomon 9, 10.

20 Sveti Sava, *Sabrani spisi*, 37.

21 Cf. également: Domentijan, *Životi svetoga Save i svetoga Simeona*, traduction de L. Mirković, Beograd 1938, 258, où Simeon Nemanja, conseillant ses fils lors de la prise de l'habit de moine, cite le psaume 33 (34) 11.

22 I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 146, Fig. 95 (avec l'ancienne littérature).

23 Cf. M. Bárány-Oberschall, *The Crown of the Emperor Constantine Monomachos*, Budapest 1937, 53—54, 75—77, pl. I/6, 7; pl. VIII/3, 4; pl. IX/2; S. Mihalik, *Problematik der Rekonstruktion der Monomachos-Krone*, Acta historiae artium, IX/3—4 (Budapest 1963) 215—216. Abb. 8, 9 (avec l'ancienne littérature).

24 I. Spatharakis, *op. cit.*, 110, Fig. 71 (avec l'ancienne littérature).

dans un recueil de psaumes du XIIIème siècle, entouré de personnifications de la Sagesse et de la Prophétie, représentées elles aussi sous les traits de jeunes filles nobles.[25]

Il a été remarqué qu'un certain nombre de personnifications accompagnant les souverains de l'Ancien Testament ou de Byzance résultaient de la connaissance des textes de Salomon sur la Sagesse. Il s'agit en l'occurence de la Sagesse elle-même et de ses différentes expressions — comme Nemanja les a vues — la Justice, la Loi, la Pitié, l'Humilité (l'Obéissance).

On peut même considérer que la représentation du Temple de la sagesse au-dessus des souverains à Chilandar constitue une double allusion. La première se rapportant à un éloge de leur règne „car il (leur règne) était rempli de sagesse, et la grâce de Dieu était en lui" — pour paraphraser l'evangéliste Luc. La seconde concernant, vraisemblablement, le roi Milutin en tant que ktitor de Chilandar. Le roi Salomon, le constructeur du célèbre temple de Jérusalem, pouvait être une préfiguration des ktitors chrétiens, tout comme le Temple de la sagesse, chantée avec lui, était une préfiguration de l'église chrétienne. Le contemporain et ami du roi Milutin, l'archevêque Danilo II, et ses collaborateurs pour la littérature, connaissaient parfaitement bien ces conceptions de l'Ancien Testament, de ses rois ainsi que de l'annonce des événements et des souverains de l'ère chrétienne. Dans la Vie de Stefan Dečanski, écrite une ou deux décennies après la réalisation de la décoration picturale de Chilandar, ainsi que chez les auteurs du cercle de l'archevêque Danilo II, on trouve des descriptions du début de la construction du monastère de Dečani. On y lit que le roi Stefan Uroš III fut amené à l'approche de la mort à envisager la construction d'un temple qui lui permettrait de survivre à sa proche disparition et d'obtenir la récompense du Très-Haut. »Je vois Salomon — dit le roi — qui s'annonce terrible à moi car je suis dénué de toute qualité et inutile et qui s'adresse à moi en ces termes „Combien de temps resteras-tu sans rien faire, oh paresseux, quand sortiras-tu de ton sommeil?«. Salomon l'avertit qu'il devait faire ériger „durant sa vie quelque monument agréable au Seigneur". Ainsi le roi réalisa que presque tous ses ancêtres avaient fait élever „depuis leurs bases, de somptueux temples à la gloire et la louange de Dieu, pour célébrer leur propre mémoire et pour qu'y fût déposé leur corps après la séparation de leur corps et de leur âme".

Alors les travaux sur l'église de Dečanski étaient bien avancés et qu'elle apparaissait déjà dans toute sa beauté, le roi, qui visitait le chantier, éprouva alors une joie égale à celles de David, ancêtre de notre Seigneur, devant l'Arche d'alliance, de Moïse faisant dresser le tabernacle, et du „très sage Salomon faisant ériger le temple au Très-Haut".[26] De telles associations lors de la construction de temples n'étaient pas rares dans le monde chrétien du Moyen âge, d'autant plus lorsqu'il s'agissait de monuments faisant appel à un investissement financier ou une réalisation architecturale exceptionnels, comme cela est également le cas dans l'Ancien

25 Cf. D. Talbot Rice, *Art byzantin*, Paris—Bruxelles 1959, 320, fig. 177 (avec l'ancienne littérature).

26 Archiepiskop Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, traduit par L. Mirković, Beograd 1935, 151—156.

Testament pour le temple de Salomon à Jérusalem.[27] Le roi Milutin, en tant que ktitor de Chilandar, serait, donc, un „nouveau ou second Salomon". Il semble que cette idée soit particulièrement soulignée par l'iconographie inhabituelle du Temple de la Sagesse à Chilandar. Nous avons là le seul exemple où le roi Salomon soit représenté, aux cotés du Temple de la Sagesse, et ce, juste au-dessus du roi Milutin et de son protecteur saint Etienne. En tant que ktitor, le roi Milutin espérait, tout comme le roi David — dont il a repris librement le 24ème psaume (verset 3—5) au début de l'inscription située au-dessus de la porte sud — qu'en se présentant sur la montagne du Seigneur, les mains innocentes et le coeur pur, il recevrait le pardon.

Dans une composition différente, mais s'appuyant toujours sur David et Salomon, les roi Stefan III Dečanski et Dušan, apparaissant sur une scène surmontant le portail, conduisant du narthex au naos à Dečani, expriment eux aussi des idées semblables. Ces deux souverains sont ici représentés en suppliants, s'inclinant devant le Christ Pantocrator, patron de l'église, tandis que David et Salomon, l'un au-dessus de l'autre, se tiennent à la gauche du Christ.[28] Il apparaît d'une façon évidente, que des conceptions très proches du rôle des ktitors et des souverains, ont trouvé chez les artistes du XIVème siècle différentes solutions iconographiques. Mais indépendamment de cela, elles tendaient toutes vers un même but: la mise en valeur des vertus et des mérites permettant d'obtenir la grâce et le pardon de Dieu.

6. DATATION DE LA PEINTURE

Le choix des personnages dans le groupe de portraits du narthex de Chilandar, ainsi que les inscriptions les accompagnant, permettent, encore plus que l'aspect du roi Milutin, de déterminer avec précision la date à laquelle a été réalisée la décoration de cette partie de l'église. Compte tenu que le visage de Milutin sur cette composition est identique à celui que l'on trouve au-dessus de l'ancienne tombe de Nemanja il semble tout à fait logique de situer également à la même date la fin des travaux de décoration du naos où se trouve cette tombe.

Plusieurs éléments très importants fournis par l'image du narthex se révèlent d'une importance toute particulière lorsqu'il s'agit de sa datation. Sur cette composition on constate avant tout l'absence de l'empereur associé à Andronic II, son fils Michel IX. Celui-ci ayant porté jusqu'à sa mort, en octobre 1320, le titre de premier empe-

27 Cf. G. Scheja, *Hagia Sophia und Templum Salomonis*, Istanbuler Mitteilungen, Bd. 12 (Tübingen 1962) 44—58; P. Bloch, *Nachwirkungen des Alten Bundes in der christlichen Kunst*, in Monumenta Judaica, 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein, Köln 1963, 755—760, 769—772; R. Haussherr, *Templum Salomonis und Ecclesia Christi*, Zeitschrift für Kunstgeschichte (München—Berlin 1968) 101—121; *The Temple of Solomon*, éd. J. Gutmann, Missoula, Montana 1976 (l'article: W. Cahn, *Solomonic Elements in Romanesque Art*, 69—71, passim); R. M. Harrison, *The Church of St. Polyeuktos in Instanbul and the Temple of Solomon*, Harvard Ukrainian Studies, Vol. VII, Okeanos, Essays presented to Ihor Ševčenko (Cambridge, Mass. 1983) 276—279.

28 V. R. Petković — Dj. Bošković, *Manastir Dečani*, II, 3 (description partielle sans la mention des empereurs David et Salomon), pl. LXXV (où ces deux prophètes apparaissent très visiblement). Ils sont introduits sur cette image avec une intention particulière car il n'y a, par ailleurs, autour d'elle qu'une partie du cycle du ménologe.

reur associé d'Andronic II,[29] n'aurait certainement pas été omis de ce groupe de portrait si cette décoration avait été réalisée de son vivant. Et ce d'autant plus qu'il était lui-même donateur de Chilandar[30] et en conséquence avait pleinement le droit d'être représenté aux côtés des autres ktitors. Il apparaît donc évident que cette composition de portraits a été réalisée après sa mort.

En ce qui concerne Andronic III, il se voit attribuer, sur une inscription située à la hauteur de sa tête, le même titre que son grand-père „empereur et autocrator des Romains". La science historique hésite cependant sur la date à partir de laquelle il a pu commencer à utiliser le titre d'autocrator, à côté de celui d'empereur qu'il portait déjà à l'époque où il n'était que second empereur associé. Certains pensent que cela lui a été possible à la suite de la mort de son père, Michel IX, c'est-à-dire à partir d'octobre 1320.[31] D'autres remarquent que la chancellerie de la cour d'Andronic III a apposé pour la première fois le titre d'autocrator à côté de son nom en juin 1321, à l'occasion de l'émission d'une charte tandis que les chartes datant du début du printemps de la même année ne le mentionnent qu'en tant qu'empereur. Ceci les amène à la conclusion qu'Andronic III a réussi à se faire attribuer le titre d'autocrator à la suite du bref conflit qui l'a opposé à son grand-père entre le mois d'avril et fin mai de la même année. Les armes furent rangées pour un certain temps après la paix de Région le 6 juin, date précise à partir de laquelle, pense-t-on, Andronic III a pu commencer à porter, à côté du titre d'empereur, celui d'autocrator.[32]

Le roi Milutin a été le témoin de tous ces événements, Andronic III l'a même invité à y prendre part lorsqu'il a sollicité son aide. Milutin a cependant évité de s'engager dans ce conflit, peut-être parce qu'il était déjà assez âgé, et très certainement maladif. Au début de l'automne 1321 sont état de santé s'est aggravé et il est mort le 29 octobre 1321.[33]

Il ressort de tout cela que la decoration du narthex de Chilandar a été terminée — si on tient compte du plus grand laps de temps autorisé par les événements, ici mentionnés — entre la mort de Michel IX Paléologue et le décès du roi Milutin, c'est-à-dire entre octobre 1320 et octobre 1321. Si par contre l'hypothèse selon laquelle Andronic III a pris le titre d'autocrator à partir du mois de juin 1321 est exacte, alors la date limite pour la fin des travaux devrait être située entre ce même mois de juin et le mois d'octobre de cette même année qui a vu Milutin rendre son dernier, souffle.[34] Dans les deux cas la décoration de Chilandar est, avec celle de Gračanica

29 Cf. B. Ferjančić, *Savladarstvo u doba Paleologa*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 24/25 (Beograd 1986) 326—330 (où sont examinées les questions relatives au statut d'empereur associé de Mihailo IX, avec mention des sources et de tous les études se rattachant à ce sujet).

30 Cf. ibid., 327, 329 (où sont mentionnés ses dons à Chilandar accompagnés de toute la littérature concernant ce sujet). De même dans *Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, 286—292 (V. Mošin — L. Slaveva).

31 Ceci concerne avant tout F. Dölger et G. Ostrogorsky: cf. B. Ferjančić, *Savladarstvo*, 332, passim.

32 B. Ferjančić, ibid., 332—336 (avec la littérature correspondante).

33 *Istorija srpskog naroda*, I, 475, 497 (S. Ćirković) (avec la littérature correspondante).

34 La datation entre 1318 et 1320/21 de la peinture sur la base de l'aspect du roi Milutin, comme cela était proposé auparavant (cf. supra nº 12), est ces derniers temps mise en doute: B. Todić, *Freska sv. Nikodima iz*

la dernière de toutes une série d'oeuvres picturales datant de la période du roi Milutin. La décoration de Gračanica ayant même été terminée après sa mort. Celle de Chilandar n'a reçu que quelques rajouts et ce précisément sur la composition de portraits du narthex.

Hilandara i problem datiranja slikarstva katolikona, Zbornik za likovne umetnosti, 21 (Novi Sad 1985) 91—103. A cette occasion il n'a pas été tenu compte des observations qui avaient été faites dans des travaux antérieurs. La datation se base ici sur le portrait en buste de saint Nicodème, peint sur la lunette intérieure de la porte sud qui mène du narthex au naos, c'est-à-dire justement en direction de l'ancienne tombe de Nemanja. Du fait que la figure de ce saint se trouve à proximité de la suite de Nemanja, ktitor de Chilandar, représentée au-dessus de la tombe de celui-ci, Todić considère que le choix de son emplacement est dû à l'higoumène du Chilandar Nicodème, chef de l'Eglise serbe à partir de 1317. Ce serait donc là, jointe à quelques raisons secondaires, la raison principale pour laquelle la réalisation de la peinture du catholicon de Chilandar devrait être située entre 1314 et 1316.

L'exactitude d'une telle conclusion rencontre cependant plusieurs obstacles, outre les faits déjà mentionnés en ce qui concerne la composition de portraits du narthex, il y a le fait que l'identification de saint Nicodème est fausse. Parmi les nombreux saints portant ce nom dans l'ancien calendrier orthodoxe, Todić a opté pour un martyr constantinopolitain qui n'est jamais mentionné comme moine ni représenté avec l'habit de monacal. Or à Chilandar le personnage de saint Nicodème apparaît justement sous les traits d'un moine. Il s'agit donc, cela ne fait aucun doute, de saint Nicodème, moine du monastère thessalonicien de Philokalès, qui a été tué par des brigands pendant l'occupation catalane, en 1307—1308 semblerait-il. L'étude du hiéromoine Ioustinos Simonopétritès, Τοιχογραφία τοῦ ὁσιοῦ Νικοδήμου τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ στό καθολικό τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, Πρωτᾶτον, 7 (Karyès 1983) 133—137 (ou l'auteur, avec l'ancienne littérature, traite de la figure de Nicodème à Chilandar) a échappé à l'attention de Todić qui par ailleurs, sur la base d'autres données, a pensé que Nicodème de Philokalès était mort en 1321.

Bien que la vie de saint Nicodème écrite par le patriarche constantinopolitain Philothée Kokkinos soit connue depuis longtemps, ces dernières années elle a fait l'objet d'une édition critique (D. Tsamis, Φιλοθέου Κονσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἁγιολογικα ἔργα, Α', θεσσαλονικεῖς ἅγιοι, Thessalonique 1985, 84—93) et les données historiques concernant certains événements de sa vie et son culte sont tout particulièrement examinées (G. Hionidis, Ὁ Βεροιώτης μοναχὸς καὶ ὅσιος Νικόδημος ὁ νέος (13ος—14ος αἰ.) καὶ σχετικὰ προβλήματα. Μακεδονικά, 22, Thessalonique 1982, 96—111). D'après le texte de la Vie, il ne s'est pas „passé beaucoup d'années" après la mort de ce saint avant que ne fussent découvertes ses reliques et que ne commençassent les miracles sur sa tombe. De trois miracles, la Vie mentionne en premier la guérison d'un Serbe (τριβαλλός), Georgije Karavidis, qui éprouvait de grandes douleurs et qui était venu pour affaires. Il trouve le soulagement grâce à la myrrhe qui suintait de la tombe du saint (D. Tsamis, op. cit., 90). On pense que le mérite pour le développement du culte de Nicodème revient à un de ses compatriotes, également de Veria, le patriarche constantinopolitain Niphon, qui occupa ce siège jusqu'en 1314 (G. Hionidis, *op. cit.*, 105). Mon collègue S. Kissas m'a fait part de son avis selon lequel il fallait chercher les débuts de ce culte très certainement dans le courant de l'année 1319 puisque la Vie mentionne alors la présence de l'empereur à Thessalonique. Cela ne pouvait être que Michel IX Paléologue qui a vécu cette année et la suivante à Thessalonique et qui y est mort en octobre 1320. Je tiens ici à exprimer ma reconnaissance à mon collègue Kissas pour cette aide ainsi que pour sa participation lors du travail de vérification des données historiques concernant Nicodème de Philokalès.

L'introduction de saint Nicodème de Philokalès dans le programme de la décoration de Chilandar n'est donc pas forcément l'oeuvre du seul higoumène Nicodème. Ce saint est devenu célèbre après sa mort en raison de la myrrhe qui s'écoulait de son tombeau, et s'est ainsi retrouvé sur la courte liste des saints myroblytai thessaloniciens, tandis que dans son monastère une chapelle nouvellement construite lui fut consacrée. Au nombre de ces myroblytai ont comptait également Simeon Nemanja, il n'est donc pas sur-

7. PORTRAITS SUPPLÉMENTAIRES

Cette composition du narthex de Chilandar, représentant les souverains, permet de situer la fin des travaux de décoration en 1320 au plus tard. Cela est confirmé par les traits du visage du roi Milutin, d'une part, et d'autre part, par la représentation, l'un à côté de l'autre, en co-souverain, des deux Andronic, le premier étant l'aïeul du second. Milutin a même vécu assez longtemps pour voir le début de leur affrontement et de la guerre civile dans l'Empire, en 1321. Celle-ci a duré suffisamment longtemps pour que cette composition les réunissant ne puisse pas être postérieure à cette dernière date, compte tenu que Milutin était alors décédé.

Ces luttes internes prirent fin dans la troisième décennie du XIVème siècle, c'est durant cette période que furent rajoutés deux autres souverains, accompagnant, du côté nord, la figure d'Andronic III. A cette occasion la couche de la décoration antérieure, représentant deux figures inconnues, fut détruite afin de pouvoir déposer un nouveau badigeon destiné à recevoir les deux nouveaux portraits. Cette nouvelle couche recouvrit également la verticale rouges qui séparait Andronic III des figures voisines. Le but désiré était, de toute évidence, de supprimer toute séparation entre les anciens et les nouveaux portraits, afin que ces derniers s'incluent parfaitement dans cet ensemble consacré originellement aux ktitors. Avec le temps cette nouvelle couche s'est détériorée sur les bords, de sorte que l'ancienne bordure est partiellement réapparue.

Lorsque les artistes, qui ont renouvelé la décoration en 1804, ont repeint ces deux portraits supplémentaires, ils n'ont pas procédé comme avec les précédents en ce qui concerne les inscriptions. Ils n'ont pas pu, en fait, à cause des dégradations, renouveler les anciens textes, et ont, en ce qui concerne l'un des souverains, en grande partie raccourci l'inscription, alors que pour le second ils se sont trompés en recopiant son nom. Nous avons donc pour le premier: Saint Stefan Dečanski fils de Milutin (ст҃ьй стефанъ дечанскій сн҃ъ милѹтинов); et à coté du second nous lisons: Jean, en (Notre) Seigneur le Christ croyant empereur et autocrator des Romains Cantacuzène (ΙΩΝΝΗΣ Ο ΕΝ ΧΡΙϹΤΩ ΤΩ ΘΩ̃ ΠΙϹΤΟΣ ΒΑϹΙΛΕȣ ΚΑΙ ΑVΤΟΚΡΑΤΩΡ ΡΩΜΑΙΩΝ Ο Τȣ ΚΑΤΑΚȣΖΙΝȣ).

En nettoyant la moitié seulement de la figure du roi serbe Stefan Dečanski on a pu se rendre compte des changements qui sont intervenus au XIXème siècle. Il était habillé comme tous les souverains serbes du XIVème siècle, coiffé d'un kamélaukion, et tenait dans la main droite un sceptre et dans la main gauche, abaissée, l'akakia. Il porte une longue barbe et est représenté de front, se tenant debout sur

prenant que Nicodème ait été représenté sur un des murs, à une place certe peu importante, mais cependant non loin de l'ancienne tombe de Nemanja. A cela s'ajoute le fait que Chilandar entretenait des relations très étroites avec le monastère de Philokalès déjà depuis l'époque de son premier ktitor serbe. Teodosije, écrivain de Chilandar, contemporain du roi Milutin, mentionne d'ailleurs qu'à son époque on pouvait encore voir dans le monastère de Philokalès plusieurs grandes icônes qui avaient été offertes à l'église de ce monastère par Sava de Serbie. Concernant le monastère de Philokalès et concernant en particulier la contribution serbe dans son histoire: R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 418—419; A. Cituridu, *Manastir Filokal u Solunu*, in Sava Nemanjić — Sveti Sava, istorija i predanje, Beograd 1979, 263—268.

un coussin orné d'aigles à deux têtes, semblable à ceux sur lesquels se tiennent les souverains de l'ancienne couche de la décoration. Sur sa droite se trouve une inscription de douze lignes en ancien serbe. Elle est assez endommagée, mais avec un certain effort, on peut la reconstruire, et lire: Stefan du Christ . . . (un mot illisible) roi et autocrator de toute la terre serbe et du littoral, ktitor de ce lieu saint, Uroš III [стефань хъв ѯ҃вл. н..(?) крал(ь) и самд(о)рьж(ь)ц вь свои с(рь)пскои зем(ли) и поморю ктиторь ст҃аго мѣста сего ѹрошь трети].

A côté de lui était, vraisemblablement, représenté son fils et co-souverain, le jeune roi Dušan, et non Jean Cantacuzène. Il aurait été tout à fait anormal que soit représenté ici, à l'occasion des modifications, la figure de Cantaouzène, car celui-ci n'est arrivé au pouvoir que bien après le roi Stefan. Et sa place, s'il avait été représenté à cette époque n'aurait pas été en tête de la composition, derrière le roi Stefan, compte tenu de là prééminence qui était donnée aux empereurs à Chilandar. Par ailleurs durant le règne de Stefan Dečanski (1321—1331), celui-ci et Dušan sont régulièrement représentés ensemble: à Banja Pribojska, sur une icône de Saint-Nicolas à Bari, à Duljevo. Par la suite ce ne fut le cas, qu'à Dečani, leur fondation commune.

Stefan Uroš III Dečanski avait de bonnes raisons pour vouloir être représenté, en compagnie de son fils, sur la composition qui attestait des donations des ktitors en faveur de Chilandar. Plusieurs chartes, datant de la seconde moitié de son règne, avaient particulièrement agrandi la propriété du monastère.[35] Il s'agissait là, de la part de Stefat, d'une continuation de l'oeuvre de son père. Excepté cela, il est possible que l'église Saint-Basile, élevée en bord de mer, dans la fortification de Hrusija, assurant ainsi un port à Chilandar, ait été construite sur son ordre. Jusqu'en 1332 cette place fortifiée ne porte pas le nom de saint Basile, ce qui pourrait être la preuve que cette église n'avait pas encore été construite en ce lieu. Sur les fresques du XIXème siècle, qui constituent sa décoration, nous trouvons, en tant que ktitors, le roi Milutin et Stefan Dečanski.[36] Même s'ils n'y étaient pas représentés à l'origine cela peut cependant signifier que, d'après la tradition ou quelque source à présent perdue, les moines du Chilandar avaient connaissance du rôle de ces deux serbes, et qu'ils ont demandé aux peintres de les représenter ici.

Il est évident que l'apparition des nouveaux portraits au-dessus du portail du naos de Chilandar ne doit pas être considérée comme une substitution à d'anciennes figures de souverains. Cela est confirmé par le fait que la composition se trouvant au-dessus d'eux ne peut en aucun cas être mise en relation avec l'idéologie se rapportant aux souverains ou avec l'oeuvre des ktitors. Il s'agit en effet de trois scènes de la vie de Jean Chrysostome, qui concernent avant tout l'oeuvre d'écrivain de celui-ci. De toute évidence, les souverains ont remplacé ici quelques saints, peut-être quelques archiprêtres qui ont succédé à Jean Chrysostome dans son oeuvre.[37]

35 S. Novaković, *op. cit.*, 396—402.

36 V. J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar*, 83—84 (avec les anciens textes); M. Živojinović, *Hilandar i pirg u Hrusiji*, 58—80, passim (avec tous les textes historiques).

37 Cf. A. Xyngopoulos, *Restitution et interprétation d'une fresque de Chilandar*, Hilandarski zbornik, 2 (Beograd 1971) 93—97, fig. 1, 2. Xyngopoulos aussi considère, sur la base des modifications intervenues dans l'iconographie de Jean Chrysostome, lors de la réfection de la peinture en 1804, que les fresques originelles devaient alors être très endommagées.

De même, ces portraits de Stefan Dečanski et de son fils Dušan ne reposent pas la question de la fin des travaux de décoration de Chilandar. Les fresques étaient depuis longtemps terminées lorsque ces deux personnages ont été rajoutés. Ces nouveaux roi de Serbie ont voulu eux aussi, en leur temps, mettre en valeur leurs contributions en faveur de Chilandar, afin de témoigner de leur foi „et afin qu'à l'avenir (cette oeuvre) soit chantée et rappelée".

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

Историја и смисао

1. *Опис.* У средњој зони на источном зиду хиландарског нартекса, изнад трију улаза, налазе се насликани: Богородица на престолу с Христом у крилу и с двојицом анђела уз себе, док су са стране св. Симеон Немања као монах, и св. Сава Српски као архиепископ, окренути ка средини композиције. Сви су пресликани у XIX веку, али је, извесно, у питању поновљени живопис из првих деценија XIV века. С јужне стране су цар Андроник II Палеолог и краљ Милутин, окренути један другоме, држећи између себе три повеље са златним висећим печатима. Иза краља Милутина је архиђакон Стефан, заштитник династије Немањима и српске државе. Са северне стране је млади цар Андроник III, савладар Андроника II. Држи, изгледа, акакију а не свијену повељу. Портрети и архиђакон Стефан су у новије доба очишћени.

2. *Хијерархија владара.* Натписи и размештај живих владара око средишњег мотива композиције одражавају хијерархију држава и владара, однос између Византије и Србије у то доба. Византијски цареви су уз средишње светитеље, Андроник II је скоро фронтално окренут, а натписи уз византијске цареве наводе њихова имена и најзваничнију титулу. Краљ Милутин је више окренут Андронику, а у натпису истиче свој рођачки однос (зет) према Андронику II, подвлачећи да је Андроник „свети цар". И на неким другим местима краљ Милутин се поноси што је зет византијског цара. Изражавало је то, још од Немањиних времена, извесну подложност византијским схватањима власти и положаја њиховог цара у односу на друге владаре. Андроник II је у Хиландару представљен, у неку руку, као посредник између свог зета као ктитора и светих личности.

3. *Даровање имања.* Повеље које држе цареви су, заправо, даровнице манастиру. Обојица су их, иначе, издали по неколико. Како је, у натпису, само Милутин означен као ктитор, то насликани лик не представља обојицу као дародавце. Пре ће то бити правни однос страног владара-ктитора према сувереном господару државе на чијој је територији манастир. Повеље из њихових времена показују да је Милутинова даровања имања Хиландару, скоро редовно, Андроник II потврђивао. Тиме је одиграо кључну улогу у образовању тадашњег хиландарског властелинства. Као да и слика о таквом односу сведочи следеће: изгледа да Милутин додаје, одоздо, смотуљке повеља, које Андроник II, пружајући руку одозго, прихвата.

4. *„Повеља" о ктиторству: обнова и живописање цркве.* Над јужним улазом, испод лика краља Милутина, исписан је дугачак текст, који изгледа као нека врста скраћене повеље с кратком аренгом и експозицијом. У „аренги" се слави Тројица, небо и молитва у храму, у „експозицији" је реч о Милутиновим прецима који су подигли цркву у Хиландару, а он ју је, будући да је била тесна, разорио и нову и већу дигао, осликавши је. На крају је датум 6801. година, тј. 1293.

Натпис је поново изведен 1804. године приликом пресликавања читавог живописа из XIV века. Конзерваторске пробе су показале да је датум о Милутиновом раду на Хиландару био и на првобитном тексту. Живопис је, међутим, млађи: завршен је, судећи по годинама краља Милутина, око 1319—1320.

Наручујући исписивање „повеље" испод свог портрета, краљ Милутин је наставио један од обичаја украшавања прочеља цркава, посебно око улаза, у византијском свету (Студеница, Субјако, Аполонија, Жича, Гелати, итд.). Портрети су ту били најчешће насликани уз исписане повеље. Тај обичај је доцније примењиван и у византијским и у српским дворским канцеларијама.

Остале су неколике повеље с портретима издавача у врху (Андроника II, Алексија III Комнина, трапезунтског цара и, најзад, деспота српског Ђурђа).

Сликање портрета и исписивање текста служило је као сведочанство о побожности владара и ктитора, а било је, у ранија времена, заступљено и у цариградским црквама.

5. *Симболична значења*. Изнад Богородице с Христом насликана је сцена Распећа. Обема сликама се указивало на рођење (инкарнацију) и смрт Христову, на спасење људи и на победу над смрћу.

Над царем Андроником и краљем Милутином је насликан Храм премудрости (Приче Соломонове 9, 1—18). Иако је и ова, као и претходне две слике, пресликана почетком XIX века, ипак има доказа да је постојала и у XIV веку. У сцени је реч о Премудрости, о подизању храма и постављању стола за гозбу, као и у тексту који му је послужио као подлога. Тема је била омиљена у уметности касног XIII и раног XIV века. Била је, пре свега, префигурација евхаристије, али и дома Господњег.

У Хиландару има још један смисао, који се односи на владара и његове врлине, то је често истицање у књижевним или уметничким делима. Мудрост је била једна од битних врлина. У Студеничком типику, Сава као писац ставља мудрост на прво место међу владарским врлинама, кад тврди да ју је Немања препоручио синовима напуштајући престо. Из ње, вели, произилазе све остале врлине, јер је „почетак мудрости страх Господњи". Разборитост и Племенитост, Истина и Понизност, Правда и Пророштво су, уз Мудрост, персонификације које се најчешће налазе представљене уз византијске цареве, као њихови атрибути. Немања већину њих помиње као исходнице Премудрости. Чак је најчешће бивао и сликан са развијеним свитком на коме је писало: „Придите чеда, послушајте мене, страху Господњу научићу вас".

Сцена изнад царева у Хиландару садржавала је двоструку алузију: хвалила је њихову власт „пуну премудрости и разума", а краља Милутина као ктитора упоређивала је са Соломоном, који је подигао јерусалимски храм. Слична алузија, само с другим иконографским члановима, налази се у композицији над порталом у Дечанима, што води у наос.

6. *Датовање живописа*. Избор личности у портретној композицији и титула уз лик Андроника III омогућују тачно датовање. На слици недостаје цар Михаило IX, до смрти, у октобру 1320. године, први савладар свог оца Андроника II. Да је у време сликања био жив ушао би у састав хиландарских ктитора, јер је и он даровао манастир имовином.

Андроник III, у натпису, назван је „царем и аутократором". Једни историчари су уверени да је право на титулу аутократора стекао смрћу оца, Михаила IX. Други су, пролазећи кроз акта његове канцеларије, запазили да је у њима, све до пролећа 1321, стално титулисан само као цар, а од јуна те године, по први пут, као аутократор. Због тога су убеђени да се изборио за тај назив миром у Региону, почетком јуна, који је уследио после кратког грађанског рата између деда, цара Андроника II, и унука, Андроника III. Ови други историчари располажу с поузданијим доказима за своју тврдњу.

Живопис је, свакако, завршен до смрти краља Милутина, тј. до краја октобра 1321. године. То се односи и на живопис у наосу, јер лик краља Милутина над Немањином гробницом потпуно је једнак, што се изгледа тиче, с његовим портретом у припрати.

Из свега наведеног произилази да је украшавање сликарством хиландарске цркве окончано или између октобра 1320. и октобра 1321. године или, још

вероватније, између јуна и октобра 1321. С Грачаницом то је био последњи споменик живописа о којем се старао краљ Милутин.

7. *Додати портрети*. У трећој деценији XIV века уклоњени су неки пре тога завршени ликови, а постављени су портрети Стефана Дечанског и младог краља Душана. Природно, пошто се налазе са северне стране, натписи око њихових ликова су веома тешко читљиви или делимично уништени. То је навело сликаре из 1804, кад су их пресликавали, на два одступања од оригинала: тешко читљив натпис уз Дечанског су сасвим скратили, а уместо Душана, ваљда не могавши да протумаче натпис, насликали су византијског цара Јована VI Кантакузина. Конзерваторским радовима утврђено је да је Дечански само пресликан, а да је убачен слој на којем је изведен, пошто је претходно уклоњен онај старији коју годину (од овога је остала бордура, која је одвајала живопис од портрета Андроника III). Да је код сликања Јована VI у питању забуна, види се већ из чињенице да он није савременик Дечанског. Пошто Кантакузин није још очишћен, претпоставка о портрету Душановом тек треба да се провери.

Дечански је, иначе, значајно проширио хиландарско властелинство, па није чудо што је поручио да буде прикључен хиландарским ктиторима на слици у католикону. У исто време, овај додатак портрета сведочи да је сликарство католикона било завршено још за живота краља Милутина.

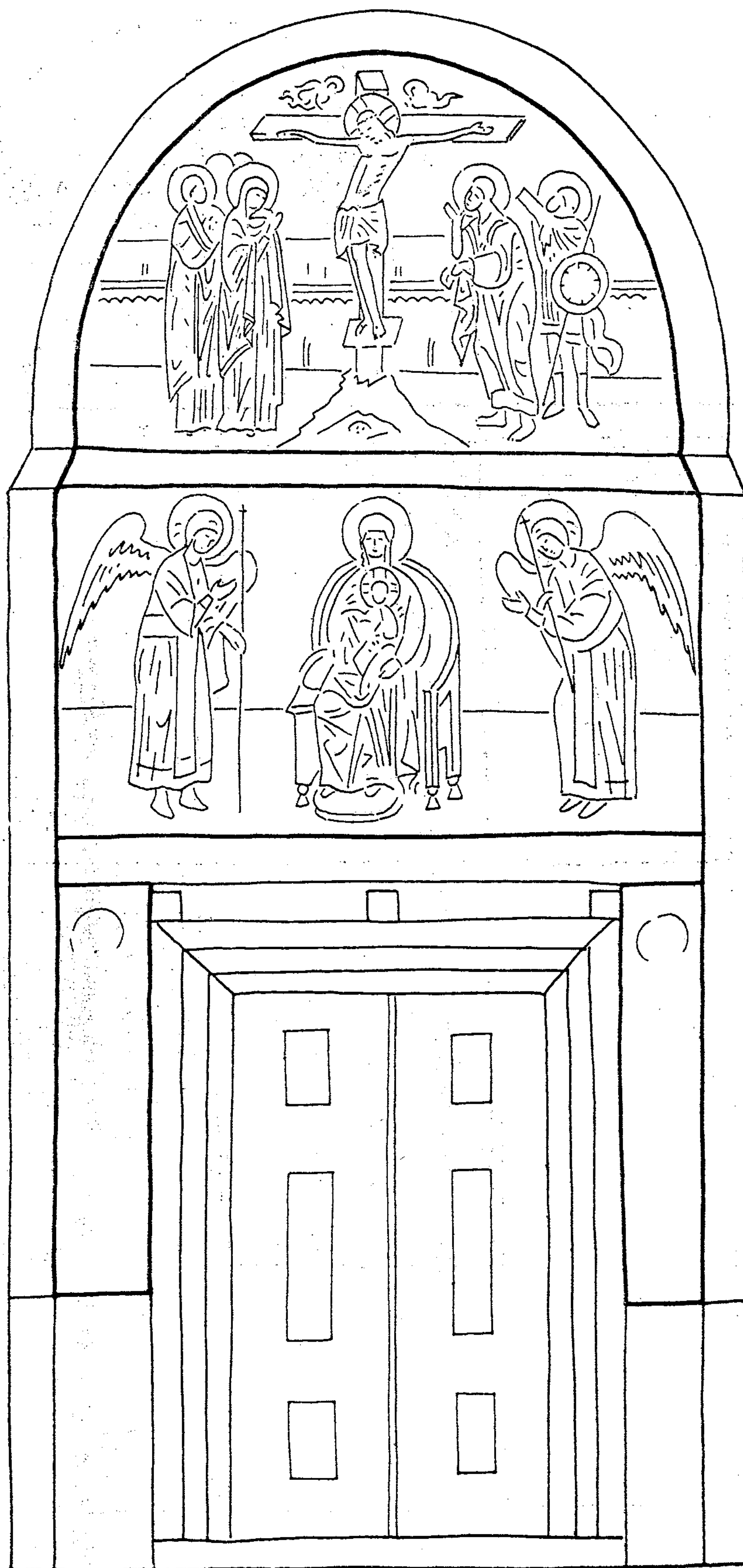

FIG. 1. CRUCIFIEMENT ET VIERGE AVEC LE CHRIST ET DEUX ANGES, FRESQUES SITUÉES AU-DESSUS DE L'ENTRÉE PRINCIPALE DU NAOS (TOUS LES DESSINS SONT DE B. ŽIVKOVIĆ)

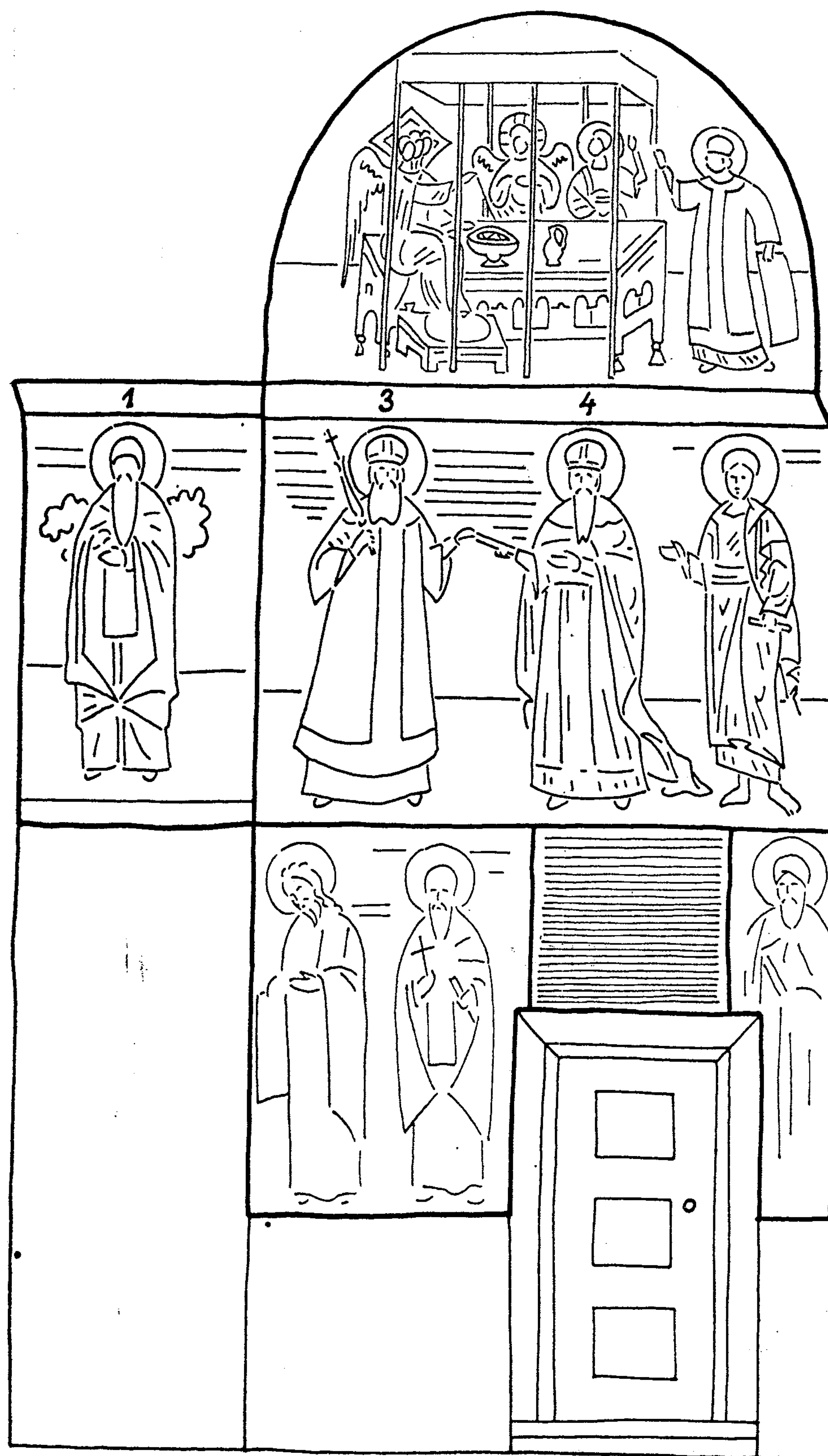

FIG. 2. LA SAGESSE CONSTRUISANT SON TEMPLE, SAINT SIMEON NEMANJA (1), L'EMPEREUR ANDRONIC II PALÉOLOGUE (3), LE ROI MILUTIN (4), L'ARCHIDIACRE ÉTIENNE ET LES FIGURES DES SAINTS DE LA PARTIE INFÉRIEURE AVEC LES INSCRIPTIONS HISTORIQUES, FRESQUES ENTOURANT L'ENTRÉE SUD DU NAOS

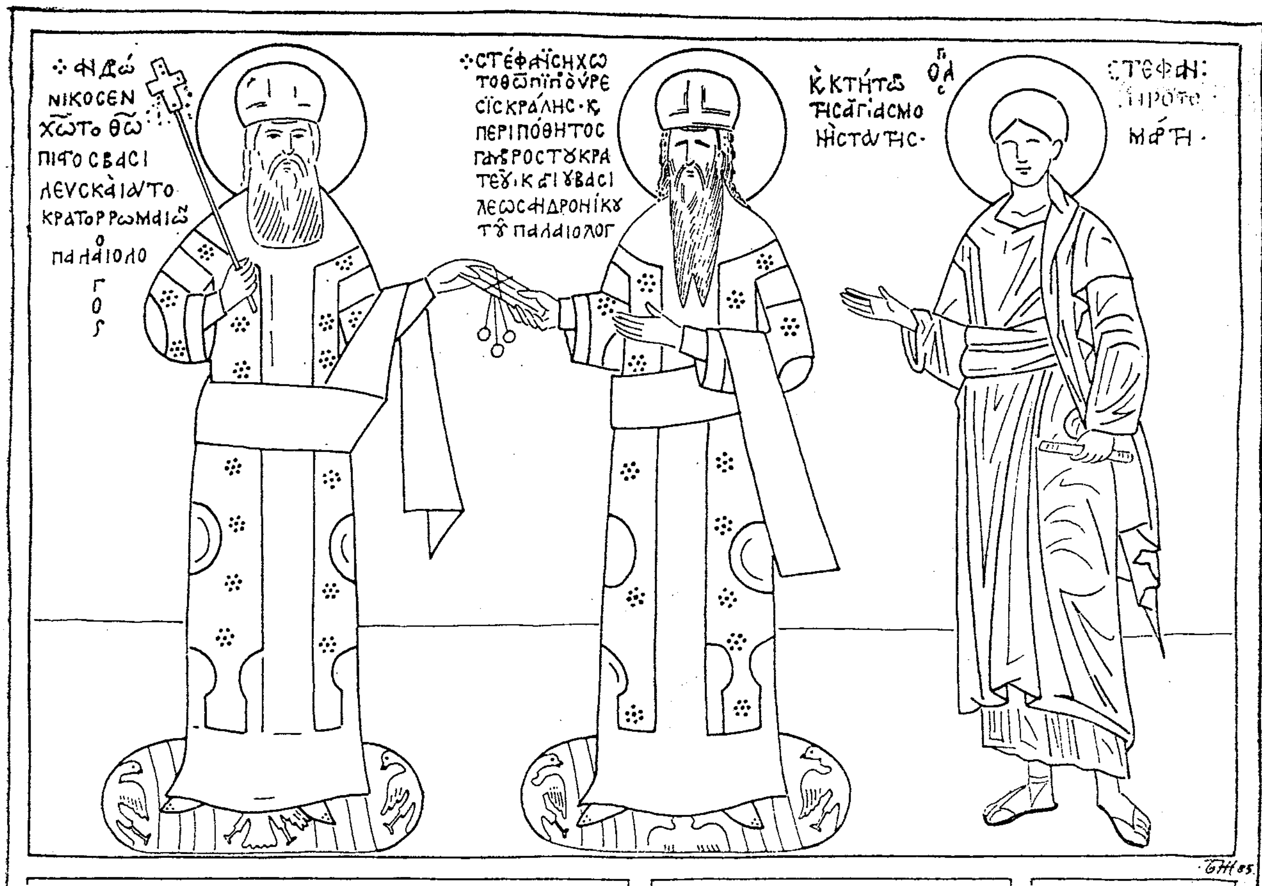
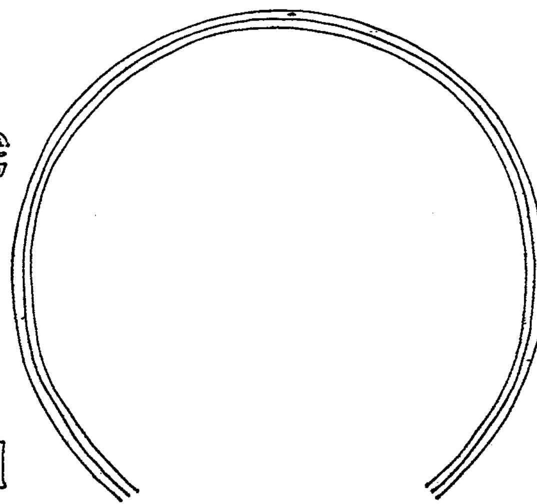

FIG. 3. L EMPEREUR ANDRONIC II PALÉOLOGUE, LE ROI MILUTIN ET L'ARCHIDIACRE ÉTIENNE

FIG. 4. DESSIN DU VISAGE D'ANDRONIC II ET CALQUE DE L'INSCRIPTION ENTOURANT SA TÊTE (APRÈS LE NETTOYAGE DES FRESQUES)

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΝ ΧΩ
ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ ΡΕ
ΞΣΚΡΑΛΗΣ Κ
ΠΕΡΙΠΟΘΗΤΟΣ
ΓΑΜΒΡΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑ
ΤΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙ
ΛΕΩΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΟ
ΝΗΣ ΤΑΥΤΗΣ

FIG. 5. CALQUE DE L'INSCRIPTION ENTOURANT LA TÊTE DU ROI MILUTIN (APRÈS LE NETTOYGE DES FRESQUES)

Иже во с҃щенную и бжественную сию црковь съ вѣрою и любо-
вїю приступающии: оуслышимъ с҃таго прр҃ка Давида, вѣщающа д҃хо-
с҃ты: кто взыдетъ на горꙋ г҃днюю неповиненъ рꙋкама, и чистъ срцемъ:
сей прїиметъ бл҃гословенїе ѿ г҃да. и оузрѣти неизреченнꙋю добротꙋ славы егѡ.
иже оубо пѣнїихъ и пѣснехъ дх҃овныхъ торжествꙋющии, во свѣтлѣйшии храмъ сей,
зрите здѣ красоты небеснѡподобныа и неизреченныа свѣтлости. свѧщеннїи
же подвиги и трезвенною молитвою многопросвѣщаемїи, и ѡсїаваемїи бже-
ственною бл҃годатїю, радости многїа исполнени бывше, молитвеннѡ сиꙗйте, да
ѡлꙋчи десныа стоꙗнїа, бжественныа тр҃цы. иже бл҃гочестїа ревностїю
движимїи, бг҃оноснїи и преблаженнїи ѿцы наши ꙋчители и наставницы всеа
сербскїа земли, новый мѵроточецъ Сѵмеѡнъ прпбный, совозлюбленны сыно
свой Саввою первы архїепископо всеа Сербїи: любовїю бжественною разгараемїи
многи трꙋдо и пото воздвигоша ѿ основанїа црковь во имѧ престыа бцы,
въ мѣстѣ семъ зовомомъ Хиландаръ. По времени же нынѣ, милостїю бжїею, прїиде и
на мнѣ по наслѣдїю ѿтечествами сербское кралевство, мнѣ Стефанꙋ Оурошꙋ
зетꙋ превысокаго самодержца императора греческаго цра Андрѡника. тщащемꙋ
многаꙗ ѿ прежде мене бывшы, иже правителеи и водителеи наши недоконченнаꙗ
исполнити, елико бꙋде хотѣнїе влкы моего Хрта Бга. Црко ꙋбо тѣснꙋ сꙋщꙋю
разори, и сїю новꙋю воздвигохъ и пописахъ, во имѧ престыа влцы нашеа бцы, и чтнаго еа
введенїа. Но ѡ влчце! прїими ꙋбогое мое приношенїе, и моли сна твоего и бга нашего
да не лишитъ мене цртва своего. аминь. въ лѣто мїробытїа ЗѠА. древностїюже ради
помрачившесѧ первои исторїи, нынѣ паки изволенїе ѿ Хрта братства
ѡбновихо новы живописанїе, иждивенїе црковны, и нѣкоторы ѿ братїи
нашы приложенїе. даръ имъ Гди жизны вѣчныа прїати, молитвами
престыа Бцы. аминь. въ лѣто ѿ воплощенїа сна Бжїа, АѾД. индикта ...

FIG. 6. INSCRIPTION DATANT DE 1804 AU-DESSUS DE LA PORTE SUD DU NAOS; TRACES DE L'ANCIENNE INSCRIPTION DE 1292/3 MARQUÉE PAR DES LETTRES NOIRES OU HACHURÉES

FIG. 7. DEUX VISAGES DU ROI MILUTIN À CHILANDAR: CELUI SANS INSCRIPTION SE TROUVE DANS LE NARTHEX, CELUI AVEC SE SITUE AU-DESSUS DE L'ANCIENNE TOMBE DE NEMANJA

FIG. 8. PORTRAITS DE SOUVERAINS SUR LA PARTIE NORD DU MUR EST DU NARTHEX

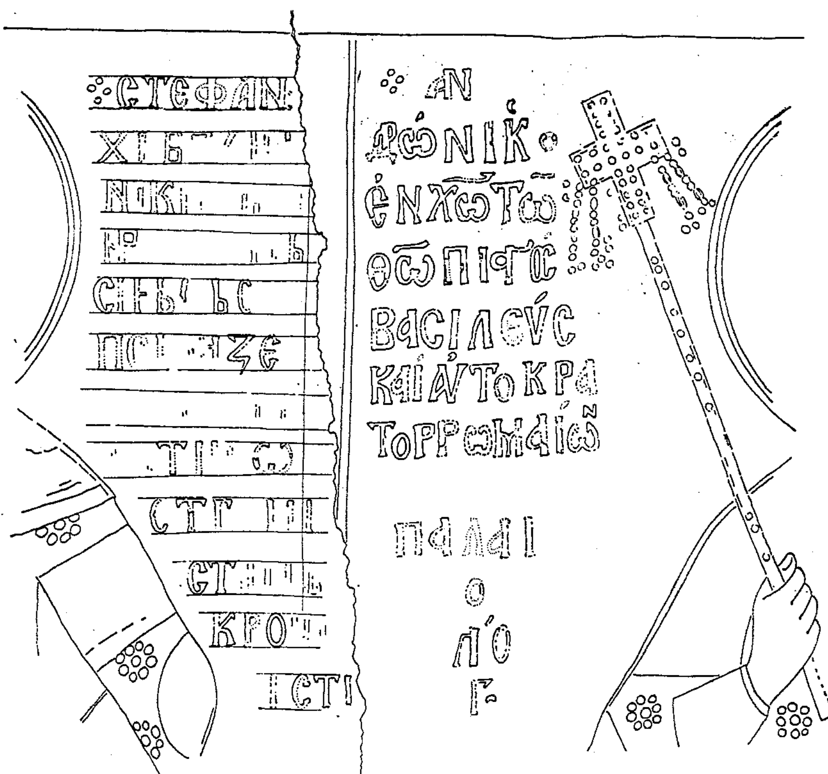

FIG. 9. CALQUE DES INSCRIPTIONS SITUÉES À LA HAUTEUR DES VISAGES DE L'EMPEREUR ANDRONIC III PALÉOLOGUE ET DU ROI STEFAN DEČANSKI (PARTIELLEMENT LISIBLE)

FIG. 10. L' EMPEREUR ANDRONIC II PALÉOLOGUE, LE ROI MILUTIN ET L'ARCHIDIACRE ÉTIENNE (COULEUR S. DJURIĆ)

FIG. 11. BUSTE DE L'EMPEREUR ANDRONIC II (COULEUR B. ŽIVKOVIĆ)

FIG. 12. LE ROI MILUTIN

FIG. 13. L' EMPEREUR ANDRONIC III, LE ROI STÉFAN DEČANSKI ET L'EMPEREUR JEAN VI CANTACUZÈNE (COULEUR S. DJURIĆ)

COD. LAVRA E-108 ИЗ XIV ВЕКА КАО НАЈСТАРИЈИ СРПСКО-ГРЧКИ АНТОЛОГИОН СА КУКУЗЕЉЕВОМ НОТАЦИЈОМ

АНДРИЈА ЈАКОВЉЕВИЋ

Приликом каталогизирања грчких рукописа манастира Лавре на Атосу, Софрониос Ефстратиадис није могао наслутити какву ће грешку учинити датирајући Cod. Lavre E-108 у XVII век.[1] Од времена његова датирања, прошло је више од шест деценија да би смо тек у јуну 1981. године дошли до невероватног открића: до ретког двојезичног Антологиона из XIV века који раније није био познат науци нити пак коришћен у музиколошким или филолошким студијама. У целини, Cod. Lavra E-108 осветљује почетке музичке писмености у Србији кроз јединствене примере и то у доба из кога немамо ни један сличан документ. И не само то: у Cod. Lavra E-108 су откривена нова дела доместика Стефана и Николе Србина за које се до сада сматрало да су живели средином XV века.[2]

ОПИС РУКОПИСА

Cod. Lavra E-108 има повез из новијег времена, 230 × 150 mm. Укупно 98 нумерисаних листа, 220 × 145 mm. Папир на коме је писан потиче вероватно из девете или десете деценије XIV века, судећи по воденим знацима

1 Cf. Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας, Париз 1925, стр. 85, рег. бр. 570.

2 Ђ. Сп. Радојичић, *Архиђакон Јован, йисац сшихова XVIII века*, Годишњак Филозофског факултета IV, Нови Сад 1959, стр. 258—73, спец. на стр. 260; *Idem*, *Срйски комйозишор йешнаесшог века*, Књижевне новине 182, Београд 1962, стр. 7; *Idem*, *Књижевна збивања и сшварања код Срба у средњем веку и у шурско доба*, Нови Сад 1967, стр. 148—49; Л. Павловић, *Неки сйоменици кулшуре*, Смедерево 1962, стр. 8.

више варијанти[3]: Секира (1.21—26; 23—24), идентично Мошин—Траљић 4700 (1390/1400) и бр. 4702 (1385—1395); Једнорог (1.34—39), идентично Мошин—Траљић 6049 (1396); Птица пливачица (1.67—68), идентично Мошин-Траљић 6724 (1385/95); Звоно (74—75), идентично Мошин—Траљић 2929 (1396—7); Змај (1.82—85), идентично Мошин—Траљић 1040 (1390/1400); Полумесец са крстом (1.7—8; 18), врло слично Мошин—Траљић 3426 (1404?); Кула (1.11—14), врло слично Мошин—Траљић 7166 (1390); Лук (1.72—78), врло слично Мошин—Траљић 442 (1380/95); Крст (1.89—90), врло слично Мошин—Траљић 3626 (око 1400). Постоје још два фрагмента од којих је један највероватније глава коња (1.55) а други змај (1.10—15). Ако за оријентацију узмемо најстарију варијанту врло сличних верзија, из 1390, са грешком од пет година и идентичне варијанте до 1400. године, рукопис се може датирати између 1385. и 1400. године. Доста размакнути вержери такође упућују на ове године.

Оваквом датирању рукописа иде у прилог и нотација која, по своме дуктусу и облицима, подсећа на византијске нотиране рукописе из XIV века. Наравно, то се односи искључиво на нотиране грчке текстове где словенски писар није имао никаквог удела. Међутим, нотација код српскословенских текстова, и текстова, као што ћемо видети, где писар употребљава словенско алфабетно писмо за грчке химне, сасвим је другојачија: калиграфски облици, неуједначеност код висине редова и недоследност у истоветном писању сваког знака, пружају нам слику као да се ради о једном специјалном типу атоске, келиотске, назовимо, *„йерласте“* нотације, коју не сусрећемо ни у једном неумском рукопису. Иако, за сада, одлажемо комплетан коментар о полууставном писму и ортографији, који ће бити приложен у фототипском издању рукописа,[4] досадашња запажања показују да се ни ортографија ни писмо не противрече оваквом датирању рукописа. Cod. Lavra E-108 је дело двојице писара. Вероватно је настао у неком светогорском скрипторију. Можда у Хиландару.

Српско-грчки антологион отпочиње са стихирама за Рођење Богородице чији текст са неумама сусрећемо и у двојезичном рукопису 928 атинске Народне библиотеке (трећа четвртина XV века).[5] Није могуће установити у ком времену је књига могла бити преповезана. Од 1.31 до краја, унутрашње странице листова су оштећене влагом. Ово је нарочито уочљиво на неким листовима на којима је текст са неумама доста избледео па је услед тога транскрипција отежана (ff. 10v, 16r, 44v, 93r±v).

Рукопис је врло скромно украшен и то само са иницијалима којих има три врсте а који су цртани мрком бојом мастила. Ситнији и једноставнији (1r±v,

3 A. Jakovljević, *Musical Works of Serbian Camposers Stefan and Nikola the Serb from 14th c. — Bilingual Anthology of Great Laura* (E—108), Balcanica XV, Beograd 1984, стр. 74—76.

4 Студијско издање са репродукцијом рукописа објавиће крушевачка „Багдала“. Аутори: Ђ. Трифуновић — А. Јаковљевић.

5 Транскрипцију свих текстова овог рукописа извршио је А. Јаковљевић. Cf. Δίγλωσση παλαιογραφία καί Μελωδοί — Ὑμνογράφοι τοῦ κώδικα τῶν Ἀθηνῶν 928. Докторска дисертација на Филозофском факултету у Атини — одсек за византијску филологију. Одобрена и прихваћена за штампу 20. јуна 1986. г. Књигу је издао Kykkos Research Center у Никозији, Кипар, чији је оснивач и руководилац аутор овог прилога.

2r, 10v, 12r, 14r, 15v—16r, 25v, 26v, 44r, 47v, 60v, 62v, 78r±v, 93r, 95v, 96v, 98r±v), средњи, који обухватају два реда текста са неумама (6r—8r, 13r, 18r—38v, 45r, 53r, 55r, 67r, 68v, 73r, 74r, 80r—91r) и већи, до трећег реда текста и неума (4r, 8v, 16v—17r, 39r, 40v, 47r, 50v, 53r, 54r, 56r, 59r, 61v, 65r, 66r, 68r, 69v, 70v, 72r). Четири реда обухвата иницијал Т на f. 47v. Неки иницијали из друге и треће групе су са задебљаном тачком на средини стабла и уобичајеном флором што је карактеристично код орнаментике и у грчким неумским рукописима XIV—XV века. Број редова текста са нотацијом на свакој страници је прилично неуједначен и он се креће, углавном, од петнаест до двадесет.

ЗАПИСИ

Cod. Lavra E-108 садржи искључиво записе на српскословенском. Иларион, писар словенских и грчких нотираних химни у којима је уочљива употреба словенског алфабетног писма, оставља своје име у тајнопису на f. 17v, доњи део маргине, који је разрешен овако: їлаџіѡ⟨нь⟩ писа сїа. Писарево име не сусрећемо ни у једном каталогу рукописних збирки.

Запис на f. 30r, у коме се спомиње Стефан Лазаревић (1389—1427), исписан је на посебно лепљеној траци дужином целе маргине. Вероватно је додат деценију-две после писања рукописа. Чита се: б⟨л⟩агѡч⟨ес⟩ть⟨ив⟩ѡмꙋ. и хр⟨и⟩стѡлюбивомꙋ г⟨осподи⟩нꙋ ми деспотꙋ стефанꙋ. ⟨?⟩лбник г⟨ос⟩подствати игꙋмен⟨ь⟩ ⟨?⟩лї⟨?д⟩на смѣренноме...

На f. 15r су записи из каснијег доба: † помѣнꙋ прѡр⟨о⟩ка въпїющаа азь есмь земля и пѣпел и паки расмотр⟨ї⟩хь вь прѡр⟨о⟩ка — † ѿ пр⟨е⟩мꙋдрїих⟨ь⟩ соудбъ твоих⟨ь⟩ х⟨рист⟩е како ѹбо петрови ризами единѣми...

Композитори и аутори текстова		Година или век када су живели
Ἀνδρόνικος	45r	—
Ἀργυρόπουλος Cf. Γεώργιος, Ἰωάννης, Θεόδωρος или Θεοφυλάκτης	15v, 95v	—
Ἀγαλλιανός Cf. Μανουήλ δομέστικος	93r	ca. 1300 — шесте или седме дец. XIV в.
Γαβαλᾶς δομέστικος	96v	друга пол. XIV — прва пол. XV в.
Γεράσιμος ἱερομόναχος	96r	—
Θεόδουλος ἀνάξιος μοναχός Cf. Θωμᾶς Θηκαρᾶς Θεσσαλονικεύς καί Ἀθωνίτης	54r, 84v	1324—1341 (као монах)
Θεόδωρος Χωματιανός	73r, 96v	—
Ἰωάννης Κλαδᾶς λαμπαδάριος τῆς Ἁγίας Σοφίας	13r, 17r, 20r, 47r, 59v, 65v, 67v, 69v 70v, 72r, 74r, 80r, 81v, 83v, 87r, 92r	друга пол. XIV — ca. трећа деценија XV в.

Ἰωάννης Κουκουζέης ὁ μαΐστωρ	38v	ca. 1280 — ca. 1360/70
Ἰωάννης Λάσκαρις. Cf. Δούκας Συρπαγάνος καὶ Πηγονίτης λαμπαδάριος ἐκ τῆς Κρήτης	59r, 60v	друга пол. XIV — четврте или пете деценије XV в.
Ἰωάννης Ξένος Κορώνης Cf. πρωτοψάλτης τῆς Ἁγίας Σοφίας	22r, 23v 24r, 24v, 42r, 53r, 68v, 86r, 89v, 91r	ca. 1270/80 — ca. 1350
Ἰωάσαφ δομέστικος	77r	
Никола Срьбин⟨ь⟩	12r	ca. 1360 — ca. 1430
Νικόλαος Κουκουμᾶς	38r	крај XIII—прва пол. XIV в.
Стефан⟨ь⟩ Срьбин⟨ь⟩	16r	ca. 1360—ca. 1430
Стѣфан⟨ь⟩	10v	— „ —
Χαλιβούρης	23r	крај XIII—прва пол. XIV в.
Χριστόφορος Μυστάκων	40v	крај XIII—прва пол. XIV в.

Време живота десеторице византијских композитора у лавриотском Cod. E-108 одређено је раније на основу обилне рукописне грађе.[6] Сви су живели најкасније до шесте или седме деценије XIV века. Крај живота Јована Ласкариса Цариграђанина „са Крита" настаје око четврте деценије XV века.[7] По истраживањима Гр. Статиса и раније.[8] У Cod. E-108 се спомиње и као писац три текста на музику Јована Кладаса (ff. 59r—62v). Хиландарска Аколутија под бр. 97, изм. ff. 376v—380v, такође садржи *творенија* из Ласкарисове химнографије.[9] Постоји проблем идентификације и времена активности Андроника, Јоасафа доместика, Халивуриса, као и читаве фамилије Аргиропула.[10] То се исто односи и на Теодора Хоматијана чије име сусрећемо изнад стихова у аутографу Манојла Хрисафиса у Ивирону бр. 986 из 1458. године на f. 63v као и у атинској Народној библиотеци под бр. 2444, такође на f. 63v (ff. 1—155; 236 до краја су почетак XV века).[11] Јеромонах Герасим се спомиње и у хиландарском рукопису 97 (ff. 348r—353v су из прве четвртине XV века).[12] Чини се да би смо га могли идентификовати са јеромонахом Герасимом Паламом (Хиландар 97, изм. ff. 304v—308r). Што се пак српских музичара Стефана и Николе тиче, њихово је животно доба сада приближно одређено на основу јединственог Cod. Lavra E-108. Међутим, о њима ће бити говора у посебном поглављу док се најпре не упознамо са главним делом рукописа који је за историју наше музике изузетно драгоцен.

6 *Ibid*, op. cit. стр. 154—84.

7 *Ibid*, op. cit. 214—19.

8 Gr. Statis, Ἡ Δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία ἐν τῇ Βυζαντινῇ μελοποιΐα, Атина 1977, стр. 95—97. Живот и рад Јована Ласкариса приказао је M. Velimirović у чланку *Two Composers of Byzantine Music: John Vatatzes and John Laskaris*, Aspects of the Medieval and Renaissance Music, Њујорк 1966, стр. 821—31.

9 A. Jakovljević, op. cit. нп. 5, стр. 216.

10 О Аргиропулима код M. Velimirovića, *Byzantine Composers in MS. Athens 2406*, Essays Presented to Egon Wellesz, изд. Jack Westrup, London 1966, стр. 10, 13 н. 1. Видети такође Gr. Statis, op. cit. стр. 107; A. Jakovljević, Κώδικας..., стр. 172—73.

11 Хартија овог дела рукописа поседује водене знаке: сабља, идентично C. M. Briquet, *Les filigranes*, Leipzig 1923, бр. 5131 (1415—16), три брда, врло слично *ibid*, бр. 11684 (1400) и теразије, врло слично *ibid*, бр. 2399 (1409—15).

12 Водени знаци задњег дела рукописа су: слово M са крстом, врло слично C. M. Briquet, op. cit. бр. 8348 (1412), слово П са крстом, слично *ibid*, бр. 8950 (1430).

Шематски преглед српских и грчких компонованих текстова писаних старословенском азбуком

Ред. број	Број фолија	Глас	Инципит песме са записом о аутору музике	Одговарајућа верзија текста са Кукузељевом нотацијом	Година писања или век
1.	1r	I	Ѡ дывное чꙋдо источник жизни	Народна библиотека, Атина 928, f. 156v	трећа четвртина XV в.
2.	1r±v	I	Ѡ дивное чꙋдо иже ѿ неплодве	Народна библиотека, Атина 928, ff. 156v—157r	„
3.	1v—2r	I	Стльп цѣломꙋдрна одꙋшевлень	Народна библиотека, Атина 928, ff. 157r±v	„
4.	2r±v	IV плагални	О епївлепоν епї тиν гиν	Народна библиотека, Атина 928, ff. 26v—27r	„
5.	2v	?	...sic. αгїοс ⟨?ι⟩сχυρος		
6.	3r±v	IV плагални	...имιν. α⟨а⟩морфоν αδοξον Cf. Ω του θαυματος	Атос, Ивирон 544, ff. 131r—132v; 985, f. 200v	1431. г. 1425. г.
7.	4r—5r	?	Тотоототото		
8.	10r	?	...sic. ⟨т⟩ереререрετерре		
9.	10v	(II плагални)	Стѣфан: Inc. Помилꙋи ме Боже	Атос, Ивирон 985, f. 42r	1425. г.
10.	11r±v	?	(неуме без текста)		
11.	12r±v	IV	Творенїе Николї. Србїна: Inc. Подаждь ꙋтешенїе своим рабом		
12.	13r—4r	?	Тꙋ λαμπαδαριου: Inc. Ѡ βασиλευς Тоν ꙋρανων		
13.	14r±v	IV плагални	Ум вьперив ꙗкоже дꙋховнима		
14.	15v	I плагални	τꙋ αργυροπουλου: Inc. Аιвειτε τον Κυρїον	Народна библиотека, Атина 904, f. 105r	XV в.
15.	16r	III плагални	Творенїе протоѱа⟨л⟩та Стефана Србина: Inc. То пνευμα σꙋ το αγαθον		
16.	25v—26v	IV плагални	Адαμ ανανеꙋте συν ти еυа	Народна библиотека, Атина 2411, ff. 38v—40r	задња четвртина XIV в. (ff. 1—303)
17.	26v—27v	I ?	Слава вь вишниих богꙋ иже ѿ дѣви вьсиавшомꙋ	Народна библиотека, Атина 2411, ff. 44v—45r	„
18.	27v	I	Аλλοταν ελθиста кріпта	Народна библиотека,	трећа
19.	40v	I	Слово благо радꙋисѧ ѡбрадованаꙗ	Атина 928, f. 64r	четвртина XV в.
20.	44r±v	IV плагални	⟨А⟩νωθεν οι профитαι паралелно са Сьвише пророци	Атос, Ивирон 544, ff. 253r—255v Хиландар 53, Народна библиотека, Атина 2444, ff 135r—136v	1431. г. трећа четвртина XVI в. XIV—XV в.
21.	52v	II	Тототототототототерререререререте		
22.	63v—64v	III ?	Паса пνои αινεσατο τον Кυріоν (6х) са тотото	Народна библиотека, Атина 928, ff. 82r—83v	трећа четвртина XV в.

Редни број	Број фолија	Глас	Инципит песме са записом о аутору музике	Одговарајућа верзија текста са Кукузељевом нотацијом	Година писања или век
23.	64v	?	Τη ϋπερμαχω στρατηγω τα νικυτηρια	Оксфордска библиотека, *Buchanan* f. 6., f. 2r	XVI—XVII в.
24.	78r	I плагални	Приплавь великоу с8б⟨отоу⟩ на непорочнахь. Inc. Животе вь гробѣ		
25.	78r	I плагални	Ѣ стат⟨і⟩и Inc. Оужасе се землıа		
26.	78r±v	I плагални	статıи Г Inc. Сльнцесын правдѣ		
27.	78v	IV	на паріміахь Inc. Поимь господеви славно		
28.	78v	IV	Поите и прѣвьзносите		
29.	78v	I	a) Ѡτα εχουσι	Народна библиотека, Атина 928, f. 22v	трећа четвртина XV в.
				Атина 2622, f. 192r	друга деценија XV в.
			b) Τα ειδολα	Народна библиотека, Атина 928, ff. 9r, 21v—22r	трећа четвртина XV в.
			c) Στομα εχουσϊ	Народна библиотека, Атина 928, ff. 9r—10v; 22r	„
			d) Των εθνον τα ειδολα		
30.	78v	I плагални	Αλληλ8ϊα (3x)	Народна библиотека, Атина 928, ff. 127r—128v	„
31.	80r	?	Ѩсате тω Киріω асма паса и гї		
32.	80v	III плагални	Ѳаворскаıа гора	Народна библиотека, Атина 2444, ff. 193v—194v	средина XV в.
33.	93r±v	?	Тототототото тототототототото		
34.	97r—98r	?	...αναβαcμα καταβαcμα⟨α⟩ ομαλον	Централна универзитетска библиотека, Iaşi I—26, f. 5r—6v. Cf. Σημαδια ψαλλομενα...	1545. г.
35.	98r±v	I	Φωτιζ8 φωτιζ8	Народна библиотека, Атина 2444, ff. 347v—348v; Ивирон 985, ff. 50v—52r	XIV—XVв.
36.	98v	I	Ѡ θειας ο φιλις	Народна библиотека, Атина 2599, f. 151r	1352. г. (ff. 111—244)
37.	98v	I	Ѡ πασχα το μεγα	Народна библиотека, Атина 2599, ff. 150r—151r	XIV—XV в.

Музички репертоар Cod. Lavra E-108 је свакако јединствен. Он нам представља почетак музичке писмености српске средњовековне државе. Из тог репертоара издваја се, свакако, стихира (inc. 13) у част св. Сави (ca. 1174—1236) на текст Теодосија Хиландарца која се налази на крају Службе светоме

Сави.[13] Стихира, у којој неколико редова текста на крају недостаје (могуће је да су изгубљени приликом поправке рукописа), компонована је од анонимног доместика век и по после Савине смрти и не налази се ни у једном другом неумском рукопису из средњег века а не постоји ни у хиландарским касновизантијским неумским Стихирарионима из XVIII и XIX века.[14]

Музичар Никола Србин је представљен са једним новим делом одн. Богородичним из Осмогласника са терерисмима (inc. 11), док је протопсалт Стефан Србин аутор српскословенског седална из Осмогласника (inc. 9), музике без текста на f. 11r±v, као и грчке причастне песме за недељу свете Педесетнице (inc. 15). Ова дела су у нашој музичкој историографији била непозната. Осим дела Николе и Стефана Србина, српској средњовековној музичкој пракси припадају три стихире за празник Рођења Богородице (inc. 1,2.3), стихира за Христово Рођење (inc. 17) са терерисмима (највероватније слободан химнографски састав јер је не налазимо у штампаним издањима), Алилуја (inc. 18), део Полијелеја (inc. 19), двојезични Богородичен за облачење архијереја (inc. 20), стихови Статија за Велику суботу (inc. 24, 25, 26), стихови приликом читања Паримија (inc. 27. 28), део стихире тзв. *anagramatismos* за вечерњу Христовог Рођења (inc. 32) и четири кратиме (inc. 6, 8, 21, 23). До завршетка овог рада није ми пошло за руком да било коју од ових кратима идентификујем са кратимама из византијских Антологиона XIV—XV века. Желим да истакнем да ће будућа истраживања ове четири кратиме показати да ли су оне, или нису, делови искључиво српске а не грчке музичке праксе. Треба истаћи да је ова врста „пјеснопјенија" карактеристична по орнаментарним слоговима *шо-шо-шо*, који замењују текст, од којих су неки, као нпр. *а-не-на-не*, карактеристични за руске орнаменталне мелодијске формуле тзв. „*аненајке*".[15] Моја, међутим, недавна истраживања показују да су многе кратиме у византијској музици у XIV и XV веку носиле називе средњевековних инструмената који су илустровани у монументалном сликарству Србије и Македоније.[16] Или су биле компоноване уз те инструменте, или имитирају њихово свирање. У том случају, улазимо у домене световне музике.

Шематски преглед текстова Иларионовог Антологиона, поред осталога, показује праву слику псалмодијског језика у XIV веку. Изразито уочљива употреба грчког алфабетног писма у српскословенском тексту и обратно, служи као слободан избор средњевековног светогорског псалмодијског језика у коме не постоје одређена општа правила. Ова пракса у средњем веку била

13 *Србљак, Службе, канони, акатисти.* Књига прва. Приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 1970, стр. 292. Текст Савине стихире из Октоиха бр. 5 манастира Пантелејмона на Атосу (трећа четвртина XIV века) објавио је A. E. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Солун 1981, стр. 28.

14 А. Јаковљевић, *Каталог музичких рукописа манастира Хиландара* (необјављен рукопис).

15 M. Velimirović, *The Bulgarian Musical Pieces in Byzantine Musical Manuscripts*, Proceeding of the 11th International Musicological Society Congress 2, Copenhagen 1972, стр. 790—96.

16 *Cf. Кратиме у византијској и јужнословенској средњевековној музици.* Реферат са музиколошке секције СМЈ, Струга, септ. 1987.

је сасвим нормална али се на њу није обраћала нарочита истраживачка пажња. Cod. Lavra E-108 је најранији пример једне такве праксе у којој је утицај грчког језика на српскословенски и српскословенског на грчки (!) представљао нормалну синтезу у ортографској пракси. Та пракса у XV веку наилази на ширу примену. Тако, на пример, неумски рукопис 928 у атинској Народној библиотеци (трећа четвртина XV века) показује исти случај двоалфабетног писма чији транскрибовани текстови не служе само као примери у правилима изговора литургијског појања у Србији у петнаестом веку.[17] То се такође односи и на киноniконе доместика кир Стефана Србина са сачуваних фотокопија Антологиона бр. 93 (ff. 287v—288r) изгореле београдске Народне библиотеке (XV век)[18] где је примена грчког алфабета у српскословенском тексту сразмерно иста. Уз инципите тридесет и седам компонованих дела приложене су, ту и тамо, одговарајуће верзије текстова са Кукузељевом нотацијом из других рукописа XIV—XVI века, које, у већини случајева, треба да помогну будућим компаративним музиколошким истраживањима садржине Cod. Lavra E-108.

Мартирије гласова двоалфабетних текстова у Cod. Lavra E-108

ff. 27v, 40v, 78v	1. I глас	2. I глас	3. I глас
ff. 98r, 98v, 52v	4. I глас	5. I глас	6. II глас
ff. 78v, 15v, 78r	7. IV глас	8. πλ δ I плагални глас	9. I плагални глас
ff. 78v, 16r, 80v	10. I плагални глас	11. III плагални глас	12. III плагални глас

17 A. E. Pennington, *The Pronunciation Norm of Liturgical Singing in Fifteenth Century Serbia*, Стара српска музика, изд. Муз. Инст. САНУ 15/I, Београд 1975, стр. 189—202.

18 А. Јаковљевић, Δίγλωσση παλαιογραφία..., нап. 5, стр. 26.

Мартирије гласова, писане црним мастилом, постављене су на почецима песама. Понегде недостају (ff. 2v, 4r, 10r±v, 11r, 13r, 54r, 80r, 93r, 97r). Гласови I и I плагални (са употребом грчког слова *ламбде*) су означени српскословенским словима а II и III плагални су исти као у грчким текстовима са неумама. Бележење гласова српскословенским је најстарији податак те врсте у до сада откривеним нашим неумским записима.

Модулациони знак *фтора ненано*[19] за I глас налази се на почетку f. 15v и у осмом реду, после речи λεгε.

У тексту се ређе појављује „пајерак" ('), ff. 10v, 14v, 44v. Од знакова интерпункције често се употребљава тачка (на крају речи).

СТЕФАН СРБИН

Централна личност у Cod. Lavra E-108 је свакако „протопсалт Стефан Србин" (πρωτοψάλτης Στέφανος Σέρβος).

Раније познат као композитор двојезичних песама за литургију Пређеосвећених дарова,[20] Стефан добија још веће признање после недавних открића других његових композиција у десет молдавских рукописа scholae cantorum из XV и XVI века манастира Путне, које су идентификовали A. E. Pennington, J. Raasted и M. Хаџијакумис.[21] Овој групи рукописа додат је и рукопис атинске Народне библиотеке бр. 2604 из 1463. године, кога је писао монах и доместик Игњатије због једног грчког мелизматичног напева „доместика Стефана", највероватније композитора Стефана Србина.[22]

У нашој музичкој историји и литератури личност Стефана Србина је била веома чест предмет академских научних истраживања и расправа а посебно доба у коме је Стефан живео. Најчешће су прва половина, а нарочито средина XV века, узимане као могући период Стефанове активности и то, најпре, на основу „скопског" неумског рукописа — „псалтикије кир Стефана Ср-

19 D. E. Conomos, *The Treatise of Manouel Chrysaphes, the Lampadarios*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Беч 1985, стр. 65, 92.

20 Д. Стефановић, *Изгорели неумски рукопис бр. 93 београдске Народне библиотеке — једини познати музички споменик из српског средњег века*, Библиотекар XIII, 5, Београд 1961, стр. 382—83; Ibid. *Стара српска музика*, посебна издања Муз. инст., књ. 15/I, Београд 1975, стр. 19, 30.

21 A. E. Pennington, *Music in Sixteenth-century Moldavia: New Evidence*, Oxford Slavonic Papers XI (1978), стр. 64—83; Eadem, *Seven Akoluthiai from Putna*, Studies in Eastern Chant, Crestwood, N. Y., 1979, стр. 112—33; М. Хаџијакумис, Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας I (1453—1832), Атина 1975, стр. 31—35; Ibid, Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς *1453—1820*, Атина 1980, стр. 27. Такође уп. румунска издања *Izvoare ale musicii românești*, том. III—V. Букурешт 1980, 1981, 1983; D. E. Conomos, „Stefan the Serb" у чланку *The Monastery of Putna and the Musical Tradition of Moldavia in the Sixteenth Century*, Dumbarton Oaks Papers 35, Вашингтон 1982, стр. 22—23; D. Stefanović, *The Works of Stefan the Serb in Byzantine Music Manuscripts of the XVth and XVIth Centuries*, Muzikološki zbornik XIV, Ljubljana 1978, стр. 13, 16.

22 A. Jakovljević, *Hronologija atinskog rukopisa 928 i vizantijski Kinonikon kira Stefana*, Zvuk 2, Sarajevo 1973, стр. 172.

бина" бр. 93 београдске Народне библиотеке[23] за коју се, на основу фотокопија вредних оригинала, претпоставља да је била писана у XIV, XV или „можда XVI веку".[24]

Што се пак тиче идентификације Стефана Србина, треба још једном напоменути да је дуго година преовлађивало, чини се, мишљење Ђ. Сп. Радојичића који је композитора кира Стефана Србина видео у личности „Стефана доместика у граду Смедереву", који је средином XV века писао рукописе за династију Бранковића: Лазара (деспот од 1446—56, владар 1456—58) и његовог најстаријег брата Гргура, синове деспота Ђурђа (умро 1456). Овакво мишљење Радојичић заснива на основу атрибуције омонима у записима из једног, ако не и три рукописа: *Шестоднева Јована Златоуста* — Хиландар 402 (из 1447. г.), f. 438v, где стоји: стѣпань дїакь,[25] *Метафраста* — Хиландар 400 (друга половина XV века), f. 466r: степань доместик' писа[26] и *Зборника* у збирци МСПЦ 103 (око 1450. г.), f. 416r: Писа Стѣфан доместик ȣ градȣ Смѣдѣревȣ.[27] Писар Стефан, у приближно исто време, преписује још два рукописа, сада у МСПЦ и то: *Акатист* бр. 34 и *Псалтир* бр. 50 на основу компаративних палеографских истраживања Л. Цернић.[28] A. E. Pennington је, изгледа, с пуно права изразила сумњу да је композитор Стефан Србин доместик Стефан деспота Лазара Бранковића[29] јер ни у једном од ових рукописа не постоји неумска нотација. Нотације није ни могло бити јер деспотов Стефан, писар Стефан доместик, није иста личност-композитор, одн. протопсалт и доместик Стефан Србин сада откривен у најстаријем јужнословенском Антологиону Cod. Lavra E-108 са Кукузељевом нотацијом.[30]

Оваквом мишљењу иде у прилог, најпре, датирање Cod. Lavra E-108, који је, као што смо унапред одредили, био писан изм. 1385—1400. године. Ако претпоставимо да је композитор Стефан Србин у време писања овог рукописа био средњих година, тридесет или четрдесет, онда би смо могли констатовати да је он био рођен око 1360. и око 1430. већ био упокојен.

23 Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања...*, стр. 148—49; Ibid, *Српски композитор...*, стр. 7. Доба Стефанове активности је најчешће везано за период настанка псалтикије (уп. н. 24). Рукопис се дуго година налазио у Скопљу по запису из 1736. г. *Cf.* J. Milojković-Djurić, *A Papadike from Skoplje*, Studies in Eastern Chant I, Oxford Univ. Press 1966, стр. 51.

24 Е. Тончева, *Нотации в славянските ръкописи до XV в.*, Славянска палеография и дипломатика 2, Софија 1985, на стр. 110 датира рукопис бр. 93 у XIV век.; Д. Стефановић, *Изгорели неумски рукописи...*, стр. 384 ставља „кир-Стефанов запис" у прву половину XV века. По Љ. Стојановићу, *Каталог Народне библиотеке у Београду*, Београд 1903, стр. 100—101, рукопис је „можда из XVI века", што је слично код Д. Стефановића, *Неколико података о грчком утицају на српско црквено појање*, Богословље V (XX), св. 1—2, Београд 1961, стр. 108.

25 Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, стр. 157.

26 Ibid, *op. cit.*, стр. 157.

27 Л. Цернић, *Рукопис Стефана доместика*, Библиотекар 1—2, Београд 1968, стр. 71.

28 Eadem, *Рукопис...*, стр. 61—83.

29 *Cf. Music in Sixteenth-century...*, стр. 82; Д. Стефановић, *Стара српска музика*, стр. 20.

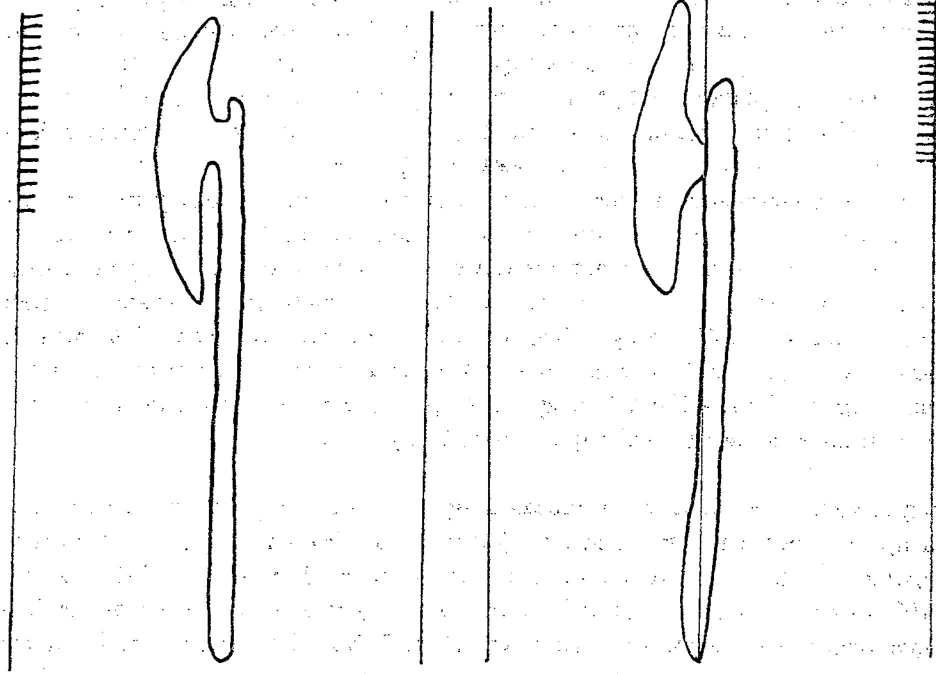
30 Нотација од XIV—XVIII века назива се кукузељска. Потом се замењује са хризантинском. Преподобни Јован Кукузељ слави се 1. октобра. Најновије податке о Јовану Кукузељу Пападопулу објавио је А. Јаковљевић, Ὁ Μέγας μαΐστωρ Ἰωάννης Κουκουζέλης Παπαδόπουλος, Κληρονομία 14, бр. 2, Солун 1982, стр. 357—74.

Бранковићев „Стефан доместик“ није имао потребу да дописује реч „Србин“ у преписивању српских рукописа, нити је у било ком случају то учинио, што се не може рећи за композитора Стефана Србина који је, вероватно, као и Никола Србин (E-108, f. 12r), после пропасти српске државе (1389. г.), живео међу грчким монасима у неком од манастира на Атосу, можда у Хиландару. Обитавајући међу странцима, Стефан је, управо због тога, изнад двојезичних композиција, увек наглашавао своју средњовековну националну припадност речју Срьбин⟨ь⟩ одн. Σέρβος!. Cod. Lavra E-108 потиче, дакле, из времена у којем су композитори Стефан и Никола живели и представља, не само протограф, него и terminus ante quem у односу на све остале неумске преписе из XV и XVI века у којима су заступљена њихова дела. Произилази, дакле, да је Стефан био савременик чувених византијских композитора Јована Кладаса, Јована Дуке Ласкариса и других, а то је, значи, период после смрти атоског музичара-мајстора Јована Кукузеља.

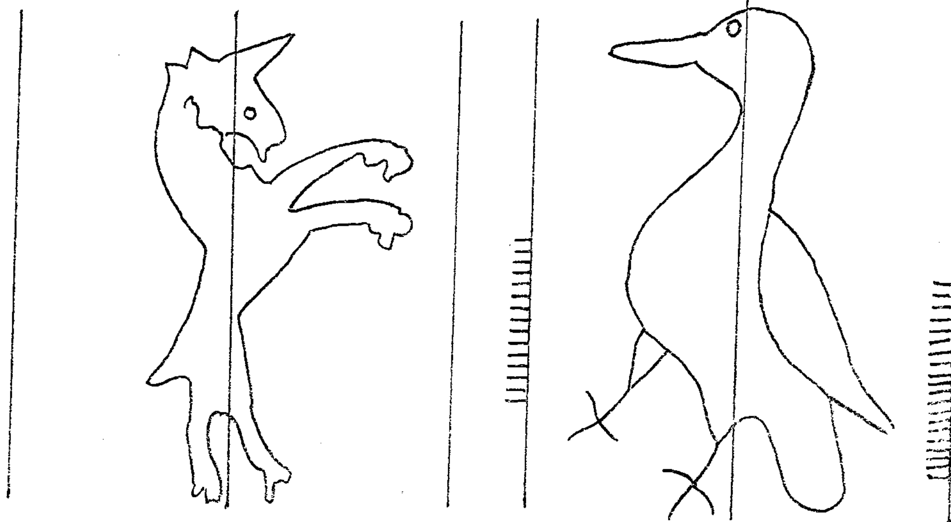
Стефан Србин је свакако поседовао изврсно знање теоретских аспеката византијске неумске нотације, византијског грчког језика и химнографије што сведочи да се ради о интелектуално високо обдареној личности. У Cod. Lavra E-108 носи титулу „протопсалт“ (f. 16r) док је у рук. бр. 93 београдске Народне библиотеке означен као „доместик“ (f. 287v). Наравно, ово није ништа необично јер су две титуле истовремено носили и други композитори.[31] И једна и друга титула у потпуности показују његов високи професионални статус кога је он у својој професији уживао: био је, дакле, протопсалт, одн. први псалт десног хора, али истовремено и други псалт десног и левог хора-доместик.[32]

31 На пример, Евстатије из манастира Путне назива себе *доместиком* и *протопсалтом*. *Cf*. A. E. Pennington, *Seven Akoluthiai*..., стр. 113.

32 Према излагањима новогрчког теоретичара Хрисанта из Мадите, *Cf*. Θεωρετικόν τό Μέγα, стр. 111: ‛Ο μὲν δεξιὸς πρῶτος ψάλτης ἔχει τὸ ὀφφίκιον νὰ ὀνομάζηται πρωτοψάλτης..., οἱ δὲ δεύτεροι ψάλται τοῦ δεξιοῦ καὶ ἀριστεροῦ χοροῦ ἐπονομάζονται δομέστικοι. О улози доместика више са канонског него са историјског аспекта вид. K. M. Rallis, Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τῶν δομεστίκων, Πρακτικά τῆς ’Ακαδημίας ’Αθηνῶν 12 (1937), стр. 294—96.

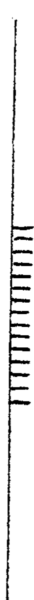
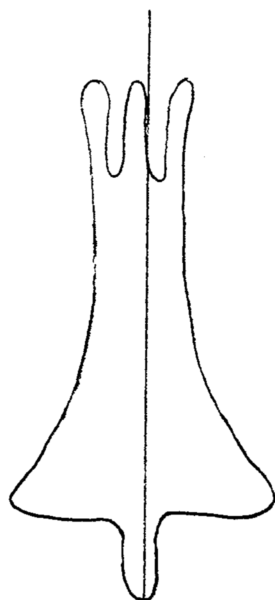
1. 2.

3. 4.

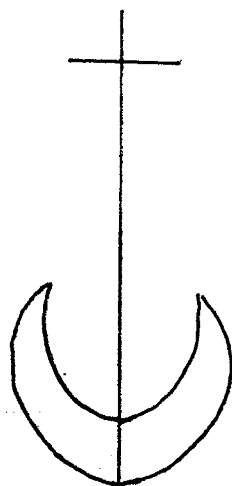
ВОДЕНИ ЗНАЦИ У COD. LAVRA E-108

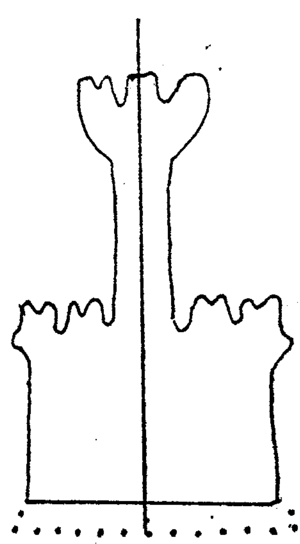
1	2	3	4
1390—1400	1385 (1395)	(1396)	(1385/95)

5. 6.

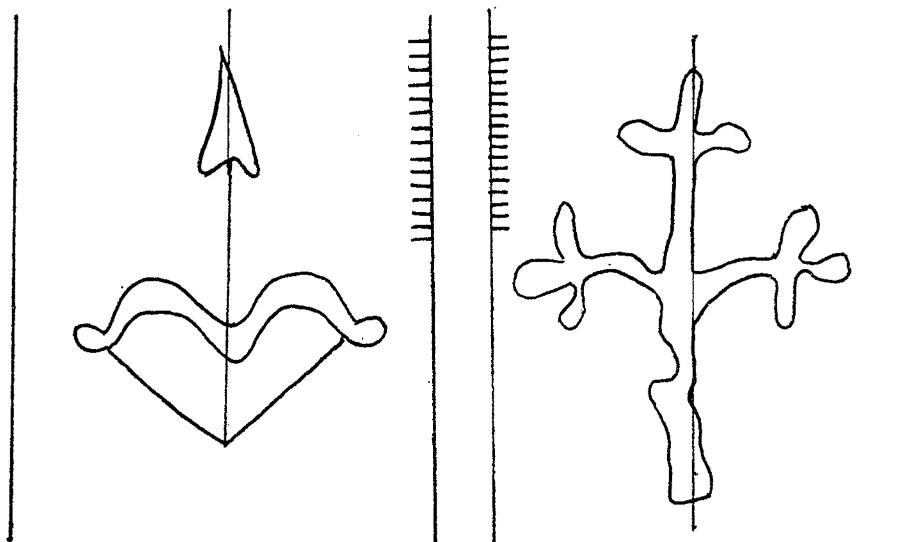

7. 8.

ВОДЕНИ ЗНАЦИ У COD. LAVRA E-108

5	6	7	8
(1396—7)	(1390/1400)	(1404?)	(1390)

ВОДЕНИ ЗНАЦИ У COD. LAVRA E-108

9	10
(1380/95)	(око 1400)

Стихира за Рођење Богородице, ff. 1r ± v r. 13—15; 1—9. Транскрипција текста, I глас

Ѿ дивное чꙋ҄до иже ѿ неплодве плод вьсиав мановением вьсѣхь сьдѣтелꙗ и вьседрь-жителꙗ доблестьвно мирское благих раздреши неплодство матери сь материꙋ богородичною ликꙋете зовꙋщꙇе ѡбрадованаꙗ радꙋисе с тобою господ подае мирови тобою велиꙋ милость.

БР. 1. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

ва-се -дра - жи-те - ла добле -ставно мирскоје бла-

гих раздре - ши... не - плод - ство..

ма-те-ри са материју Бо-го-ро-ди-чи-но -

ју ли-ку- и- те зо-ву - ште о -брадо-ва-на-ја ра-

- - - - - - ду - и - се сто - бо -ју го-

спод... пода -је ми - ро - - ви то - бо-ју

ве-ли- - ју ми-лост

творенїе никóлї. србьїна,

ff. 12r±v r. 1—19; 1—19. Транскрипција текста, IV глас

Подаждь ȣтешенїе своим рабом вьсенепорочнаꙗ. ȣставлꙗющии лютаа наша ѡбстоꙗнїа вьсакое скьрбних нась изменꙗющи тебе бо единȣ твьрдо и извѣсно ѡснованїе имáми твоѥ застȣпленние стежахом да не постидим се владичице тебе призивающе потьщи се. на ȣмолениe иже тебе верно вьпиющих. радȣи се владичице. вьсех помоштнице радости и покрове дȣшам нашим. ти і ти і ти ii ти ти ти ти і ти ти ρι ρι ρι ρι ρι ρι ρι ρι ρι ти ти ρι ρiти ρι ρι ρι ρι ти ρι ρι ρι і ти ρι ρι ρι ρι ти ρι ρι ρι ρι ти ρι ρι ρι ρι ρι ρι ρι тититити ρι ρι ρι ρι ρι ти ρι ρι ρι то оо то ρо ρо тотототоmе ρе ρе ρе ρете ρеρе ρе ρе ρете ρеρе ρеρетеρеρеρеее теρеρетотооооо то оо ї то ооо то о то то то оо то о оо го оо отото

По – – дажд... у – – – – –

те –ше – – – – ни – – – је... сво – им...

ра – – – бом ва – се – –

– – – – – – – – – – не – – – – – по –ро – –

– – – – – чна – – – –ја. у – – – – – – ста –

вла – – ју– – – шти љу – – та – –

на – – – – – – – – – – – – – – – ша ов – сто –

ја – ни – ја.ва – са – – – – – –ко – – –

је... скар – бних...

и...

БР. 2. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

COD. LAVRA E-108 ИЗ XIV В. КАО НАЈСТАРИЈИ СРПСКО-ГРЧКИ АНТОЛОГИОН

NB

нас... из - - ме -

ња - - - ју - шти те - - бе... бо...

- је - ди - ну... твар - - - - до

и из - - - - - - - - - - - -вје - сно...

ос - - но - - ва - - ни - - - је...

и - - - - - ма - ми... тво-

- - - - је... за - - - сту -

- - - - - пле - ни - - - - - је...

сте - - - жа - - - - - - - хом да не...

- - по - - сти - - - - - - дим... се...

вла - - - - -ди - - - - чи - - -це...

те - - - - - бе... при -

- - - - зи - - - ва - - - - ју - - - - - - ште

... по - та - - - - - -

- - - - - шти се... на... у - - - -

мо - - - - - - - - - - -ле - - - -ни -је...

и - - - - - - же... те - - -

бе... вер - - - - - - - - -но ва - - - пи-

- - - - - - - - - - - јуштих.ра - ду - - - -и - -

се вла - ли - чи - - - - це ва - - сех по -

COD. LAVRA E-108 ИЗ XIV В. КАО НАЈСТАРИЈИ СРПСКО-ГРЧКИ АНТОЛОГИОН

мо - - - -штнице... ра - - - - - - - - - - -

до - - - - - - - -сти и... по - - - - кро -

- - ве ду-шам... на -шим

тити и ти и ти и и тити ти ти и

ти тири ри ри ри ри ри ри ри ри ти ти рри

ри ти ри ри ри ри ти ри ри ри и ти ри

ри ри ри ти ри ри ри ри ти ри ри ри

ри ри ри ри рири ти ти ри ри ри ри ри тм ри

рири то о о торо ро рото то то то те ре

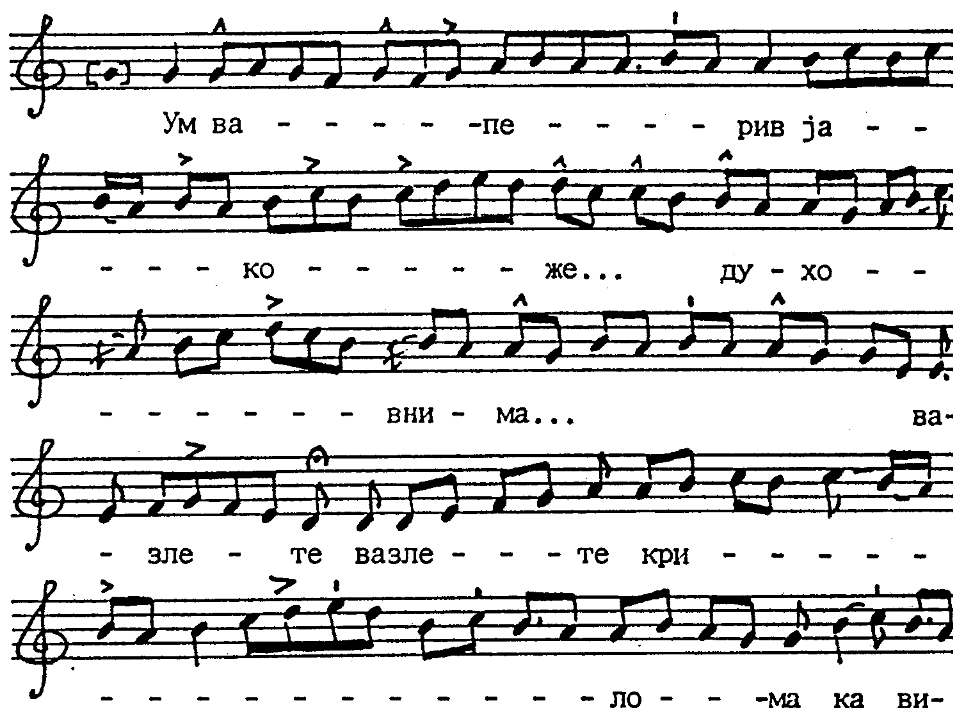
ре ре ре те ре ре ре ре ре те ре ре ре ре те

рере ре е е те ре ре то то о о о

Стихира св. Сави. Текст: Теодосије Хиландарац, ff. 14r±v r. 1—8; 1—16. Транскрипција текста. IV плагални глас

Ѵм вьперивь ꙗкоже дѹховнима вьзлете крилома кь висоте божїа разѹма тогда же и ѡца земльньго ѡставивь невеснаго вьзлюбиль еси нь и рождьшаго те пльтию дѹховне породил ѥси и невесномѹ ѡцѹ присвоил ѥси и ѡвоюдѹ нѥго прославил' ѥси на невеси сѹщих благ насладил ѥси на земли же тело его чьсно мѵрото...

БР. 3. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

COD. LAVRA E-108 ИЗ XIV В. КАО НАЈСТАРИЈИ СРПСКО-ГРЧКИ АНТОЛОГИОН

со – – те – – – бо – жи – – – – – – –

– – – – – ја ра – – – – – – – – зу – – – ма то-

– – гда... же

и о – – – – – – – – ца... зем-ља –

на-го земља-на -го о- ца... о – ста –

– – – – – – – – – вив... не – –

– – бе – – – – – сна – – – го вазлу – – –

бил... је – си на и ро-жда –

– – ша – го те пла – ти – ју ду – – – хо-вне

плати -ју ду – – – – – – хо – – – – – – – вне...

по – ро-дил је – – си и...

не-бе-сно – – му о – – – – цу...

- - - при - - сво - ил... је - си и о-

- - - - бо - ју - ду у не - го...

про - сла - вил... је - си на не-

бе - - си су-штих... благ на - сла-

- - - - на - сла - дил... је - си на

зем- ли же те - - - - - - ло...

је - го ча - - - сно... ми - ро - -то...

Кратима, f. 52v r. 1—14. Транскрипција слогова. II глас

τοτοτοτοτοτοτοτοτοτερρερερερερερερετετερρεντεντερερερερρερερετερρερερετοτοτοτοτοτο
τοτερρετερρετετερρετνετερρετνερρετερρετερρετερρετιτερερ8τερερετεερ8ερερερ8ερερερε ρε
ρετερερερερερετεερετεερερετεερερετοτοτοτερερερετνρερετντερερετερερ8τετερ8τετοτοτοτο
τοτοτοτοτοτερερερ8τερερετερερερερερετερερερεςερερεερρερεεε [δυναμις]

То то то то то то то то те рре ре ре

ре рере те те рре нте н те ре ре ре ррере ре

БР. 4. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

COD. LAVRA E-108 ИЗ XIV В. КАО НАЈСТАРИЈИ СРПСКО-ГРЧКИ АНТОЛОГИОН

те рре ре ре то то то то то то

то те рре те рре те те рре тне те рре

тне рре те рре те рре те рре те те ре ру те

ре ре те е ру е ре ре ру е ререре ре ре те

ре ре ре ре ре тее ре те е

ре ре те е ре ре то то то те ре ре ре ре

тн е рре тн рре те ре ре ру те те ре ре

ру те то то то то то то то то то

те ре ре ру те ре ре те ре ре ре ре ре те

ре ре ре ре те те ре реререре ре е рре ре

е е ди -на-мис.

Први стих прве Статије за Велику суботу, f. 78r r. 1—3. Транскрипција текста. Глас I плагални

Животе вь гробѣ положисе христе. и аггелскаıа воинства дивлıахꙋ се. сьхож⟨д⟩ение славѧще твое.

БР. 5. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

Трећи стих друге Статије за Велику суботу, f. 78r r. 4—7. Транскрипција текста. Глас I плагални

Оужасе се земльа и сльце спасе ськрисе. тебѣ невечернıемꙋ свѣтꙋ христе зашьдшꙋмꙋ вь гробѣ пльтию [пльтьскы]

БР. 6. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

COD. LAVRA E-108 ИЗ XIV В. КАО НАЈСТАРИЈИ СРПСКО-ГРЧКИ АНТОЛОГИОН

Део двадесет петог стиха (?) друге Статије за Велику суботу, ff. 78r±v r. 8—9; 1. Транскрипција текста. Глас I плагални

Сльнце сыи правдѣ аще и заиде под землею и въскрьси спасае ѵас

БР. 7. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

Солнце си и пра - вде а -ште и за-и-
де под зем - - - ле - - - ју и ва -скра - си
спаса - је... нас

Стихови приликом читања Паримија, f. 78v r. 2—5. Транскрипција текста. IV глас

Поимь господеви славно бо прослависе.
Поите и прѣвьзносите его въ въсе вѣкы.

БР. 8. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ФОНЕТСКОМ ТРАНСКРИПЦИЈОМ ТЕКСТА

По - им го - спо - - - - де - - - - ви
- -славно бо про - сла - - ви - - се.
По -и - те и пре-ва- зно - - си - - -те
је- го ва ва-се ве - - - ки.

Други ирмос девеше оде за Ускрс, f. 98v r. 2—9. Транскрийција шексша. I глас

Ὤ θειας ω φηλις ω γλϋκυτατης σȣ φωνις μεθ ημων αψευδος γαρ επιγγειλω εσεσθε μεχρι τερματων αιονος χρΐστε νιν οι πιστοι αγκϋραν ελπιδοσ κατεχοντες αγαλλομεθα.

Ω θει-ας ω φι- -λης ω γλυ -κυ -τα-τηςσου
φωνης... μεθ η -μων α - ψευ - δως γαρεπηγγει-
λω ε-σε -σθαι με-χρι τερ - -μα · των αι-ω -νος
Χριστε ην οι πισ- - - -τοι... αγ -κυραν ελ-
πι - - - δος κατε-χοντες α - γαλλο-με-θα.

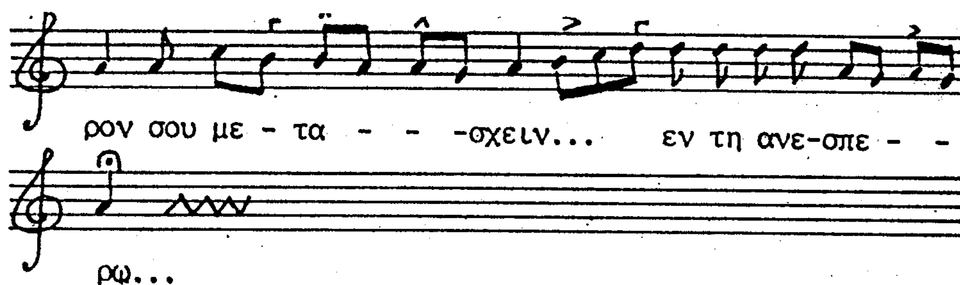
БР. 9. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ШТАМПАНИМ ГРЧКИМ ТЕКСТОМ

Други ирмос девеше оде за Ускрс, ff. 98v r. 10—15. Транскрийција шексша. I глас

Ὤ πασ<c>χα το μεγα και ϊερωτατον χρΐστε σοφΐα και λογε τȣ θεου και δυναμΐς δΐδου ημ<ι>ν εκτϋπωτερον σου μετασχειν εν τη ανεσπερω.....

Ω Πασ-χα το με - γα και ιε - - - ρω - τα -
τον · Χρι - στε... ω σο -φι-α και Λο-γε τουθε-
ου και δυ- να-μις δι - δου η - μιν... εκ-τυ-πω-τε-

БР. 10. ТРАНСКРИПЦИЈА НЕУМА СА ШТАМПАНИМ ГРЧКИМ ТЕКСТОМ

КОМЕНТАР О ТРАНСКРИПЦИЈИ

Транскрипција текста и музике из Cod. Lavra E-108 учињена је у манастирској библиотеци директно из рукописа. Због обимности, све транскрипције, природно, нису могле да уђу у оквир овога рада. То ће бити учињено приликом издања рукописа у факсимилу које је у току припрема.

У првој нотираној стихири, гл. I (пр. 1), постоји проблем у „читању" неума у тринаестом реду због оштећења тог фолија. Нарочито изнад речи иже. Група неума у преводу, експериментално, изгледа: d, c, b, a-a, уместо a-F, као што је код стихире на f. 1v, десети и једанаести ред. Не постоје мелодијске интерне репетиције.

Богородичен Николе Србина у гл. IV (пр. 2), иако некомплетан, представља слободан калофонски састав, богат различитим структурним одсецима и финалним мелисмима са широко распеваним терерисмима.

Стихира св. Сави,[33] гл. IV плагални (пр. 3), је једини и најстарији модел са овим типом нотације у којој део текста на крају недостаје. Отпочиње са *G* док је *F* код незавршене музичке верзије на крају.

Варијанта кратиме у гл. II (пр. 4) поседује интересантне интервалске скокове квинте, кварте и терце. Мелодијски одсеци у десетом и тринаестом реду се понављају. У задњем случају имамо понављање *G* са силазном квинтом и синоптичком речју *динáмис* на крају.

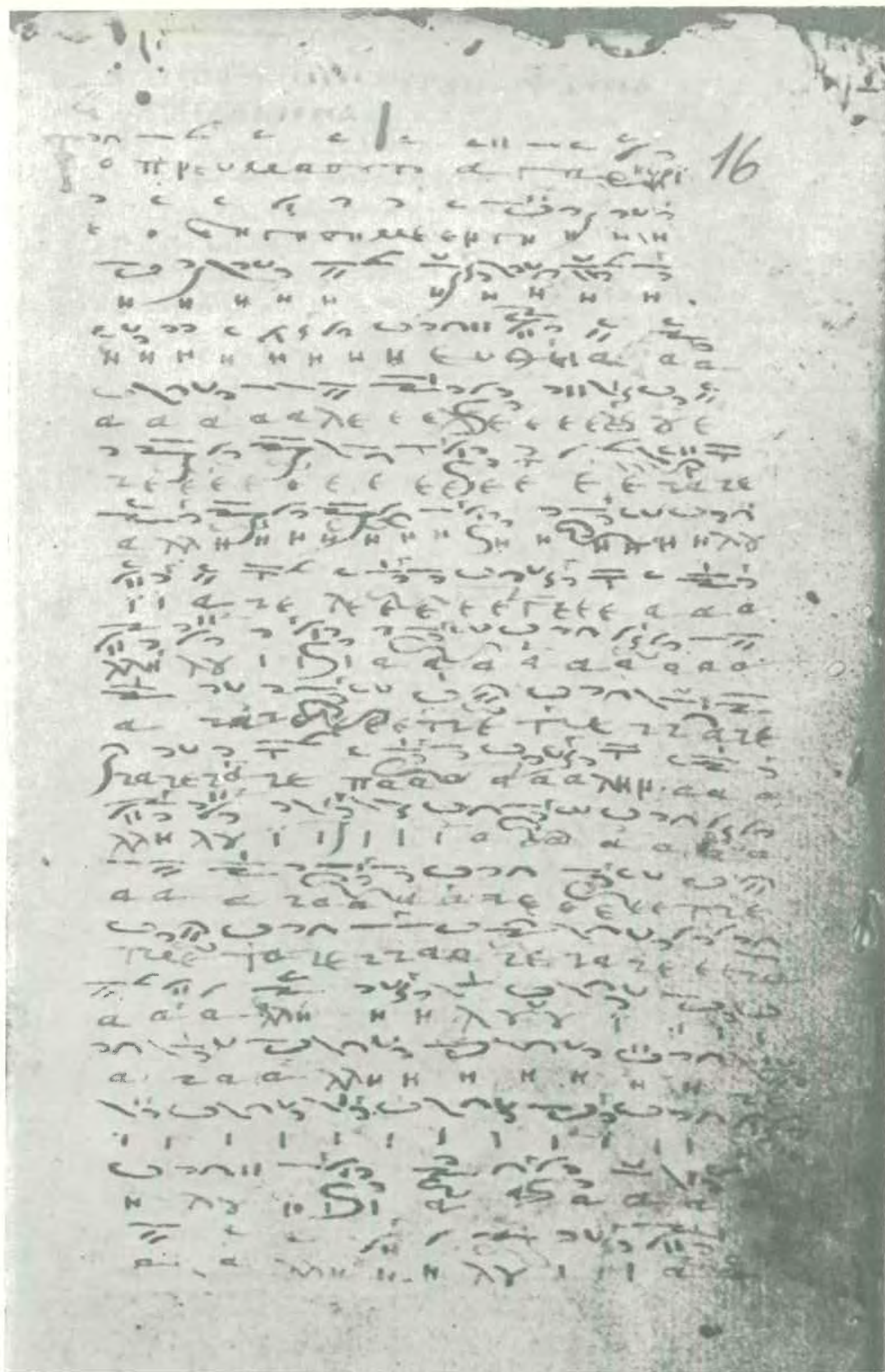
Све три статије у гл. I плагалном (пр. 5—7) су са почетним *G* и завршецима *F*—*G*. Код паримија, гл. IV плагални (пр. 8—9), оба почетка су мелодијски слична. Ови почеци су у гл. I доста проширени (пр. 9—10) код ускршњих ирмоса у другом, трећем и четвртом реду, паралелно са десетим, једанаестим и почетком дванаестог реда другог незавршеног ирмоса.

И поред опрезности у транскрипцији текста и неума, одабрани музички примери имају експериментални карактер. Проблеми се јављају код транскрипције изнад слогова ди и си (f. 14v, седми ред) где комбинацију неума читам као: *олигон* ± *кендима* а не као *вариа* + *ипорои* као што се то на први поглед

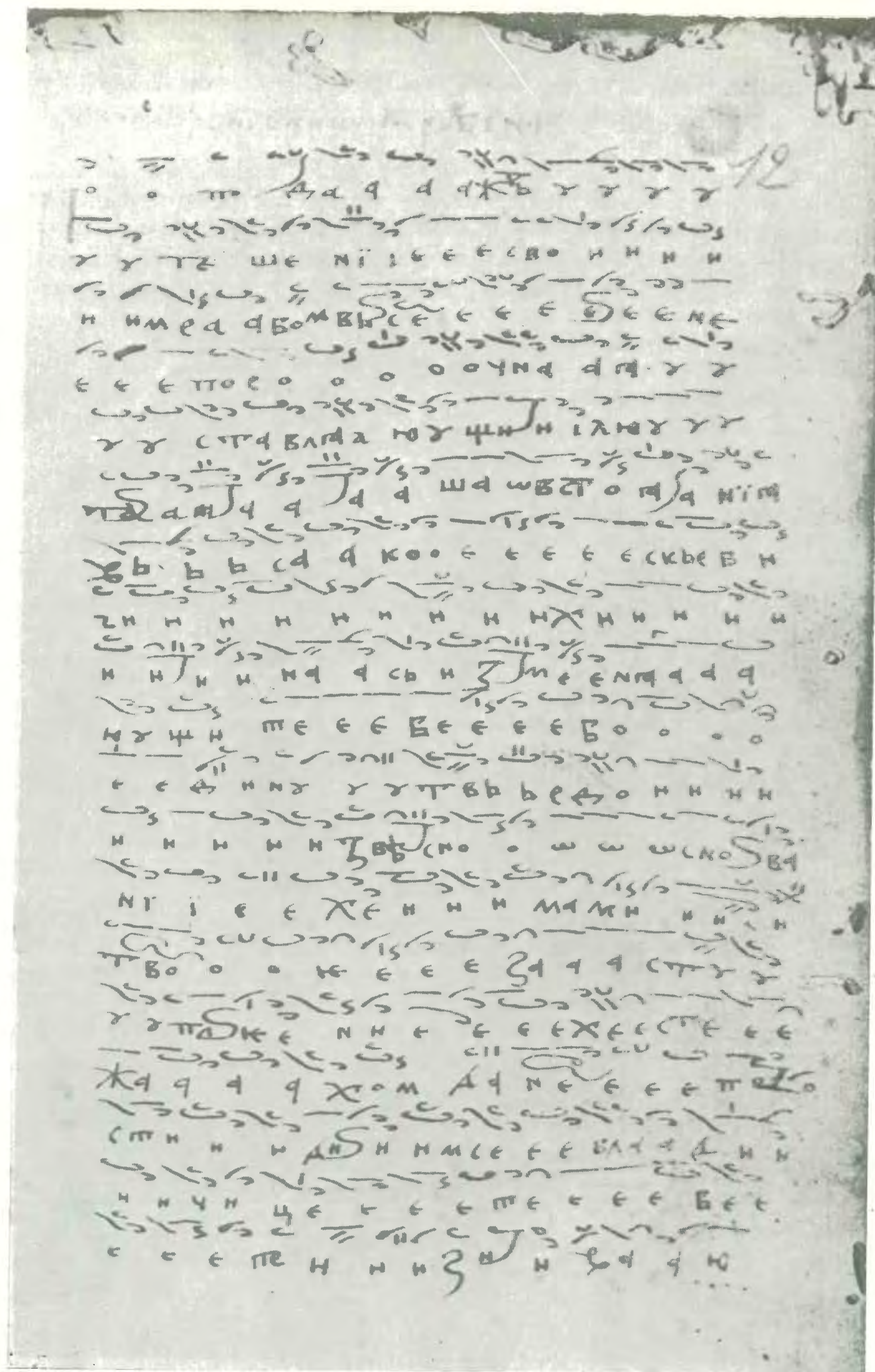
33 Уп. такође мој чланак *Најстарији неумски запис стихире у част светом Сави*, Осам векова Студенице, Београд 1986, стр. 215—18.

чини. Слично је и код слогова тєє (f. 14v, четрнаести ред), божи-<а> (f. 14r, шести ред), то (f. 52v, трећи ред) и др. Чињеница је, пак, да овом приликом нису вршена никаква компаративна поређења са одговарајућим верзијама из других двојезичних српских и грчких неумских записа.

Циљ ми је био, дакле, да укратко прикажем моја лична запажања у проучавању овог најстаријег српског и уопште јужнословенског преписа за Кукузељевом нотацијом уз уверење да ће ти резултати послужити као даљи корак нашим будућим филолошким и музиколошко-компаративним истраживањима овог заиста ретког рукописа из манастира Лавре на Атосу.

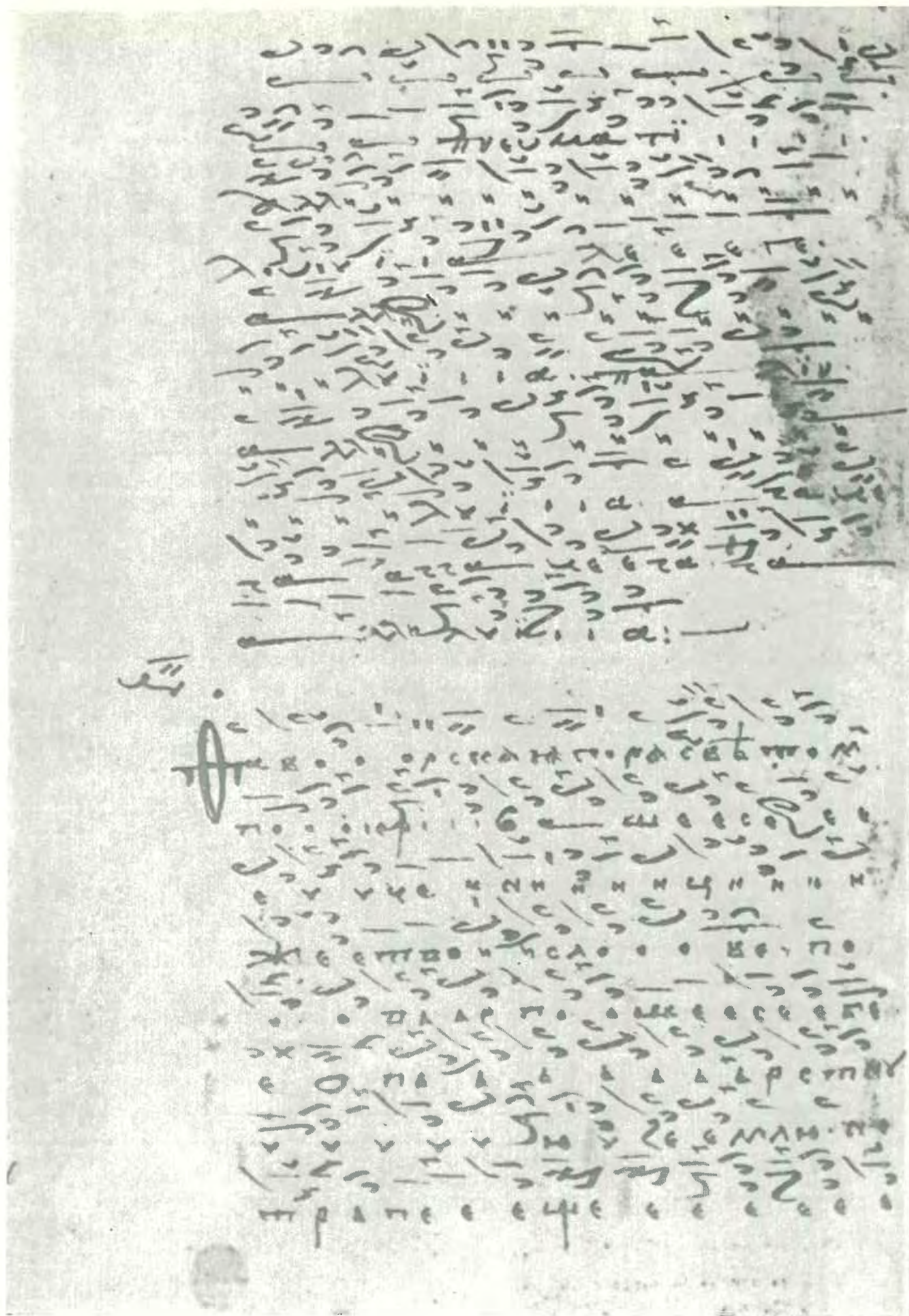

1. творенїе протофалта стефана срьбина. COD. LAVRA E-108, F. 16 R

2. ТВОРЕНЇЕ НИКОЛАЇ СРЬБІНА. COD. LAVRA E-108, F. 12 R

3. славa вь вишниιх богꙋ. COD. LAVRA E-108, F. 26 V

4. ѳаворскаꙗ гора. COD. LAVRA E-108, F. 80 V

ANDRIJA JAKOVLJEVIĆ

COD. LAURA E—108 FROM FOURTEENTH CENTURY AS THE OLDEST SERBIAN-GREEK MUSIC ANTHOLOGY WITH KOUKOUZELES' NOTATION

The author of this study has succesfully identified *Cod.* Laura E—108 as the oldest notated bilingual Serbian and Greek music Anthology. According to the author's palaeografical and other examinations, this manuscript is now dated into the last quarter of the 14th century. Therefore, the previous dating of the *Cod.* Laura E-108, done by S. Eustratiades (*Cf. Catalogue...*, p. 85, reg. number 570), has been corrected from „17th century" back to some three to four hundred years earlier!

In whole, *Cod.* Laura E-108 is the most valuable one because it contains several unknown notated works of the medieval composers of Serbia: the Domestikos Stefan the Serb and Nikola the Serb. Thanks to this discovery, the beginning of the South Slavic, espesially Serbian music, is now changed from the 15th into 14th century.

ΚΩΔ. ΛΑΥΡΑΣ Ε-108 ΤΟΥ ΙΔ'ΑΙΩΝΑ ΣΑΝ ΤΟ ΠΑΛΑΙΩΤΕΡΟ ΣΕΡΒΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΟΥΣΙΚΟ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΜΕ ΠΑΡΑΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗ

Ο γραφέας αυτής της μελέτης επεσήμανε τον κωδ. Λαύρας Ε-108 σαν το παλαιώτερο δίγλωσσο σερβικό και ελληνικό μουσικό Ανθολόγιο με παρασημαντική. Βάση των παλαιογραφικών και άλλων ερευνών, το χειρόγραφο αυτό χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του ΙΔ' αιώνα. Μέσο αυτής της ερεύνας διορθώθηκε, με διαφορά τρειών ή τεσσάρων αιώνων, η παλαιά χρονολόγιση του Σ. Ευστρατιάδη (βλ. Κατάλογος..., σ. 85, αριθμός 570), ο οποίος τοποθέτησε αυτόν τον κώδικα στην περίοδο του „ΙΖ' αιώνα".

Στο συνολό του, ο κωδ. Λαύρας Ε-108 είναι ο ποιό αξιώλογος διότι περιέχει μερικά άγνωστα έργα με βυζαντινή παρασημαντική των μεσαιωνικών μουσικών Σέρβων: δομεστίκου Στεφάνου του Σέρβου και Νικόλα του Σέρβου. Χάριν σ'αυτήν την ανακάλυψη, η αρχή της μουσικής των Νοτίων Σλάβων έχει μετατεθεί από τον ΙΕ' στην περίοδο του ΙΔ' αιώνα.

AN ADDITIONAL CHECKLIST OF HILANDAR SLAVONIC MUSIC MANUSCRIPTS

DIMITRIJE STEFANOVIĆ

An Additional Checklist of Hilandar Slavonic music manuscripts was compiled after the following four descriptions of these manuscripts were published: 1) Mateja Matejić, *Hilandar Slavic Codices: A Checklist of the Slavic Manuscripts from the Hilandar Monastery* (Mount Athos, Greece), The Ohio State University Slavic Papers No. 2 (Columbus, 1976); 2) Dimitrije Bogdanović, *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*, SANU i Narodna biblioteka SR Srbije (Beograd, 1978); 3) Andrija Jakovljević, *Inventar muzičkih rukopisa manastira Hilandara*, Hilandarski zbornik 4 (Beograd, 1978) pp. 193—234; 4) Predrag Matejić, *Watermarks of the Chilandar Slavic Codices, A Descriptive Catalog*, CIBAL (Centre International d' information sur les sources de l' histoire Balkaniques et Mediterraneenne) (Sofija 1981).

A practical need arose to collect the relevant information from these descriptions and especially to present them in conformity with the numbers in the *Catalogue*... by Dimitrije Bogdanović. Our *Checklist* was compiled during our stay at the Hilandar Research Library (Ohio State University, Columbus, USA, Summer 1986) where the microfilm collection of these and many other Slavonic manuscripts throughout the world is available for study.[1] (*Cf. Hilandar Room Slavic Manuscripts on Microfilm, Supplemental Checklist* No. 1 by Mateja Matejić and Predrag Matejić, The Ohio State University Slavic Papers No. 5 Columbus, Ohio, 1980).

1 We express our gratitude to the Ohio State University and Professor Dr. Mateja Matejić for enabling our research.

The letter (u) stands for „uncial" script of the corresponding century; letter (c) stands for „cursive" script and letter (t) stands for „typographic" script. References at the end of each item are given by abbreviated initials and numbers. The abbreviation DB stands for Dimitrije Bogdanović (*cf.* above No. 2), MM stands for Mateja Matejić (*cf.* above No. 1), PM stands for Predrag Matejić (*cf.* above No. 4) and AJ stands for Andrija Jakovljević (*cf.* above No. 3). While the numbers after these initials refer to the pages in the three editions, the sign # (NB!) refers to the numbers given in brackets by Andrija Jakovljević in his *Inventory*.

None of the descriptions can be complete. This *Checklist* contains descriptions of some manuscripts that are not found in all the four mentioned editions, and also information on the Late Byzantine and Chrysantine notations. Several manuscripts contain also parts in Greek and even in Turkish; they are given passing reference. We hope that our *Additional Checklist*... will be of practical help.

307. STICHERARION (incomplete Triodion, incomplete Pentekostarion) end of the XII c. Russian Church Slavonic / Novgorod (u) Parchment 109 ff. Early Russian *kriuki* notation. For the facsimile edition *cf. Monumenta Musicae Byzantinae*, vol. V A (Copenhagen, 1957). *N. b.* One folio (originally located between what is now folio 72—73) was taken by Bishop Porfirii Uspenskii in the XIX c. It is now located in Leningrad, in the State Public Library, and cataloged as GPB Q n I 39 — 0. DB p. 131, MM p. 26, PM deest, AJ # 2.

308. HEIRMOLOGION (incomplete, 199 Heirmoi), beginning of the XIII c. Russian Church Slavonic / Kiev (u) Parchment 72 ff. Early Russian *kriuki* notation. For the facsimile edition *cf. Monumenta Musicae Byzantinae* vol. V B (Copenhagen, 1957). DB 131, MM 26, PM deest, AJ # 1.

309. ANTHOLOGION with STICHERARION, XVIII c. Russian Church Slavonic (c) Paper III+149 ff. Late Byzantine notation. Dates: 1786, 1790, 1821. Inscription on back inside cover: Makarije heiromonk, psalt from Hilandar. Sometimes initials missing. F. 1r: beginning of Great Vespers (Anoixandaria); f. 10r: Oktoechos; f. 49r: festive Menaion; f. 128v: part of Triodion; f. 141v: part of Pentekostarion. DB 131—2, MM 26, PM 108, AJ # 3

310. OKTOECHOS, middle of the XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper I + 110 ff. Chrysantine notation (microfilm not very clear) Scribe/author: heirodeacon Iosif of Hilandar, by the instruction of Ioann, his teacher and kanonarhos of the Great Church (*cf.* also MS 596, f. 1r). Exaposteilaria of the eight Modes at the end. DB 132, MM 26, PM 109, AJ # 37

311. ANTHOLOGION and STICHERARION, beginning of the XIX c. Russian Church Slavonic and Greek (c) Paper I+332 ff. Late Byzantine notation. F. 1r: *Papadike* (edited in *Hilandarski zbornik* 2, Belgrade, 1971, pp. 113—30); f. 9r: Oktoechos; f. 82r: festive Menaion (*cf.* MS 581) including Stichera for Ser-

bian Saints; ff. 215r—272r, 275r—331v in Greek. DB 132, MM 26, PM 109—10, AJ # 129

312. STICHERARION, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper X+106+IV ff. Late Byzantine notation. F. 1r: incomplete Menaion; ff. 45r—47r, 91r—102v: Stichera for Serbian Saints (unfinished). *N.b.* same scribe of these Stichera as in Hilandar MS 581=Kiprijan monk of Hilandar; ff. 103r—106: Dogmatika of the Oktoechos (Modes I—VI). DB 132, MM 26, PM 110, AJ # 10

554. ANTHOLOGION — CRKVENO PJENIJE (Church Singing), 1867. Russian Church Slavonic (c) Paper II+398+10+1 pp. *Trile* — mnemotechnical signs (on microfilm not readable) written by Ž. Branković in 1867. Stichera for Serbian Saints Sava and Simeon. *Cf.* other Hilandar MSS with trile: 667, 696, 705, 706. DB 203, MM 49, PM 203, AJ # 39

556. ANTHOLOGION — CVJETNIK MUSIKIISKAGO USTAVA, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper XVI+310 ff. Chrysantine notation. Among a number of authors the name of Spyridon Hilandarec is found on f. 243v. Contents on f. 13r. Detailed description in DB p. 203. Same scribe as in Hilandar MS 557. DB 203, MM 49, PM 203, AJ # 27

557. ANTHOLOGION — CVJETNIK, ca. 1850. Russian Church Slavonic, some headings in Greek (c) Paper I+412+I ff. in Church Slavonic letters. Chrysantine notation. F. 94v: „translated into new music". *N. b.* same scribe as in Hilandar MS 556. DB 203, MM 50, PM 203, AJ # 23

558. STICHERARION, 1837. Russian Church Slavonic (c) Paper 31+386 ff. Chrysantine notation, melismatic hymns. Long inscription by the scribe: monk Spyridon, in Hilandar, 5th May, 1837 (ff. 385v—386r). Stichera for Serbian Saints Sava, Simeon, Lazar and for the holy Athonite fathers (ff. 313r—327v); contents (f. 384r). *N. b.* same scribe as in Hilandar MSS 559, 560. DB 203, MM 50, PM 204, AJ # 7

559. STICHERARION, ca. 1837. Russian Church Slavonic (c) Paper II+410. Chrysantine notation, melismatic hymns. Scribe: monk Spyridon, in Hilandar. Stichera for Serbian Saints Simeon (ff. 32r—59v), Lazar (ff. 125r—167r) and for the holy Athonite fathers (ff. 308r—323v); Pasapnoaria in 8 Modes (ff. 323v—332v). Dogmatika *istolkuvanite ot starite* (translated from the old) in 8 Modes (ff. 333r—384r), follow various Stichera. *N.b.* same scribe as in Hilandar MSS 558, 560. DB 204, MM 50, PM 204, AJ # 11

560. STICHERARION, 1854? Russian Church Slavonic (c) Paper III+431+1 ff. in Church Slavonic letters. Chrysantine notation, melismatic hymns. Scribe: monk Spyridon, in Hilandar. Stichera for Serbian Saints Arsenije (ff. 79v—83v), King Milutin (ff. 83v—98r), Stefan of Dechani (ff. 119v—146r); for the Bulgarian Saint John of Rila (ff. 376r—384v); Dogmatika of the eight Modes (ff. 389v—431v). *N.b.* same scribe as in Hilandar MSS 558, 559. DB 204, MM 50, PM 204, AJ # 8

561. ANTHOLOGION, XIX c. Russian Church Slavonic / some Turkish (c) Paper 105 ff. Chrysantine notation. Dates: 1876, 1878, 1879. Belonged to monk Visarion in Hilandar. Works by Grigorios protopsaltes (f. 5r), Nikola Vasiliev (f. 72r) teacher from Trnovo, Athanasie from Rila (f. 77r). DB 204, MM 50, PM 205, AJ # 18

563. OKTOECHOS, middle of the XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper I+42+I ff. Chrysantine notation. Ff. 1r—22v: Prosomoia (podobni) of the eight Modes; ff. 22v—28r: Photagogikon (svjetilen), Exaposteilaria, *Čestnjejšuju*; Kathismata (sjedalni) of the eight Modes (ff. 28v—42v). F. 1r: Stamp of Galaktion (monk in Hilandar). DB 205, MM 50, PM 205, AJ # 35

564. MISCELLANY (including Prayers and Forbidden Marriages). End of the XVIII c. Russian Church Slavonic (c) Paper 84 ff. Chrysantine notation *only* on ff. 71r—72r: *Svjete tihij* (O Gladsome Light). Middle of the XIX c. DB 205, MM 50, PM 205, AJ p. 195*

565. ANTHOLOGION, End of the XVIII or Beginning of the XIX c. Russian Church Slavonic and Greek (ff. 101r—116v, 121r—200v) by the same scribe (c) Paper 201 ff. Late Byzantine notation clearly written. Many Greek authors. Some initials missing. A number of ff. contains neumes without words. Ff. 117r—121r: Polyeleos in Slavonic by Anastasios from Larisa. Important MS for comparative study. DB 205, MM 50, PM 206, AJ # 136

566. OKTOECHOS, 1844. Russian Church Slavonic and Bulgarian (c) Paper 121 ff. Chrysantine notation. F. 120v: Written in Panagurišcje in 1844. DB 205, MM 50, PM 206, AJ # 33

568. ANTHOLOGION, Last Quarter of the XIX c. (1889?). Russian Church Slavonic (c) Paper 78 ff. Chrysantine notation. Inscription on f. 71v: ... 23 Oct. 1889. F. 4r: Chourmouzios the Librarian, f. 44r: Grigorios the Protopsaltes (pervopevac); f. 60v: Todor; f. 61r: Georgios and f. 64r: Theodoros of Phokaion. DB 206, MM 50, PM 206—7, AJ # 20

571. STICHERARION, Beginning of the XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper I+68+I ff. Chrysantine notation. Festive Menaion from September 1—December 27. Clear script. DB 206, MM 51, PM 208, AJ # 13

576. HOROLOGION, 1897. Russian Church Slavonic (c) Paper IV+47+III pp. Chrysantine notation *only* on p. III: *Dostojno jest* (It is meet). Monk Meletie wrote this Filada (notebook) in Hilandar in 1897. DB 207, MM 51, PM 210, AJ deest

578. STICHERARION, 1890. Russian Church Slavonic (t) Paper 63 ff. Chrysantine notation. Inscription in Greek: Konstantinos Antoniou Pappa... 7 March 1890 (f. 63v). Festive Menaion from June 29—December 6. DB 208, MM 51, PM 210, AJ # 12

579. OKTOECHOS, 1900. Russian Church Slavonic (t) Paper I+55+I ff. Chrysantine notation. Copied by heircdeacon Hrisostom, in Hilandar, in 1900. Ff.

1—4r: Names of neumes and exercises (ff. 1—4r); shortened version of Oktoechos (ff. 5—55r). DB 208, MM 51, PM 210, AJ # 34

580. STICHERARION (Festive Menaion), 1834. Russian Church Slavonic (c) Paper IV+439+III ff. Foliation in Church Slavonic letters. Chrysantine notation (earlier stage). Melismatic chants. F. IIv: inscription: translated from Greek into Slavonic by *daskal* (teacher) heiromonk Nikifor in 1834. Ff. IIIr—IVv: Contents. Stichera for Serbian Saints (passim) mostly melismatic, syllabic however only for St. Sava (ff. 382r—384r; 388v—389r); for St. John of Rila (ff. 389r—404v) and for the holy Athonite fathers (ff. 372r—381r); Dogmatika of the eight Modes, two for each Mode (ff. 404v—439). DB 208, MM 51, PM 210—11, AJ # 5

581. STICHERARION, 1774. Complete Festive Menaion (ff. 3r—242r), Triodion (ff. 244r—281r), Pentekostarion (ff. 281v—302r). Russian Church Slavonic (c) Paper 1+307 ff. Late Byzantine notation. According to inscription on f. 302v music „translated“ — adapted into Slavonic by Kyprian, monk in Hilandar, December 9th, 1774. Sticheron for St. John of Rila (ff. 303r+v) and three Stichera for the holy Athonite fathers (ff. 304r—306r). Very important MS for study. (*Cf.* MSS 311 and 312). DB 208, MM 52, PM 211, AJ # 4

584. ANTHOLOGION, 1896. Russian Church Slavonic (t) Paper II+52+XXV ff. Chrysantine notation. Foliation in Church Slavonic letters. Anoixandaria and other hymns by a number of Greek authors. F. 52v: a drawing of Mount Athos. DB 209, MM 52, PM 211, AJ # 22

585. ANOIXANDARIA, 1903. Russian Church Slavonic (t—c) Paper I+6+I ff. Chrysantine notation. DB 209, MM 52, PM 212, AJ # 40

587. ANTHOLOGION (MOUSIKON APANTHISMA), XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper I+161+I ff. Chrysantine notation. Hymns by a number of Greek authors incl. Chrysaphes the „new“. Pages are numbered. Contents on ff. 160v—161r. DB 209—10, MM 52, PM 212, AJ # 32

588. ANTHOLOGION, ca 1879. Russian Church Slavonic, Greek (ff. 90r—93r) and Bulgarian (passim) (c) Paper 153+I ff. Chrysantine notation. According to inscription on f. 2v the MS belonged to monk Galaktion. Another inscription on f. 93r: „translated from Slavonic into Greek (*n.b.*) by Kalistrat, a monk of Zograf and written in Zograf in May 1879, and then given to Hilandar monk Galaktion“. Many Greek and Slavonic authors. F. 4v: *Angel vopijaše — ot moldavsko sočinjeno* (An Angel cried — taken from the Moldavian). DB 210, MM 52, PM 212, AJ # 131

595. ANTHOLOGION, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper 91 ff. Chrysantine notation. Two hands. First: ff. 1r—58v, second: ff. 59r—91r. F. 1r: stamps of Spyridon of Hilandar (= C X, 1870) and of GAL (= Galaktion). F. 58r: inscription that the Dogmatika of the eight Modes were translated from Greek into Slavonic by *daskal* (teacher) Spyridon of Hilandar. DB 211, MM 53, PM 213, AJ # 15

596. OKTOECHOS, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper 91 ff. Chrysantine notation. F. 1r: „written by heirodeacon Iosif, in Hilandar by the instruction of Ioann, his teacher and kanonarhis of the Great Church" (*cf.* MS 310, f. 1r). DB 211, MM 53, PM 214, AJ # 36

597. STICHERARION, middle of the XIX c. (1863). Russian Church Slavonic (c) Paper II+440 ff. Chrysantine notation. Menaia (except February and March). Stichera for Serbian Saints (ff. 108v—131v; 155v—186r; 346v—381r) and for St. John of Rila (ff. 73r—84v). Names of Gervasie (1863) and Visarion H(ilandarec) are written on the front, *resp.* back covers. DB 211—12, MM 53, PM 214, AJ # 9

622. DEACON'S SERVICE BOOK, ca 1864. Russian Church Slavonic (t) Paper I+62 ff. Chrysantine notation *only* on ff. 1r—2r, partly without words. *Mnogoljetstvije* (many years) to Duke Michael (Mihailo) of Serbia and Metropolitan Michael (Mihailo) of Belgrade, *i.e.* Serbia (without notation). Inscription on f. Ir: Galaktion heirodeacon of Hilandar, 1864 January. DB 217, MM 55, PM 222, AJ deest

667. ANTHOLOGION, ca 1920. Russian Church Slavonic (t) Paper 70 ff. *Trile* — mnemotechnical signs. Ff. 23r and 64v same inscriptions: „copied from Byzantine and adapted to the Serbian chant by monk Savatie 28, 8, 1920: f. 67r: „heirodeacon Isaia died on 9 XI 1918". *Cf.* other MSS with *trile*: # 554, 696, 705, 706. DB 228, MM 58, PM 238, AJ # 30

668. STICHERARION AND ANTHOLOGION, Last Quarter of the XVIII c. Russian Church Slavonic and Greek (c) Paper 379 ff. Late Byzantine notation. F. 2v: insciption: „. . . Theodosie of Hilandar. . .". Stichera for Serbian Saints (ff. 56v—73r, 76r—83v). For encomion for St. Sava (not found elsewhere) (ff. 84v—88v) *cf. Sveti Sava — Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja* 1175—1975 (Belgrade, 1977) pp. 376—77. Slavonic Oktoechos (ff. 107r—169v), Festive Menaion (ff. 170r—264r), Triodion (ff. 264v—279r), Pentekostarion (ff. 279v—288v), 11 Resurrection Stichera for Mattins (ff. 290r—302r), *Bogorodice Djevo* (Rejoice Mary) (ff. 302r +v), Cherubic hymns in all the eight Modes by Kyprian of Hilandar, in Greek (ff. 302v—319r), *Hristos anesti* in Greek and Slavonic (ff. 355r+v), Easter hymns (ff. 355v—360r), short Kekragarion in Slavonic (ff. 365r—368v), Pasapnoaria in Slavonic in Modes 2nd plagal and I (ff. 369r—375r). Hymns by different Greek authors in Greek (*passim*). Important MS for study. DB 228, MM 58, PM 238, AJ # 128

(*N.b.* 674)*

685. ANTHOLOGION with other texts, ca. 1880. Russian Church Slavonic, Bulgarian and Greek (t) Paper 6+18 ff. Chrysantine notation. Notebook of monk

* *Cf. Collection of printed books*, where the following books under the above number were returned in 1971:

a) *Katavasija*, published by Jeremija Karadžić (Belgrade, 1855) — contains 10 ff. of manuscript by monk Galaktion, and

b) *Cerkovno pjenije* (*Church Singing*), published by Visarion of Hilandar (Plovdiv, 1867) — contains on ff. 59r—69r troparia to St. Symeon with *trile*. *Cf.* MSS 554, 667, 696, 705, 706. DB 229 (footnote), MM deest, PM deest, AJ deest

Theodosie (ff. 1r—4r). Inscription in Latin characters (f. 4v): „Pankratyje monach hylandarsky. Sava monach y Danyil monach. Svetoslav kozmyk. Dobra Roda." In Cyrillic: „na Todosi monah." Ff. 6r—15v: Incomplete Polyeleos by Kyr Daniil, Mode IV. DB 231, MM 60, PM 241, AJ # 26

686. ANTHOLOGION, 1858. Russian Church Slavonic (c) Paper I+61+I ff. Chrysantine notation, clear script. Scribe heiromonk Hadzhi Theodosij of Turnovo, in Zograf, in 1858 (ff. Iv—1r). Various hymns. Ff. 31r—32r: *Dostojno jest* (It is meet and right) by Nikola Vasiliević, teacher of Turnovo. At the end some Slavonic & Greek liturgical texts, the latter in Cyrillic transliteration, without notation. DB 232, MM 60, PM 241, AJ # 14

687. EUCHOLOGION (Prayer Book), end of the XVIII c. Russian Church Slavonic, Greek in Cyrillic transliteration (t). Paper 85 ff. Late Byzantine notation *only* on ff. 84v—85v: an unfinished hymn by Meletije of Sinai (Greek text in Cyrillic transliteration). Various inscriptions dated between 1795—1880. Back inside cover: „Daniil heirodeacon 187?". DB 232, MM 60, PM 242, AJ # 137

691. ANTHOLOGION, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper 48 ff. Chrysantine notation, clear script (Probable scribe — heiromonk Vikentii of Nish, in Hilandar). Hymns by Chourmouzios and Theodore of Phokaion. *Cf.* MSS 692, 693, 694, 695. DB 233, MM 60, PM 243, AJ # 24

692. ANTHOLOGION, 1887. Russian Church Slavonic (c) Paper IV+74+I ff. Chrysantine notation, clear script. Scribes — Pankratije heiromonk and psaltes of Hilandar (f. IIr) and heiromonk Vikentii of Nish, Serbia, in Hilandar in 1887 (f. 64v). Inscriptions with names of other Hilandar monks: *duhovnik* (spiritual father) Natanail (f. 74r); the book was bought from deacon German (ff. 73 v, 74r). Contents: Church Singing — Psaltika. Anoixandaria by Chourmouzios, hymn by Theodore of Phokaion (*Slovo blago*, Mode VIII, f. 32r), melismatic Kekragaria in the eight Modes (ff. 14v—31v), Polyeleos by Daniil (f. 40r). *Cf.* MSS 691, 693, 694, 695. DB 233, MM 61, PM 243, AJ # 19

693. ANTHOLOGION, XIX c. Russian Church Slavonic (t) Paper I+45 ff. Chrysantine notation, clear script (Probable scribe — heiromonk Vikentii of Nish, in Hilandar). Anoixandaria by Chourmouzios (f. 1r), Polyeleos by Daniil (f. 15r) *Slovo blago* by Theodore of Phokaion (f. 22r), *Sviše proroci* — Sticheron for the robing of the Bishop, by John Koukouzeles (melismatic, f. 27r), Heirmoi (syllabic, f. 28v), Heirmoi translated from the Greek by Nikolaj Dimitrijevič (f. 33v). *Cf.* MSS 691, 692, 694, 695. DB 233, MM 61, PM 243, AJ # 28

694. ANTHOLOGION, CERKOVNAJA MUSIKIJA (CHURCH MUSIC), 1889. Russian Church Slavonic (t) Paper III+54+XXV ff. Chrysantine notation, clear script. Scribe — heiromonk Vikentii of Nish, in Hilandar, 2. III 1889 (f. IIr). Anoixandaria by Chourmouzios (f. 1r), Polyeleos by Daniil (f. 15r), *Slovo blago* by Theodore of Phokaion (f. 23 v), Great Doxology „chosen from the old" (f. 29v), by Germanos Neon Patron (f. 36r), other hymns. Inscriptions: „newly translated from the Greek language by heiroshimonk of Zograf Kalistrat" (ff. 50v, 55v). *Cf.* MSS 691, 692, 694, 695. DB 234, MM 61, PM 243, AJ # 21

695. ANTHOLOGION, 1873 and 1882. Russian Church Slavonic (t, c) Paper II+50+I ff. Chrysantine notation. Scribes — Daniil monk of Zograf, 1873 October 23 (f. 20r) and Vikentii of Hilandar, 10 March 1882 (f. 40v). Anoixandaria by Chourmouzios (f. 1r), Stichera for the Eisodia of the Mother of God (f. 20r), Polyeleos *Slovo blago* by Theodore of Phokaion (f. 28r) — at the end, on f. 35r: „This Polyeleos was copied in 1887, 8 September, translated from the Greek into Slavonic in the Zograf monastery"; Heirmoi (f. 35v), Great Doxology „chosen from the old" (f. 41r). *Cf.* MSS 691, 692, 693, 694. DB 234, MM 61, PM 244, AJ # 17

696. LITURGY and OKTOECHOS, 1930—1934. Russian Church Slavonic (t) Paper I+169+CCXIII ff. *Trile* — mnemotechnical signs (ff. 1r—162r; Ir—IIr); Liturgy (ff. 1r—19r); Chant according to Kornelije Stanković (1831—1865) (f. 17r); mention of King Alexander (I Karađorđević) and Patriarch Varnava (f. 18v); incomplete Oktoechos (Modes I—VI, ff. 19v — signs stop on f. 162r and continue on ff. 170r—172. *Cf.* MSS 554, 667, 705, 706. AD 234, MM 61, PM 244, AJ # 38

701. ANTHOLOGION, 1901—1911. Russian Church Slavonic with Bulgarian elements (t). Paper 110 ff. Chrysantine notation. Scribe — heiromonk Vartolomei, in Hilandar, his stamp on f. 2r. Inscription: translated into Slavonic language (f. 2r). Liturgical hymns and hymns for various feasts by various Greek composers as well as some „ot izdatelja" (by the editor) (ff. 29v, 31v, 32r). Ff. 89v—90r: contents of the book. DB 235, MM 61, PM 245, AJ # 25

702. ANASTASIMATARION, 1876. Russian Church Slavonic (c, t) Paper 67 ff. Chrysantine notation. Probable scribe — monk Sofronii, in Hilandar 1876. Inscription on f. 1r contains also the name of Stefan. Abbreviated Oktoechos (ff. 1r—48v); liturgical hymns (ff. 54r—63 r). DB 235, MM 61, PM 245, AJ # 45

703/I—IX. FRAGMENTS, XIX and XX c. (microfilms only of 703/I—III)

703/I. KRATKO IZ'ESNENIE NA PSALTIKATA, middle of the XIX c. (Brief Explanation of Church Music — *Papadike*). Bulgarian language (c) Paper 10 ff. Chrysantine notation. *Cf.* Fragments 703/II. DB 235—6, MM 62, PM 245, AJ # 31

703/II. FRAGMENT: BRIEF EXPLANATION OF CHURCH MUSIC — *PAPADIKE*. Russian Church Slavonic (c) Paper 2 ff. XIX c. Late Byzantine notation. *Cf.* Fragment 703/I. For an edition of the Hilandar. Papadike from MS 311 *see Hilandarski zbornik* 2 (Belgrade, 1971) pp. 113—130. DB 236, MM 62, PM 245, AJ # 31

703/III. FRAGMENT: STICHERARION, Beginning of the XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper 2 ff. Late Byzantine notation. *Ti prorokov propovedanie* — Sticheron for the Feast of the Entrance to the Temple of the Mother of God. DB 236, MM 62, PM 245, AJ # 31

703/IV. PJETIETO — PSALTIKATA BUKVARNA, XIX c. (GRAMMAR ON CHURCH MUSIC). Russian Church Slavonic + Bulgarian (c) Paper 12

ff. Chrysantine notation. Stamp of monk Galaktion (f. 1r). Kekragaria in eight Modes (f. 2r), Papadike (f. 8r). DB 236, MM 62, PM 246, AJ # 31

703/V. FRAGMENT: STICHERON TO ST. SIMEON, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper 2 ff. Chrysantine notation. First Sticheron, incipit: „Radujsja". DB 236, MM 62, PM 246, AJ # 1

703/VI. FRAGMENT: PART OF SOME HYMNS, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper 13+1 ff. (paginated 39—51+1). Chrysantine notation. Beginning of the sixth hymn: *Očiščenie nam Hriste*. DB 236, MM 62, PM 246, AJ # 31

703/VII. FRAGMENT: DOSTOJNO JEST (It is meet and right) XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper 2 ff. Chrysantine notation. DB 236, MM 62, PM 246, AJ # 31

703/VIII. ANTHOLOGION, XIX c. Church Slavonic (t) Paper 103 pp. (paginated 101—204). Chrysantine notation. *Dostojno jest* (It is meet and right), Mode VIII (p. 155). Cherubic hymns for every day of the week (p. 157), Koinonika (p. 185). DB 236, MM 62, PM 246, AJ # 31

703/IX. FRAGMENT: TEBE ODJEJUŠČAGOSJA, 1907 (HE WHO ADORNS HIMSELF WITH YOU — Sticheron for Good Friday). Russian Church Slavonic (c) Paper 6 ff. Chrysantine notation. Composed by monk Neofit, of Rila monastery, copied in 1907. DB 236, MM 62, PM 246, AJ # 31

705. SERBSKO CERKOVNO PJENIJE, 1921 (SERBIAN CHURCH SINGING). Russian Church Slavonic (t) Paper IV+135+VI ff. *Trile* — mnemotechnical signs, clear script. Scribe — heiromonk Vikentii, in Hilandar, December 28, 1921 (ff. 133v—134r). *Posljedovanije svjatija i božestvennija liturgii vo ves' god knjiga ã-vaja, vo svjatoj atonskoj gorje serbska lavra monastir Hilandar 1921-va goda* (title page). Ff. I—IV: Oglavljenije (contents). Hymns for the three liturgies. Among many Koinonika note those for threat of earthquake (ff. 126v—127v) and upon the arrival of barbarians (ff. 127v—128v); different Heirmoi. *Cf.* other Hilandar MSS with *trile*: # 554, 667, 696, 706. DB 237, MM 62, PM 247, AJ # 44

706. ANTHOLOGION, 1918, 1918—1924. Russian Church Slavonic (t) Paper 82 ff. *Trile* — mnemotechnical signs. Scribes — heirodeacon Isaia (ff. 1—12r; 15v—20r), monk Savatije (several inscriptions about copying from Byzantine and adapting to Serbian Singing (ff. 39v—40v, 63r, 69v, 82r) and his authorship (f. 12v) in Hilandar. Polyeleos (ff. 3r—9v), incomplete Kekragaria (ff. 10r—14r); Anoixandaria (ff. 15v—20r, 55v—62r), part of the Triodion, Liturgy of the Presanctified, Liturgy of St. Basil the Great, part of the Akathistos, part of the Pentekostarion, hymns for the feasts of the Mother of God, Heirmoi, Koinonika. *Cf.* MSS # 554, 667, 696, 705. DB 237, MM 62, PM 247, AJ # 29

765. OKTOECHOS, 1838. Russian Church Slavonic (c) Paper 277 ff. Chrysantine notation (probable scribe — priest Stafan Grujovich, wrote in 1838). Complete Oktoechos, including parts of Mattins (the whole of Psalm 50), 11 Morning Resurrection Stichera. Inscription on the front inside cover, to Iosaf heirodeacon of Hilandar, 1849. *Cf.* MS 766. DB 262, MM 76, PM 275—6, AJ # 41

766. OKTOECHOS, before 1886. Russian Church Slavonic (c) Paper 77 ff. Chrysantine notation. Three ff. with names of neumes and a short exercise, including a diagram of Chrysantine tonal values. Inscription on several consecutive ff. beginning on f. 61r in the top margin: this Psaltika belonged to monk hadži Stefan of Hilandar and (bottom margin) was given to his pupil Georgie in 1886. *Cf.* MS 765. DB 262, MM 76, PM 276, AJ # 42

767. ANTHOLOGION, before 1855. Russian Church Slavonic and Greek (c) Paper 87 ff. Chrysantine notation. Several hands. A number of hymns are misplaced. Inscription on back cover: hadži Stefan bought this book from the epitropoi, on 11 II 1855. On several ff. at the beginning (foliation not readable on microfilm): Trisagia (in Greek), *Axion estin* in different Modes; *Dostojno jest, Epi si hairei, O Tebe (n. b.) radujetsja,* Cherouvika (in Slavonic, very melismatic, including *terire*); part of Festive Menaion for September; again Cherouvikon (Mode I); service for Christmas (Stichera and Katavasia); part of Oktoechos Stichera in Mode II. F. 78r: text (only) of a song in Bulgarian (published in DB p. 262); Stichera for the Beheading of St. John the Baptist (f. 78v), Sticheron for the Holy Fathers of the First Oecumenical Council (two versions of which the second is interrupted by an unfinished Sticheron for the Dormition of the Mother of God and then continued); Sticheron for SS. Peter and Paul, finally the Sticheron for the Dormition of the Mother of God in eight Modes: *Bogonačalnim manovenijem.* DB 262, MM 76, PM 276, AJ # 143

777. ANTHOLOGION-VEČERNJIK, XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper I+8+I ff. Chrysantine notation. F. 1r: *Aniksandari Zografski* (from the Zograf monastery). DB 264, MM 77, PM 278, AJ # 43

779. TYPIKON, 1913. Russian Church Slavonic (t) Paper I+25+II ff. Fragment *only* on f. 26r of a threefold *Alleluia* with *trile* (mnemotechnical signs) entitled *Karlovačko*. The MS belonged to heiromonk „Vikentii Chilandarac" from Serbia. DB 264, MM 77, PM 278, AJ deest

785 I—VI. FRAGMENTS, XIX/XX c.

785/I. VOSKRESNIK (Fragment from the Oktoechos), XIX c. Russian Church Slavonic (t) Paper 6 ff. Chrysantine notation. Stichera of Mode I for Saturday Vesper and Sunday Morning service. DB 265, MM 77, PM 280, AJ # 46

785/II. SMALL PSALTIKE, 1884. Psalm 134 (135). Russian Church Slavonic (t) Paper I+8+I ff. Chrysantine notation, clear script. Ff. 2r—9v: Polyeleos in Mode VIII, by Nikolaj, heiromonk of the monastery of Dochiariou. Inscription on consecutive bottom margins (ff. 2r—5r): for the big katholikon church, for our monastery of Hilandar. *Cf.* fragment 785/III. DB 265, MM 77, PM 280, AJ # 46

785/III. SMALL PSALTIKE, 1884. Psalm 134 (135). Russian Church Slavonic (t) Paper 7+I ff. Chrysantine notation, clear script. A copy of fragment 785/II with the same inscription at the end. DB 266, MM 78, PM 280, AJ # 46

785/IV. ANOIXANDARIA, XIX c. Russian Church Slavonic (t) Paper 15 ff. Chrysantine notation. Ff. 2r—14r: Anoixandaria by Chourmouzios; ff. 14v—15r; *Dostojno jest* (It is meet and right) in Modes VIII, VII and VI, translation by Kalistrat heiromonk of Zograf. DB 266, MM 78, PM 280, AJ # 46

785/V. ANOIXANDARIA and KEKRAGARION, end of the XIX c. Russian Church Slavonic (t) Paper 16 ff. Chrysantine notation. Ff. 2r—5v: Anoixandaria by Theodore of Phokaion; ff. 6r—15r Kekragaria „in each Mode“, by Jakov the Firstsinger (pervopjevac, *i. e.* protopsaltes). DB 266, MM 78, PM 280, AJ # 46

785/VI. SMALL PSALTIKE, middle of the XIX c. Russian Church Slavonic (c) Paper III+21+I pp. Chrysantine notation. Pagination in Church Slavonic letters on both recto and verso of each folio. Although the original title reads: *Pjenije vo vsjakoje vsenoščno bdjenije*, the fragment contains only the first three Psalms presented in the following way: # 1—15 = pp. 1—6 = Psalm 1, # 1—27 = pp. 6—15 = Psalm 2, # 1—21 = pp. 15—22 = Psalm 3. Thus, within each Psalm, each half verse is numbered consecutively by an Arabic numeral in brackets. Enumeration for each Psalm begins with number one. Pagination is consecutive for all the three Psalms. DB 266, MM 78, PM 280—1, AJ # 46

786. PSALTIKE, 1889. Russian Church Slavonic (t) Paper 60 ff. Chrysantine notation. Inscription on f. 60r: ended on July 23, 1889, and on f. 60v by another hand: Sofronije Elder. Ff. 1r—2v: Refrain of the Ninth Ode of the Kanon of the Exaltation of the venerable Cross. Ff. 2r—24r: Cherouvika in all eight Modes by Theodore of Phokaion; another by him on f. 40r; f. 24v: *Dostojno jest* (It is meet and right) in different Modes — several by Nektarios, arhiereos of Frim. (Tremithon?) (ff. 25r, 34v, 36v, 39r); enharmonical (f. 29r); *sedmoglasnij atzem* (f. 30r), by Chourmouzios the Librarian (f. 38r); Heirmoi — for Christmas (f. 41r), for Epiphany (f. 46v), for Easter (including Troparion) (f. 48v) — *Angel vopijaše* (An Angel Cried Out...) arranged by heirodeacon Dionisie of Mount Athos, and translated into „our language“ by heirodeacon Kalistrat of Zograf Monastery (f. 54v), for the Dormition of the Mother of God (f. 56v), for the Exaltation of the venerable Cross (f. 59v). DB 266, MM 78, PM 281, AJ deest

806. ANTHOLOGION, end of the XIX — beginning of the XX c. Russian Church Slavonic (c) Paper III+58 ff. Chrysantine notation and *trile* — mnemotechnical signs (added by monk Savatie of Hilandar in 1917, 1918, 1920 on ff. I, II, 42r—58r). Inscriptions on ff. 54r, 58r: „written and adapted by monk Savatie of Hilandar“. Various Prokeimena (ff. I—IIv with *trile*). Anoixandaria by Theodore of Phokaion (ff. 1r—5v), Psalms 1—2 by Chourmouzios the Librarian (ff. 6r—5v), Kekragaria in Modes I, II, IV by Jakov Pervopjevac (the Firstsinger) (ff. 11v—16r), Polyeleos by Daniil the Protopsaltes in Mode IV (ff. 16v—23 v), Polyeleos in Mode V (ff. 24r—29v), *Slovo blago* by Theodore of Phokaion in Mode VIII (ff. 30r—36v), Great Doxology by Grigorije Pervopjevac (the Firstsinger) (ff. 38r—40v). — Follow texts with *trile*: Psalms 1—3 (ff. 42r—46r) Anoixandaria (ff. 46v—54r), Psalm 146 (ff. 54v—55v), Kekragaria in Modes IV and VIII (ff. 55v—58r). DB 271, MM deest, PM 286, AJ deest

807. ANTHOLOGION — MUSIKIJA — CERKOVNO PJENIJE (CHURCH SINGING), 1892. Russian Church Slavonic (t) Paper III+90+I ff. Chrysantine

notation, clear script. Scribe — compiler monk Vikentii, in Hilandar, 1892, November 4, Anoixandaria by Chourmouzios, Mode VIII (ff. 1r—15v), Kekragaria (melismatic) in all the eight Modes (ff. 15v—36r), Stichera for the Feast of the Entrance of the Virgin to the Temple (ff. 36v—48v), Polyeleos with *terirem* in Mode IV by Kir Daniil (ff. 48v—57v), *Slovo blago* with *terirem* in Mode VIII by Theodore of Phokaion (ff. 57v—65v), Great Doxology „ot drevni" (from the old) (ff. 65v—69r), another by Lampadarios in Mode IV (ff. 69r—72r), another in Mode I by Germanos of Neon Patron (ff. 72v—76v), „Dijatoniko" *i. e.* with Phtorae in Mode VIII (ff. 77r—79v), Katavasia — Heirmoi of the two Kanons for Christmas (ff. 80r—85r), Heirmoi for Easter (ff. 85v—88r), Chosen Heirmos after the Dismissal at the Liturgy: *Radujsja vsečistaja bogoprijemnaja Marije* (ff. 88v—89r) Sticheron for the newly ordained monk: *Cjelovanije novopostriženog monaha*: *Poznaim bratije*, Mode I (ff. 89v—90v). DB 271, MM deest, PM 286, AJ deest

808. ANTHOLOGION — KOVČEG CVJETOSOBRANIJA, 1894. Russian Church Slavonic / Bulgarian (t) Paper 4+220+222+14 pp. Chrysantine notation, Scribe/compiler — Mihail Vasiliov of Berovo, in Hilandar, January 20, 1894 (colophon on p. III). Folk ornaments. Pp. 1—9: Anoixandaria by Theodore of Phokaion; pp. 10—20: Psalms 1—3 in Mode VIII by Chourmouzios; pp. 21—43: Kekragaria in all the eight Modes by Jakov the Firstsinger; pp. 44—45: *Phos hilaron — pjenije drevnoje* (old chant) in Mode II; pp. 46—55: *Bogorodice Djevo* (melismatic) by Bereketes; pp. 55—59: Prokeimena for Lent by Peter Lampadarios; pp. 60—64: Akathistos, Mode VIII; pp. 65—70; another for two sides: *dvjestrannoe*; pp. 70—71: Kondakion: *Vozzbranoj vojevodje*; pp. 71—72: Alleluia for the Holy Week; pp. 72—75: Troparion for Monday, Tuesday, Wednesday of the Holy Week; pp. 75—77: Troparion for Maundy Thursday; pp. 78—88: Hymns for Easter including one with *terirem* by Chrysaphes the „new" (pp. 80—88); pp. 88—90: Prokeimena for the Week; pp. 90—95: Blagosloven jesi Gospodi by Peter Lampadarios; pp. 95—115: *Slovo blago* — Polyeleos for the Feasts of the Mother of God, Mode IV (*glas proizvodni četvertog*), some pages with neumes only; pp. 116—129 Psalm 136, Mode III, by Chourmouzios the Librarian: *Polijelej poemij vmjesto neporočni v nedelju mjasopustnuju i siropustnuju, ešče i na vsenoščnoje bdjenije vnuždni vrjemena sirječ koga je mor, trus i pročee*; pp. 129—138: Polyeleos in the memory of the saints, Mode III by Grigorios the Firstsinger; pp. 139—152: another Polyeleos, Mode IV, by Daniil the Protopsaltes (date 1892, St. Andrew the First-Called; pp. 153—174: another in Mode V, by Peter Lampadarios; pp. 175—180: Psalm 150.6 by John the Firstsinger; pp. 180—186: Great Doxology in Mode I by Jakov the Firstsinger — *četveroglasen*; pp. 187—193: (another) His in Mode II; pp. 194—201: (another) „ot drevnite izbranni" Mode I (chosen from the old); pp. 201—207: (another), in Mode V, by Peter Byzantios; pp. 207—213: (another) in Mode VII (*n. b.*: *sedmoglasni* by Daniil the Firstsinger (Pervopjevac); pp. 213—220: (another) in Mode VIII by Jakov the Firstsinger.

New pagination

pp. 1—3: The Liturgy of the Presanctified: *Nin e dinamis*, Mode I, by Theodore of Phokaion; pp. 3—4: (another) by the same, Mode VIII; pp. 5—6: Psalm 34.8, Mode I; pp. 6—7: Trisagion by Georgios of Crete, Mode II; pp. 8—9 Trisagion

zabavnoe, Mode II; pp. 9—10: another by Peter of Ephesus, Mode I; pp. 10—11: „in the altar", Mode II, pp. 11—12: Alliluar *evangelskij*, Mode I, by John the Protopsaltes; pp. 13—15: weekly, short Cherouvika by Peter the Lampadarios, Mode I; pp. 15—17: Mode II; pp. 17—19: Mode III; pp. 20—21: Mode IV; pp. 22—24: Mode V; pp. 24—26: Mode VI; pp. 26—28; Mode VII, pp. 28—30: Mode VIII; pp. 30—32: Sunday shortened Cherouvika, by X.V., Mode I; pp.: 32—34: Mode II; pp. 34—37: Mode III; pp. 37—39: Mode IV; pp. 39—42; Mode V; pp. 42—44: Mode VI; pp. 44—46: Mode VII; pp. 46—48: Mode VIII; pp. 49—52: by Constantine the Protopsaltes, Mode IV; pp. 52—56: by „Efesites", Mode V; pp. 56—60: Mode VII; pp. 60—63: *Večeri Tvojeja tajnija* (Thy Mystical Supper), for Maundy Thursday, by Jakov the Firstsinger, Mode VI; pp. 63—65: *Da molčit* (Let all mortal flesh be silent) in Mode V, by the same; pp. 65—68: Liturgy of St. Basil the Great, by John the Protopsaltes, Mode II; pp. 69—70: *O Tebje radujetsja* (Rejoice in Thee), beginning from the middle (*n.b.*); p. 71: Troparion for St. Basil the Great; pp. 71—73: Heirmos for Holy Saturday; pp. 73—74: *Dostojno jest* (It is meet) in Mode III, „by the editor"; pp. 74—75 (another) „newly translated from the Greek by Kalistrat heiroshimonk of Zograf, Mode II; pp. 75—77: (another) two in Mode V; pp. 77—78: (another) in Mode VI; pp. 79—80: (another) in Mode I by Gregorios the Protopsaltes pp. 80—81: (another) in Mode VIII; pp. 81—82: (another) by Peter of Ephesus, Mode VIII; pp. 82—83: Heirmos for the Birth of the Mother of God, Mode VIII; pp. 83—84: *Dostojno jest*, Mode V; pp. 85—101: Heirmoi for the Festive feasts of the Menaion, Triodion and Pentekostarion; pp. 101—105: Cherouvika, Mode I, by Peter of Ephesus; pp. 105—11ᴗ: Weekly Koinonika by Peter Lampadarios Peloponnesios; pp. 117—135: Psalm 148.1 = Koinonika in all the eight Modes, by Daniil the Protopsaltes (headed: *Pervaja statija*); pp. 137—149: Weekly Koinonika in the eight Modes by John Lampadarios; pp. 150—154: Koinonika for the whole year, by Georgios of Crete (also on pp. 175—177); pp. 154—156: by Peter Lampadarios: pp. 156—158: by Manuel Protopsaltes; pp. 161—163: by Constantine Protopsaltes; pp. 163—165: by Daniil Protopsaltes (also pp. 177—180; 181—183); pp. 165—168: by Daniil Pervopjevac; pp. 168—170: by Peter Pelloponesios; pp. 170—175: by Peter Lampadarios (also pp. 180—190); pp. 191—192: by Daniil Protopsaltes; pp. 193—194: by Peter Byzantios; pp. 194—196: by Peter Lampadarios; pp. 196—199: by Chourmouzios; pp. 200—201: by Constantine; pp. 201—203: by the editor: *izdateljevo*; pp. 203—206: by Gregorios Protopsaltes; pp. 206—208: by Constantine Protopsaltes; pp. 208—211: by Gregorios Pervopjevac, Daniil Protopsaltes; pp. 214—216: Koinonika for the Feast of the Apostles; pp. 216—218: by the editor; pp. 218—220: Heirmoi by Balasios the Priest: *sladkoglasni* („sweetvoiced"); pp. 220—221: *terirem* by Peter Lampadarios; pp. 223—226: Contents — with the information that the „translation" of a number of hymns at the beginning is attributed as *Triandafilov*; pp. 227—230: Heirmos: *Trisvjetloje suščestvo* by Peter Bereketes; pp. 230—232: *Anenane* followed by *terirem*, by John Protopsaltes. DB 271, MM deest, PM 286, AJ deest.

ДОПУНА ПРЕГЛЕДУ ХИЛАНДАРСКИХ СЛОВЕНСКИХ МУЗИЧКИХ РУКОПИСА

ДИМИТРИЈЕ СТЕФАНОВИЋ

Пошто су до сада четири аутора на различите начине описала словенске музичке рукописе манастира Хиландара, указала се потреба да се њихови подаци обједине. Хронолошким редом ове рукописе су описали: 1) Mateja Matejić, *Hilandar Slavic Codices, A Checklist of the Slavic Manuscripts from the Hilandar Monastery* (Mount Athos, Greece), The Ohio State University Slavic Papers, No. 2, Columbus, 1976; 2) Андрија Јакогљевић, *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 4, Београд, 1978, стр. 193—234; 3) Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, САНУ и Народна библиотека СР Србије, Београд, 1978; 4) Predrag Matejić, *Watermarks of the Chilandar Slavic Codices, A Descriptive Catalog, CIBAL* (Centre International d'information sur les sources de l'histoire Balkaniques et Mediterraneenne), Sofia, 1981. Наш прилог настао је у „Хиландарској истраживачкој библиотеци" на Државном универзитету Охајо у Колумбусу, САД, током лета 1986. године, где се налазе микрофилмови свих хиландарских (словенских, грчких и осталих рукописа) и словенских рукописа из многих других збирки широм света. (*Упор. Hilandar Room Slavic Manuscripts on Microfilm, Supplemental Ckecklist* No. 1 by Mateja Matejić and Predrag Matejić, The Ohio State University Slavic Papers No. 5 (Columbus, Ohio, 1980).[1]

Објашњење скраћеница

(u) = уставно писмо
(c) = брзопис
(t) = типографско писмо
DB = Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*
MM= M. Matejić, *Hilandar Slavic Codices...*
PM = P. Matejić, *Watermarks of the Chilandar Slavic Codices...*
AJ = A. Јаковљевић, *Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара.*
Означава број рукописа у опису.

Ниједан опис рукописа не може да буде потпун, па ни ова допуна. Поред обједињавања података из наведених издања, у опису смо раздвојили касновизантијску од Хризантове нотације, што није био случај у досадашњим описима. У нашем прилогу су наведени и поједини рукописи који до сада нису били описани. Неколико рукописа садрже делове на грчком и турском, што је само споменуто. Надамо се да ће ова „допуна" помоћи будућим истраживачима да брже дођу до потребних података.

1 Захваљујемо се Државном универзитету Охајо и проф. др Матеји Матејићу што су нам омогућили истраживања у овој библиотеци.

ДВА СЕНИЛА ИЗ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

ЈАНКО РАДОВАНОВИЋ

У православним црквама одувек се велика пажња поклањала осветљавању храмова. Прозори на куполама и зидовима цркава нису били једини извор светлости. Унутрашњост храмова осветљавале су свеће. Пред иконама су стално горела кандила у знак поштовања. Жишке, у којима је горео фитиљ и уље, користили су најчешће појци за певницама, јер су тако штитили књиге од капања воска, а на тај начин су имали и довољно светлости за читање. Те светиљке су имале штитнике чија је унутрашњост била обојена белом бојом, да би се светлост боље одбијала на књиге, док је спољна површина била исликана разнобојним орнаментима или представама Христа, Богородице, апостола, пророка и светаца.[1]

У овом раду биће речи о два сенила за уљанице која су првобитно висила над певницама у главној цркви манастира Хиландара. Сачувана су у манастирској ризници, а настала су око 1635. године.[2] У то време набављене су и две певнице богато украшене геометријским и флоралним орнаментима, у техници интарзије.[3] Певнице се још налазе у цркви, док су сенила (штитници) пренета у ризницу да би се сачувала од оштећења. То је један од многобројних примера како су хиландарски монаси чували предмете сакралне уметности кроз векове. Они су, после одређеног времена и употребе, те предмете замењивали новим, мањих уметничких вредности. На тај начин су у

1 Сенила (штитници за светиљке) на грчком језику називају се фане и фурније.

2 Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Дејан Медаковић. *Хиландар*, Београд 1978, 162, сл. 132. Сликање ових сенила приписује се зографу Јовану који је једно време радио у Хиландару (*Исто*, 162).

3 В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије, XV—XVIII вијек*, Нови Сад 1966, 103, 105, сл. 64. Ту је наведена старија литература.

ризници манастира Хиландара остала два сенила с веома интересантним илустрацијама несумњивих уметничких квалитета. На првом је приказан *Христос у слави с апостолима и најзначајнијим црквеним песницима*.[4] На другом сенилу је *Богородица с Христом и пророцима*.[5] Ова сенила су рађена као минијатуре на пергаменту залепљеном на платно с дрвеним појачањима на врху и дну унутрашњег дела.[6]

На спољњем сликаном делу првог сенила исписан је на врху текст: **Азь есмь свѣть мироу ходе по мнѣ не имать ходити вь тмѣ нь имать свѣ(ть) вѣчны: придѣте кь мнѣ трѫж(д)а(ющисе)**.[7] Он објашњава зашто је ту сликан Христос с апостолима и највећим песницима православне цркве. Да би о проблему повезаности текста и сликаних ликова могли да расправљамо, описаћемо све ликове на првом сенилу.

На предњем делу у средини седи *Христос* који благосиља обема рукама ширећи их у страну (сл. 1). Исус (ІС ХС) насликан је у хаљини тамноцрвене боје украшеној златом с дугом кестењастом косом и кратком брадом. Иза Христа је мањи круг украшен звездама, који окружује узак црвени круг, симбол крви Христове; у трећем кругу, тамније црвене боје, насликани су херувими и серафими. Лево и десно од Христа, у круговима у два реда, приказано је до појаса осам апостола, четири јеванђелиста и четири црквена песника. Између кругова налазе се у три реда цветови црвене и беле боје. Позадина свих медаљона је од злата; изнад натписа на врху је уска трака тамнозелене боје, а испод натписа су две траке беле и црвене боје. Широка трака на доњој ивици сенила је црвене боје и украшена је белим кружићима.

У првом горњем реду, с Христове леве стране ка десној, сликани су апостоли. Први је апостол *Павле* [**Агиюс Павел ап(осто)л(о)с**] представљен с дугом брадом, у хитону тамнозелене и химатону тамноцрвене боје. Драперије су украшене златним линијама. У рукама држи затворену књигу. Сви натписи поред ликова су првобитни и исписани су на грчком и српскословенском језику. Други је представљен јеванђелист *Јован* [**С(ве)ты Іωан(нь)**] с дугом седом брадом, у тамнозеленом хитону и тамноплавом химатиону (сл. 2). У левој руци држи јеванђеље, док десном благосиља. Трећи је јеванђелист *Лука* [**С(ве)ты Лѹка бл(а)говѣс(тникь)**], с кестењастом брадом и косом, обучен у тамнозелени хитон и црвени химатион, с јеванђељем у рукама. Четврти је насликан апостол *Андреј* [**Андрѣа ап(о)с(то)л(ь)**] проседе косе и браде; одевен је у тамноцрвен хитон и тамнозелен химатион. У рукама држи савијен свитак, симбол учитељске делатности апостола (сл. 3). Пети је апостол *Јаков* [**Іаков(ь) ап(о)с(то)ль**], представљен с кестењастом косом и брадом, у тамнозеленом хитону и љубичастом химатиону са савијеним свитком у рукама. Шести је јеванђелист *Марко* [**Марко бл(а)говес(т)н(икь)**], кестењасте косе и браде, обучен у тамноцрвен хитон и тамнозелен химатион (сл. 4). У левој руци држи затворено јеванђеље, а десном благосиља. Седми је представљен апостол *Матеј* [**Маѳеи благовѣс(т)никь**]. Он има седу косу и браду, обучен је у тамно-

4 Обим штитника је 83,5 cm, висина 30,2 а пречник 26,3 cm.

5 Обим другог штитника је 83,2, висина 29,1 а пречник 26,1 cm.

6 Дрвени део је висок 1,5 cm.

7 Јн. 8, 12; Мт. 11, 28.

зелен хитон и тамноцрвен химатион, док у рукама држи затворено јеванђеље. Осми је апостол *Пешар* (Петрь ап(о)с(то)ль), представљен са седом косом и брадом, у тамнозеленом хитону и тамноцрвеном химатиону, са савијеним свитком у рукама (сл. 5).

У *другом реду* (с Христове леве стране ка десној) први је приказан св. *Козма Песник* [Агиω(с) Козма]. Он је ћелав, брада му је дуга и кестењаста; на њему је кестењаст хитон и тамнозелен химатион. У десној руци држи свитак с текстом: Х(ристо)сь ражаетсе славитѣ Х(ристос)ь сь н(е)б(е)снь — [! небесь] среш(ѣ)те х(ристо)сь на зе(мли).[8] Други је св. *Јосиф Песник* [Іωс(и)фь], проседе косе и браде, у тамноцрвеном хитону и тамнозеленом химатиону, са свитком у рукама, чији текст гласи: Троицю Б(о)гоначалноую да прослa(вимь)[9] (сл. 2). Трећи, апостол *Варшоломеј* (Валѳомеи [! Варѳоломеи] ап(о)с(то)л(ь), представљен је с кратком кестењастом косом и брадом, у тамноцрвеном хитону и тамнозеленом химатиону, у рукама држи савијен свитак. Четврти је апостол *Филић* [Филип(ь) ап(о)с(то)ль], голобрад, с кратком косом; обучен је у црвен хитон и тамнозелен химатион (сл. 3). Пети је представљен апостол Тома [Ѳωма ап(о)с(то)ль], који је голобрад, с кратком косом, обучен у тамнозелен хитон и тамноцрвен химатион. Док десном руком благосиља, у левој држи савијен свитак. Шести је апостол *Симон Зилош* [Симонь зилот(ь)] кратке косе и браде; обучен је у тамнозелен хитон и тамноцрвен химатион; десном руком благосиља а у левој држи савијен свитак (сл. 4). Седми је св. *Теофан Начершани* (*Исповедник*) (Ѳеωфань). Он је ћелав, с дугом брадом, у хаљини црвене боје. У рукама му је свитак с текстом: ѿ земле ѹбо на н(е)бо вьзнести глагола.[10] Осми је св. Јован Дамаскин [Іωан(нь) Дамаскынь], представљен с капом беле и плаве боје на глави и с дугом брадом, у црвеној, доњој, и тамнозеленој, горњој, хаљини (сл. 5). У рукама држи свитак с текстом: Спсе люди чюдодѣѧ Вл(а)д(ы)ка мокрѹю мор(ѧ).[11] Редослед апостола и песника како их је сликар замислио, десно и лево од Христа, тече овако: апостоли Петар — Павле, јеванђелисти: Матеј — Јован Богослов, Марко — Лука и апостоли Јаков — Андреј. У другом реду редослед је: Јован Дамаскин — Козма Песник, Теофан Начер-

8 Цела песма гласи: Христосъ раждаетсѧ, славите: Христосъ съ небесъ, срѧщите: Христосъ на земли, возноситесѧ: пойте Господеви всѧ землѧ, и веселїемъ воспойте людїе, ꙗкω прослависѧ, Рождество Христово, на јутрењу, први канон Козме Песника, ирмос 1. песме.

9 То је почетак песме: Троицѹ богоначалнѹю да прославимъ ѵпостасми, единственное же естество трїехъ, соприсносѹщнѹю, сопрестолнѹю, юже молѧще, глаголемъ: спаси иже тебе славѧщихъ, Октоих, глас 4. у недељу ујутро на полуноћници канон троичен, твореније Митрофаново, 1. песма, 1. тропар.

Сви цитати на црквенословенском језику у напоменама узети су из богослужбених књига штампаних у Русији почетком овог века.

10 То је почетак песме: ѿ земли оубо на небо вознестисѧ, прѡѧвленнω глаголалъ еси: съ небесе же дѹха послати ѡбѣщалъ еси свѧтагω, четврта недеља по Пасхи, у среду преполовљења, јутрење, 3. песма канона, 2. тропар. Теофан Начертани је написао службу овом празнику.

11 Цела песма гласи: Спасе люди чѹдодѣйствѹѧй владыка, мокрѹю морѧ волнѹ ωземленивъ древле: волею же рождсѧ ѿ дѣвы, стезю проходнѹ небесе полагаетъ намъ, егоже по сѹществѹ, равна же отцѹ и человѣкомъ славимъ, Рождество Христово, јутрење, други канон твореније Јована Дамаскина, ирмос 1. песме.

тани — Јосиф Песник, апостоли Симон Зилот — Вартоломеј, Тома — Филип. Смисао ове илустрације постаје јасан када се значење писаног текста и укомпонованих личности сагледају у целини. Они илуструју хришћанско схватање светлости. Свици које држе песници садрже текстове којима се прославља Христос. Апостоли прослављају Спаситеља као његови ученици који су слушали његову науку, ширили је и проповедали по целом свету. Јеванђелисти прослављају Христа својим јеванђељима у којима су описали његов земаљски живот.

Текст при врху сенила за светиљку узет је од двојице јеванђелиста. Први је потпун, а други има само почетак. Први текст: „Ја сам светлост света: ко иде за мном неће ходити по тами, него ће имати светлост живота" узет је из Јовановог јеванђеља,[12] а други „ходите к мени сви који сте уморни (и натоварени, и ја ћу вас одморити)", из Матејевог јеванђеља.[13] Тумачећи ова два стиха, објаснићемо и смисао присуства одређених личности на сенилу. У првом натпису светлост и живот стоје насупрот тами, а у другом натпису одмор стоји као супротност умору и претоварености гресима.

Иза Христа насликане су звезде. Упаљене свеће на полијелеју значе звезде, а сам полијелеј символише свод небески. Свећњак с дванаест свећа означава дванаест апостола.[14] Светлост свећа на богослужењу символ је Бога,[15] који се означава као светлост[16] и извор је сваке светлости.[17] Бог живи у неприступној светлости[18] и одевен је у светлост.[19] Коришћење много светлости у храмовима означава их као куће Божје.

Речи „Ја сам светлост света" символишу Бога. О светлости се најчешће говори у јеванђељу апостола Јована и његовим посланицама. Она означава и Христа као извор духовне светлости, која осветљава свако људско биће које долази на свет и дарује му спасење.[20] У Логосу је био живот и живот је био светлост људима.[21] Светлост-Христос осветлила је пророке, апостоле и светитеље. То објашњава присуство апостола и песника поред Христа на хиландарском сенилу, јер апостоли треба да светле светлошћу људима,[22] просвећујући свет правом Истином, која једино може усрећити људе. Овде су апостоли-пастири названи светлошћу, као Христови зраци и његови заменици. Месија се назива светлошћу.[23] Тако Христос назива себе јер је посредник живота, Светлост-Христос је извор истине и живота, будући да је донео пуноћу

12 Јн. 8,12.

13 Мт. 11,28.

14 Архиепископ Вениамин, *Новая скрижаль... издание пятнадцатое*, Спб 1891, 33—34.

15 Јн. 4,2.

16 1 Јн. 1,5.

17 Пс. 35 (36),10.

18 1 Тим. 6,16.

19 Пс. 103 (104),2.

20 Јн. 1,4; 8,12; 9,5; 12,46 и друга места. „Рођење твоје, Христе Боже наш, засија светлост богопознања целом свету, јер у њему кроз звезду бише научени они што служе звездама: да се клањају теби — Сунцу правде, и да знају тебе — Исток с висине, Господе слава теби" (тропар на Рождество Христово).

21 Јн. 1,4, 6—9; уп. 1 Јн. 1,1. Живот вечни је Христос (1 Јн. 1,2). У теби је извор животу, твојом светлошћу видимо светлост (Пс. 36 (37),9.

22 Мт. 5,16.

23 Ис. 9,1; 42,6; 60,1; Мт. 4,14—16; Лк. 1,78—79; 2,32 и друга места.

благодати, истине и спасења.[24] „Ко иде за мном" значи ићи за Христом као што су ишли апостоли верујући у његово учење. Ко усвоји ову светлост, неће ходити по духовној тами и живети у греху, „него ће имати светлост живота" — светлости сазнања, живота и стања блаженства и савршенства после смрти.[25] Насупрот светлости стоји тама. Тама је узрок зла, греха, лажи и смрти. Она долази од греха, а грех од ђавола (сатане), који је сав тама. „Бог је светлост и таме у њему нема никакве."[26] Он је живот и истина, а ђаво, супротност Богу јесте тама, смрт и лаж.

Текст из Јовановог јеванђеља 8, 12 идејно је везан за сликање Христа Пантократора, који може бити и Страшни судија. У манастиру Грачаници (1318—1321) налази се допојасна фигура Христа с натписом: І͠С Х͠С страшни соудиꙗ. Он држи јеванђеље с текстом: азь есмь свѣт(ь) мироу ходеи по мнѣ не иматъ ходити вь тмѣ нь има(ть).[27]

Други део натписа на сенилу за светиљку гласи: „Ходите к мени сви који сте уморни[28] и натоварени, и ја ћу вас одморити."[29] То је позив да Христу-Светлости дођу сви натоварени бременом греха и страхом од смрти. Он ће скинути бремена греха и дати им одмор и живот вечни. „Ја ћу вас одморити", говори Спаситељ пошто узима на себе грехе света, који су узрок духовне и телесне смрти, а васкрсењем својим даће им бесмртност.[30]

Поред апостола на сенилу су насликана четири црквена песника. Они су следили пут апостола, прослављали Христа песмама које се певају и данас у цркви. То су песници Козма Песмопевац (12. октобар), Јосиф Песник (4. април), Теофан Начертани (11. октобар) и Јован Дамаскин (4. децембар). Сва четири песника радила су на састављању Октоиха из кога се певају песме на литургији, јутрењу, вечерњи и другим богослужењима током сваког дана. Сматра се да је састављач или, пре, реформатор Октоиха био Јован Дамаскин, а његов главни помагач Козма Мелод, писац многих канона.[31] Међутим, у нашим садашњим октоисима спомиње се Јован Дамаскин као творац Осмогласника. У самом тексту за канон васкрсни каже се, такође, да је „творенијe" Дамаскиново. Као писци разних канона помињу се Јосиф Песник (Химно-

24 Јн. 1,14; 16,17.

25 F. X. Pölzl, *Kurzgefasster Kommentar zur Evangelium des heil. Johannes*, Graz 1900, 236—237, 380.

26 1 Јн. 1,5.

27 V. R. Petković, *La peinture serbe du Moyen Âge*, II, Beograd 1934, pl. LXI, 2.

28 До ове речи је исписан српскословенски текст.

29 Мт. 11,28.

30 Јован Златоуст, Migne, *PG*, 57, 431. Људи су били уморни од труда да испуне старозаветне законе, и натоварени тешким захтевима фарисеја (Мт. 23,4). Њих позива Христос да се одморе и покаже им пут да испуне вољу Божју. Са Мт. 11,28 тесно је повезан стих 11,25: „Хвалим те, оче, Господе неба и земље, што си ово сакрио од мудрих и паметних, и открио си простим". Мудри и паметни су књижевници и фарисеји, а тајне је открио *простима*, то јест апостолима, којима је открио тајне царства небеског (Јован Златоуст, Migne, *PG*, 57, 429).

31 K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischer Literatur*, München 1897², 647—676, 679—80; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 476—487, 515—6 са старијом литературом.

граф), Теофан Начертани, чувени творци канона из IX века,[32] и Митрофан. Творац јеванђелских стихира је Лав Деспот или Лав VI Премудри.

Тројица песника који су насликани на хиландарском сенилу, Јован Дамаскин, Јосиф Песник и Теофан Начертани, бранили су поштовање икона и много су страдали од иконобораца. Из Палестине, где су се замонашили, били су Јован Дамаскин, Козма Мајумски и Теофан Начертани. У манастиру Светог Саве Освећеног замонашили су се Јован Дамаскин и Теофан Начертани.

Козма Мајумски и Јован Дамаскин држе свитке на којима су исписани ирмоси прве песме канона на јутрењу Рождества Христовог. Сликару је било познато да је Дамаскин написао други канон а Козма први канон на Рождество Христово. Теофан Начертани држи свитак с текстом из канона на празник Преполовљења који је он написао, а Јосиф Песник држи свитак на коме је исписан тројичан из Октоиха који је написао Митрофан.

Овде ћемо дати неке податке из живота Јосифа Песника везане за његову песничку делатност. Због тога што је бранио поштовање икона, провео је у тамници на Криту шест година. Уочи Божића у тамници је певао божићне песме, а на јутрењу Божића у цркви, иконоборца цара Лава III Јерменина убили су његови војници. У то време се Јосифу, у светлости која је обасјала тамницу, јавио свети Никола и обавестио га о царевој погибији. Свети Никола је песника на чудесан начин пренео на пут у близини Цариграда.[33] Јосиф Песник на сенилу није случајно насликан поред апостола Вартоломеја. Објашњење налазимо у његовом житију. Јосиф је честицу моштију овог апостола пренео из Солуна у Цариград и ту му подигао цркву. Желећи да Вартоломеју напише службу, молио му се да му подари мудрост. Апостол му је испунио жељу, јавио му се и, узевши са часног престола јеванђеље, ставио му га на груди и рекао: „Нека те десница свемогућег Бога благослови и нека са језика твога потеку реке мудрости! Нека срце буде станиште Светог Духа, и песме твоје нека наслађују васељену!“[34] Јосиф је написао песме и песме канона апостолу Вартоломеју и каноне Богородици, светом Николи и многим другим свецима, те је назван Песмописцем.[35] Умро је у дубокој старости на Велики петак 883. У спроводу његове душе на небо учествовали су и апостоли.[36]

32 О химнографима Јосифу и Теофану Начертаном вид.: K. Krumbacher, *нав. дело*, 676—677; H. G. Beck, *нав. дело*, 494, 505, 601—2, 516—17, 653—684. Ту је наведена и старија литература. О Митрофану и Лаву VI Мудром вид.: H. G. Beck, *нав. дело*, 512, 546—9, 563 ff.

33 Свети Никола је дао Јосифу свитак с речима: „Пожури жалостиви, и похитај нам у помоћ као милостиви, јер можеш ако хоћеш“. Јосиф је прогутао овај свитак и осетио сласт у грлу. Свети Никола му је наредио да отпева ове речи и њему су одмах спали окови с ногу, руку и врата. Изашао је из тамнице а невидљива сила га је пренела на пут испред Цариграда. Касније је у близини престонице подигао цркву светом Николи (J. С. Поповић, *Житија светих за април*, Београд 1973, 47—49). Опширно Јосифово Житије штампао је Migne, *PG*, 105, 240—976.

34 J. С. Поповић, *нав. дело*, 50.

35 *Исто*, 51. Јосиф је једно време био сасудочувар цркве Свете Софије. Патријарх Фотије га је називао човеком Божјим, анђелом у телу, оцем отаца, и поставио га за духовника свем свештенству да му се исповедају.

36 Када је Јосиф умро, у сусрет његовој души прилазили су ликови светих: најпре апостола, мученика, пророка и светих архијереја. Дјева Марија је наредила хоровима светаца да дочекају душу, ону која

Теофан Начертани сликан је поред апостола зато што им је написао каноне. Иако су Козма Мајумски и Теофан Начертани били епископи, на сенилу за светиљку насликани су у монашкој одећи, а не у епископском орнату.

На другом сенилу (штитнику) за светиљку представљена је *Богородица* (МР ΘУ), која седи са *Христом* дететом на левој руци, а десну је испружила у страну (сл. 6). Око ње је шеснаест пророка. Богородица је насликана у тамнозеленој доњој хаљини, горња и мафорион су тамноцрвене боје, док је Христос представљен у белој и жутосмеђој хаљини. Он десном руком благосиља, а у левој држи савијен свитак. Иза Богородице је зелена позадина. Први круг око ње је зелене и беле боје, други је црвено-беле као и трећи. У позадини су звезде на небу, које су један од њених симбола. Лево и десно од Богородице налази се, у два реда, у медаљонима са златном позадином, допојасне фигуре старозаветних пророка. Они држе свитке са исписаним пророштвима о Богородици и Христу. Симболи њихових пророштава, иако је то уобичајено за овакве композиције, насликани су само код тројице пророка. Натписи на свицима су првобитни, а имена пророка исписана су на грчком језику, вероватно у XVIII веку.

Изнад Богородице и пророка при врху је исписан текст црквене песме: **Съвышьше те пророци проповѣдаше: стамноу: роучкѹ: трапезѹ: свѣщникь: жезль: кывот(ь): щдрь: горѹ: мы же Б(огороди)цю те исповѣд(аемь).**[37] Први у горњем реду, с леве ка десној страни Богородице, представљен је пророк *Мојсеј* (**Мωсїе**) са кратком кестењастом косом и брадом, одевен у зелен хитон и тамноцрвени химатион. У рукама му је свитак с текстом: **азь коупинѹ прозвах(ь) те таино.**[38] Мојсеј је видео купину која гори, али не сагорева, што је праслика Христа и Богородице која је у тело примила огањ — Христа.[39] Други пророк је *Језекиљ* (**Іезегл**), насликан са седом косом и брадом, у зеленом хитону и светлоцрвеном химатиону (сл. 7). Десном руком благосиља, а у левој држи свитак с текстом: **азь дверь те Б(о)жїю затворен(ѹю).**[40] Врата

је у песмама опевала њихова дела и празнике и животом их подражавала. Анђели су објаснили човеку који је видео да је ове части удостојен Јосиф Песник, који је подражавао живот апостола и мученика и дела њихова описао. Зато сада прима част и похвалу (Ј. С. Поповић, *нав. дело*, 52—53).

37 О изворима ове песме писали су: Д. Панић и Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 77—78. Навешћемо неке песме на ову тему: **иво свыше тѧ пророцы предпроповѣдаша матерь выти божїю, и ходатаицѹ рода нашегω** (Ирмологија, глас 8, песма 9); **Тѧ пророцы проповѣдоша кївωтъ чистаа свѧтыни, кадилницѹ златѹю, и свѣщникъ, и трапезѹ: и мы ιакω богомѣстимѹю скинїю воспѣваемъ тѧ** (Ваведење у храм Богородице, јутрење, 3. песма канона на ниње богородичен); **Еси пророцы тѧ матерь божїю проповѣдахѹ образы преславными. мы, сбытїе ιаснω видѧще, вѣрѹемъ...** (Канони Богородици с малим повечерјем, у четвртак, глас 1, 3. песма, 2. тропар); **Еси пророцы тѧ ιавѣ предвозвѣстиша хотѧщѹю быти божїю матерь, богородице чистаа** (Октоих, глас 5, у недељу на јутрењу, 2. канон, 1. тропар).

38 2 Мој. 3,1—3. Као што купина не сгараше опаљена, тако Дјева си родила и остала Дјева (догматик 2. гласа). Анђео који се јавио Мојсију био је син Божји (2 Мој. 3,2; Дел. ап. 7,30).

39 Први канон на Рождество Богородице, ирмос 7. песме.

40 Јез. 44,1—2. G. Babić, *L'image symbolique de la „porte fermee" à Saint Clément d'Ohrid*, *Sinthronon* II, Paris 1968, 145—151.

су симбол Богородице, кроз која је прошао Христос. Врата су била затворена и пре и после рођења, што је симбол приснодевства Богородице.[41] Христос се назива Истоком.[42] Трећи пророк је *Илија* (ὁ προφὴθ Ἠλήα), који на глави има првосвештеничку капицу зелене и црвене боје. Коса и брада су му дуге и седе. Обучен је у хитон и химатион зелено-црвене боје. У рукама држи свитак с текстом: Ревноую поревнова по г(оспод)ѣ б(о)зѣ моє(мь).[43] Пророк Илија се не слика с капицом првосвештеника јер то није био. То није ни судија јеврејски првосвештеник Илија који није био пророк.[44] Првосвештеници су били Арон и Захарија, отац Јована Претече. Четврти пророк је *Авакум* (ἀββακουμ), млад, без браде (сл. 8). Десном руком благосиља, у левој држи свитак с текстом: прозорливо дарованїе д(ѹ)х(а). Ове речи би говориле да су пророци своја пророштва казивали надахнути светим Духом.[45] Авакум је видео Богородицу као гору, и симбол Авакумовог пророштва је шумовита гора.[46] Пети пророк је голобради *Данило* (Δανηὶλ) са фригијском капицом црвене и зелене боје на темену. У левој руци држи камен, у десној свитак с текстом: (о)утрьже се камень ѿ горы бе(з)(ь) р(ѹ)(кь).[47] Цар Набуходоносор је у сну видео гору и камен који се одвалио од ње и срушио кип. Гора је Богородица, камен је Христос,[48] а сечење од горе се назива рођење.[49] Шести пророк је *Захарија* (Ζαχαρία), отац Јована Претече, јер је представљен са седом косом и брадом, док се пророк Захарија који је написао књигу слика млад, без браде. Пророк је насликан у црвенкастом хитону и тамнозеленом химатиону уместо у свештеничкој одећи; десном руком благосиља, а у левој држи свитак с текстом: излѣю ѿ д(ѹ)ха моегѡ и прорекоуть крьв' и ѡгнь...[50]

41 Радуј се, врата величанствене тајне (Акатист Богородици, 8. икос). Радуј се, врата спасења (Акатист Богородици, 10. икос).

42 Христос је „Исток истока", дошао си тамном западу — природи нашој и понизио себе до смрти (Акатист Христу Сладчајшем, 10. кондак).

43 Илија рече: „ревновах веома за Господа Бога над војскама; јер синови Израиљеви оставише завет твој, твоје олтаре развалише, и пророке твоје побише мачем; ја остах сам, па траже душу моју да узму" (3 (1) Цар. 19, 10,14). Реч ревнѹй среће се у песмама посвећеним Богородици: Ревнѹй доброымъ, ѕлыхъ оудальшисѧ, попеченїемъ божественныхъ дѣѧнїй дѹше моѧ: молѧщѹсѧ ѡ тебѣ богородительницѹ и всѣхъ непостыднѹю имѹщи застѹпницѹ.... (Канони Богородици с малим повечерјем, у четвртак, 2. глас, 8. песма канона, 1. тропар).

44 1 Суд. 2,30—36; 3,1—24; 4,4.

45 Пророци су говорили оно што им је открио свети Дух, предсказивали су будућност. „О, када би сви у народу Јахвеом постали пророци, јер им Јахве даје Светога Духа" (3 Мој. 11,29). То је дух истине (Јн. 15,26). Пророци нису говорили у своје име, него су откривали Божју вољу о доласку Месије. Пророк је посланик Божји. „Рече Господ Мојсију: ево поставио сам те да си Бог фараону; а Арон брат твој биће пророк твој" (2 Мој. 7,1). На другом месту, Мојсеј је у односу према Арону назван Богом (2 Мој. 4, 15—16). Бог позива у оба случаја Мојсеја да изведе Израиљ из Египта и да га упути у обећану земљу.

46 Бог ће од југа доћи и светац из горе, која је као струк босиљка (Ав. 3,3). Авакум је видео дивну гору из које ће изаћи светац за спасење људи. Гора је пуна врлина и значи Богородицу од које ће добити тело Син Божји.

47 Дан. 2,34,45.

48 Предпразнство Сретењу, на јутрењу, ирмос 9. песме канона. Октоих, глас 5, у суботу на малој вечерњи, слава и ниње, богородичен на стиховње; 1. канон на Рождество Богородици, 7. песма, 2. тропар; уп. Ис. 28,16.

49 Ис. 50,1.

50 Крв се помиње код пророка Захарија, 9,7; 9,11; 12,6; 13,9, као и огањ (Зах. 3,3; 9,4; 11,1; 13,9). Угаљ који гори је Бог Логос (1. канон на Успење Богородице, 6. песма, 2. тропар).

(сл. 9). Он је прорекао крв и огањ. По тексту на свитку можда би могао бити млади пророк Захарија, који се слика са српом у руци. Седми пророк је *Исаија* (Ἰσαήα), представљен са седом косом и брадом, у црвеном хитону и зеленом химатиону. Он десном руком благосиља, а у левој држи свитак на коме пише: се д(ѣ)ва во чреве приимет(ь) и родит(ь) с(ы)нь и нарекут(ь).[51] Ово пророштво говори да ће потомство Јаковљево владати док се не роди Месија.[52] Осми пророк је *Арон* (ἄρον), насликан у првосвештеничкој одећи, с капицом на глави, као и пророк Илија (сл. 10). Десну руку је испружио, у левој држи свитак с текстом: цвьт'ѹшьте прежде моег(о) жезла. Жезло Ароново је процветало.[54] Дева је жезло због своје чистоте, она је цвет неувели и цвет нераспадљиви.[55]

У доњем реду с десне на леву страну представљено је осам пророка. Први је голобради *Соломон* (Σολομόν), с круном на глави, у царским хаљинама. У рукама држи свитак на коме пише: мнωгы дщеры родиша сїны нь ..ко ..ити ..(?). Реч дщы. узета је из 44 (45) псалма,[56] у коме се сликају цар и царица. Интересантно је да овде није приказан храм Премудрости са седам стубова, што је карактеристично за Соломоново пророштво.[57] Храм је Богородица, а Премудрост Христос. Други пророк је *Михеј* (Μηχέ), кестењасте косе и браде; обучен је у зелени хитон, а у рукама држи свитак на коме пише: Се д(ь)ные гредѹ(ть) и завѣщаю ...[58] (сл. 7). Трећи пророк је *Јаков* (Ἰακόβ), насликан с кратком кестењастом косом и брадом, у зеленом хитону и црвеном химатиону, са свитком чији текст гласи: лѣствицю те ѿ земле

51 Ис. 7,14. Арханђео Гаврило је овим речима Исаијиног пророштва јавио Богородици да ће родити Христа (Лк. 1,31).

52 2 Цар. (2 Сам.) 7,12; 3 (1) Цар. 8,25; 2 Пар. 6,16; Пс. 88 (89), 4—5; 131 (132), 11; Лк. 1,69.

53 Мт. 1,22—23.

54 4 Мој. 17,5,8,10.

55 Акатист Богородици, 3. и 7. икос. Жезло је процветало и донело плод који никад није увенуо (уп. Рождество Богородице, 1. канон, 5. песма, 2. тропар). Процветало жезло Ароново праобраз је твог божанског рођења и неповређености (Ваведење Богородице у храм, 2. канон, 4. песма, 3. тропар).

56 Многе кћери су родиле синове, а само Богородица Месију — Христа. „Чуј, *кћери*, погледај и обрати к мени ухо своје, заборави народ и дом оца свога. И цару ће омилети лепота твоја. Сва је украшена кћи царева изнутра, хаљина јој је златом искићена" (Пс. 44 (45), 10—11,14). У обручењу цара Соломона са ћерком цара мисирског пророк види везу Христа и цркве. Царева кћи је праслика Богородице (3 (1) Цар. 3,1; 9,24—25). Цар из псалма 44,11,14 је Христос, а царица је Богородица, која стоји с његове десне стране. Тако је цар Соломон примио своју мајку када је дошла да га нешто моли и посадио је да седи с његове десне стране (3 (1) Цар. 2,19—20). У црквеним песмама Богородица се назива дщерь: Богопїй давїде, что сей настоѧщїй праздникъ, юже воспѣлъ еси иногда въ книзѣ ѱаломстѣй, ıако дщерь богоотроковицѹ, и дѣвѹ ... (Ваведење Богородице у храм, јутрење, сједален). Царица еси, ıако царева дщи, прозѧбши, богородице владичице, и царѧ бога рождши плотїю, и съ нимъ царствѹеши (Канони Богородици с малим повечерјем, у понедељак, глас 1, 1. песма канона, 2. тропар). ... радѹйсѧ дщи оубо давидова господнѧ же мати (Канони Богородици с малим повечерјем, у понедељак, глас 1, 9. песма канона, 1. тропар).

57 Приче Сол. 9,1—6.

58 Јерем. 31,31. „Ево, иду дани, говори Господ, кад ћу учинити с домом Израиљевим и с домом Јудиним нови завет". Овај стих се налази у Септуагинти Јерем. 38,31. али га нема у Библији на црквенословенском језику и у преводу Ђ. Даничића пошто 38 глава има 28 стихова. Нови завет почиње Христовим оваплоћењем и рођењем од Богородице.

до н(е)б(е)с(ь). Лествица је стајала на земљи а врхом се дотицала неба.[59] Богородица је лествица коју је видео Јаков.[60] Радуј се, лествицо небеска, којом сиђе Бог; радуј се, мосте, који преводиш са земље на небо.[61] Четврти пророк је *Валаам* (сл. 8). Поред њега није исписано име. На глави му је марама с плавим шарама, а обучен је у тамнозелен хитон. У рукама држи свитак: **Воснмет звѣз'да ѿ Іакова въстане(ть).**[62] Звезда која ће се родити из Јаковљевог потомства јесте Христос. Звезда је симбол Христа, али и Богородице. Радуј се, Мати незалазне звезде.[63] Пети пророк је голобради Амос (ἄμος) с кратком косом. По Ерминији, он се слика као старац с полукружном брадом. Обучен је у црвен хитон и тамнозелен химатион; у десној руци држи свећњак, у левој свитак с текстом: **свѣщнікъ прорекох(ь).** Овде је сигурно уместо имена пророка Захарија погрешно исписано име Амос. Захарија је видео свећњак,[64] а не пророк Амос. То сведочи да лице које је исписивало имена пророка на грчком језику није добро познавало све текстове исписане на старословенском језику. У скинији и јерусалимском храму налазио се свећњак са седам свећа у којима је стално горело уље.[65] Он је символ Богородице која је родила светлост света — Христа.[66] Шести пророк је *Јеремија* (Ἱερεμία), с дугом косом и брадом, обучен у црвен хитон и тамнозелен химатион (сл. 9). У рукама држи свитак с текстом: **поуть видѣх(ь) ис(ран)лм отроковице.**[67] По Ерминији, пророк Јеремија држи свитак: Азь тя видѣхъ отроковице дѣво, новаго Израиля путеводящую по стезямъ жизни.[68] Радуј се, јер си носила у утроби Путовођу заблуделих.[69] Богородица је родила Пут, Истину и Живот.[70] Седми пророк је *Гедеон* [γε(δε)όν] кратке косе и браде кестењасте боје. Насликан је у зеленом хитону и црвеном химатиону, са руном у левој руци и са свитком у десној: **Роуно те краснаꙗ прозвахъ д(ѣ)во покажи ме...**[71] Руно представља Богородицу. Роса је симбол Христа који се оваплотио од Деве и као роса сишао у њену утробу.[72] Осми пророк је *Давид* [Δα(βίδ)], представљен с кратком проседом косом и брадом, с кру-

59 1 Мој. 28,12.

60 1 Мој. 28,12—17.

61 Акатист Богородици, 2. икос.

62 4 Мој. 24,17; уп. Мт. 2,2.

63 Акатист Богородици, 5. икос. Радуј се, звездо која објављује Сунце. Радуј се, утробо божанског оваплоћења (Акатист Богородици, 5. икос).

64 Зах. 4,2.

65 2 Мој. 25,31; 3 Мој. 24,1—4.

66 Радуј се, јер си неизрециву светлост родила (Акатист Богородици, 2. икос). Као светлосну светиљку која се појави онима што су у тами видимо Дјеву, јер она запаливши нематеријалну светлост, води све божанском знању... Радуј се, зрако духовног Сунца; радуј се, сјају незалазне светлости (Акатист Богородици, 11. икос).

67 Реч *пут* често се среће код пророка Јеремије, 2,18,23,36; 3,21; 4,18; 6,16; 7,3,23; 10,2,23; 12,1; 15,7; 16,17; 17,10; 18,15; 23,12; 32,19,39; 50,5—6.

68 *Ерминия или Наставление в живописном искусстве*, сочиненное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфитом, 1701—1733 год. Порфирия (Успенскаго), Киев 1868, 154.

69 Акаист Богородици, 7. икос.

70 Јн. 14,6. **Пѹть рождшаѧ жизни, радѹйсѧ пренепорочнаѧ, ѿ потопа грѣховнагѡ міръ спасеніѧ...** (Канон Божјој Матери Јосифа Песника, 5. песма, 1. тропар). **Пѹть жизни рождшаѧ, пречистаѧ, настави мѧ нынѣ на пѹть правый...** (Канони Богородици с малим повечерјем, у четвртак, глас 2, 5. песма, 1. тропар).

71 Суд. 6,11,36—40.

72 Ј. Радовановић, *Руно Гедеоново у српском средњовековном сликарству*, Зограф 5 (1974), 38—43.

ном на глави у царској одећи, док у рукама држи свитак на коме пише: азъ кивот(ь) с(ве)т(ы)не отроковїце прозва... (сл. 10). Кивот се односи на ковчег завета или кивот сведочанства који је стајао у светињи над светињама у скинији или јерусалимском храму.[73] У њему су се налазиле две таблице с десет заповести које је Мојсеј примио на Синају. Кивот је праслика Богородице која у себи није имала таблице закона него самог законодавца Христа.[74] Богородица је кивот (ковчег) Божји позлаћен духом.[75] Кивот позлаћен није смео нико непосвећен да дирне.[76]

Сликар и ктитор су замислили да распоред пророка лево и десно од Богородице буде овакав: у првом реду Мојсеј — Арон, Језекиљ — Исаија, Илија — Захарије и Авакум — Данило. У другом реду редослед је Давид — Соломон, Гедеон — Михеј, Јеремија — Јаков и Амос (Захарија) — Валаам. У овој композицији, *Пророци су те одозго наговестили*, слика се дванаест пророка, а на сенилу је приказано шеснаест — додати су неки који се ретко сликају, Илија, Михеј, Амос и Валаам. Сви пророци су окренути ка Богородици и приносе јој своја пророштва о њој. Само тројица држе у руци симболе својих пророштава, Амос (Захарија) — свећњак, Гедеон — руно и Данило — камен.

Између ликова пророка насликани су бели цветови. Богородица је цвет непролазни и венац уздржљивости.[77] На другом сенилу приказана је Богородица с Христом зато што је она после њега најважнија личност у небеској јерархији и што је манастир Хиландар посвећен Ваведењу Богородице у храм.

Песма *Пророци су те одозго наговестили* прво је насликана код нас у ексонартексу Богородице Љевишке у Призрену 1309—1314. године. Ту је приказан уобичајен број пророка — дванаест.[78] Затим је насликана у Даниловој припрати у Пећкој патријаршији између 1334. и 1337. и у припрати манастира Леснова 1349. године.[79] У току векова ова тема је приказана на фрескама и иконама.

Хиландарска сенила за светиљку исликана су у маниру средњовековне уметности. На њима су две значајне иконографске теме послужиле као илустрација светлости у духу хришћанског схватања и доласка оваплоћеног Месије, кога су наговестили пророци. Радио их је сликар великих уметничких квалитета. Декорација ова два предмета сакралне уметности заслужује пажњу својом иконографијом, јер наставља традицију монументалног српског сликарства средњег века. Зограф Јован, уколико је он био сликар ових сенила за светиљке, живећи и радећи једно време у манастиру Хиландару, могао

73 2 Мој. 25,10—11; 40,20; 2 Цар. (2 Сам.) 15,24—25; 3 (1) Цар. 2,16; 8,9; 1 Парал. 13,3,9,12; 15,1—2; 16,37; 28,11; 2 Парал. 2,5—6; 6,41; 8,11.

74 Благовести, јутрење, 7. песма канона, 4. тропар; Октоих, глас 3, канон покајни, 1. песма, богородичен.

75 Радуј се, већа од светиње над светињама! Радуј се, ковчеже позлаћени Духом (Акатист Богородици, 12. икос).

76 Уп. 2 Цар. (2 Сам.), 5,6—7.

77 Акатис Богородици, 7. икос.

78 Д. Панић и Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 77—78. Ту су наведени најважнији извори за ову песму.

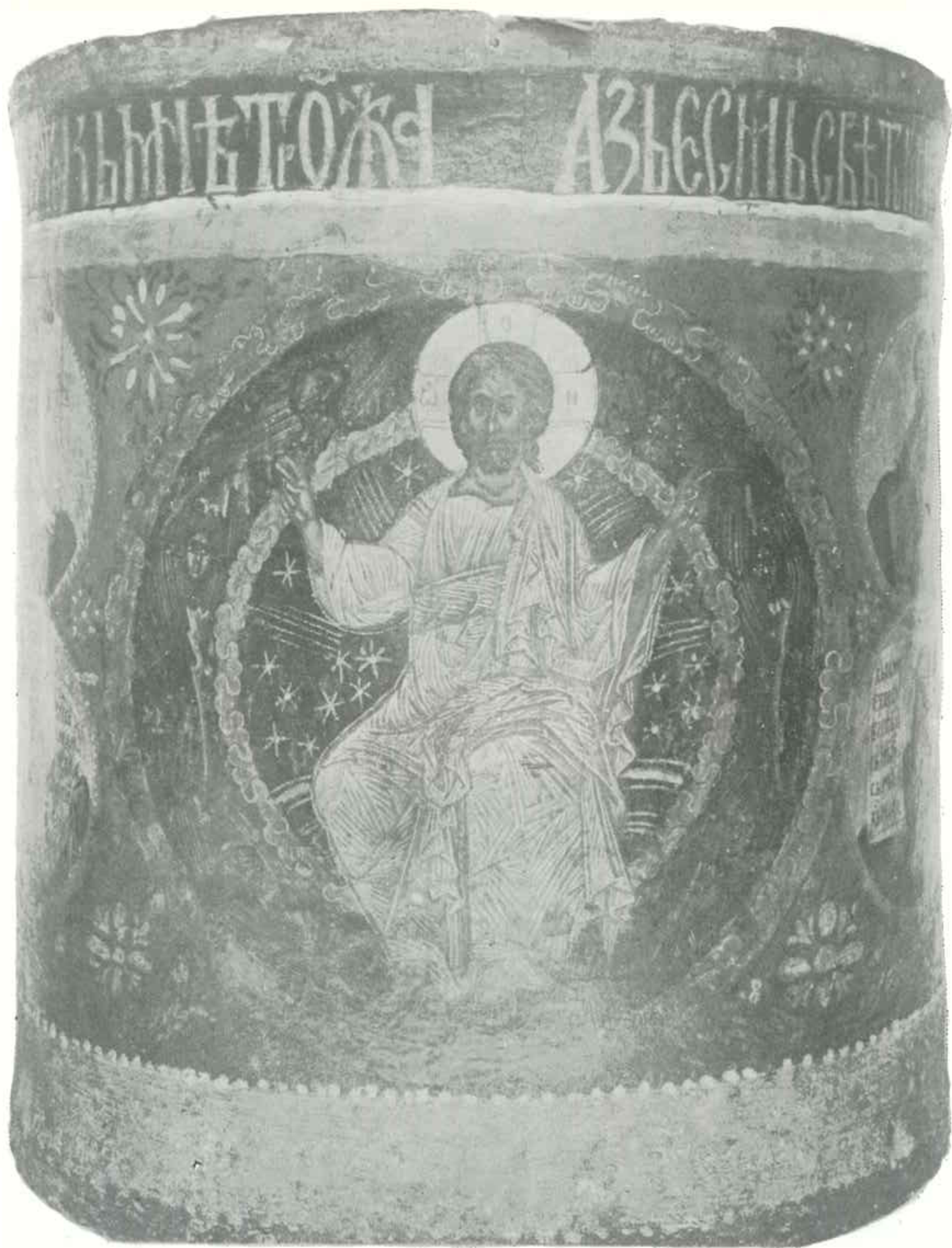
79 L. N. Okunev, *Lesnovo*, L'art byzantin chez les Slaves I, 2, Paris 1930, 237—239, 252—253.

је да се упозна с токовима уметности од XIII до XVII века, што се одражава у његовом раду.

Текстови на сенилима су српске редакције с траговима русизама који се огледају у два-три примера речи са ѧ типа ревнꙋѧ (ptc.), вокализацији ъ у є (во) и упрошћавању групе жд у ж (рожаетсе).[80]

Према палеографским и ортографским елементима натписа на сенилима може се закључити да су настала у првој половини XVII века.

80 За овај податак захваљујем се Љ. Штављанић-Ђорђевић.

СЛ. 1. МАНАСТИР ХИЛАНДАР, РИЗНИЦА, ПРВО СЕНИЛО ЗА СВЕТИЉКУ: ИСУС ХРИСТОС (СВИ СНИМЦИ СУ Р. БАРИШИЋА)

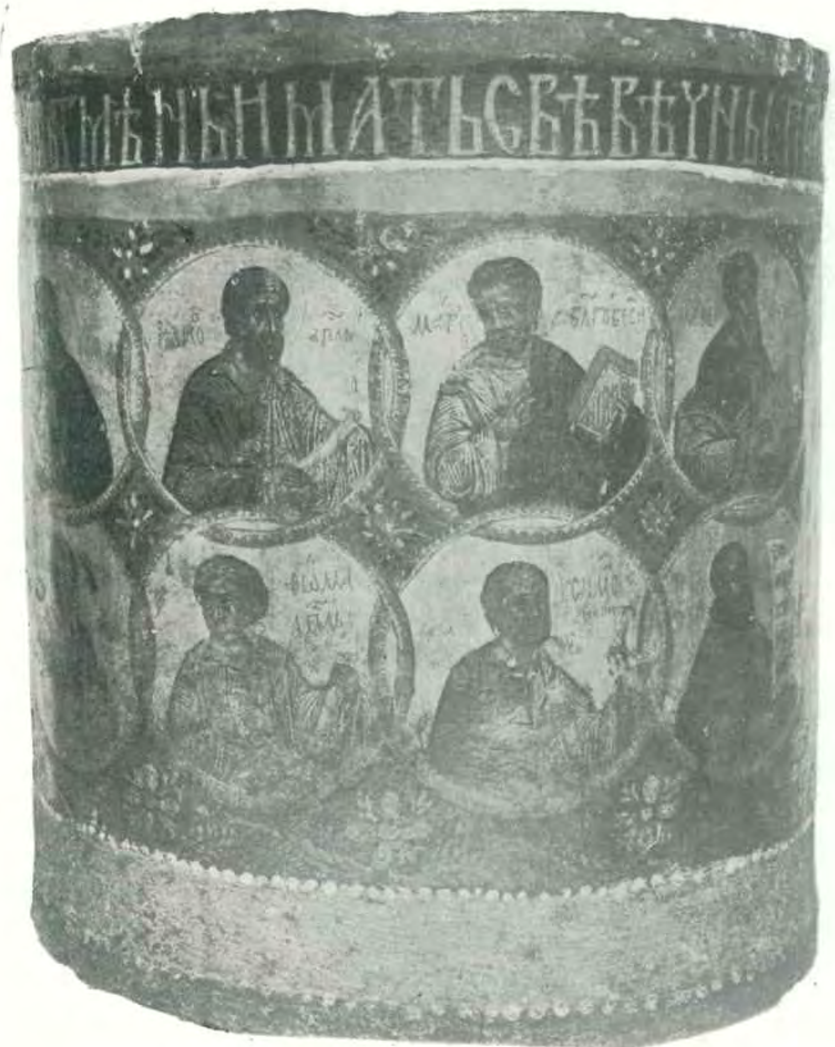

СЛ. 2. СВ. АПОСТОЛ ПАВЛЕ, ЈОВАН ЈЕВАНЂЕЛИСТ, КОЗМА ПЕСНИК И ЈОСИФ ПЕСНИК (ПЕСМОПИСАЦ)

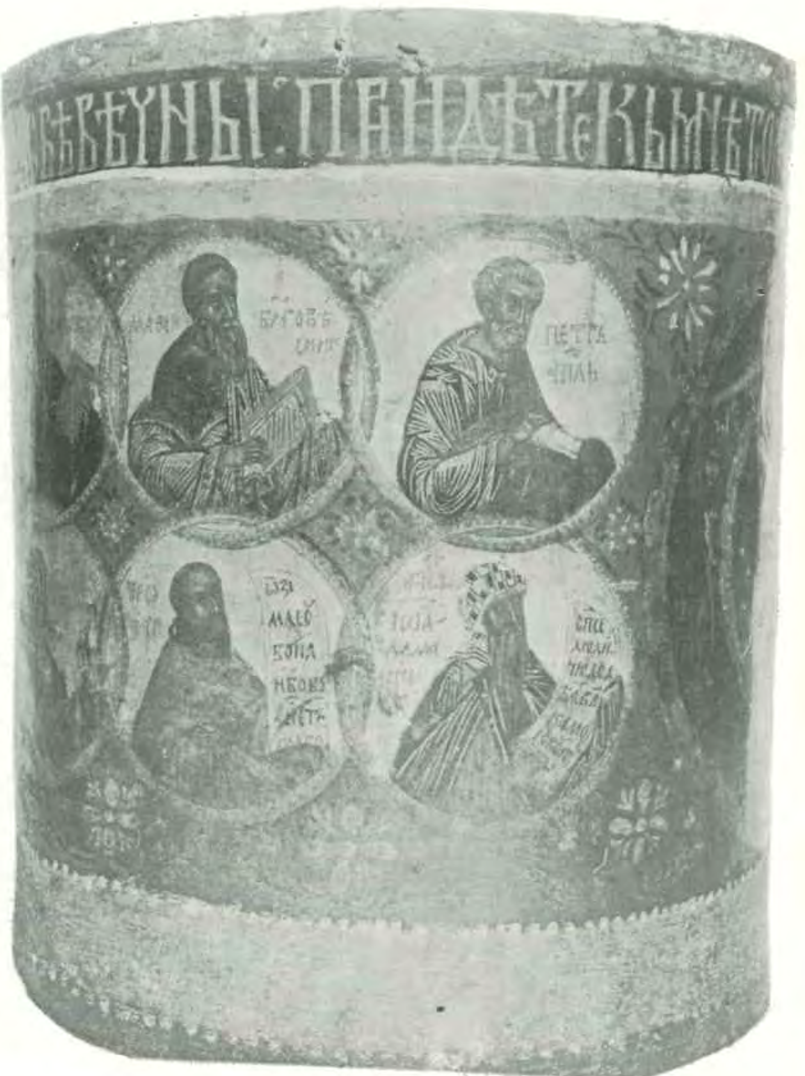

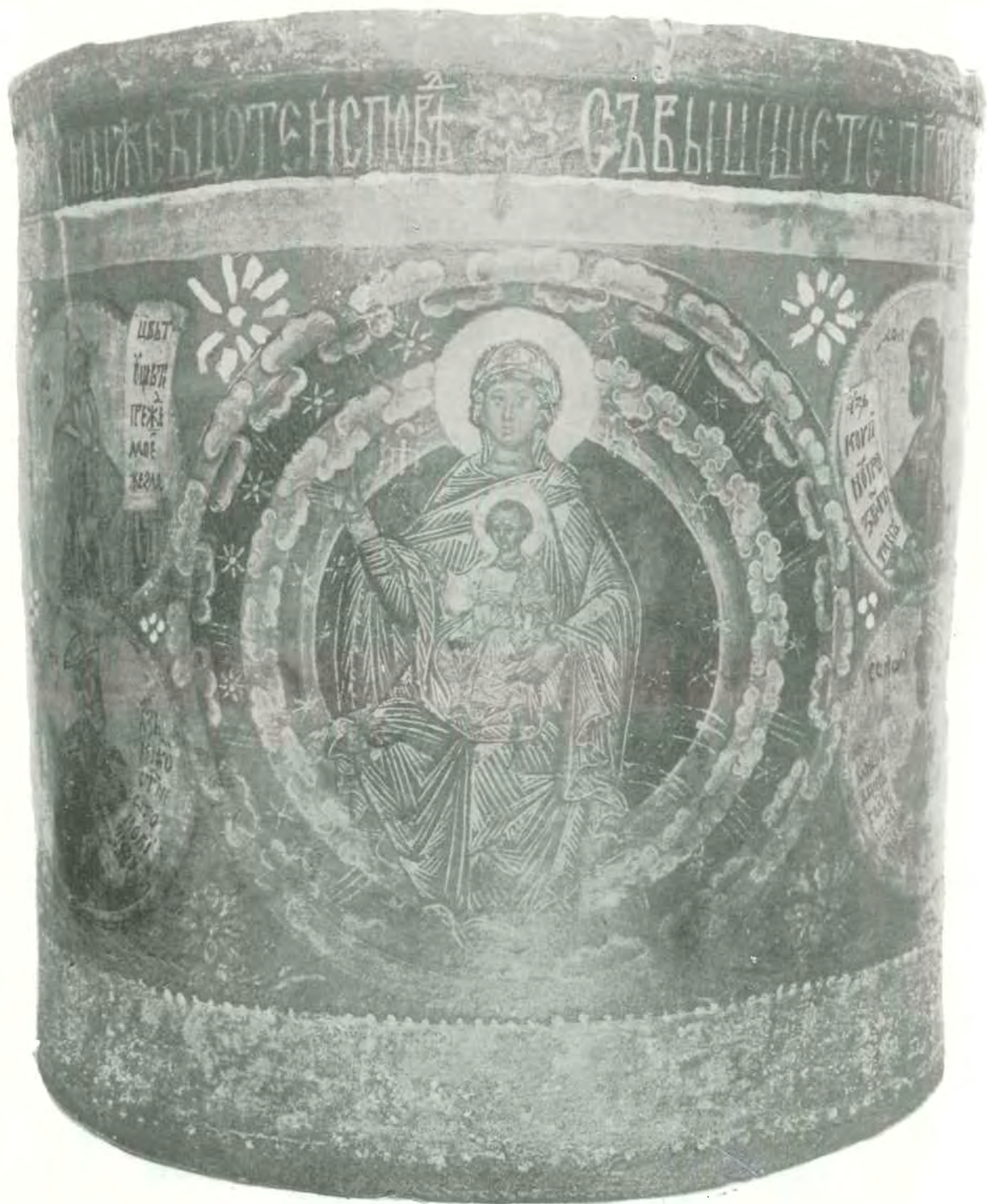
СЛ. 3. СВ. ЈЕВАНЂЕЛИСТ ЛУКА И АПОСТОЛИ АНДРЕЈ, ВАРТОЛОМЕЈ И ФИЛИП

СЛ. 4. СВ. АПОСТОЛИ ЈАКОВ, ЈЕВАНЂЕЛИСТ МАРКО, ТОМА И СИМОН ЗИЛОТ

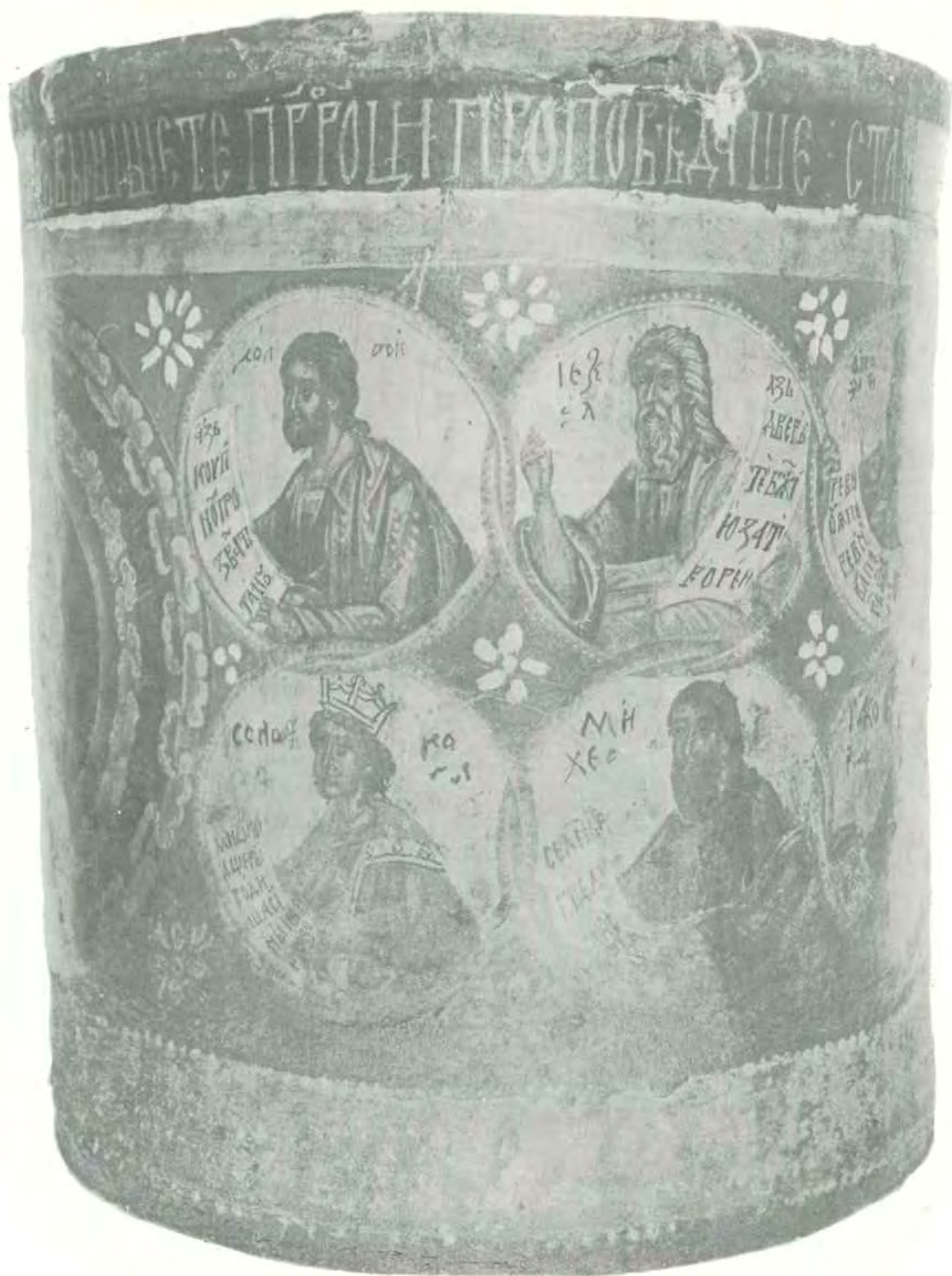

СЛ. 5. СВ. АПОСТОЛИ МАТЕЈ И ПЕТАР, ТЕОФАН НАЧЕРТАНИ (ПЕСНИК) И ЈОВАН ДАМАСКИН

СЛ. 6. МАНАСТИР ХИЛАНДАР, ДРУГО СЕНИЛО: БОГОРОДИЦА С ХРИСТОМ

СЛ. 7. СВ. ПРОРОЦИ МОЈСЕЈ, ЈЕЗЕКИЉ, СОЛОМОН И МИХЕЈ

СЛ. 8. СВ. ПРОРОЦИ ИЛИЈА, АВАКУМ, ЈАКОВ И ВАЛААМ

СЛ. 9. ПРОРОЦИ ДАНИЛО, ЗАХАРИЈА, АМОС И ЈЕРЕМИЈА

СЛ. 10. СВ. ПРОРОЦИ ИСАИЈА, АРОН, ГЕДЕОН И ДАВИД

JANKO RADOVANOVIĆ

DEUX ABAT-JOUR POUR LAMPES A HUILES DU TRESOR DE CHILANDAR

Cet article traite de deux abat-jour montés sur des lampes à huile qui étaient suspendues dans les choeurs de l'église principale de Chilandar. Ces lampes datent d'environ 1635. C'est à cette même époque que ces deux choeurs ont été richement décorés de marqueteries. Les peintures de ces abat-jour sont attribuées au peintre Jovan qui a vécu et travaillé un certain temps à Chilandar.

Sur le premier de ces abat-jour ont trouve représenté *un Christ de gloire* accompagné des huit apôtres, des quatre évangélistes et des quatre grands poètes: Cosmas le Poète, Joseph le Poète, Théophane Graptos et Jean Damascène. Sur le bord supérieur de cet abat-jour on peutlire le texte: „Je suis la lumière du monde; celui qui me suis ne marchera pas dans les ténèbres, mais il aura la lumière de la vie" (Jn 8: 12) et „Venez à moi, vous tous qui êtes fatigués et chargés, et je vous donnerai le repos" (Mt 11: 28). Ces deux versets expliquent ici le choix des personnages représentés.

Les poètes tiennent en main des rouleaux sur lesquels sont écrits des textes glorifiant le Christ. Sur ceux de Cosmas le Poète (de Maiouma) et de Jean Damascène on peut lire les hirmosoi du premier chant du premier et du deuxième canon de Noël dont ils sont les auteurs. Théophane Graptos tient un rouleau sur lequel est inscrit le texte du canon de la fête de la Mi-Pentecôte dont il est l'auteur. Enfin sur le rouleau de Jean le Poète on peut lire un chant en l'honneur de la Sainte-Trinité, tiré des matines de l'Octoèhos, voie 4. Ces quatre poètes sont en effet connus pour avoir contribué à la composition de l'Octoèhos. Trois d'entre eux, Jean Damascène, Joseph le Poète et Théophane Graptos sont morts pour avoir défendu le culte des icônes. Tous les quatre sont représentés aux côtés du Christ et des apôtres car ils ont suivi leur chemin et les ont célébrés dans des chants que l'on peut aujourd'hui encore entendre dans les églises. Jean le Poète est peint à côté de l'apôtre Bartholomé car c'est de ce dernier qu'il a reçu la sagesse et le pouvoir de composer des chants. Il lui a d'ailleurs dédié un office pour cette raison. Théophane Graptos a lui aussi composé des canons dédiés aux apôtres.

Sur le second abat-jour l'artiste a représenté *la Vierge a l'Enfant et les seize prophetes* qui ont annoncé la venue du Messie. L'auteur de cet article explique toutes les prophéties vetérotestamantaires écrites sur les rouleaux et cite leurs parallèles dans le Nouveau Testament. Sur le bord supérieur on peut lire les paroles du cantique „Les prophètes t'ont annoncé d'en haut". Trois de ces prophètes sont représentés tenant le symbole de leur prophétie en main: Amos (Zacharie) — le chandellier, Gédéon — la toison et Daniel — la pierre.

Sur ce second abat-jour de Chilandar la Vierge à l'Enfant et les prophètes constituent une suite thématique à la décoration du premier abat-jour. Par ailleurs, dans la hiérarchie céleste, la Vierge vient immédiatement après le Christ. C'est à elle également qu'est consacré le monastère de Chilandar.

En Serbie les premières illustrations du cantique „Les prophètes t'ont annoncé d'en haut" ont été réalisées dans l'église Notre-dame de Ljeviška à Prizren, 1309—1337, dans le narthex de Danilo de l'église patriarcale de Peć, 1334—1337, et dans le monastère de Lesnovo, 1349. On retrouve ce même thème sur des fresques et des icônes datant du XVIe et du XVIIe siècle.

Les peintures de ces abat-jour pour lampes à huile de Chilandar ont été réalisées sur parchemin, dans le style de l'art médiéval. Elles offrent deux thèmes iconographiques destinés à illustrer la conception chrétienne de la lumière et la venue du Messie, annoncé par les prophètes et sont l'oeuvre d'un artiste de très grand talent. Par son iconographie, la décoration de ces deux objets appartenant à l'art

sacré mérite l'attention, car ceux-ci perpétuent la tradition de la peinture monumentale serbe du moyen âge. Le peintre Jovan, auteur présumé de la décoration de ces deux abat-jour, ayant vécu et travaillé un certain temps à Chilandar, a pu ainsi avoir connaissance des courants artistiques de la période allant du XIIIe au XVIIe siècle, ce qui se reflète dans son oeuvre.

ЕВХАРИСТИЈСКИ САСУДИ У РИЗНИЦИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА — РАД МОСКОВСКИХ ЗЛАТАРА ИЗ 1790. И 1792. ГОДИНЕ

ЈАНКО РАДОВАНОВИЋ

Између многих драгоцености које се чувају у манастиру Хиландару, једној од најбогатијих ризница српског народа, налазе се и евхаристијски сасуди из 1790. и 1792. године. Они су интересантни, не само по својој уметничкој и иконографској вредности, већ и по својим размерама које су неуобичајено велике. Публиковањем ових предмета сакралне уметности обогатићемо наша сазнања о вредности хиландарске збирке и потребу за њеним целокупним проучавањем.

Предмети су пореклом из Русије и налазе се у витрини, у соби ризничара. Они су тек инвентарисани. То је четворојеванђеље, штампано у Москви 1759. године, за време царице Јелисавете Петровне, раскошно оковано позлаћеним сребром 1870. године.[1] Четири евхаристијска сасуда чине једну целину по својој намени, изради и пореклу. Путир, дискос, звездица и кашичица, ручно резани и искуцани, урађени су од сребра са великим слојем позлате. Они имају пунце, а на два предмета се налазе медаљони од емаља. По својим димензијама и финоћи израде, заслужују да им се поклони пажња и дâ место у стручној литератури. Ови предмети својом орнаментиком и ликовним изразом рађени су у духу барокне уметности. Стога ће овде, поред фотографија, бити дат и њихов кратки опис на начин музеолошке обраде.

П у т и р[2] се састоји из три дела који су складно укомпоновани у једну целину (сл. 1). На постољу[3] кружног облика, почива средњи део који се држи

1 Ј. Радовановић, *Руска и украјинска штампана четворојеванђења XVIII века са оковима у Библиотеци манастира Хиландара*, Музеј примењене уметности, Зборник 26—27 (1982/1983), 35—37, сл. 20—22. Оков је вел. 69,3×47,4×9,5 cm.

2 Висок је 44,5 cm.

3 Постоље је високо 13,2 cm, а на дну широко 26,5 cm.

у руци, израђен у облику анђела,[4] који подигнутим рукама и главом држи чашу.[5] У средини чаше, при врху, изгравиран је крст са скраћеницом Іис Хрс, што симболише Христово страдање. Од крста почиње ручно изрезани текст: **Тѣло Христово пріимите їсточника безсмертнаго вкꙋсите.** Текст је узет из литургије и пева се за време причешћа. На спољној страни чаше утиснуте су пунце А.О[6] 1790 и жиг заштитника Москве, светог Ђорђа који
П А.В[7]
убија аждају.

Чаша путира је уоквирена (окружена) другим, нешто мањим, делом који се састоји од гранчица с лишћем и цветовима и мноштвом полукругова. У четири поља између медаљона од емаља у боји су ручно искуцавана *Оруђа Христових страдања*. Ту је рука,[8] што значи да је са њом ошамарен и стуб,[9] јер је за њега био везан, затим петао,[10] који је запевао када се апостол Петар три пута одрекао свога учитеља. Лестве, илуструју оне лестве којима се Христос пењао на крст и помоћу којих је скинут с крста. Ту је и копље,[11] којим су га проболи док је висио на крсту а сунђер,[12] натопљен сирћетом и жучи, дат му је да угаси жеђ. Виде се и клинци, којима је био прикован на крст.

На спољњем делу чаше[13] причвршћена су четири медаљона од позлаћеног сребра у којима су плочице од емаља.[14] Медаљони су оперважени белим, црвеним и зеленим каменчићима у два или три реда. На врху, између два круга зелених и љубичастих каменчића, налази се црвени крст. Овакви украси су око свих медаљона. На првој плочици је *Христос са крстом на рамену* (сл. 2). Исус (Ис Хс) је приказан до колена, крст му је на левом рамену, док је десна рука подигнута. Кестењасте је косе и кратке браде. Обучен је у црвени хитон и плави химатион. С његове десне стране налази се сфера с крстом.

Други медаљон приказује *Богородицу* до колена (Мр Ѳѹ). Она има круну на глави. Лева рука јој је на грудима. Обучена је у доњу хаљину плаве боје и горњу тамноцрвене (сл. 3). На трећем је допојасна фигура Христа (Іис Хрс) дуге косе кестењасте боје и кратке браде, у црвеном хитону и плавом химатиону (сл. 4). Десном руком благосиља. Четврти медаљон приказује *Јована Претечу* (Ѻ Їоаннъ Прѡдт), дуге кестењасте косе и браде, у хаљини

4 Дршка је висока 16,8 cm.

5 Чаша путира је висока 14,5 cm, а широка 16,2 cm.

6 А.О је непознати мајстор из Москве
П
познат по квалитету израде (альдерман) (Т. Гольдберг, Ф. Мишуков, Н. Платонова, М. Посникова-Лосева, *Русское золотое и сребряное дело XV—XX веков*, Москва 1967, бр. 636—638, стр. 178).

7 А. В. је непознати мајстор из 1792. године из Москве (Т. Гольдберг, Ф. Мишуков, Н. Платонова, М. Посникова-Лосева, *нав. дело*, бр. 648, стр. 179. У даљем раду Т. Гольдберг, *нав. дело*).

8 Мт. 26,67; Мк, 15,19; Лк. 22, 63—64; Јн. 18,22.

9 Уп. Мт. 27,29—30; Мк. 14,65; Јн. 19,19.

10 Мт. 26,34,74—75; Мк. 14,31; Лк. 22,34; Јн. 13,38.

11 Јн. 19,34,37.

12 Мт. 27, 34, 48; Мк. 15,36; Лк. 23,36; Јн. 19,29.

13 Украс на чаши је висине 11,2 cm.

14 Све плочице су вел. 6,1 × 4,6 cm.

од камиље длаке и химатиону зелене боје. Десна рука му је на грудима, док у левој држи штап са траком на којој пише сє аг бо; то је скраћеница од Сє агнєцъ Божій (сл. 5).[15]

Анђео,[16] раширених крила,[17] богато набраних драперија чини средњи део путира који се држи у руци. На глави и подигнутим рукама држи чашу путира. Он је веома пластично и лепо обликован (сл. 6).

Доњи део кружног постоља путира оивичен је уском траком[18] лозице са преплетима и кружићима у средини. На њега су утиснуте пунце: жиг свети Георгије убија аждају, А.О / П | А.О. На горњем, ширем, делу[19] причвршћене су четири плочице[20] од позлаћеног сребра на којима су у техници емаља приказане четири композиције Христових страдања. Њих уоквирују гране. Између медаљона у рељефу налазе се по две главе анђела са крилима од којих се шире зраци преко целог постоља.

Прва композиција рађена у емаљу представља сажету сцену — *Христос на суду пред Пилатом*[21] (сл. 7). Исус (ІС ХС:), обучен у црвени хитон и плави химатион, везаних руку стоји у средини испред Пилата, који у десној руци држи палицу, симбол власти, док левом показује на њега. Са десне стране Христа је човек с палицом.

Друга сцена је *Христос носи крст на Голготу*.[22] Исус (Іис Хрс) има на глави трнов венац.[23] На десном рамену Христа је крст. Он је од умора клекао,[24] а човек иза њега туче га са палицом по глави (сл. 8). Трећи медаљон илуструје *Христову молитву у Гетсиманском врту*.[25] Исус (Іис Хрс:) клечи. Руке су му у молитвеном положају. Испред њега је чаша у облацима. Обучен је у црвени хитон и плави химатион (сл. 9). Четврта сцена је *Христос лежи у гробу*.[26] Он лежи на платну са перизомом преко бедара, прекрштених руку на којима се, као и на ногама, виде ране. У позадини се налазе два окомита брега (сл. 10).

Симбол самог путира, као евхаристијског сасуда, означава суд са крвљу Христовом; он је чаша мука његових на крсту[27] и чаша коју је употребио на тајној вечери када је установио евхаристију.[28] Све сцене приказане на плочицама од емаља и урезани симболи везани су за евхаристију. *Оруђа страдања*: крст, трнов венац, копље, сунђер и друге сцене, при вршењу литур-

15 Јн. 1,29, 36.

16 Висина је 16,8 cm.

17 Крила анђела су висине 4 cm, а широка 13 cm.

18 Широка је 26,5 cm.

19 Она је широка 23,3 cm.

20 Све плочице су вел. 8,3 × 8,5 cm.

21 Мт. 27, 2, 11—26; Мк. 15,1—15; Лк. 23,1—6, 12—24; Јн. 18, 28—40; 19,1—16.

22 Јн. 19,17; уп. Мт. 27,31.

23 Мт. 27,29; Мк. 15,17; Јн. 19,2,5.

24 Јн. 19,17.

25 Мт. 26,36—46; Мк. 14,32—41; Лк. 22,39—46; Јн. 18,1.

26 Мт. 27,59—60; Мк. 15,43—46; Лк. 23,50—55; Јн. 19,38—41.

27 Псеудо Герман, Migne, *PG* 98,398.

28 Мт. 26,26—28; Мк. 14,23; Лк. 22, 19—20.

гије је управо сећање на то. Зато се каже: „Сећајући се, дакле, Владико и ми његових спасоносних страдања, животворног крста, тродневног погреба, васкрсења из мртвих, узласка на небо, седење с десне стране Бога Оца ...“[29]

Сажете композиције: *Христос на суду код Пилата*, *Христос носи крст на Голготу*, *Христова молитва у Гетсиманском врту* и *Христос лежи у гробу* у непосредној су вези са његовим страдањем и литургијом при којој се у путиру налази вино, које освећењем постаје његова крв.[30] Приносећи себе на жртву спрао је грехе људи.[31] Том жртвом и смрћу на крсту збрисан је грех и стечено вечно искупљење.[32]

Приказ Христа, Богородице и Јована Претече на чаши путира означава другу идеју. То је *Деисис*, Богородица и Јован Претеча моле се Христу за људски род. На Проскомидији се вади честица из просфоре у част Богородице. Она седи с десне стране Бога Сина[33] и може много помоћи.[34] Прву од девет честица у част светитеља, свештеник вади у част Јована Претече.

Присуство анђела на постољу путира, поред сцена из Христових страдања, осмишљава идеју да су они поред служења Богу и саслужници свештеницима при вршењу литургије.[35]

Други сасуд, д и с к о с, рађен је од сребра са дебелом позлатом, састоји се из два дела постоља[36] и округле плоче.[37] У унутрашњем удубљеном делу[38] урезан је *Христос Агнец* прекрштених руку. Он лежи на платну у облацима. Од њега се шире зраци. Поред Христове главе је анђео у лету са десном руком на грудима и левом испруженом. Поред ногу његових је други анђео са прекрштеним рукама. Изнад Христа, у облацима, израђено је попрсје *Бога Саваота* (Г Ѳ), дуге косе и браде. Обучен је у хитон и химатион. Он у левој руци држи сферу с крстом, а десну је испружио у страну. У округлом нимбу је и троугласти нимб, што симболише свету Тројицу. Са обе његове стране, на облацима, налазе се по две главе анђела. На Агнеца, испод Бога Саваота, слеће свети Дух (Ѳ Д) у облику голуба. Целу композицију уоквирује орнамент од стилизованог лишћа.[39] На делу који уоквирује[40] удубљење дискоса угравиран је натпис: **Се агнєцъ Бжїи | взємляи грѣхи | всєго мїра.**[41] Интересантно је да је овај текст узет из Новог завета, а не из Служабника који се говори при резању Агнеца у облику крста: „**Жрєтсѧ**

29 Анамнеза Литургије Василија Великог; уп. Никола Кавасила, Migne, *PG*, 150, 222.

30 Псеудо Герман, Migne, *PG*, 98,436, 440; Симеон Солунски, Migne, *PG*, 155, 739.

31 1 Јн. 1,7; 2,2.

32 Јевр. 9,12—13.

33 Пс. 45,9.

34 Симеон Солунски, Migne, *PG*, 155, 284.

35 У молитви малог входа се говори да са епископима и свештеницима саслужују анђели (*Божанствене литургије*, превео Ј. Поповић, Београд 1978,32).

36 С постољем дискос је висок 10,3 cm. Постоље је високо 8,4 cm, а при дну широко 14,6 cm.

37 Пречник јој је 31,1 cm.

38 Ширина му је 22,5 cm.

39 Круг је пречника 8,6 cm.

40 Он је ширине 3,8 cm.

41 Јн. 1,29.

агнѣцъ Божїй, вземлай грѣхъ міра, за міѡскїй животъ и спасенїе". Натпис на дискосу је подељен на три дела у част свете Тројице. Украшен је линијама и тракама, а између делова текста налазе се гранчице с лишћем са по три цвета (сл. 11). На дискос су утиснуте пунце: А. О,[42] А. М,[43] жиг свети
П

Ђорђе убија аждају и 1792 (сл. 12).
А.В[44]

Постоље дискоса украшено је са четири круга уоквирена лишћем и гранчицама на чијем врху се налази цвет. Постоље има пунцу: жиг свети Ђорђе убија аждају 1790 А. О.[45]
... В

Тематика композиција у тесној вези је са значењем дискоса као евхаристијског сасуда. Он означава одар на коме је положено тело Христово када је скинуто с крста и увијено у платно.[46] На дискосу су приказана сва три лица свете Тројице. Бог Син као Агнец извађен је из просфоре и реже се у облику крста као знак његовог страдања, смрти и жртве.[47] Сва три лица свете Тројице присутна су на литургији. У песми на канону евхаристије „Тебѣ поемъ, тебѣ благословимъ, тебѣ благодаримъ Господи..." величају се сва три лица свете Тројице. Реч тебѣ упућује се три пута Оцу, Сину и светом Духу. Свештеник се моли три пута да свети Дух сиђе на евхаристијске дарове и да их претвори у тело и крв Христову.[48] На литургији се призивају од свете Тројице разна добра, благодат од Сина, љубав од Оца и причешће светог Духа.[49]

З в е з д и ц а з а д и с к о с (сл. 13) рађена је од искуцаног сребра са дебелим слојем позлате и украшена миелом или „тула-сребром". Оно се добија када се на угравирану површину ставља прах и пече да би се добила црно обојена површина. Звездица се ставља на дискос и симболише звезду коју су видели источњачки мудраци и пошли за њом да нађу Месију. Она их је довела до витлејемске пећине.[50] Она исто тако значи и звезду печата на гробу Христовом.

На првој попречној, савијеној плочици,[51] на западној страни је свети *Никола Чудотворац* (Ѳ Николани чю). Он стоји на облаку испод кога је мноштво

42 Види нап. 6.

43 Уметника са иницијалима А. М. нисмо могли пронаћи код Т. Гольдберга, *нав. дело.* А. М. не може бити непознати мајстор из 1753—1774. године из Новгорода, бр. 1126—1127, стр. 195. Други мајстори са иницијалима А. М. радили су у XIX веку. Из 1792. године нема ниједног.

44 А. В. је непознати мајстор из 1792. године из Москве (Т. Гольдберг, *нав. дело*, бр. 648, стр. 179.

45 А.О је непознати альдерман који
В
је радио од 1777. до 1789. године у Москви (Т. Гольдберг, *нав. дело,* бр. 634—635, стр. 178).

46 Псеудо Герман, Migne, *PG*, 98, 398.

47 Никола Кавасила, Migne, *PG*, 150, 783.

48 Никола Кавасила, Migne, *PG*, 150, 436,440; Симеон Солунски, Migne, *PG*, 155, 739.

49 *Божанствене литургије*, 55. Син људе искупљује испод клетве закона, Бог Отац прима Синовљеву жртву на крсту и измирење с људским родом, а свети Дух силази и освећује евхаристијске дарове, причешћује их својим даровима и тиме врши искупљење појединаца (Никола Кавасила, Migne, *PG*, 150,424).

50 Мт. 2,9.

51 Дужина је 43,6 cm.

звезда. Стилизоване гране и лишће се завршавају главом анђела са раширеним рукама. Свети Никола је приказан са кратком брадом и косом. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље (сл. 14). На источном крају звездице је свети *Григорије Богослов* (Ѡ Григоріи Бг). Има кратку косу и дугу полукружну браду (сл. 15). На јужној страни друге плочице је свети *Василије Велики* (Ѡ Василіи Вє). Има дугу косу и браду (сл. 16). На северној страни је свети *Јован Златоуст* (Ѡ Іѡаннъ Зл). Коса му је кратка, а брада шиљаста (сл. 17). Сви светитељи су обучени у стихар, фелон, епитрахиљ и надбедреник. Изнад њих, на горњем попречном делу, налазе се главе анђела.[52] Пунце се налазе на обе попречне плочице. На првој је А. О[53] и жиг
П

свети Ђорђе убија аждају 1790. (сл. 18), а на другој пунца А. О 1790. жиг
П

свети Ђорђе убија аждају. Испод године 1790. слова нису цела утиснута, највероватније су била 1790.
А.В[54]

На темену звездице, где се спајају њени краци, налази се медаљон[55] у емаљу, са ивицом од позлаћеног сребра. У медаљону је попрсје *Бога Оца* (Б О) са *светим Духом*. Седе је косе и дуге браде. Он је обучен у црвени хитон и плави химатион. Нимб је троугласт (сл. 19). У десној руци држи жезло. На прсима Бога Оца налази се голуб — свети Дух. Медаљон је уоквирен белим и црвеним каменчићима у виду зракова.[56]

Приказ Бога Оца и светог Духа има своје објашњење. Пре почетка певања Победне песме свештеник дотиче свим краковима звездице дискос и скида је са њега. Затим се у Победној песми пева: „**Свѧтъ, свѧтъ, свѧтъ Господъ Саваѡѳъ, исполнь небо и землѧ славы твоеѧ** ...“[57] одаје се хвала светој Тројици, јер је Бог Отац ради спасења људи жртвовао Сина. Зато су Бог Отац и свети Дух приказани на звездици, док се Син-Агнец, као жртва, налази на дискосу.

Приказивање св. Василија Великог, Јована Златоустог, Григорија Богослова и светог Николе на крацима звездице везано је за проскомидију на којој се у част учитеља цркве и јерарха вади четврта честица из просфоре и помињу се њихова имена. Она се ставља на дискос као и звездица.

Четврти предмет ових евхаристијских сасуда је кашичица за причешће.[58] Она је од позлаћеног сребра, орнаментисана „тула-сребром“ црне боје. Облик дела кашичице којим се захвата вино неуобичајено је великих размера.[59] На средњем делу кашичице са предње стране је *Распеће Христово*.[60] Исус (Іс Хс) виси на крсту који је побијен на Голготи. Испод

52 Висина сва четири крака звездице је 15,1 cm, дужина горњег дела је 13,4 cm, а ширина није иста, најчешће је 5 cm.

53 Види нап. 6.

54 Види нап. 44.

55 Вел. 4,6×4,8 cm.

56 Дужина им је од 0,9 до 1,2 cm.

57 Ис. 6,3; Откр. 4,8.

58 Дужина је 27,7 cm.

59 Дужина удубљења кашичице је 5,9 cm, а ширина 5,6 cm.

60 Дужина је 7,2 cm.

СЛ.1. МАНАСТИР ХИЛАНДАР, ПУТИР (СВИ СНИМЦИ СУ Р. БАРИШИЋА)

СЛ. 2. ХРИСТОС С КРСТОМ, ГОРЊИ ДЕО ПУТИРА, ДЕТАЉ

СЛ. 3. БОГОРОДИЦА, ДЕТАЉ ПУТИРА

СЛ. 4. ХРИСТОС, ДЕТАЉ ПУТИРА

СЛ. 5. ЈОВАН ПРЕТЕЧА, ДЕТАЉ ПУТИРА

СЛ. 6. АНЂЕО С РАШИРЕНИМ КРИЛИМА, ДРШКА ПУТИРА

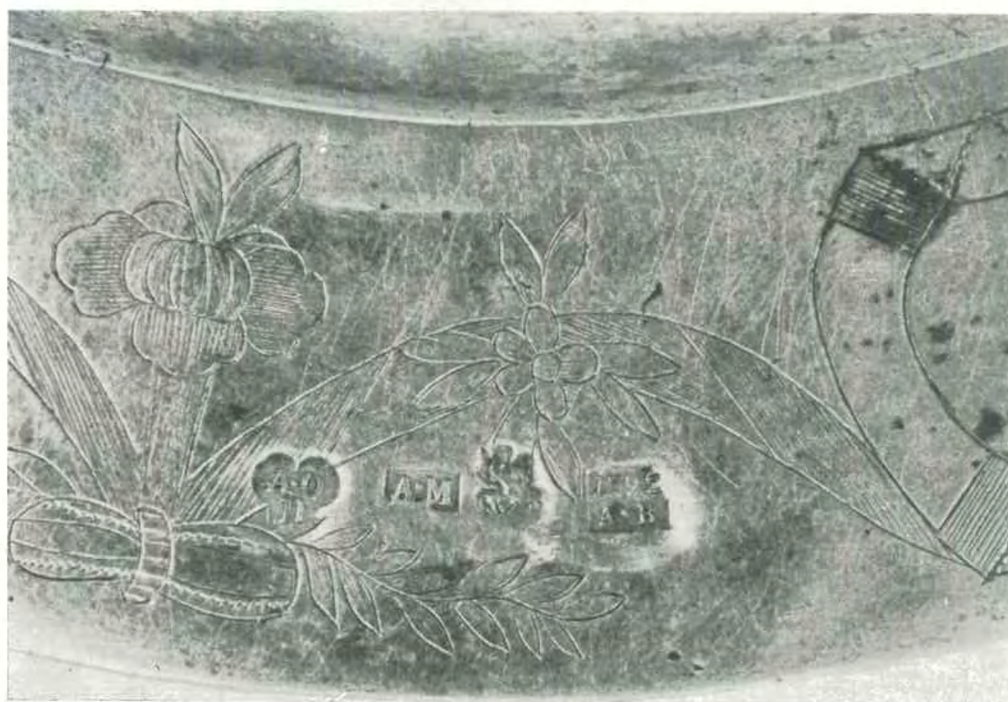

СЛ. 7. ХРИСТОС НА СУДУ ПРЕД ПИЛАТОМ, ПОСТОЉЕ ПУТИРА
СЛ. 8. ХРИСТОС НОСИ КРСТ НА ГОЛГОТУ

СЛ. 9. ХРИСТОВА МОЛИТВА У ГЕТСИМАНСКОМ ВРТУ
СЛ. 10. ХРИСТОС ЛЕЖИ У ГРОБУ

СЛ. 11. ДИСКОС,
ГОРЊА СТРАНА

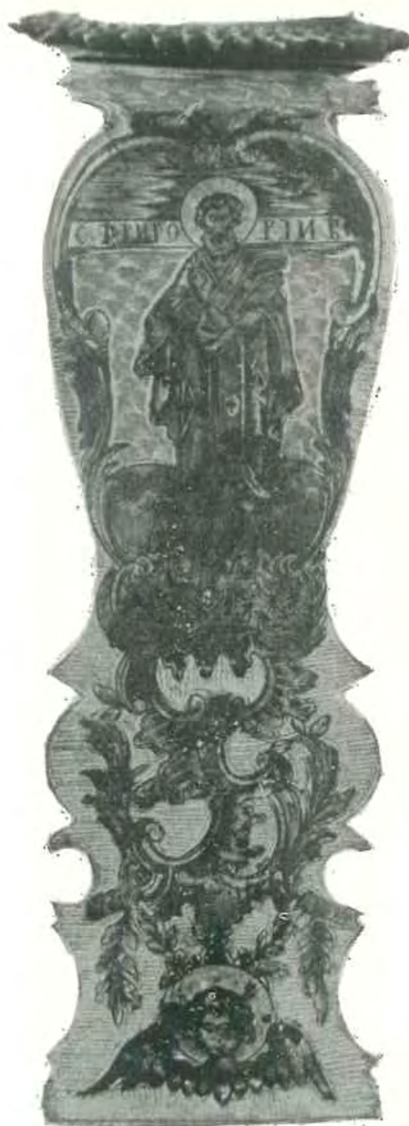
СЛ. 12. ПУНЦА НА
ДИСКОСУ

СЛ. 13. ЗВЕЗДИЦА ЗА ДИСКОС

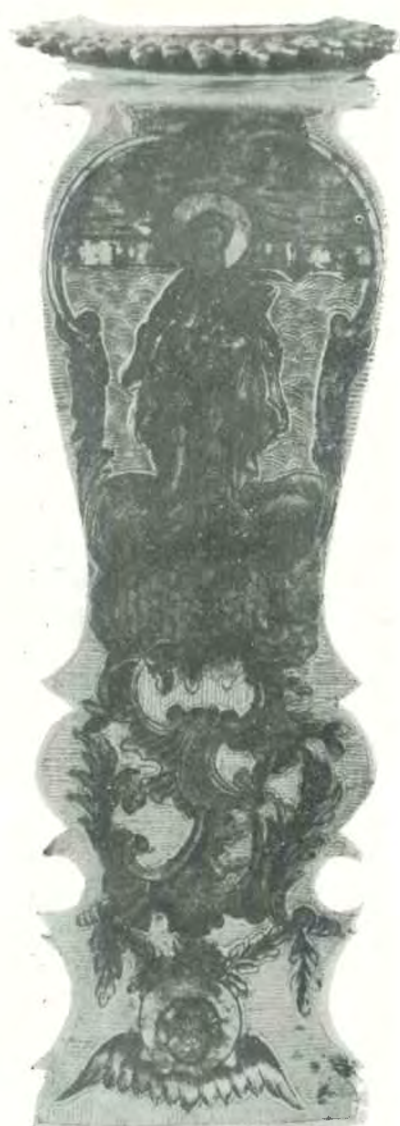
СЛ. 14. СВЕТИ НИКОЛА, ДЕТАЉ ЗВЕЗДИЦЕ

СЛ. 15. СВЕТИ ГРИГОРИЈЕ БОГОСЛОВ, ДЕТАЉ ЗВЕЗДИЦЕ

СЛ. 16. СВЕТИ ВАСИЛИЈЕ ВЕЛИКИ, ДЕТАЉ ЗВЕЗДИЦЕ

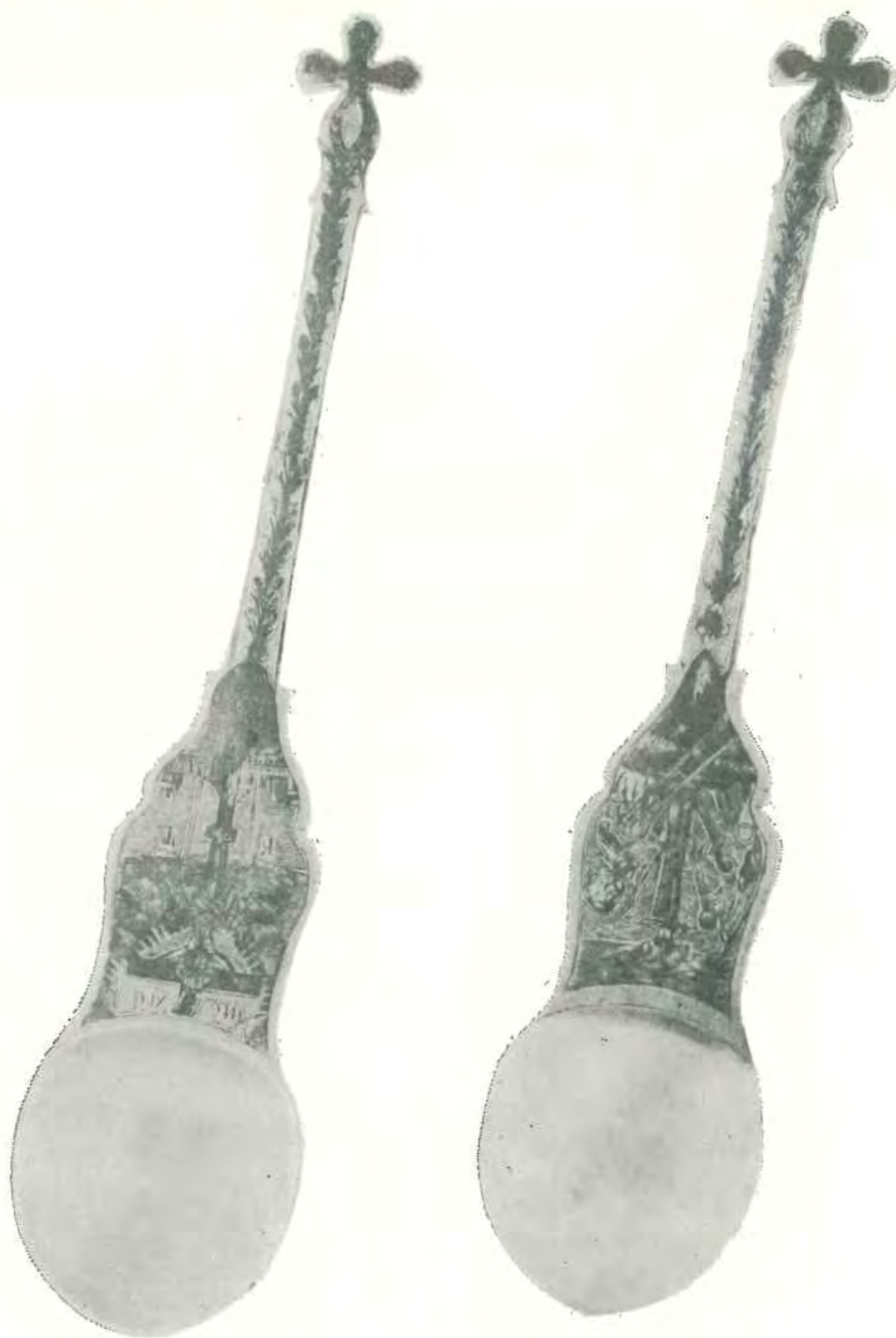
СЛ. 17. СВЕТИ ЈОВАН ЗЛАТОУСТ, ДЕТАЉ ЗВЕЗДИЦЕ

СЛ. 18. ПУНЦА И АНЂЕОСКА ГЛАВА, ДЕТАЉ ЗВЕЗДИЦЕ

СЛ. 19. БОГ ОТАЦ И СВЕТИ ДУХ, ТЕМЕ ЗВЕЗДИЦЕ

СЛ. 20. КАШИЧИЦА ЗА ПРИЧЕШЋЕ, ПРЕДЊА СТРАНА
СЛ. 21. КАШИЧИЦА ЗА ПРИЧЕШЋЕ, ЗАДЊА СТРАНА

њега је Адамова глава. Са леве стране је копље (к҃), а с десне трска са сунђером (т҃ = тростъ). У позадини су зидови града с кулама (сл. 20). Од Распећа сужава се дршка[61] кашичице и завршава се крстом.[62]

На полеђини кашичице су *Оруђа страдања*, рађена „тула-сребром"; у средини кашичице је стуб и на њему петао, шиба, лестве, сунђер на трсци и копље. Са леве стране стуба је нож, са којим је апостол Петар одсекао ухо слузи Малху,[63] шиба с дршком и неки суд. С десне стране стуба су ексери и рука.

Сачуван је део пунце која се може реконструисати у иницијале $О_П$ 1790. Пунци недостаје слово А због малог простора.

Ови изванредно лепо урађени предмети су рад најбољих московских мајстора. Њих су радили „альдермани" познати по уметничком квалитету својих рукотворевина. Не зна се одакле су и када ови сасуди донети у манастир Хиландар.

Везе манастира Хиландара и Царске Русије у XVIII веку биле су тесне и оне су обрађене у научној литератури.[64]

61 Вел. 11,9 cm.

62 Вел. 2,7 cm.

63 Мт. 26,51—52; Мк. 14,47; Лк. 22,49—50; Јн. 18,10—11.

64 С. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53, Сарајево 1922, 131—36; Д. Медаковић, *Манастир Хиландар у XVIII веку*, Хиландарски зборник 3 (1974). 36—41. Ту је наведена и остала литература.

OBJETS DU CULTE EUCHARISTIQUE DATANT DE 1790 ET 1792, OEUVRES D'ORFEVRES MOSCOVITES APPARTENANT AU TRESOR DE CHILANDAR

JANKO RADOVANOVIĆ

Cet article traite de quatre objets du culte eucharistique réalisés à Moscou en 1790 et 1792. l'auteur explique le sens de leur utilisation et commente l'iconographie des scènes gravées ou exécutées sur émail qui constituent leur décoration. Ces quatre objets sont: une coupe, un disque, une petite étoile, une petite cuillère pour la communion.

Parmi les riches éléments baroques ornant la coupe figurent les symboles du martyre du Christ. L'auteur identifie et explique également la symbolique des représentations et des compositions gravées ou exécutées sur émail: le Christ portant la croix, la Vierge, le Christ et Jean le Précurseur constituant la Déïsis. Les compositions se trouvant sur la base de cette coupe sont traitées plus brièvement. Il s'agit du Christ devant Pilate le jugeant, du Christ portant la croix sur le Golgotha, de la Prière du Christ dans le jardin de Gethsémané et du Christ reposant dans le sépulcre. Toutes ces scène du martyre du Christ sont directement liées à la liturgie. Par son sacrifice et sa mort sur la croix, le Christ a lavé le péché des hommes et leur a assuré le rachat éternel.

Le disque offre une représentation du Christ sous les traits d'un enfant au-dessus duquel apparaît Dieu le Père, représenté en buste, et une colombe — symbole de l'Esprit-Saint. Ainsi sont réunies les trois figures de la Sainte-Trinité, présentes dans la liturgie et auxquelles est offert le saint sacrifice. Ce disque symbolise le lit sur lequel a été déposé le corps du Christ.

La petite étoile pour le disque représente le sceau sur le sépulcre du Christ ainsi que l'étoile qui a conduit les rois mages jusqu'au Messie dans la grotte de Bethléem. Sur ses quatre branches sont gravées les figures de Basile le Grand, Jean Chrysostome, Grégoire le Théologien et saint Nicolas. Pour tous les quatre on dépose la quatrième parcelle (čestica) du prosphorion lors de la Proskomidie. Sur la base de cette petite étoile on trouve un médaillon en émail sur lequel Dieu le Père est représenté en buste accompagné de l'Esprit-Saint tandis que le fils, en tant que l'agneau sacrifié, est représenté gisant sur le disque. Dans la liturgie le Cantique victorieux „Saint, saint, saint est le sauveur..." (Es 6: 3; Ap 4: 8) rend gloire à la Sainte-Trinité.

La partie centrale de la petite cuillère pour la communion offre une illustration de la Crucifixion du Christ tandis qu'au dos sont représentés les Instruments ayant servi au martyre du Christ.

Tous ces objets du culte eucharistique sont réalisés en argent recouvert d'un épais placage d'or. On y trouve apposés les poinçons des orfèvres avec leurs initiales, l'année de la réalisation et le sceau de l'atelier. Ces objets d'une qualité exceptionnelle sont l'oeuvre des meilleurs artistes moscovites réputés pour la très grande qualité de leurs réalisations.

ИСПИСИ ИЗ ХИЛАНДАРСКОГ АРХИВА „ДЕЧАНСКИ ДНЕВНИЦИ РУСКИХ КАЛУЂЕРА“

ДИМИТРИЈЕ БОГДАНОВИЋ

На позив митрополита рашко-призренског Нићифора, руски калуђери из келије св. Јована Златоустог, подигнуте на земљишту закупљеном од манастира Хиландара, примили су почетком 1903. године управу у Високим Дечанима. Пре предаје манастира, митрополит Нићифор и настојатељ руске келије Кирило, склопили су посебан уговор којим су била одређена права и дужности руске братије. Уговором је, мимо канонских прописа, манастир предат на готово неограничену управу руским келиотима. Садржај уговора изазвао је потом лавину неспоразума. Митрополит Нићифор је имао неограничено поверење у руске келиоте па није сматрао за неопходно да се придржава услова под којима је српска влада др Михаила Вујића — имајући у виду тешко стање у проређеном манастирском братству и бројне опасности од напада Арбанаса и католичке агитације — начелно пристајала на улазак златоустоваца у Дечане. Ниједан од неколико владиних услова, посебно два најважнија: да руски келиоти могу бити само сабраћа у дечанској обитељи и да манастир у потпуности очува српски карактер, митрополит Нићифор није уважио. Када је српска дипломатија покушала да измени уговор и ограничи преширока овлашћења руских калуђера, умешала се руска дипломатија која је бранила права својих калуђера. Тако је настао дуготрајан, исцрпљујући спор познат под именом *дечанско питање*. У низу покушаја да се споразумно нађе решење које ће задовољити обе стране, руски келиоти, подржани од своје цариградске амбасаде, затражили су као компензацију за излазак из Дечана преименовање њихове келије у скит. Како је захтев за скитом довео у питање сигурност манастира Хиландара, под чијом је јурисдикцијом била светозлатоустовска келија, српска дипломатија је одбила овај предлог.

С друге стране, покушај руских келиота да Дечане преобразе у руски манастир, изазвао је сукоб са српским монасима у дечанској обитељи. Исто

тако, спор око управе, о коме је нашироко писала српска штампа, оптужујући келиоте за отимање Дечана, поделио је, радом златоустоваца, српски живаљ у Метохији на „руску" и „српску" партију. Узајамне несугласице, оптуживања и отворени сукоби, нарочито око покушаја да се управа Дечана преда синђелу Платону, упућеном из Србије, довели су до усијања односе у манастиру и међу Србима у Метохији. Овде изложена грађа односи се управо на раздобље најтежих сукобљавања око Дечана.

Дневници двојице руских калуђера, јеромонаха Арсенија и Дионисија, сачувани у манастиру Хиландару, значајан су историјски извор за прве године (1903—1905) руске управе у високодечанској лаври. Дневник Арсенија, заступника игумана Кирила, открива низ драгоцених података о манастирском животу, збивањима у околини, одјецима политичких превирања, покретима Арбанаса, њиховом односу према братији, српском живљу и месним турским властима.

Мање поузданих обавештења, обојених емоцијама и крајње субјективним тумачењем, даје Арсенијев дневник о спору око управе Дечанима, у тумачењу појединих догађаја и односа са митрополитом Нићифором, стога се намеће утисак да је у њему покушао и да на неки начин оправда своје поступке.

Дневник јеромонаха Дионисија унеколико је другачији. Мање заинтересован за спор око управе, Дионисије шкрто и сажето бележи хронику збивања ограничену перспективом манастирског живота. Најбоља места у његовом дневнику чине готово лаконска запажања о Арбанасима, турским властима, положају Срба, и о положају руске братије.*

СВЕСКА: АРХИВ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА бр. 164.

Црне полуплатнене картонске корице са штитницима на угловима. На корицама нова налепница, машином: Хиландар 1903—5 Дечански дневник руског јеромонаха Арсенија. Величина 203 × 160 мм (корице). Шпартана. Има 127 пагинираних страна и 29 непагинираних, свега 156. У целој свесци само једна рука, мастило уједначено, са разликом у интензивности, очигледно није писана у једно време, већ сукцесивно. Потпуно одсуство правописне норме, те је овај препис дат у осавремењеном руском правопису, али без икаквих измена у лексици, синтакси и морфологији — што значи, и са грешкама на том плану. Само је интерпункција нова.

Книга живота с 14го I. 1903. года у М. В. Дечана 1

1. Условие жизни и управления монастырем В. Дечана, в старой Сербии. Митрополичье условие с дечанским игумен. Начало его на подлиннеку условиа на сербском и русском языках.

* „Исписи из Хиландарског архива" нашли су се у заоставштини Димитрија Богдановића, без уводног текста, који је касније написао Душан Батаковић.

Во славу святыя единосущныя и нераздельныя Троицы Отца и Сына и Святого Духа Аминь. Ми, по милости Божијој Архиепископ и Митрополит Рашко-Призренски и Скендеријски Егзарх Горне Мизије и Целе Илирије Ниħифор, поставили игуменом Высоко-Дечанскаго Монастыря Јеросхимонаха отца Кирилла настоятеля русской обители св. Иоанна Златоустаго на Афоне в Хилендарской местности и деем сие условие в следующем. |

2 1. Митрополит отдает игумену с братиею в полное управление и распоряжение Высоко-Дечанский монастырь со всеми принадлежащими ему недвижимостями и движимостями и правами на недвижимости неправильно у него отнятыя. 2) Игумен не имеет права без согласия митрополита и ближней общины и братии, а) продавать, дарить или закладывать недвижимое имущество монастыря и священныя и древние предметы принадлежащие монастырю, б) делать долги и в) совершать коренные переделки в монастыре. 3) Игумен распоряжается всем хозяйством монастыря и делает переделки (кроме коренных) а по потребности и новые строит, и устанавливает внутренний порядок в монастыре по правилу или уставу общежития. 4) Игумен имеет право принимать в братию приходящих для монашества разних лиц,
3 а постригать их | с благословением митрополита, а удалять же монахов из монастыря по своему усмотрению. 5) Митрополит обязуется, а) защищать и представлять монастырь перед турецкою властью, б) рукополагать во иеродиаконы и иеромонахи представленных ему миряном лиц, в) брать у турецкой власти тескере на путешествие для монахов и игумена по представлению последнего, если невозможно игумену обойтись без содействия митрополита. 6) Митрополит может переместить игумена по великой нужде в другой монастырь с согласием его, по смещении или смерти игумена немедленно избирается игумен по большинству голосов братиею монастыря и митрополит утверждает избранного по предходному рассмотрению избирательного акта, в гласовании участвуют лишь монахи пробившие перед тем
4 в монастыре не менее года и то с начала, а потом трех | годичного пребывания в монастыре. 7) 20%, двадцать процентов чистого остатка местного годичного дохода монастыря отчисляется в пользу общины или на полезное по ее и митрополита указанию дело (а в случае неурожая и голодного года монастырь по поднесению митрополиту прошенка не обязан давать выше означенную сумму % общине или кому либо). 8. Отчисление происходит в январе месяце каждогодно и в это время митрополит и община проверяют приходорасходную книгу монастыря и рассматривают имущество. 9) Митрополит имеет право назначать проверку имущества монастыря и в другое время. Конец сего условия а потом и другое есть или акт, что Комиссия подписала в полне одобрила, назначение нового игумена и условие сие, и дали
5 подписи свои | в месте с монастырем и имуществом всем в полное всегдашнее владение и управление.

При передаче управы о. Кириллу Комиссия, все и тряпье перещитало и у инвентарь записали, што следует пожечь а не держать в монастыре. Передача управы делалась в январе месяце, с 26го до 31го.

После передачи всего, отправились мы все и Комиссия и сам о. Кирилл в Призрен. Ехали все благополучно до самой Дьяковицы, только близь Дьяковицы арнауты встречались и говорили нашим жандармам, почему вы

здесь провозите этих людей руссов, знайте што путь закрыт и мы взяли бесу. А им наши заптии ответили, что этим людям путь всюду отворен. Переночевавши в Дьяковице у Јанчета Марковича, среди комнаты, по братске вси разложились и о. Кирилл и Комиссия которая состояла из трех человек,
и провожашии из Дечан, 1 воевода, 1 работник | и 1 поселянин сербин, 6
и один кираджие арнаутин. На утро преднии кроме Комиссии и нас возвратились во своя си, и жандармы, а мы с Комиссией взяли одного из Дьяковицы заптию, направились до Призрена. С половино пути воротили заптию, потому слободной путь там. По прибытии в Призрен и по обхождении некоторых лиц, мы с о. Кириллом, отправились в село Хочу, где находятся монастырские виноградники и кунак. Там переночевали, обходили некоторые виноградники, что нашли все пустошь одна, и после обеда о. Кирилл отправился в г. Призрен, а я остался в Хоче, до утра другова дня дожидался заптиев из Призрена для Дечан. В ночь явились двое, а на утро я отправились в Дечаны. Доехали до Дьяковицы благополучно, мало пообедали
и взявши еще одного заптию отпра|вились до монастыря. Прибыли уже 7
поздно, темно, так что ворота были уже заперты. После некоторого времени нам отворили и вышли все вооруженные воевода 2 и гости ихние тоже с ружьями и солдаты; это потому не знаити кто, так вооружились. А я, между прочим, немного побаявался, потому мне передали в Дьяковице, что воевода так оскорбился на меня что высказывался не быть живому Арсению в Дечанах. Поэтому меня и объял немного страх, но благодарение Господу, ничего не было.

По прибытии моем в монастырь, почели мне рассказывать разные приключении здешнии и разговоры. Если все описывать то не только времени но и бумаги не хватит. На другой день надо было отправляться остававшемуся малое время брату Иакову ехать в Призрен. Я приказываю своему же врагу
воеводе, | говорю: Рамуша, рано завтра с Иаковом отправляйтесь в Призрен, 8
— что и вышло беспрекословно, чему я удивился. И вот они отправились, и мне надо было послать одного слугу с двумя конями в Хочу принести пшеницы и вино в монастырь, но к несчастию коней в монастыри только на следство получили один стар, другой мал, а третий калека. Послал в село Лочаны попросить коней, и таких не оказалось ни у кого. Уехали. Я посылаю в Пећ, в патриаршию, у них попросить привезти, что они с удовольствием и дали. Прибыл слуга и с ним один подвоевода, который арнаутин обязан ходить пешки куда бы его не посылали, а рабочими монастырскими, и то он брат главного воеводы Рамуши. Пришедши из города, он начал просить водки. Ему первоначально отказали, но потом видят что нельзя отвязаться
от него, економ дает | ему 1/2 ока, а он в претензию: Дай 300 драм! А ему 9
и сто драм много, потому что не может с ней управиться. О. економ при том и говорит мне: Я, говорит, давал 1/2 ока, а он просит больше. Я говорю, довольно, а если не хочет, то и это не давай. И так вышло: он не дал, он тогда почел ругаться по матушке, и говорит: пусть завтра поедут в Хочу.

И вот на утро, я должен поступить на правило, приказал эконому чтобы поскорее отправлялись. Пройдя несколько времени в церковь ко мне приходит о. эконом и говорит, что Даша не идет в Хочу. Почему? Не знаю, говорит, потому не дали водки вчера. А я говорю: Ну пусть одни слуги идут. Он отправился сказать слугами, чтобы ехали сами. Они начали собираться,

потом вдруг опять ко мне о. Эконом приходит и говорит: Слуг самих Даша
10 не пускает, претит убийством если только поедут. Я говорю | попросить
солдат, пусть они пойдут. А чауш ответил, что в ту сторону не имею права
пустить солдат без разрешения начальника ипекского. Уже совершил обычное
правило, выхожу из церкви, говорю слугам: Что же вы не едите? Они:
Не можем, господине, потому Даша не велит. Я им говорю: Да што же вы
Дашу слушаите? Они говорят: Опрости, а мы сами не можем, лучше нас
расчитай, потому Даша убийством претит. Я позвал самого Дашу, говорю:
Почему ты не пошол в Хочу? Не могу без коня. А я ему говорю: Спроси
своего брата, он сам мне говорил, что ты должен, и не имеешь права просить
коня, а должен идти пешки. Он начал другие причины выставлять и свое
право требовать, одним словом — Без коня не пойду! Поэтому пришлось
11 коней воротить в патриар|шию опять, что так и зделал, иначе ничего не-
льзя было поделать.

Вот на другой день приежает сам воевода его брат веселай, потому что получил жалование. Я ему как человеку верному передал поступак его брата, а он и ничево, опять нашол что то во оправдание свое и брата. Я ему говорю: Таких мне не надо слуг. А мы другова не хочем, ответил, потому мы здесь воеводы двое поставлены, а этот третий должен быть тоже, он обязан со слугами монастырскими идти куда пошлет его домачин. Да вот я его посылал, а он не пошол. Да это пройдет, уладится; и говорит Рамуш: Даша всюду может и обязан идти, а мы воеводы только с домачином и с монахами, поэтому он должен здесь находиться.

После этого возвратили коней в патриаршию, два или три дня не виделся
12 Даша со мной, а потом просит дозволе|ния да ко мне придти. Я дозволил,
и — чтоже: он мне заявляет: Дайте мне, говорит, мою плату за 6 месяцей.
Я ему говорю: Какую? Я тебя вижу здесь всего неделю, а раньше что ты
жил то мне неизвесно, потому о. Симеон говорил, что ты сам пришол, никто
тебя не звал. Я ему говорю: Ты почему не явился при Комиссии, при пе-
редачи нам управы, что ты должен получить с монастыря извесную сумму?
Он начал говорить: Вы меня не звали, — и тому подобное. Нелепость, по-
тому что кругом виновен, но зверю ничево не поделаешь, ты его крести,
а он говорит — пусти. И начал: Должны давать мне коня если куда я иду.
Я ему говорю: Я с тобой не торговался, по этому тебя и не знаю, а знаю твоего
13 брата. А он: Да хорошо моему брату, он сидит | как господин, и такую сумму
получает и всегда ему конь готов, хорошо так говорит. Я ему говорю: Денег
я не имею, а хочешь — иди в Призрен. Я не пойду в Призрен, сказал, а буду
здесь сидеть и вы мне будите платить по 4 белых, а если выйду, то есть вы-
шлите из монастыря, то знайте, никто не смеет выйти до воды кислой, и
братия, и слуг, кроме воеводов. С тем и отправился из моей келлии.

Пошто он ушол я позвал братию и сообщил им все, и спрашиваю: Что же будем делать? И с ним нельзя, и без него. Они ответили: Не знаем.

После нескольких дней, приходит арнаутин из Дечан, один поглавица из
другой улицы, потому воеводы поставлены из двух улиц, и вот им тоже
не нравится. Что из одной улицы постоянно находятся как воеводы, и поют
14 и едят трое, а другой | только один. Потому он и пришол, и говорит: Нельзя

ли удалить Дашу, потому что в монастыре только должны быть 2 воевода,
а если нет, то и я приведу из своей улицы еще троих. Это с одной стороны
для нас хорошо, а з другой — претят, и говорят, должен здесь быть третий
как воевода. А я говорю: Да вас кто поставил? Село, а приказали паша
ипекский. Сколько? Двоих. Значит, и должны быть только двое, а зачем
держите третьего? Это, говорит, как слуга. Ну, хорошо, пусть слуга; но
слуги у меня этого не делают и не спрашивают коней, а землю или что другое
может делать. Нет, а только куда со слугами пойтить или стоку краулить.
Но я ему говорю: Да в монастыре целый месяц или и больше не зачем ни-
куда выехать, а есть | работа внутри монастыря; тогда что он должен де- 15
лать, ничего? заставить его я не могу что-либо работать? Нет. А так по этому
мне и не нада такого слугу, это не слуга, а господин. А другова мы не хочем,
и никто другой кроме его не должен быть. Так мы с воеводами разошлись.

После пройдя несколько дней, приехали некоторые гости, человек шесть,
и вот вечером, после ужина, вдруг начинает крик в колидоре. Я спрашиваю,
сидя с гостями, што это за шум, а о. Эконом говорит, что воевода Рамуш
кричит, просит постилак для арнаутов своих. Я говорю: Если есть, дайте.
Но он говорит: Нет. Так скажите Рамушу что нема. Да он не понимает, и
говорю ему что нет, а он по матушке начинает. Потом посылает своего слугу
Рамуша ко мне, что бы дать постилки и одеяли. Я говорю: Нет, а если хочет,
то на мой ключ | от моей келлии и пусть у меня с моей кровати возьмет, 16
когда нет в монастыре и не хочет твой воевода понять что ему говорят „нет".
Он отправился, мои гости почали креститься только, и вдруг является сам
воевода Рамуш. Што ты домачине так говоришь как сеи семен говорил, на
ключ от собы? А я ему говорю: Но что же я с тобой буду делать когда ты
не хочешь понять и довел сам меня до того? А не веришь, возьми ключи от
всех келлий и иди и смотри, найдешь гди и возьми. Мне нет времени ходить,
он ответил, а принесите. Да чевоже принести когда нет? И с тем он отправился
ворча что себе под нос.

На утро гости должны отправиться, я позвал воеводу Рамушу, и говорю
ему, скинул шапку: Прошу тебя, не поступай так, ты же сам знаешь што
есть в монастыре, должен же | понять. Нет, не хочешь дать. Ты ему одно, 17
а он тебе другое. Ну так в таком случае никого не буду принимать, буду всем
говорить: Идите в собы другие, пусть знают, а свое постилки всякому я
не буду давать. Так обьяснился и отправился.

Потом на второй на третий день отъезда гостей приходит Рамуша и говорит,
дайть ему денег для Даши. Я начинаю ему говорить что нет и не могу дать
Даше без проса общины, потому старший (изнад тога: прежний — Д. Б.)
игумен (изнад тога: Симион — Д. Б.) сказал, что ему ничего не следует,
все заплачено и он выгнат, а пришол сам, силом нахолом в монастырь; на-
пишу в Призрен если дозволят и пошлют денег, тогда. А он начал: Он ни-
чего не имеет, а скоро праздник Байрам, надо кое что купить; я дам, говорит,
свою подпись, да и за вас будет лучше если дадите двумесячную плату
6 белы. Так лукаво и зверски, что не мог иначе ничево зделать, как не дать, |
так был принужден дать, прямо претят убийством. Ну что же, человек 18
пока жив о живом и помышляет, умереть не хочется прежде времени, хотя
и не знаю времени своего конца.

Вот приближался их Байрам, приходят ко мне воеводы и по обычаю спра-
шивают, как здоровье, не тяжело ли, и как пост встретили. А я говорю:
Все слава Богу, но только одно тяжело и невыносимо, что в такие наши дни
великие вас слышу шумящии и скандалы; это только тяжело. Они не могли
ничего ответить на это, а сканфузились только. А што они скандальничали,
то это во вторник чистый, по уставу общежития после вечерни предлагается
братиа сухая трапеза, поетому (!) надо было испечи хлеба, не было для братий
и рабочих; и воевод было, и они уже ели, и вот увидя печения этого хлеба
19 воевода почал шуметь: А вы себе пече|те, а нам не даете, што бы был и
нам. И даже готов избить пекаря, который без дозволениа мое его не имел
права дать. Когда пекарь пришол ко мне и сказал такую, я подумал: Что
же делать со зверями; дай им, иначе не мог ничего зделать. Да после объ-
снениа так любезно начинают: Мы, домачине, пришли к тебе, пошто у нас
Байрам, то вот обычай здесь такой, нам давали постоянно бакшиш. А я го-
ворю: Какой же? Ока кофе, 1 сахару око 1 рису, рубашку и гача, по 15 ок
муки или пшеницы, по 1 пари башмаков. А я им говорю: А если нет вещей
каких вы хотите? Тогда денги, и мы купим. Вот что Рамуша: кофе, рису
и сахар и муки, дам, а другово нет. Ну, денег. И денег нет; а вот напишу
в Призрен, им объясню что такое, и пусть они пришлют, тогда получите.
Нет, не хочешь нам дать, благодарим. И отправились, вижу — надулись.

Потом призываю о. Висариона и говорю ему: Вот, что были у меня воеводы
20 и просили | то и то, а я им ответил так, но они пошли надутыми; што те-
перь с ними зделать? Я, говорит, не знаю. Я ему говорю: Поди к ним и скажи,
что они сами видят что ничего не имеет монастырь, пусть имеют совесть;
что можно, вот то и дает монастырь. И вот отправился и долго торговался
с ними, не могли никак согласиться, только оставили рубашки и гачи, а ос-
тальное должно быть. И что же, принужден зделать, все исполнил о. Ви-
сарион, и говорит: Аман, Господи, да когда же от этих зверей избавимся.

И на этот их праздник у них обычай, всам (!) поглавицам сельским надо
бакшиш давать, но я послушал воеводы Адема, который сказал, что не много
надо дать, кому ми сами знаем. И он говорит: Они сами видят что нет теперь
21 в монастыре ничего, а не много-то надо. И я послал 1 око кофе | и 3 ока
сахару, и все арнауты и воеводы из монастыря на 24ое февраль отправились
в село праздновать свой Байрам.

Когда они ушли такой мир и тишина зделалась в монастыре, так это и на
душе благод тно стало.

В один прекрасный день, приходит ко мне сербин из Дечан, и сообщает:
Поздравили тебя, говорит, поглавицы, и сказали: Завтра придем, человек
8; пусть домачин нам приугстовит обед. Вот приказание арнаутское меня
удивило; подумал, отказаться не мог, решил — хорошо, пусть идут. И вот,
на другой день явились осмерица. Конечно, принял их как людей во особой
фандарик, и угостил дуваном и кафом. И вот они говорят: Мы пришли
потому, дело вот какое: село наше и церковь эдно дань царю даем вместе,
поетому и вы дайте нам вашу подпись или сами пойдемте в Дьяковицу, что
22 бы просить власть, дани избавиться; | потому бедные стали и овец не имеем,
продали, так точно и монастырь не имеет; это и раньше мы вместе просим.

Я им ответил: Я ничего не знаю, как вы знаите, так и делайте, потому и в
монастыре ничего нет, незашто и просить и нечево давать. А они: Но, на-
пишите в Дьяковицу одному зелену дечанскому, пусть он с нами будем вместо
вас. Я ответил: Хорошо, напишу. И написал ему все зачем они приходили,
и что сам знаешь то и зделай, защити монастырь, потому мне этого ничего
неизвестно.

И вот пригласили их обедать, пообедали, остались довольны, и я вручил
письмо им в Дьяковицу. С тем и отправились. И до сего времени ничего не
слышно, зделали что или нет.

Вот одного дня (изнад тога: 18/II 1903. г. — Д. Б.) приходит один арнаутин
из Дечан, просит, нельзя ли читать над его суммашедшим (!) сыном. Я от-
ветил, пусть идет к своим очам (прецртано па написано изнад тога: оџамъ
— Д. Б.), а он и | говорит: Уже везде был по оџамъ, но они мне сами ска- 23
зали, что нами турки не могут помочь, а иди в церковь православную, другово
тебе места нет для исцелениа; вот поэтому я и пришол, сколько будет стоить
все заплачу, говорит. Но я сам не мог взяться без спроса митрополита, а
послал запрос митрополиту, а ему велел пока его водой купать из кранта,
с месяц. При разговоре с ним, некторые расказывали, что подобные раньше
лечились от наших оџей, так этого больного суммашедшего свяжут, руки
и ноги, и вот он пред ним калит сковраду, чем раскалится и ее берет, и под-
нимает, хочет положить больному на голову. Конечно, при испуге, видит
што нет помилованиа, то будьто он все начинает расказывать, и одного ка-
кого-то купца имя выскажет; чем высказал, оџа пишет имя на бумагу, и
в огонь, и | сечас же больной выздоравливает. А я и говорю: Вот и пре- 24
красно, рась у вас есть лекари такие, то пусть и зделают. Но никто, говорит,
не хочет теперь, это раньше было.

Но вот мы со своими братиами вступили в пост, начали св. четыредесят-
ницу (написано: четыредястницу — Д. Б.) по святогорскому уставу, но могли
один день только выдержать, а то мои братиа начали жаловаться на уста-
лость и холод. И я думаю: Что же делать, што же буду их мучать, лучше
буду в келлии сим (или: сам? — Д. Б.) выполнять все, а в церкве краткую
службу совершать, что и зделал, и они довольны стали что не совсем долго
идет служба; и то, говорят, даже и этого не было здесь подобного. Вот себе,
и думаю, вот попал в дикую страну; не сама страна но даже и сами монахи
страные, не видавшии будут никогда ни монастыря ни устава | его. 25

А вот, 23/II, 903. вдруг приезжает о. Руфим из метоха Гориоча. Я начинаю
его распрашивать, он начинает высказывать: Бежал от арнаут, ищут убить;
потому я жаловался на них, так за то зачем жаловался. Запер там храм и
приехал в монастырь. И одну ночь, говорит, приходили и искали оружие,
которое будьто прислано из Сербии. Што надели? Никакого оружиа и никто
не присылали, и никто не получал. И говорит мне, прошу меня не посылать
больше туда, потому не могу там все равно жить, убьют. Пока остался в
монастыре.

Когда во время комиссии о. Кирила... узнавал и измерял воду на какую
высоту может она подняться, а в это время здесь арнауты у лучского моста

вязали бесу. Но вот когда возвращались некоторые арнаути после заклю-
26 чения своей бесы по домам, то проходя мимо мерителей | конечно оста-
навливались и дивились что такое делается, потому с роду ничего подобного
не видели. И говорят, што земю хочет вскаповать нашу, нет, не быть здесь
им; так вязали мы бесу, пусть они не меряť ничево. Такие были разговоры,
но слава Богу, надем (?) ничего, вот от 1го фев. до 25.го нет!

25/II, сегодня выпал снег порядочный, и целый день шол. Пришли ло-
чанцы за иеромонахом, чтобы похоронить одного младенца. И между продчим,
я спросил их: Что арнауты поговаривают? Они сказали, что страшатся чево-то,
и все нас винят, что будьто мы жалуемся на них, а реформ царских не хочем,
готовы воевать, только пусть нам царь даст хлеба и пороху, а войска свои
у нас. Так гласят арнауты. Это лочанцы так сказали мне сербы.

Одного дня, 20/II 1903. присылает из село Лочаны поглавица арнауский
(изнад тога: Камбер — Д. Б.), и говорят — первый разбойник, ко мне одного
27 сербина с такими словами, мне селяк гов|орит поздравил тебя тотото, и
просит чтобы ты послал за ним человека, с тобой познакомиться. А я ему
ответил, говорю: Мне никого не нада, и звать не буду, а если кто сам придет,
то пусть кому угодно, потому ворота отворены, а звать — пусть извинит,
так ему и скажи. С тем и отправился. До сего дня не было никого.

Сегодня ничего не делал, и никто не был. Вот 26/II. сегодня почти ничего
не было, а только я написал кое кому пять писем. Приходили селяне сербы,
и говорили что арнауты в страхе находятся, всё винят, говорят, нас сербов.

27го почти ничего не было, а вот 28го прибыл переночевать учитель из Де-
вического монастыря, который ездит по збору от монастыря. И вот как
гостю надо было предложить и ужин. И штоже, моя братиа один другова
почали посылать, будьто бы взять благословение и им ужинать, а что ежед-
28 невно и в тихомолку у них было. И с тем был будьто по|слан ко мне, если
не дам благословение, то на деньги купим, не можем терпеть, и так и изне-
могли. Я, конечно, дальше от греха и скандала дал полное право, что хотят
и когда хотят, а что подобное я давно предвидел что должно быть; вот по-
казали свою ревность о спасении отцы дечанцы. Весьма это им неприятно,
да зделать ничего не могут, только ворчат себе под нос.

А вот, 1го марта, случай присылаит один арнаутин, Сулейман-ага из Батуше
села, одну плетенку ок в пять, и просит ракии. А я говорю, да зашто так?
Должно ему дать, потому что большой разбойник, и как старший в этой
околине, ему даже ничево не делает власть, великий (?) человек. И пошто
воеводы говорят, надо непременно дать, то я и дал. Да он, говорят воеводы,
29 приходит в монастырь и сколько хочет, живет, и что хочет он | то ему и
надо готовить. А я говорю: Да если в монастыре нет? А для его надо до-
стать где было. Да я говорю, есть у него стыд? Да этого здесь не признают,
а — дай, а — нет, то пулу в лоп или другое что горшее. Но после всех этих
разговоров, всетаки понесли ему ракии.

В неделю православиа было освящение и поднятие русского флага в Ми-
тровицы, то по этому поводу, а я с братством во вторую неделю, то есть

2го марта, служил благодарственный молебен с многолетием Государю Императору Николаю Александровичу и всему царствующему дому, в присутствии селян сербов, и потом все поздравляли, и было угощение водкой и кафа.

Да 1го марта по афонскому обычаю и я здесь освящал воду и кропил все
здании и келлии монастыря. Моя братиа, глядя на это, удивлялись и сме-
ялись, и я грешный человек их осудил, считал их как дикарями | и ни- 30
когда не просвещенными, чисто как мусульмане. Если бы кто был новой,
и подобное совершал, то он бы вполне счел их за турак в рясах. И одним
словом, всему моему поступку удивляются, что я действую по правилу св.
отец, каковое им подобное и во сни не снилось, и потом выражаются, не
ужели это так должно быть? Да, я говорю. Толь ко одно скажут: Ох, мы
никогда не видали и не привыкли к подобному. Привыкайте! Нет, мы не
можем. Силом и я не нуждаю: можеш — делай, не можеш — как тебе хо-
чется, и дверы отворены на все четыре стороны.

А вот 3го марта приходят 3ое арнауты поглавицы из Дечан с претензией
на меня, почему я им не послал на их Байрам бакшиш. Я им ответил: Ваши
же люди мне — не вем ми, — я хотел (погр. написано тотел — Д. Б.) послать
что смог, а мне сказали, если им давать | то и многим другим надо, а лучше 31
никому, и зависти не будет. Я так и зделал, а вот вышло на оборот, сами
когда пришли и всю правду высказали. И тут они начали претить, что от
сего дня мы ваши не сторожа, пусть они одни сторожат как могут ли, то
есть воеводы. Я конечно начал ласково нечто говорить, разные нашол при-
чины, и на то сошло, что они захотели примириться со мной, что пришлось
дать им бакшиш 81 грош. И после учителю говорили: Мы не ожидали от
него что он нас оставит, и пусть он с нами живет и дает нам все, тогда может
жить, а то пока мы под турецким царем, можем с ним скоро расчитаться,
потому паши из Турции были здесь и слетали если нас не слушали и ни да-
вали нам; потому это заведено с древности, мы по этому и требуем как свое,
потому церковь наша. И много других | причин выставляли. После всего 32
этого одно скажу что стражнося (?) разбойники, а никто другой.

18/III приходили поглавицы арнауты из Дечан человек 12 и говорили: Хо-
чеш ли с нами жить мирно и добро, то вот теперь ливады наши и ваши за-
творяются, скотину пускать возбрацено и вам и нам, а кто пустит отвечать
будет, и кто, если дериво и что монастырское будет рубить, то ты нам скажи.
Некто, я говорю, будет глядеть что кто берет, воевода не хочет. А он и од-
говорил, оправдался, что я плохо кормлю. А я ему говорю: При них ты
получаешь жалование, а мне никто ничево не положит, а я что ем, все го-
ворили чтобы я привеси коров для воеводов, а я говорю, сена нет в мо-
настыре, вы же сами не дали, всё присвоили, а | теперь спрашиваите. И 33
они не могли ничего больше говорить. С тем и отправились.

И после всего этого ничего не было до самого 25го. И вот я собирался ехать в Призрен, кое за чемь к празднику. Днем нельзя было выехать, мои воеводы имели с кем то на пути в Призрен убийство овадном селе, поэтому не могли ехать днем но мы решились ночью. И вот собирались, оседлали коней, спрашивали нас, куда, а мы говорили, в Митровицу. Только что

хотели садиться на коней, да в путь пуститься, и вот водруг один человек
приносит телеграму из Печи. Прочтя ее в ней на писано следующии слова:
О. Арсений, приежай немедленно сюда. Машков из Митровицы. И вот
34 мы, сечасже, во место Призрена да в Митровицу, в 1 час | ночи по турецки,
отправились в двоем с воеводой. И вот достигли до Ипека. Встретили нас
некоторые из общины и спрашивают: куда вы? Я говорю: Иду в Митровицу,
зовут меня. Зачем? Я говоря: Не знаю. Они меня начали допрашивать:
Може быть, хочет быть война, и тебя консуль зовет? Я им ответил: Ничево
не знаю. Они тогда: Аман, просим не езди, не оставь нас, тогда нам беда
будет, да и то теперь говорят арнауты, путь закрыли в Митровицу, никого
не пускают; так решили, бесу вязали, пожалуйста не езди. Я им говорю:
Воевода есть. Ничево не поможет воевода. Ну я попрощу в сарае заптиев.
Все равно, не даст паша, потому они сами боятся. Но, я говорю, что будет, |
35 а я всетаки должен поехать; убьют — убьют, все равно, положусь на волю
Божию.

И вот зарей рано, не зная и дороги хорошо, сам Господь показывал и вел
нас, мы отправились на монастырь Девичь, оставили в великом горе граж-
дан. Проехали благополучно известные места до патриаршиского хутора
(изнад тога: Будисавцы — Д. Б.), добрались, посидели, попили кофе, и
попросили иеромонаха Савву нас проводить до известного места — спасибо
ему, что он и зделал. И вот мы достигли наконец и М. Девича, но поздно
было продолжать путь до Митровицы. И еще то упросил девичкий игумен
нас остаться, перночевать, а завтра вместе с ним отправимся, что и пришлось
36 зделать покориться | его желанию.

И вот, на утро 28/III мы отправляемся в путь до Митровицы. Дорогой
ехали, разговаривали, ничего не зная нового. Приехали к городу: солдаты
стоят, не пускают нас без дозволениа начальства. Это ново, а прежде не-
сколько дней раньше я был в Митровице, ничего подобного не было. Это
потому, что когда убили дорогого защитника христиан, Григориа Степа-
новича Щербину, русского консула в Митровице, тогда сечасже такая стро-
гость в городе явилась, и до доложении начальства приказано нас впустить
в город. И мы в гостинницу остановились. И чтоже, к моему удивлению
слышу от встречающих меня людей, скончался г-н консул. Это меня прон-
37 зило ножом, что я не ожидал, | и всё оставя в гостинице, оправляюсь прямо
в консульство и вижу на консульстве флаг выкинут приспущен, что оз-
начает траур. И встречаю массу женщин, идущих с заплаканами глазами
возвращающихся од покойника, как от родного сына или отца. Придя я
в консульство, народу очень много, кроме духовенства которого было всего
2 священника, доложили обо мне г-ну Машкову. Выйдя он ко мне поздо-
ровались, и оба заплакали, потому больше нет родных русских, но мы двое,
а третий почил о Господе. После некоторых объяснений с ним, он меня пред-
ставил безвинно умершему дорогому защитнику и борцу, недвижимому
38 трупу Григорию Степановичу Щербине. Не могу | я описать той тревоги
и слез моих при его гробе, окруженный митровацкими женами, с плачущими
глазами они предстояли гробу покойника. Приложась и придя уже в свои
чувства, я говорил кое о чем с г. Машковым, и он меня просил, быть пол-
ным хозяином у гроба и всё исполнять по своему, что я и зделал.

А на третий день прибыл г-н Митрополит Никифор, с духовенством, для отпевания тела и сопровожденa до Ускуба. Не стоит описывать всей картины, и сербской путаницы, при погребе покойного. Во вторник, 1го апреля, утром, было все готово ко отоправлению до вокзала. И вот к 6 часам по европейски, было сформировано со стороны турецкой власти, конечно по приказу нашего г. Машкова, все ми|тровачкое войско, военная музыка, 39
и шпалерами войска были роставлены. И вот тронулась вся процесиа от русского консульства до вокзала. Тело несли граждане и консула, г. Машков и прибывший для провод сербскиа из Ускюба, г. Куртович, и из Прищины, г. Авраамович, и граждане, а ордена все так было распределено на подушках, несли офицера турецкие в переди гроба, в след за духовенством, а позади военная музыка, играя похоронный марш, и войска, а потом мал и велик, жены и дети, все православные, со злезами сопровождали своего защитника, и на вокзали распрощались все со своим другом и некогда (!) не забвенным мучеником, дорогим Григорием Степановичем Щербиным. Все духовенство и 2 сербские консула вместе | с гробом в одельном вагоне разместились, 40
а г. Митрополит сам один был в оддельном вагоне 1го класса, а мы все духовенство и консула с телом сопровождали до самого Ускуба, гди по пути на остановочных станциях были выставлено войско и с почестими встречали и провождали, и из городов выходили граждане на вокзали, и духовенство, и учиники, и совершая литию до самого Ускюба так было.

В Ускъюби встретило нас все тамошнее православное сербское, болгарское и греческое духовенство, во главе со своим г Митрополитом Фермолианом, и всем учащимся заведением, обоего пола, сербов, и войском, и всеми продчими евротийскими консулами | во главе с нашим уполномоченным тогда 41
там бывшим г. Андреем Николаевичем Мальдештамом, и секретарем г. Матфеевым, и целым гражданством всего Ускюба. Много возлагали венков, от разных общиств и общин. По пробытии часа 2 на вокзале тела, и по прозьбе г. Машкова, и по благословению г. Митрополита Никифора, я отправилса с телом до Солуня, в томже вагоне вместе с одним консульским кавасом, Георгием, из Митровицы, и с доргоманом ускюбским русского консульства.

По прибытии в Солунь, во вторник 1го, в 12 часов ночи, на вокзле уже нас ожидали, духовенство греческое и русское во главе с Митрополитом Афанасием грическим, и нашим генеральным | консулом, А. А. (изнад тога: 42
Александ. Александр. — Д.Б.) Гирсом, со своим секретарем (изнад тога: Питером — Д. Б.) и с другими европийскими консулами, и войском, (вынесли), по представлению меня к г. Митрополиту. Он спросил: А что? Отпето тело? Что я конечно сказал, да. И только по пропетии малой литии сняли вси венки с гроба и ордена, и потом гроб с телом, и гроб был поставлен на катафалку, а венки были все раздаты сербским, болгарским професорам, а ордена несли вси консула.

Ночь была тихая, прекрасная, только и было слышно в воздухе ударение волн морских о набережную, и стук тихий конский, везущих тело мученика, и тихое плавное пение русских иноков. По прибытии в русский метох, поставили гроб посреди храма, отпели литию, все разошлись | по своим ме- 43
стам, а в церкве при гробе было уставлено чтение псалтира, что даже по-

добно и дорогой в вагоне совершалось мною одним. После представления
к г. Гирсу и разных распросов, разошлись до завтрашнаго дня.

И вот в среду вечером пришла канонерская лодка Донец за телом мученика,
которая была назначена для перевозки тела до пределов Матушки нашей
России. И вот, по разговором, было назначено взятие тела из церкви в ве-
ликий четверг после обеда, что ко извесным часам было все готово. При-
бывать начали лица разные в полной парадной форме, все представители
европийских держав, и турецкий валий и продчи чиновники турции и все
44 войско, | и офицеры лодки Донца и матросы. И по прибытии г. Митро-
полита была отпета литиа и прощание, венки были даны некоторым уче-
никам сербским и болгарским, а ордена несли наши русские офицеры с Донца
и сербские професора, а гроб с телом матросы русские, и по улицам было
шпалерами до самой пристани было раставлено турецкое войско. Погода
была прекрасная, процесиа продолжала шествие до лодки с час, музыка
играя похоронный марш. По внесении тела в лодку и под петии литии начали
все расходиться с лодки, потому сниматься хочет сечас лодка. Я не зная
что мне делать, ехать далие с телом или нет, подходя к г. Гирсу говорю:
45 Ваше Прх., что кто будет из духовенства со|провождать тело? Он: Да вы.
И вот, он заявил камандиру, что я сопровождаю. Я сечасже попросил одного
прияteля, чтобы дал от меня телеграмы г. Митрополиту Никифору в При-
штину и о. Кирилу на Афон, что я еду с телом до Константинополя, и дал
1 меджидию. И чрез несколько минут наша лодка тронулась от пристани.
И начали по тихоньку отплывать от берегов Солуня.

И вот по прибратии и по приведении всего в порядок, отправились внис,
мало отмориться и закусить, что Бог послал, и где было много распросов
— как живется в Албании, чему все немало моему разсказу удивлялись и
46 ужасались. И так мы благополучно прошлы | весь Архипелагъ, целую ночь
и день великой пятницы. И вот прежде 12 часов вечера успели взойти в
Дарданелы, где простояли несколько часов и тронулись в путь до Констан-
тинополя. И вот целый день суботы великой мы плыли тоже благополучно.
Пред вечером прибыли в Константинополь. Чрез несколько времени прибыл
на лодку г. наш посланник Зиновьев, с чиновниками своего посольства.
И по прозьбе его я отслужил при гробе литию, а матросы певчии были;
и после литии разговаривали и тужили много. И было приказано остаться
до понедельника светлого. И вот мне пришлось вместе с матросами и всей
47 командой лодки Донца встречать Пасху Христову | на лодке, при гробе
мученика Г.С. В 12 часов ночи начал утрену пасхальную я один со всей ко-
мандой париходной, и в один час кончил всю утрену светлую и похристо-
совались, где и не позабыли христосоваться и с нашим мучеником, отворя
верхнюю часть гроба скрос (с)текла его белое лице приветствовали и цело-
вали, говоря: Христос воскресе, дорогой наш страдальче! И после пошли
в столовую, разповелись благодаря Бога и воскресшего Господа, пошли
отпочивать мало. На первый день много приходило и приносили возлагая
венки на гробе. А вот в понедельник было назначено официальное прощание
48 с телом, и после обеда собираться | разные чиновники русских посольства
и консульства, и духовенство, архимандирт со своим причтом, и продчих
держав европийских всех посланники и консула, и архимандрит сербский,
в то время пребивший в Цареград о. Кирилл. По прибытии последнего

г. русского посла, Зиновьева, началась литиа. И после литии прощание
с телом, и уход всех гостей. По перговору Мансурова и Петряева с г. Зи-
новьевым, назначили меня да я дальше сопровождать должен. Уходя по-
следним, г. Зиновьев, подавая мне руку, говорит: Вы, о. Арсений, будете
сопровождать дальше, и вот вам пришлем сечас билет, то есть свидетельство,
и желаю | вам счастливого пути. Я, поблагодаря его В. Превосходительство, 49
стал приготовляться в путь, и вот сходя кое куда распрощался. И в 10 часов
ночи наша лодка Донец снался тихим шагом и пустилась вперед, к Чер-
мному морю, по направлению к Севастополю.

Ночь и день плыли благополучно. И вот, днем к вечеру, и ово вторник при-
были в Севастополь, где встретичи торжественно. А на другой день, в среду,
была отпета литиа военным севастопольским духовенством. И по отпетии
литии была приготовлено на царской пристаны балдахинь в трауре, и пруго-
товлен вагон, и было перенесено тело в вагон чрез всю балдахин на руках
сановных чиновников и градоначальн. | По внесении гроба в вагон, от- 50
правили вагон на вокзале для отправлениа до Чернигова. По представлении
моего документа градоначальнику, могу ли далие я сопровождать, он мне:
Конечно, должны вы. И прописал мне документ. И вечером в 11 час ве-
чера, наш поезд тронулся в путь. На больших станция были встречи тела
гражданами и духовенством. И вот мы путешествовали от Севастополя до
Чернигова трое суток. В суботу утром, часов в 11, прибыли в Чернигов,
где встретили нас весь город и родня вся мученика. Но здесь не могу опи-
сать слез и рыданий родителей и всех сродников его. А процесиа продол-
жалась от вокзала до собора часа 2 с лиш|ним где при соборе встретил прео- 51
священный Исидор все к... (?) По окончании литургии божественной и
литии, отоправилась вся процесиа мимо покойного дома, где весь дом был
в трауре, и даже целый город в трауре был. А от дома процесиа была на-
правлена прямо в св. Троицкий мужск. монастырь, где достигли туда часов
в 6 вечера, где опустили в склеп, новый гроб. Да при опускании я открывал
гроб, стекляници крышку, где в последний раз взглянули родные и мать
на своего любимого сына. И прочитавши разрешительную над ним молитву
преосвященный Исидор, опустили гроб с плачем и слезами, и предали ма-
тери земли. |

По отбытии всей публики, я обратился с прозьбой к економу того монастыря, 52
чтобы мне пробыть у них несколько дней, что и устроил, и я остался дней
8 у них, служил. Много распрашивали все о страну Албанскую, всем было
интересно слушать и удивляться здешнему зверонравному народу. Да вот
венков всего было 50 штук. И надо то сказать, что день погребениа был
ужасно пыльный и ветер сильный, так что все были в пили и грязи!

После по пробытии несколько времени в Росии и на своей родине, вот при-
бываю в Константинополь, в июле месяце, И вот пришлось мне по полу-
чении из Митровицы, от о. Кирилла (изнад тога: Варсанофия — Д. Б.),
нашего игуме|на дечанского (изнад тога: наместника — Д. Б.) телеграмы, 53
немедленно к нему ехать (убачено горе: в В. Дечаны — Д. Б.). Пошол в рус-
ское посольство, где не мог застать г. Зиновьева, но его Iго секретаря г.
Мансурова, и советника, где, между продчим, говорят, что, вот на днях
был г. Христичь, заступник посла сербского, у г. Зиновьева и у нас просил

чтобы оставить о. Кирила в Призрене, но мы решили, чтобы о. Кирилл
выехал из Призрена если они не хотят русских. Я всему этому удивлялся,
потому что, когда я отправлялся из Митровицы с телом Щербины, то г.
Митрополит просил меня чтобы скорее приежали русские монахи в Де-
54 чаны, | а то вдруг-то я слышу, что не пускают монахов в Дечаны. Кто-то?
Да Митрополит! И после всего разного разговора отправляюсь в Ускуб,
где нахожу о. Кирилла на вокзале встречающим меня. И по разговору с
ним, что такое, что не пускают, он отвечает: Не знаю. И вот я его отправил
до Солуня (изнад тога: он с братиею 11 ти часов отправил(ся) в Солунь
— Д. Б.), а сам отправился в Митровицу к г. Машкову явиться, что я при-
был только что с похорон Щербины и отправляться домой, тоесть в Дечаны
в монастырь. Когда и там слышу что нельзя и мне ехать. Что за причина —
не мог узнать. А вот после решил я поехать в Призрен. Я в Призрен, а г.
55 Платон, что был послан г. Митрополитом, в Дечане | за игумена, с жало-
ванием ему 6 тысяч франков в годе.

И вот по прибытии в Призрен к г. Тухолке к русскому консулу обратясь,
да говорит, да надо обождать ехать в Дечаны, Сербиа взялась за это дело,
и говорят что будьто Митрополит продал Дечаны в Россию. И вот после
несколько времени, писал г. Митрополит г. Тухолке, как он позвал русских
монах и сечас желает их, но Сербиа не хочет. И чрез несколько времени
присылает г. Митрополит депешу своему наменику, попу Трифону, в Приз-
рен, где пишет: Возьми инвентарь дечанский и ключи если есть, и поежай
в Дечаны, и передай управу о. Платону; и если о. Арсений хочет, то пусть
56 и он | едит в Дечаны. Найдя меня г. намесник и сообща сию депешу, я
ему ответил, что не могу пока ехать; вот мне сообщил Сергей Владимирович
г. Тухолка, что и он хочет ехать в Дечаны, то можно вместе, — я так от-
ветил г. проте Трифону, а он мне ответил, что я буду ехать, я не могу-де
ожидать. А между продчим, я говорю попу Трифе: Оче, вы показывали
депешу господарю, т.е. С. В. Тухолке. Он говорил: Нет, пойду дам про-
честь и скажусь что еду; где он, прочтя депешу, вынес попу Трифе письмо
г. Митрополита Никифора, в котором он выражается г. Тухолке, только
что полученное, дня за три до этой депеши, что должны быть русские мо-
нахи в Дечанах, потому я их сам звал; если не будет русских монахов в Де-
чанах, то я не Никифор.

Прочтя ето письмо и депешу митрополичье, заключили себе в уме, кто сей
57 и что значит, а о. Трифа всетаки отправился, как его слуга | исполняющий
должность своего господина.

И он прибыл в Ипек, а как слышно что назначенный игумен о. Платон уже
были тоже в Ипеке с одним иеродиаконом, и хотел ехать прямо в Дечаны,
но народ ипекский узнал то, воспрепядствовал ему, потому, говорят, что
мы уже передали управу и монастырь игумену о. Кириллу русскому, нам
больше не надо никого. И так оставили до приезда в Ипек г. попа Трифы.
И вот о. Трифа прибыл в Ипек. И по собрании народа, чтобы решили по-
ехать о. Платону в Дечаны, народ единогласно подтвердили что-де мы не
желаем; но начали умолять народ, но ничего могли успеть. И что же делать,
о.о. решили на украдку ночью, никому не говоря, другими путями отпра-
58 вились в Дечаны, а сам их уже от(п)равил, | но когда не получил от власти

разрешения, то он вынужден был сказать, что уже о.о. отправились, и с удивлением многим мутесариф приказал скорее их возвратить, но уже они были в монастыре. И вот когда народ увидел, что они обмануты остались о. Трифой, то и не постеснялись закрыть свои магазины, и в монастырь, а ровно и поселян пецкой нахии человек 200—300. Но придя в монастырь нашли ворота монастырские заперты и днем — так новые пришельцы и хозяева устроили, что приказали солдатам запереть ворота и никого не пускать. Но учитель в монастыре, Милевой Перић, видя, что-то деется недоброе, и увидя народ пришедший и желающий взойти в монастырь же не может, то он, поспешил или отворить заднего калатку, что из сада, и они все, что новых хозяев ужасно удивило, чего они не ожидали. Но делать нечего было, народ одно кричал: Не хочем никого | сюда, потому уже есть у нас здесь 59
игумен о. Кирилл! Это было что-то удивительное, народ готов был всех их нарезать, но благодаря одним известным лицам ипекским торговцам, В. Цеме (?) и Григориа Герича, они устанавливали народ. Но пришлось и быть полиции, и жандармам.

И пройдя несколько времени, когда уже дошло разрешение да должен о. Платон монастырь оставить, и что же, а болью в душе пришлось повиноваться гласу. И вот в место его был немедленно вызван г. Митрополитом Никифором из Патриаршии игумен о. Феофил, и на место о. Платона да будет в Дечанах до дальнего распоряжения Митрополитова. И вот 12го августа прибыл о. Феофил и принял ключи от ворот монастырских, а гостей с о. Платоном отправили на Призрен чрез Дьяковицу.

А на 13ое августа, 1903. года, г. Сергей Владимирович Тухолка мне | при- 60
казал собираться ехать в Дечаны. И вот мы, вместе с ним, 13го августа в 8 часов утра по турецки выехали, и часа в 4 были встречены дьяковским народом. Немного поговоря, прямо направились в Дечаны без остановки где либо, и на конце прибыли. Конечно были встречены звоном, и придя к воротом где были вышедшии о.о. игумен Феофил и иером. Руфим, со св. крестом и св. евангелием, где мы приложась к святыне и поздоровавшись с отцами, хотели прямо по обычаю проходить далие внутрь монастыря; но не зная конечно хитрости и подлости сербского проты Обрада и продчих, что они подкупили солдатов турецких и самого офицера, падких на пары, что готовы за пары, кажется, и самого султана продать, и вдруг слышим от солдат ясак, и было много упросов и уговоров, чтобы впустили, но они уже были готовы и ружей поднять | к выстрелу в нас. Но благодаря доброй 61
души и терпеливой Сергия Владимировича, они решили, не входя поехать прямо в Ипек, а меня оставили возле монастиря в надежде чрез несколько времени приказать впустить, а виновников казнить, что и случилось.

Не пройдя и получаса как вестник прискакал, где приказал чаушу впустить меня в монастырь, что и подойдя чауш ко мне где велил мне слободно взойти в монастырь. Но я ему ответил: Пока сам господарь не приедит, я не пойду. И вот же, пройдя 10 минут, приежают С.В. и офицер турецкий, который ехал для встречи Е. В. С. В., но не успел. Мы испередили, и поетому вышло на ружу сербская уловка и пакость и недружелюбие к русским. После этого, было приказано от офицера выйтить на караул всем солдатам, и проходящим

62 С.В. и мне и продчим мимо | вышедшего караула была отдана почесть от
караула.

И взойдя в ограду монастыря, и встретя опять со святыней уже во вратах
церковных западных, и приложась, я поспешил облачаться, и совершил
молебен по нашему русскому обычаю, которая у сербов не существует, св.
кралю Стефану с провозглашением многолетия нашему императору Н.А. II
и всему царствующему дому и кралю Петру, и посетителю, С.В. и после
молебна, выйдя из храма направились к оддыку в фондарик. А была подано
закусочка привезеная тоже с собой, С.В. А по одыху и разных разговоров,
и выйдя на средину монастыря, и осмотря с наружы монастырь, где и сняты
были мною группы, несколько видов. И прочитавши солдатам и офицеру
натацию С.В. и мы распростились с дорогим гостем, и он отправился в Ипек.
63 Вы|ежая из монастыря, при колокольном звоне, и тоже были выезд снятый.

И я уже остался здесь, и считая себя как поставленный русским царским
чиновником, С.В. г-н Тухолкою. И вот началась моя жизнь течи со скорь-
бями и печалями, кругом одинокий, русского не одного. Но спасибо, при-
временный игумен о. Феофил ко мне хорошо относился, и равно о. Руфим,
так что мы с ними проводили хорошо, по братски и в любви. И когда увидя
некоторые сербы противники сему доброму начинанию ради слободы бедных
христиан сербов в сей стране, с послужением русских в сей монастырь, и
видя что мы живем с о.о. Феофилом и Руфимом в любви, начали негодовать
и распускать разные небылицы в лицах по свету, и не только на меня но
и на своих невинных о.о. Феофила и Руфима. Хотели, одним словом, пос-
64 сорить | меня с ними, но не удалось врагу восторжествовать над сим.

И так все было мирно и спокойно между нами, но среди нас был сабрат мо-
настырский, о. Гавриил иеромонах, из Черногории, с ним не могли ладить,
то есть ему ужасно не нравилось, что мы русские святогорцы привыкшии
к общежитию, то и устав начали совершать святогорский; но он часто вы-
сказывался, что-де здесь не Св. Гора и недолжен быть святогорский устав.
И вот приходилось с ним сражаться прением по поводу сего, и выходили
неприятности, так-что он даже имел свою партию не только из сабратий
монастыря, но и много печанцев граждан и учителей некоторых, каковые
всецело не хотели мира и единениа, но искали своеволие; но и в этом не
65 могли успеть. И что же | случилось? Одного прекрасного дни, э тот о. Га-
вриил и с ним другой иеромонах, бывший собрат монастыря, о. Висарион,
и некто монах рясофорный, о. Елисей, отправились в Ипек для того, чтобы
подать на меня прошение, что когда-то стреляли ночью в монастырь и про-
били окно в келлии о. Висариона, но убийства никакого не было. И вот они
это решили между собой, что-де это Арсений подговорил кого либо и стре-
ляли, и это хотели в суд доставить турецкий, что и зделали; чего и были
допросы от полиции меня здесь в монастыре. И доставили это все своему
сербскому правительству, чему ихнее правительство и поверило им, и почали
даже в газетах появляться разные дрязги на меня из Белграда. Но я — мо-
нах, все должен терпеть, опровергать ничего не мог, но все это слушал и
читал с хладнокровием, потому что знаю что душа моя в этом не винна.

66 И | это все было ими же доставляемо Его В. Преосвящ. г. Митрополиту
Никифору, чему он им всецело верил, и мне мстил. Но это я послухом только

слышал его месть, а лично и письменно от него не слыхал. Но а потом, что и был я вынужден писать лично Его В. Преосвящ. о той лжи, и просить прощениа как человек можебыть чем и оскорбил, но к сожалению ничего не мог удостойца от него и до сего дня, то и дало мне понять что всецело поверил им этой лжи.

После таких неуспехов ихихи (вальда: их? — Д.Б.), что же они должны делать? И вот сговаривали некоторых людей сербов и арнаутов, что либо каким либо образом меня убить. И были в монастыре те лица, но были приняты меры охраны со стороны власти турецкой, по приказу нашего защитника и покровителя, Сергия Владимировича г-на Тухолки из Призрена, что они и в этом не успели.

И вот, | такой случай выпал. Накануне Рождества Христова, возвращаясь 67
из Печи после поданного прошениа на меня в монастырь иеромонах о. Висарион, и близ монастыря, был убит кем то неизвесно, но к сожалению покойник был не в трезвом виде, когда ему сопутники его говорили и просили не ездить той дорогой, которой ему хотелось, т.е. горой, и он им возражал им не хорошими словами, и они не могли ничего с ним поделать. По его желанию поехали той дорогой. И вот когда только что выехали ис Подгоры, и один собрат монах шедший пешком, увидя монастырь перекрестился, а на это ему о. Висарион почел смеяться что он крестился, что-де али тебя русы научили. И в это время с какой-то стороны выстрел последовал, и прошла пуля мимо сего о. Елисея, и он почел говорить о. Висариону, сидевшему на
коне: Отче, пуцают! А он отве|тил какими-то нехорошими словами. И в 68
это время другая пуля, и прямо свалила его с коня, И увидя, что плохо, давай бежать о. Елисей и его извощик, арнаутин; а за ними всем тоже начали стрелять, но между деревьев скрылись. И прибежа в монастырь о. Елисей, прямо к солдатам, и им сообщил то что убили одно(го) попа. Они, конечно, сечасже с ним бросились бежать туда, и уже нашли умерщим, а мне потом сказали, что убили о. Висариона, и что меня ужасно поразило и продчих братий всех. А в это время, только что это случилось, наш о. игумен Феофил с учителем Мелевым приехали тоже из Ипека, и они другой дорогой ехали и слышали, говорят, выстрелы, но не знали что там поехали о. Висарион.

И конечно приняты были меры к скорому погребению. И было наведено
следствие со стороны полиции ипекской и нашей страны. | И были все 69
подробные допросы. И вот на другой день Рождества только позволи(ли) нам похоронить, и что было совершено над ним священическое погребение всем братством, и не мало сожалили о таком несчастии. Но он погиб за меня, потому убийцы думали что это я. Но вот со стороны сер(б)ских братий как-то о. Гавриил и его приближонных всюду разнеслось, и на допросы в Ипеке о. Гавриила им было показано, что-де это я убил о. Висариона. Этого бы я и не знал, но полиция мне сообщила что и было испытание мне со стороны полиции. Вот что я увидел од своих доброжелателей! Но что же делать; терпи, душа, ради Бога!

Да одним словом, если все описывать, то это и время не хватит, да и книг мало будет. После некоторых сих изложений всякий может понять, что

за личности, и каково житье с подобными, которые сами же звали да бы |
70 им помочь, но они пригласить-то пригласили, да за это нас камнями. И
вышло, ты к нему готов на помощь как страдальцу, с простой душой и ис-
кренней братской, а он к тебе за это с двоедушием. Но да се за все слава Бо-
гу, наше дело терпеть до смерти.

После сего времени много еще кое что происходило.

Арнауты тоже бунтовали против нас русских. Зачем-де они суда приехали?
Они-де нам такую строгость и неволю привезли, что царь у нас хочет ружьи
отнять. И разные подобные речи пропускали. Но благодаря нашим защит-
никам, русским консулам в Призрене и Митровице, они ничего не успели,
а христиане ослободились немного по энергии наших представителей. И
доходило до того что арнауты воставали против своего султана, так что было
71 и порядочное сражение в окресности | Дьяковицы и Дечан, так что и мы
видели не малый страх от арнаутов, что охрана в монастыре находится ту-
рецкая — и та обробела. И так что с месяц или 2 принуждены были сидеть
все в монастыри с запертыми воротами монастырскими. Хоша тоже не про-
шли совесм спокойно: из лесу в монастырь и стреляли, но повредить, слава
Богу, ничего и никого не могли.

И вот месяц чрез 2 наполнилось окресности войском турецким, после чего
арнауты должны, и не хотя, сдасться, и ушли в свой куик (?), а потом на-
чали по немногу повиноваться и власти турецкой; почему приежавший скоп-
ский Вали-паша, увещевая арнаутов их к послушанию власти, и что успел,
а непослушных конечно и принимал меры к наказанию их, к заключению
в тюрму. И то эти успехи были благодаря нашим русским дипломатам здеш-
72 ным, а сам турок никогда подобное не | зделает, потому что свои же раз-
бойники.

И вот даже сечась некоторые убийцы арнауты не могут быть поиманы, а
почему: потому что в судах турецких люди находятся, арнауты же, а если
нет то ими же подкуплены. Это так бьват, на пример, извесный разбойник
в Ипеки, или где было, по приказу вышей власти приказано его взять,
но это слыша, или же кому приказано его схватить, если не сам к нему впе-
ред придет, или кого пошлет: Бежи, брат, а то тебя хотят схватить. И вот
приходят солдаты с этим же чиновником, и находят пустым дом, кроме
его жены и малых детей. Бежал, сообщают. Проходит день 2—3, он является
опять в свою кулу, и приходит в город, и видят его, и ничего ему не делают.
Если опять вышшая власть узнает что опять пришол, то опять таким же
73 образом идет, и он себе идет где ему мило, христиан грабит и убивает. | Вот
турецкий суд и его правление.

На первый день Пасхи был у нас валиа Шекир-паша, т.е. 28го марта 1904
г. Были разговоры разные, и между продчим относительно арнаутов, что
они люди не ученые; вот-де я стараюсь устроить им школы, чтобы детии
хоша своих образовали. Пока поражение, сразу-де трудно их переломить;
но по моему этого турок никог(д)а не успеет. Потому и он против этого сам,
осмотря весь монастырь внутренности и наружные, и закуся кое что в мона-
стыри, отправился довольным, где была снята группа с ним. И свое рас-

положение написал в монастырской адресной книге, под Но 1. И некоторые
его сопровожатые, по обозрении всего монастыря и закуску, в Бару (?) от-
правились по селам арнаутским ближним.

После того мирно шла наша жизнь, только некоторые арнауты покушались
на монастырь, и стреляли, что это и принуддили власть наши защитники
послать в селы Ачаны (?) и други е ближаишии войска, где и поселились
по кулам арнаутским вместе с ними, чего конечно | арнауты не ожидали, 74
и приходили ко мне просить избавиться солдат. Но я на отрез им сказал,
что это дело не мое. И после того, начали говорить арнауты, что-де может
взять войско от нас, но не хочет. И тайно много претили. В течении этого
времени, много перебывало здесь разных офицеров турецких — для любо-
пытства, и был греческий консул из Скопия, 16го июня была конечно зделана
встреча, и после осмотрения и обеда отправился далие в Призрен, каковый
тоже оставил в монастырскую книгу адресную свое отношение.

И вот пробывши около 3х месецев солдаты в селе Дечанах, отправились
в Дьяковицу. И во все время пребываниа солдат, видели вси мир и типину
и слободу и не одного с ружьем, и всем было приятно и спокойно. И чем
только поднялись солдаты из села, то сечасже все арнауты без исключения
взяли свои мартыны | и начали чуть ли и не спасть с ними, всюду встре- 75
чаите с ружьими, но еще ничего пока не слышно; но христиане почали по-
баеваться, увидя арнаутов, своих врагов, вооруженных повсюду. И вот
уже конец июны приходит, слава Богу, ничего не было.

И вот теперь 27ое июнь, дожидаемся гостей из разных стран к св. Петру
и Павлу. И вот 28го июния вечером к празднику собрались и гости из Приз-
рена одна кола, и из Печи 4 колы т.е. фамилии, и было не много селякъовъ,
всего было до 150 человек; провели весело, а 30. отправились все. Но были
посланы из Печи от мутесарифа для охраны и наблудения порядка полициа
и жандармы, и равно из Дьяковицы тоже. И вот 30. утром, обход солдаты
увидили в монастырском лесу троих человек латынов вооруженных, и давай
их преследовать. И вот увидя что за ними следит войско, то некуда было
деваться, пришли прямо в | монастырь. Конечно, ружьей и леворверы 76
были при воротах стражей взяты по обычаю, а они уже взошли в мона-
стырь без ружей, то начали говорить на допросе их, зачем пришли? За ле-
карством, больная женщина де у них. И сели писать заговор некий. После
этого полициа видя их по финзономии, что разбойники, моментально соста-
вили протокол и отобрали у них пули и отправили в Печь с канвоем солдат.
А они из Малесии, скадрской нахии. И так за гостями и этих гостей отпра-
вили, и мы опять остались одиноки.

А вот 4го, я и о. игумен Феофил отправились в Хочу для окапываниа вино-
града. Проехали дорогой благополучно, и пробыли там дня 3—4. Поехали
оттуда чрез Горачеву планину и чрезь дечанские ливады, кои в настоящее
время отнаты от монастыря, но проехали благополучно, и вот прибыли к
обеду в село Дрезник. | И за обедом селяки нас распрашивали кое-что, 77
и потом спросили где мы проехали. И когда им сказали, что чрезь Горачеву
планину, то они удивились, и между собой переглянулись, и потом нам го-
ворят: Как де это вы смели там проехать? А мы: А что? Там-де собралась

шайка разбойников, с предводителем Бахтыйрахачем из Киява, 60 душ там вышли и грабят путников. Но мы проехали благополучно, видели между продчим из дали несколько человек, и они нам крикнули — Эй! и я им — Эй, и больше ничего; а нас было всего трое, т.е. мы далие и до Печи всё благополучно встречали путем арнаутов и с мартынами. И прибыли в монастырь 12го июля, все благополучно нашли.

78 И теперь все по старому пошло, мирно. | Положим, проходят арнауты мимо монастыря вооруженные. Да вот сегодня, т.е. 16го июля были поглавицы дечанские, и просили чтобы я дал подписку за одного арнаутина из Вокше села, что-де он ничего монастырю не делал, т.е. зла, а он сидит в тюрме в Призрене за что-то посажен, и будьто ему то велели, попросить от нас, дать ему подписку и тогда его освободят. Но я не зная этого дела остказал им до приезда наших братий сербских монахов из метоха, кои знают это дело; и они на то согласились и отправились домой, а у нас опять тишина.

А вот 22. июля служба была у нас праздничная, по случаю тезоименитства Ее Импр. В. Государини Марии Феодоровны, св. Марии Магдалине, а по литургии был молебен св. М. Магдалине, вместе с благодарением за по-
79 беду над Японом, с провозглашением многолетия всему царству| ющему дому и храброму Его воинству. И было утешение братии за здоровье Государыни Императрицы, Марии Федоровны.

А вот 25. июля был в монастыре известный зликовец Амер Колчак, что его власть турецкая ищет. Просил меня дабы его спасти от власти, но я как инок отказался от подобного дела а о чем сообщил своему господарю подробно. И действительно, физономиа его доказывает что разбойнического рода.

А вот 24. июля прибыли наши собрата, о.о. игумен Теофил и Руфим из Приштины, и рассказали как их на пути в Приштину в одном селе напали черкезы и хотели убить, сочли их за русских комитов, потому что о. Руфим имел на голове спальную шапку скуфью, и по ней решили, что люди русские. Но кое-как спаслись, а всетаки их 4 часа держали в затвору, и потом доставили их они же в Учитерн, и путем на них были направлены ружья. Так
80 до самого Вучитрна шли | и то ночью. По прибытии в Учитерн было сообщено ими же г-ну Орлову в Митровицу, и последний принял все возможные меры к взысканию, и власть турецкая была принуждена дело рассмотреть, и виновных наказать. Так рассказывают, что подобного в Косову никто не помнит было ли. Вот как любят нас русских.

А вот опять начинают бунтовать арнауты, 25—26. июля почали собираться в город Печь, из сел, все вооруженные, для совещания между собою, что-де будем просить султана да би оставил нас по прежнему; не хочем адлии т.е. суда, и ни сербских заптий и полиции, а если не уважат нам султан, то начнем сами выгонять и разорять все вредящее нам; а потом доберемся-де и до русских монахов в Дечанах, потому все это от них началось новое начало, т.е. жандармериа и законы, а прежде подобного здесь у нас не было, а как они |
81 пришли в Дечаны, так и пошло: султан нас стал притеснять. Да вот и то если Япан победит русса, то мы опять царствуем, а если Япан пропадет, то нам-де конец; тогда нас не будет султан судить а русский царь. Так и по-

добное сами арнауты говорят. И вот ожидаем в этих днях что-либо со стороны арнаутов. Если войска не приспееют в Ипек, то что-либо да будет.

Вот 27ое июль, пока мирно. О подобном совещании арнаутском в Ипеке в настоящее время много доставлено нашему и всему сербскому населению защитнику С.В. г-ну Тухолке в Призрен, сегоже 27го июля.

А вот, 28го июля наши слуги убирали сено возле монастыря в четыре часа по восточному утра. Только мы вышли из церкви и сели чай пить, и вдруг слышим выстрел из маузерки на ливаде. И вот прибегают слуги и гово|рят. 82
В нас стреляют, пуля упала близь воеводы бывшего же на ливаде. И вот воевода и один слуга побежали в боры, туда, откуда стреляли; и видят там солдат, и по всему видно стреляли они, т.е. охранители монастыря. Когда прошло несколько времени, я начал узнавать кто стрелял, и вот наш економ о. Руфим узнал что солдаты стреляли в птиц, а ему обещался чауш посадить того солдата в затвор за то что стрелял. Но когда я позвал к себе чауша, то они мне ответили, чуть-де не знаем кто стрелял, потому планина и лесь, много идут здесь арнаутов. По этому и тогда я им ответил: Добро, пошто вы не знаите кто стрелял, то я принужден буду писать к паше и он найдет когда вы не хотите. И с тем растались. И что было учинено | с моей сто- 83
роны, паше явлено о подобном случаю подробно.

А вот 28го июля в вечерь приходит ко мне о. игумен Феофил и говорит: Знаите что наши воеводы между собой нечто имеют; вот три дня совещание идеет у дечанцев арнаутов. И тут умешан одной наш воевода Рамуш, да слышно — хотят убить Арсениа, т.е. меня; им поручено, и больше желают меня убить чем какого царя. Но от кого-то поручено, неизвесно. Я думаю от Сербии, что вечером и узнал от воеводы. Действительно, Сербиа подкупляет арнаутов меня уничтожить с лица земли. И вот теперь я нахожусь между трох огней: от Хилендарцев, от Сербии и арнаутов. И вот меня одно просят не выходить из своей келлии. Что же делать, надо терпеть, а тут как нарочито арнауты приходят и желают повидатсья со мной, но мне | не 84
дают выходить. И вот моя жизнь начинается подобно затворнику, сижу и во окно гляжу, а люди работают, питаются воздухом. Что же делать, такое мое счастье. Что будет дальше, посмотрим.

Вот уже 29ое июля проходит пока благополучно, а 31го утром слышно убили арнауты двоих сербов по пути из села Дураковца. Вот это новое.

Но вот 1ое август, пришли поглавицы дечанские арнауты в монастырь, и с ними один из Дьяковицы, что покупают у власти десятую часть сена. И вот они пришли записать сколько мы имели сена нынешний год; прошлый год платили за 80 кола, а нонешний год половину ливады отнесло водой, так что меньше на 20 кол; но он по прошлогоднему хочет за 80 кол; и сколько говорили, спорили, и решили наконец дать ему за 60 кола, и за каждый воз по 60 коп. или по 6 грошей, а 24 (или 27 — Д.Б.) пары в лиру 0/24, | а в 85
лиру $^{0}/_{00}$ по 5 1/2 грошей.

И сегодня солдаты пришли новые, смена, и забыт т.е. офицер, которому было приказано строго да смотрит монастырь.

1го августа арнауты почали в пецкой околине сожигать сено и пшеницу. И вот у одного сербина сожгли 60 стогов сена. А в селе Гораждовцу пшеницу и ячмень приготовленные для молочения, и то все сожгли. Стрелять — стреляли, но не убили. Но в другом месте убили 3-ох сербов. Вот что творится по окресности пецкой.

А вот сего 3го ожидаем консула итальянского скопского, для обозрениа месности. И вот в 5 часов по турецки прибыл консул Августо Страниери, на фьякеру, и сопровождал его фрат из Дьяковицы и 2 офицера турецкие, жандармы и 28 суварий аскерски. Конечно встречен был с звоном, и взошол в храм, но ни к чему ни приложась и не прекрестясь, отправились прямо в фондарик, и там было подано угощение восточное и кофе, и после несколько
86 времени выл по| дат обед посный рыбный. И по обеду фрат должен был отправиться в Дьяковицу, и на память возле храма была снята группа, консула и фрата и офицеров. И после сего отправился фрат, а г. консул пошол отдыхать, и потом должен был ночевать. И вот вечером обозревал положение монастыря, окрестность что весьма понравилось (?). А пред приездом их в монастырь арнауты почали стрелять с низу Бистрицы на ливаду 8 раз выспалили, мало-мало не убили нашего одного монаха, работавшего в саду. И вот 4го августа утром, г. консул отправился в Ипек, а атуда в Митровицу. Был провожен с колкольным звоном, а пожертвовал монастырю 1 лиру тур. и завел в монастырскую книгу свою благодарность за прием.

По отъезде его ничего особенного не было. А по прибытии солдат в Ипек
87 из Митровицы, были разосланы деврии по нахии | пецской, и посланы были также в село Истиничи, близь монастыря, но их арнауты не приняли, не пустили в кулы, а оставили среди улиц. И вот 2 дня и 2 ночи солдаты находятся под открытым небом, а арнауты пошли к своему предводителы бунтовщику против власти, Сулейман-агге в Батушу, спрашивать его совета как поступить с солдатами. И вот вся Малесиа с Сулейман агой не хотят пускать войска.

А 7го августа прибыл в Ипек скопский валиа по случаю сего случая. Что зделает — посмотрим. А в Ипек которая ушла девриа, то они взошли в одну кулу арнаутскую, но арнауты были все в поле. Когда возвратились и увидели что солдаты в куле, то взали между собой бесу, чтобы солдат не выпускать
88 из кулы и даже за водой, а кто выдйет убивать. Что то им теперь будет | не знаю, ожидаем.

А вот сегодня, из Призрена, 8го августа, добыли мы сообщение от С.В. г-на Тухолки, о рождении наследника нашего нареченного Алексеем, что мы и устроили веселье от радости. После службы был благодарственный молебен, и потом угощение всех, и рабочих, и гостей, за новорожденного наследника. И целый день звон, и позабыли все скорьби и несчастиа от арнаут, целый этот радостни день.

А вот слышно, 9го августа прибыл скопский валиа паша в Ипек для усмирениа арнаутов, но оказывается, много им он попустил, больше на нихнее желание приставал, и молил их относительно аскеров да бы их пустили в кулы. И вот сего т.е. 11го августа, прибыл в село Истиничь, и позвали ас-

керов из монастыря, тех коих раньше не приняли арнауты в свое село, а из села можебыть приедет валиа и в монастырь, так слухи прошли, посмотр|им, 89 ожидаем, но не могли дождаться, потому вернулся в Печь из Истиничей. А там сего 12го августа выпустил из тюрмы зликовцев и мучителей христианских, а сам отправился в Исток и оттуда прямо в Митровицу и Ускуб. Но он хотел еще пробыть в Пече, но его силом попросили удалиться из Ипека. Но этому скорому его отъезду арнауты ужасно удивились, ибо не ожидали подобного, и по отезде его моменьтально головы повесили; потому всем было сказано от мутесарифа, что-де устроил валиа что выпустил злодеев по своей воле, но суд этому противен и оружие не смеют носить нигде.

И вот мы должны встречать были гостей, к 15ому августу. И что было. 14го в вечером начали собираться из Призрена 6 повозок и много конных и пеших, а равно на конях и Дьяковцев и печанцев 12 кол и пеших из нахии. Но | было мало селяк, потому не смели от арнаутов, кои ужасно селяком 90 много претят. И всего было человек до 300х, но гораздо меньше прошлого дняго (?), потому прошлый год было слободно по всюду. И между гостей призренских, и был русского императорского консульства даргаман, Цветко Якичь. Провели конечно по своему обычаю в веселии, сербских местами не так были довольны, потому келлии дня всех не хватало, приходилось и по колидорам спать, но всем было представляно ужины и обеды, монастырское кушание, что и проводили 16го довольными в Ипек. А вот 17го г. доргоман русск. консула в Призрене и наши о. Парфений и м.о. Давид отправились в Призрен, а оттуда на Афон, один по болезни, а о. Давид по своей воле не хочет здесь быть.

А вот еще ново и небывалое в мою бы|тность здесь, случай. Во вторьник, 91 17-8- мне доставили, что одну девицу черногорку, идущую за праздник в монастырь, некие турцы, по имени Эстрев Колевић и Шабан Колевичь, ведшии ее из Гусини, и вот путем она почала спрашивать где-же монастырь, они ей одговаривали, что скоро будет. И когда увидела, что не по монастырскому пути идут, хотела бежать, но они на нее мартыной прицеливались убить, и что она должна от боязни им повиноваться. И вот в суботу т.е. 14го августа, привели в село Истиничы, и на другой день силом продали одному арнаутину в кулу, и что-то силом ее привели, и она сопротивляясь, не хотела идтить, и откусила тому Эстрефу палец на руке, но всетаки ввели; и обступили ее арнаутки и начали приготовлять для обряда турецкого над ней, но она всему сопротивлялась. Перву | ночь ничего с ней не зделали, 92 а уже в понедельник обстригли ей волосы часть с головы силом и под мышками совсем обрили, а во вторьник хотели ее мазать белеем по своему, и девать в турецкое дело, хоша одели на пробу, а другой сняли арнаутки на время, а хотели совсем новое ей купить. Но вот, когда только я услышал эту весть, и сечас-же послал своего о. Елисея и одного еще слугу и воеводу, и писал к юзбаше тамо в Истиниче, Юсуфу Ефендии, да бы по дружески потрудился избавил ту девочку. И вместе с сим написал паше в Ипек о этом, чтобы избавили девойку. И во вторьник не могли то я в среду послал еще, и написал: Или доведите мне девойку, или я буду писать вышей власти. И вот к вечеру в среду т.е. 18. августа, привели ее в монастырь, сам | тот 93 Юсуф Ефендиа, но взяли за нее выкуп, мартыну и 71 гр. 20, за такую будьто цену ее купили. И вот проночевала она в монастыре, еще не успели ее по-

турчить, к пятници ее готовили, но сатане не удалось завладеть Божиим созданием, слава и благодарение Господу Богу. И вот в четверг, из Ипека паша прислал сувариав и офицеров да приведут ту девойку к нему на испыт, что и я позволил, и с ней послал 2 еще жены наши служанки и о. Елисея, и научил что нужно ей там говорить. И так отправились.

А 19го августа был царский день, возшествие султана на престоле, то у нас
случились офицеры турецкие, что и вместе праздновали этот царский день.
Угощение было зделано от нас и им обед за царя, где за пивом пели наши
94 слуги химн султанов с трезвоном, чему весма до| вольны остались офицера
и хотели все сообщить это торжество своим начальникам. И ту девойку му-
тесариф оставил в Пече, до ответа от валии из Скопия или муфетиша; по-
тому он, т.е. мутесариф, известил их о той девойке, и потому их известил,
что я взялся за нее, а не кто другой. По этому сам мутесариф не мог ничего
решить о ней что либо. И вот пришол ответ от валии мутесарифу, да девойку
проведут в Черну Гору, на ее родину. Но она отказалась: Скорее убьюсь
чем обратно пойду, так обяснилась мутесарифу. И мутесариф опять дал де-
пешу валии, что-де девоыка не хочет обратно возвращаться, что ему с ней
делать. Это было 26го августа. Вот ожидаем ответа второго.

Сего 25го августа, часов в 7 по восточному приежает к нам вицеконсуль
95 английский Сатоу из Дьяковицы, со своим родным | братом, молодым че-
ловеком. И по распросам, он путешествует по Албании, а находится постоянно
в Скопле. Пообедавши в монастыри и осмотря внутренность храма, отпра-
вились в Ипек. Были с них сняты группы фотографии и они равно храм
сняли своим апаратом Кодаком, но погода была без сонца и дождик шол
хотя небольшой. Удивлялись, почему здесь русские живут в сербском мо-
настыре. Особенного распроса не было. О. нашему игумену Феофилу весьма
не пондравилось, что не оставил ни копейки для монастыря или хоша для
слуг, што подобное здесь принято от гостей, и турецких, и даже по своей
родной привычки выручал их за невежество. Проводили, конечно, с тре-
звоном. Но с ними мало было жандармов, всего 8 человек и 2 суварии ос-
96 тавили свое отношение в конак | монастырской.

А вот сего 26го августа, только что мы вышли из церквы, слышим выстрел
возле монастыря несколько раз, а в это время наш воевода был за воро-
тами, и видя то побежал по направлению к выстрелам, держа и ружье на
готовы к стрельбе. И вот находит в бору человек 11 арнаутов, все воору-
женные. Спрашивая их воевода, какое право имеете возле монастыря стре-
лять, они в свое оправдание отвечали, что-де в зайца стреляли; но никакого
зайца не было. И они сечасже пришли к воротам монастыря, и хотели взойти
в монастырь, как для лубопытства. Оказались все из Дьяковицы. И хотели
их пустить отобравши у них все оружие, но воевода прибежа из лесу, не
97 дал им права взойти в монастырь. И хорошо потом поспорили с | ним, и
претя ему удалились. Но мы тоже не мало испугались, потому подумали,
вот они оскорблены, сечасже будут стрелять из лесу в монастырь. Но благо-
дарим Господа, ничего не было.

И вот после сего случая являются из Дьяковицы один фрат, т.е. католический священник из Скадра и с ним учитель католический из Печи; ос-

мотря церковь и напившись кофе и чай, и между продчим учитель мне сообщил, как арнауты хотели выйтить на встречу английскому вицеконсулу и убить, но убоялись. И после часа одыха отправились в Печь.

И вот 27го (прецртано 26го — Д.Б.) же сегодня прибыл о. архимандрит Мирон из Сербии, манастыря Манасии. По его рассказу его цель приезда сюда и продчие монастыри посещение, цель главная, опись зделать о древних сербских подвижниках и монасех. И представится Е.В.П.Г. Митрополиту Никифору в Новом Базару |, а от него обратно в Сербию или проедить 98
в Св. Гору Афон, а можебыть и в Россию. Это его слова высказаны были, и пробыл в монастыре здесь до 28го августа, коего дня и служил соборне с братиею монастыря бож. литургию. И после службы был предложен чай, и потом обед, и было снята группа братии мон. с гостем, по его желанию. И по осмотрении старины, ризницы, мон. с поля, моментально, но и с этого момента он мог оценить все по своему мудрому разуму и практичному и искусному иноку в подобном деле, и его отношение прямо нас им показано отличное, что смело могу ему благодарить; и даже мог тем еще доказать, что при мне написал на мон. бланке одному торговцу, доброму и правому христианину србину свое впечатление о нас руссов. Но сердечно неизвесно, то темно всякому. И так после всего того был провожен с | колокольным 99
звоном, на мон. коне, до пецкой св. патриаршии. Одно напомню, во время обеда с архим. вместе в братской трапезе, сидя и кушая по обычаю, как слышим пуцание из ружей до 10 раз, что мог чему г. арх. удивиться и зачудиться подобному образу действиа арнаута. И после трапезы не мог воздержаться, у меня в келлии прослезился, благодаря всех нас за все что он видел между нас, и что пишут против нас наши доброжелатели то он мог это показать на себе извесный отпечаток нашего положениа в монастыре. Но истинно насколько то?...

И тако провели и 28ое августа. А вот меня известили о английскому консулу вице, что он показывал недоброжелательствие свое к русским в разговоре с мутесарифом о рату япанском, а потом замечал сербам с презрением, то почему сидят руск. мон. в Дечанах т.е. . . . . (цео ред у тачкицама — Д.Б.). |

И вот од 28го до 8. сент. все было благополучно, ничего особенного не слу- 100
чилось между арн. и между серб. и между нами. Вот посетил сего 5го сент. один управител велесской сербск. школы, Давид М. Димитриевич, и был до 8го сент., смотрел и наблудал за всем и не одделяясь от нас, вместе столовался, что-де сие ему весьма понравилось, т.е. наше общежитие, и порядок монашеский. Но в душею его Бог весть.

На 80е гостей весьма мало было, по случаю неслободы, и время дождливое.

А вот сего 9го сентября наши искушенники вздумали оставить монастырь, и с ними монах рясофор о. Елисей, не хотели повиноваться и послушание исполнять, и выше терпениа не хватило, поэтому отправились, а куда — неизвесно. Конечно, первым долгом будут жаловаться Г.Е.В.П.Г. Митрополиту на о. игумена Феофила и меня, с тем пошли из мона|стыря, но про- 101
стились со мной, и я все им опростил.

И вот когда отправился отсюда г. Давид М. Димитриевич в Печь, то его там полициа взяла в сарай, и держали один день, и потом отправили в Митровицу. Посумнились на него, думали не комит ли болгарский, и не дали ему побыть и в патриаршии монастыре.

Сего 9го сентября наши о.о. игумен Феофил и иеромонах Руфим с воеводом отправились в монастырский хутор, метох или чифлук Добродоль, для рассмотрениа земли и хлеба код наших чивчий. И вот там с одним чивчием монастырским поспорили, землю от него передали другому чивчию, а он не хотел этого. И вот в ночь на десятое сент. в 5 часов ночи, когда уже легли спасть, то вдруг слышно выстрел, и так сильно, что все вскочили, и что-|
102 же ко удивлению выстрели пролетела пуля чрезь головы о. игумена и Феофила и других сербов. По утру что было заявлену селу о случившемся, но по всему видно, что той самый чивчиа стрелял, что у него землю отняли, а другому дали, и он этим хотел отомстить. Вот наши братиа христианы, каковы, что подобное арнауты не могли бы учинить, но брат на брата. Но слава Богу прошла пуля мимо, никого не задела, о чем и да знать власти турецкие в Ипеке...

После того перемен или случаеф не было, все спокойно, но вот только у нас украли из стада одну молодую корову, но неизвестно кто, о чем и суду ипекскому дано знать. Ответ от паши последовал, не беспокоиться о ней, разыщет. Но вот уже 8 дней протекло, и ничего. Поживем, увидим. |

103 Вот сего 6го октября прибыл наш о. игумен Кирилл, из Св. Горы, чему мы все обрадовались, и начала жизнь наша протекать с ним вместе, и его первым долгом забота о успокоении и утешении братии. По рассмотрении всего монастыря решили необходимо, поразделить большие келлии на малыи и поставить руские кирпичные печьки. Но к сожалению, такова страна да и уже время осеннее, трудно чего всего раздобытье ся, но вот всетаки за кирпичами отправились в Ипек, сего 9го октября, но не нашли каких следует, ибо время прошло.

И вот сего 15го октября приежали из Ипека комисиа от еснафоф по члену общины, и г. наместник о. Савва, к о. Кириллу, поздравить его с приездом. И вместе с сим показали место для построщки капелы по благословению
104 г. Митрополита Никифора. И вот | что и одобрили намесник и комисиа капелу, и я с ними 16го сего, отправился в Печь для покупки досок что и куплено на первый случай не много для постройки.

А сего 17го окт. после литургии был отправлен благодарствен. молебен по случаю спасения царской фамилии прист. барки 1888. года, а провозглашением Многая лета.

И сего 18го окт. я отправился в Очу для переливки вина в бочки, что и зделал. Всего перелил вина в бочки 4500 ок. По совршению своего дела, из Очи отправился в Призрень, а оттуда в монастырь чрезь Приштину.

Сего 1го ноября прибыли с учителем в Приштину, и второго отправились к Господину Митрополиту Никифору, где нас принял очень ласково, не

подаваяа виду на прежнее неудовольствие, какое-то ко мне. По | разговору 105
с ним, где я был позват на ужин к нему, и там даже ночевать пришлось,
а на утро т.е. 3го ноября Его Слава, то он оставил нас на свою Славу, где
и были приглашены на вечеру. И на той вечери не мало было и гостей, граж-
дан, учителей и священства, и сербский консул, г. Мирослав Спалайковичь,
где был представлен ужин с разными явствами и питиями. А после ужина
веселье было зделано со стороны молодежи со дамами, коло при свиранию
гармонии, и продолжалось всю ночь веселье, где по окончании веселиа были
провожены самым г. Митрополитом очень ласково, с отеческим одуше-
влением, пожелавши нам всем счастливого пути; поблагословивши нас мы
отправи|лись в гостинницу по первому выпавшему снегу путовали до Ми- 106
тровицы и Печи и самого монастыря.

И прибыли в монастырь 9го ноября, а 11го память совершали, кончина св.
Краля Стефана Дечанского, где был приглашон из пецкой патриаршии
настоятель архимандрит о. Мирон, где соборне чинодействовали бдение и
св. божественную литургию. И по совершении бож. литурггии было по
обычаю в большой трапези саврщено резаниа колача, и угощение гостей,
и потом был предложен обед, было гостей до 200 человек из Печи и окрес-
ности пецкой, поселяне; все были задовольны.

А вечером 11го ноября прибыла сюда комисиа, назначенная из Призре|на 107
и Дьяковицы и Печи, г-ном Митрополитом Никифором для проверки или
ревизии прихода и расхода и имущества движимого и недвижимого в мо-
настыре, по инвентарю или описи; что и пробыли здесь 8 дней, проверили
все и нашли все в порядке и на своем месте, и верны счеты, в з начки уве-
рениа и оставили акт в знак признательности. И сего 18го ноября отпра-
вились в Ипек, где при отъезде из монастыря была эта комисиа снята на
фотографию монастырской же фотографией. И во время комисии были
позваны мною из села Дечан поглавицы арнауты, для объяснениа, о лесе,
который близь монастыря местельный, но почему-то нам не давали. И вот
позвавши их они оправдались тем, что | будьто меня не было в монастыри 108
и некому било сказать что-де почали рубить лес; но действительно меня
и не было, я был по делам в отлучке, но они тут извинились, и потом ве-
лели и нам рубить, но только не рубить каштаны и орехи, а еси кто порубит
каштаны, то штрафу 1 белу меджидию с того, и потом нам помогать если
в случае будет разорена дорога в пот лес, то мы должны дать рабочих 8 че-
ловек потому монастырь считается за восемь домоф, а если рабочих нет то
платит надницу по 6 грошей, и с тем мы на все согласились и с тем проводили
поглавиц. По совершении и пересмотрении комисией все нашли в порядок,
и во знак признательности оставили один акт. Сему акту один член сопро-
тивлялся, а этот наш врачь (?) | который и раньше вооружался против 109
того что-де русским здесь. А первоначально до нашего приезда сюда был
он же весьма благодарен, и доволен, а потом случилось на оборот, но люди
не без греха жеи ветренних много. Но расстались весьма хорошо и довольны
отправились в Ипек, для осмотрения некоторой земли монастырской в Истоку.

После нескольких дней я был послан о. Кириллом в Призрен, для неко-
торых переговороф с Г. С.В. Тухолкой. И пробывши там 4 дня, возвратясь
в монастырь 3 го декабря, нахожу письмо от Г. А.А. Орлова, где пригла-

шают меня в Митровицу на 6ое декабря, в день тезоименитства Его Императорского Величества, Государя Императора нашего Николая Александро-
110 вича, что и разрешили мне о. Кирилл поехать. И вот я | сего 4го декабря
рано утром отправился в Печь, и там к моему удивлению нашол полна куча дечанская народу из Истока, распрашивая их, узнал, что убийца зарезавших 2 сербов нашолся и приведен в Ипек в суд избиен, а избили солдати турецкие в Истоку. Для того били да бы мог признаться и что учинил, а и у сним других христиан многих привели, тоже бившии их, но их по наудению арнаутов невинно страдали. Из Печи, взявши одного суварию, я отправился по моему назначению в Митровицу ночевали на пути в Руднику, а уже 5го из Рудника прямо в Митровицу. Но ужасная была грязь, вместо четырех часов езды от Рудника до Митровицы мы проехали 7 часов, но все благополучно
111 было. Приехавши конечно остановясь в гостинници, отдохнувши, я от|правился к своему господину Орлову, чему он был доволен. По беседы с ним, я отправился к даргаману русского консульства. У него Слава приготовлялась, что и меня пригласил на ужин вместе с г. Орловым, где при собрании множества его знакомых гостей был резан колачь в честь и славу св. Николая, в присудствии г-на Орлова и всех гостей. По вчера много целось всего и долго оставались все, но мы как служащии с наместником митрополичьим попом Ангелком, отправились во своя си, при готовляясь к завтрешнему служению божественной литургии. Все прошло благополучно, по распоряжению г. Орлова по случаю царского дни приказано не рано начинать службу, что и устроено было, начало в 4 1/2 часа, или в 8 1/2 часов
112 утра. | Конечно и г. Орлоф был в церкве в апарате народу очень было много, и по окончании службы т.е. литургии, была сказана мною маленькая речь по поводу праздника, и за тем молебен св. Николаю, с присовокуплением на ектениях, прошении на победу врагов и с коленопреклонной молитвой о победе врага, и потом Тебе Бога хвалим, и многолетие Государю Императору Н.А. и всему царствующему дому. Сослужащих нас было трое священ. и один дьякон, и по благодарении, отправились вси на поздравление со днем Ангела в русское императорское консульство, где был прием всех гостей г. Орловым, одетым в полную парадную форму; интересно было ви-
113 деть на груди нашего г. Орлова между продчих ор|денoф орден абесинского императора, золотая звезда, украшена. И были дети всего города Митровицы, сербского племени, кои пропели даже гимн Боже Царя храни, коим было роздато сладкое печение. И по окончании всего прием был гостей, велико послатвленных лиц. И потом прибыли на сие торжество из Скопля, секретарь русского консульства, г. Сергей Павлович Разумовский, и из Прищины сербский консуль г. Мирослав Спалайкович, где вместе торжествовали; на ут(р)ени во имя Государя Императора был устроен ужин и были все высокопоставленные лица, находящися в Митровице, в числе их и я, ничтожное существо, был приглашон, попавшееся в сии чужие сети
114 как птица залетившая в чужую клеть. | И мне предназначено было место рядом сесть за стол с г. австрийским консулом в Митровице, который так уважает русских как кошка собаку. Но делать было нечего, надо было сесть, где между продчим немного пришлось с ним и поговорить. Он еще владеет сербским языком, то и поинтересовался от меня кое-что о здешней жизни, но мало узнал он. По окончании всего ужина, да виноват, и (?) было все консульство илюменовано разноцветными фонарями, и было предоставлено от турецкой власти в полное распоряжение г-ну Орлову духовая военная

музыка, что и всю ночь играла пред консульством. И так в 12 часов ночи уже пришлось разойтись всем на спокой.

А на утро, я должен отправиться в Приштину к Господину | Митрополиту 115
Никифору по поручению о. Кирилла, что и учинил. Прибывши к Г. Митроп. по приему меня, и передавши ему от о. Кирилла что нужно, и по беседы с ним приятельски или отечески принял меня. И после всего начал просить, удалиться из Дечан мне на некое время для примирения враждующих против лично меня сербов, что и просил передать желание его и о. Кириллу. И так с тем растались, получивши от него благословение. Я удалился в сербское консульство, и там ужинал, все говорил хорошо; и по окончании ужина распрощались, и я отправился в гостинницу ночевать. А утром обратно поезд в Митровицу. Все прошло благополучно, и я возвратился из Митровицы в монастырь. Все нашол в порядке, только истиничане арнауты
против монастыря почали лес рубить монастирский, что и пришлось жа|ловаться на них в Ипеке в суде, и они дали подписку что не будут рубить; но 116
это ихняя росписка, ничто не важит, потому все равно, ежедневно одинаково рубят. И так увидили что суд над ними бессилен, а нам приходится терпеть скрепя сердце, смотря на нихнее безаконие. И так вот дни за днями идут,, время приближается, все ближе к концу.

Вот уже 18ое декабря, а мы все на одном месте бродим. Не смотря ни на что, сербская политика открытую лож написали в своей Београдской Новине от 4. января 1905. года, Но 4, под заглавием Високи Дечани: Рашко-призренски митрополит Нићифор одредио је био пре неколико дана комисију, која је прегледала рачуне Манастира Високих Дечана. Рачуни манастирски нађени
су у неиспра|вноме стању за што је крив Руски јеромонах Арсеније, Ад- 117
министратор Високих Дечана, кога ће митрополит Нићифор сменути са управе манастирске. — Вот такую весть я прочитал, и удивился сербской подлости. Между продчим говорил по поводу сего и с самой комисией призренской, что они мне ответили, что-де слободна у нас печать. Но я говорю: Если эта ложь, то вы-де можете опровергнуть ее. Да нужно бы это зделать митрополии призренской сербской. И только. Всего было говору, но я решил пусть на бедного москала шишки валятся, что же делать, мое дело терпеть как черноризцу.

Да вот позабыл написать: провели Рождество Христово хорошо, благода-
рение Господу. | Только одно не так было приятно, что наш игумен и отец 118
духовный, Его Высокопреподобие, отец Кирилл, был болен; все рождественские праздники пролежали, не выходя из келлии своей никуда. На Крещение весьма было холодно, то пришлось нам службу совершать и водоосвящение в домовой теплой церкви. Все выполнено отлично по обряду и закону, все были чему весьма довольны что в тепле. Но вот курьезно вышло, придя селяки из села Лочана некоторые 6. января, и видя что у нас служба идет в домовой теплой церкви, то они с презрением на это отнеслись, говоря: Русы не хотят в нашей-де церкви служить, а выстроили свою, то и мы-де
не пойдем. На что пришлось | мне с ними объясняться. Но как можно ско- 119
тине вичушить (?), но некоторые поняли и повинились, а некоторые всетаки остались при своем, что даже между продчим смышно, придя они в свое

село Лочаны, говорили некоторым арнаутам, как-бы де уничтожить из Дечан
русских монахов. Это по слуху я пишу, верного ничего не могу сказать.

И вот уже 26ое январь, а тех людей из Лочан, христиан, от самого 6го января
не было, а прежде каковые чуть не ежедневно приходили и радовались
что русские монахи здесь, и службу вершут ежедневно и правильно, чего
они до сего времени никогда от сербских монахов не видали. Но вот видите
120 что случилось, как дьявол добра не терпит. | Война из сего тайная между
нами, но пусть Господь управит сам по своей богатой мудрости. Но все это
прошло.

Вот последнее время, т.е. 27го января, я и о. игумен Теофил за послушание
отправились в Митровицу и Приштину к Г. Митрополиту Никифору. При-
бывши к нему 29го янв., узнали что он болен, никого не принимает вот уже
10 дней. Доложили ему о нас, он ответил, что-де сегодня не могу принять,
а завтра можно, т.е. 30. января. И вот мы от Г. Митрополита 29го отпра-
вились к г. Спалайковичу, сербскому консулу, где принял нас, и между
продчим напал на о. игумена Теофила относительно источкого дела, как
121 виновны осказался будьто о. игумен и | я. И винит тех сирот, кои остались
без мужеского пола, сами жены; а за то их винят, что ему доставили наши
враги неприятелу, како они, то есть эти женщины приходили к нам в мо-
настырь, а других не хотели знать, и просить мира кроме нас. Начал о. игу-
мен доказывать что-де в свое время было говорено, не ничего не могли зде-
лать, он не мог поверить. Так и оставили его в неуверенности в нас.

И вот на другой день после службы Божией, 30. января, зашли в митро-
полию же по восточному времени в 4 часа утра, или 5. Докладыват г. Ми-
122 трополиту; он еще, говорят, не одевался. Ждем, прошло 2 часа, опять | про-
сим доложить. Идут, и он еще не оделся. Ждем еще, еще 2 часа прошло
мы голодны, уже 8 часов дня, просим пусть нам велит после придтить обеда.
Не дозволяет, приму скоро, говорит слуге. Вот все ожидаем уже 10 часов,
вдруг звонок, зовут учителя; отправляется учитель код Г. Митрополита.
Возвращается от него чрезь 5 минут, и наконец, нас зовут в его покои. Всхо-
дим. Он прохаживается по залу, в руках с четкой верьня (?) И мы, по гре-
ческому обычаю поклонясь ему и взевши благословение стали пред ним,
а он все ходит. Я начинаю его спрашивать о здоровье, и ему передаю по-
123 клоны от разных лиц кто мне передал. | Он меня: Что же де ты приехал?
Я говорю: За благословением к вам, ехать на Афон. Хорошо, ответил. Об-
ращается к о. игумену, не взирая даже на лицо ему, а смотря в землю по-
чему-то: А ты, што здесь, зачем проводишь о. Арсениа? — что-ли, и так
строго, вижу я что он испугался т.е. о. игумен. Я отвечаю за него: Нет, вла-
дыко святый, он за послушание послан, по делу да своих детей умирить.
Он ответил М. И после сего почал не спрашивая ни о чем — как вы-де жи-
вете, но сразу: Что вы-де там так поступаите, не умиряите людей? Начинаем
ему доказывать, а он и слушать не хочет и не дает выговорить слова. Я ему
124 говорю: Владыко, позвольте выяснить дело. Он: Я знать | не хочет. Тогда
я ему говорю: Владыко, вы нам, значит, не хотите верить, а верити неким
шарлатанам. А потом: это мое дело кому я верю, много или мало, а ты-де
(ко мне обращается), почему по всюду говоришь что-де я тебя гоню? Я не
гоню, но советую для вашей же пользы де, а вы не хотите меня послушать.

Я ему отвечаю: Я ничего не говорю никому, но что ваши газеты говорят
и лгут, вот тамо и тамо газеты что пишет против меня; вот это вы сами знаите
что лож, а допущаите. И он тут замолчал, не дал никакого объяснения, а
. . . опять почел, приказывая и строго говоря, не смотря нам в глаза, потому
что кругом виновен и изменник пред нами, по | этому не смел взирать своими 125
очима на нас, но фърча и сердясь, ходя по комнате, а мы на ногах пред ним;
о. игумен ужасно был в испуге, но я в душе смеялся его нраву и поступку
не сообразующему его великого звания. Но что же делать, терпение! Между
продчим говорите да вы можете и опять остаться — Это смеясь говорил.
Я ему отвечаю: Говори, владыка, не моя опять воля, что мне прикажут
старшии, тех я должен и слушать. И он на прощании велел о. игумену ехать
в Исток с продчим и помирить людей. Мы говорим: Владыко, не кого ми-
рить, потому все убежали, никого там нет. А он: Знать не знаю, вам при-
казываю! — еще и ногой притопнул. О. игумен конечно испу|гался, а мне 126
смешно стало. Затем взяли благословение, удалились не соланохлебавши
и голодны. Как говорится уже 11 час вечера было. Выйдя от Г. Митро-
полита, ужасно был взволнован мой о. игумен Теофил, но делать нечего,
и так спали.

На другой день, 31го, отправились в Митровицу, зайдя я конечно прости-ться к г. Спалайковичу. Он между продчим говорил, что-де это очень хорошо что вы уежаите из Дечан, теперь все-де прикратится всякие разговоры против вас; это де желание и самого г. Министра вашего. Я ему опять: Но опять вам скажу, что это не мое дело; если мне позволят наши дипломаты, а иначе нет. И с тем распрощались. |

Приежая в монастырь, находим здесь акт от г. ректора, присланный г. Ми- 127
трополитом чрез него, а он нам, где пишет свое там приказание, и между
продчим чтобы просили г. ректор господина русского консула Разумовского
в Призрене, чтобы он подействовал на о. Кирилла о удалении меня из Дечан.
И вот мне пришлось быть опять в Призрене у г. консула, где он дал мне
разрешение и приказание поехать на Афон. И дела оказались, и так я от-
правляюсь из Дечан по дозволению своего о. Кирилла и русского консула
в Призрене.

(До краја стране још 4 неисписана реда. Остатак свеске — још пуних 27 страна — није исписан).

СВЕСКА: АРХИВ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА БР. 251.

У црвеном полуплатненом повезу, „Notes" на предњој корици. Величина: 210 — 160 mm (корице). У линијама, 156 страна. Део свеске није исписан. На првој страни: Но 4976 — стари архивски број, и датуми: 31—I—1903 г./20—XII—1915. год. Мастило различито, црно одн. рђасто. Оловка која је писала датуме на првој страни прибележила је маргинално следеће:

стр. 1: 1903. Приезд о. Дионисия
стр. 2: Жизнь братии. Опасност жизн.
стр. 3: Опасность жизни. Жизнь

стр. 4: братий
стр. 5: Охрана
стр. 6: опасности
стр. 7: жизни
стр. 9: опасность
стр. 10: личная жизнь
стр. 11: жизнь
стр. 12: личная, личная
стр. 13: Опасность
стр. 15, 16, 17: Нравы.

Потом се ове глосе губе.

Текст, им осмаргиналија оловком, писала једна рука. На форзацу (сиве боје) печат: Јеромонахъ Діонисій.

1 По благословению Высокопреподобнейшего иеромонаха о. Арсения, намест-
ника Высоко-Дечанской лавры, призвав в помощь Всевышнего Творца и
молитвы Св. В.М. Стефана царя Дечанского и св. блаженные царицы Елены,
начинаю мою книжицу „Материалы для истории Высоко-Дечанской Свято-
-Троицкой лавры“.

1903. 13. нояб.

Мы в троем, о. Варсанофий, о. Исихий и я, прибыли в Высоко-Дечанскую
лавру и обретохомь в ней наших братий святогорцев — во главе с намест-
2 ником игумена о. Кирилла иеросхимонахом о. Арсением — восем че|ловек
и сербов семь человек: игумена из монастыря Патриаршии Феофила, иеро-
монахов Виссариона, Руфима и Гавриила, иеродиакона Никодима, монаха
Елисея и послушника Милоша. Исполнив свое послушание о. Варсонофий
уехал из обители 16 ноября. В этот же день удалился из обители иеродиак.
Никодим.

3. декаб.

Мы в троем иеромонах Парфений (русский), иеромонах Гавриил и я, ходили
в село Дечаны к православным христианом святить воду. Так как здесь
в монастыре стоят человек 30ть турецких солдат во главе с офицером, то
3 мы просили последнего, | чтобы дал нам одного или двоих солдат для ох-
раны; но к сожалению нашему он нам отказал, будто-бы говорил, что они
поставлены хранить в монастыре а не вне его, и мы предав себя в покро-
вительство Божие пошли одни с христианином тогоже села Миличем.

4. (декаб.)

На другой день ходили тоже в троем в село Лочаны с вышеозначенным
иеромонахом Гавриилом и послушником Петром и прихожанином тогоже
села Иосифом, тоже святить воду, потому что эти оба села имеют славу св.
Николая, пред которым у них по домам всегда освящалась вода, а в пос-
4 леднее время на несколь|ко лет как говорили они прекратилось, по случаю
препятствия от албанцев, по этому они очень довольны остались нами.

5. (декаб.)
Постригли 5 человек монахов.

5—9. (декаб.)
Прибыли от Высокопреосвященнейшего Митрополита Никифора наместник протоиерей Стоян, привозил будто-бы от Владыки акт где гласилось ввести в должность иеромонаха Гавриила а о. Арсения отставить.

6 (декаб.)
После литургии и молебна о Государе Императоре Николае Александровиче
всел Росии и о Черногорском Князе Николае был совершен каждому хо-
зяину дома неиз|вестный нам россианомь обряд резания колача. 5

10 декабр.
Турецкий офицер и унтерофицер отобрали у иеромонаха Гавриила ливорвер и ножь и арестовали прибывших к последнему двух учителей Бойка и Цветку на другой или третий день их оправила полиция в Ипек для разбора дела. От сего времени в братском корпусе ночью стали ходить караулить унтерофицер и один солдат, а иногда для охраны приходили и в церковь во время службы.

15—16е (декабр.)
Из Призрена приезжал священник Трифон. В эту ночь | в 8 часов ночи 6
по восточному времени арнауты выстрелили в обитель с северной стороны
6 раз, один раз попали в окно о. Виссариона, пуля пробила деревянную
дверку ударила в другою стену келии и отскочила на пол. Утром происхо-
дило следствие сперва Дечанская коммиссия, а потом приезжала комиссия
из Ипека, потом приехала из Ипека коммиссия и забрали иеромонаха Га-
вриила для разборки дела. 17го или 18 декабря отправился туда и иеро-
монах Висарион. Потом накануне Рождества Христова *24 декабря* прибежал
испуганный до зела монах Елисей, который отправился из обители дня за
два | пред праздником св. Николая в Печ и говорит что о. Виссариона 7
возвращавшегося с ним в обитель убил арнаут кричал говорит матерними
словами и на него, чтобы не бежал а то все равно говорит убью. Сейчас же
туда послали одного послушника монастырских слуг и солдат, которые на-
ходились при нем всю ночь. На другой день т.е. на Рождество Христово
покойного во время службы вечерни принесли в обитель после которой
отслужив по нем панихиду, братия читали при нем по очередно евангелие.
26 декабря пред вечернею 6 священнослужителей и один иеродиакон со-
борне совершали | погребение покойного. 8

Декабр. 29—30
29 и 30го приходили в обитель турецкие солдаты человек 50ть или более по делу покойного о. Виссариона.

По убиении покойного о. Виссариона в монастырских воротах часовой стал отбирать у посещяющих обитель оружие, и возвращал их когда посетители возвращались во своя си.

24 декабр.

Было пострижение двух монахов.

На днях между Рождеством Христовым и Новым годом в селе Сича близь
Печи турецкое войско как раскazывали нам разрушило черикой (?) один
арнаутский домь в нем убили: разбойника, 2-е женщины и 2е детей, и трех
9 человек ранили, из которых один помер в темнице. Из | турецкого войска
защищавшиеся арнауты убили 1 унтерофицера 1 жандарма и 2 солдата.

1904. года. 7—8 января

Из Дьяковицы был турецкий офицер с тремя жандармами, говорил что приехали по делу убиенного иеромонаха Виссариона; распрашивали некоторых из нас сколько здесь живем, откуда родом и как имя отечесто (!), на вопросы их мы ответили и присовокупили, что пришли в монастырь для церкви, больше ничего, они говорят и другое нечто мыслете но... и прекратил речь.

8—9 января

Из Печи приезжали два суварии с повестками от ипекского суда о. Арсений
10 был болен | и написал извинение г. мутесарифу градоначальнику г. Печи
что если прикажете, когда выздоровлю явлюсь.

9 января

Из Дьяковицы был католический священник Дом Пашко Крастич (!) с трем
прихожанами, о. Арсений был болен, на вопрос мой что имеет-ли он дело
к наместнику? он говорит, я приехал в гости посмотреть монастырь и церковь,
так как я живу гов. в Дьяковице 4 года и ни разу не был в Дечанах, а слы-
шал что монастырь хороший, угостив его по обыкновению отворили для
него церковь после чего он прошол посмотреть по коридорам братских по-
11 мещений и отправился, всего был часа 4е, | он говорил в Дьяковице есть
3 католические священника, имеют 70 домов прихожан, распрашивал и
нас сколько имеем прихожан мы ему сказали в одном селе 4 дома да в другом
12 домов.

17 января

По случаю размолвки между послушником Милошем и мирским человеком
Димитрием, (оба черногорцы), комиссия — которую составляли: наместник
иером. Арсений, учитель Милевой, купец г. Печи Аджи Ника и турецкий
офицер — приводила их к миру по монашески чего не успели сделать. Милош
несколько раз делал ему земной поклон но Димитрий не хотел простить.
12 Потом его взяли турки под стражу и хотели вести в Ипек. На другой | день
вечером Димитрий захотел проститься с Милошем, что было в присутствии
наместника иером. Арсения игумена Феофила и турецкого офицера.

17 января

Вечером приехала коммиссия состоящая из протоиерея Стояна, священика Обрада и иеромонаха Гавриила, которые привезли от Митрополита акт где повелевалось переписать оставшиеся по покойном иерономахе Виссарионе вещи и завести их в монастырский журналь.

18 января

Четверо нас ходили в с. Лочаны уоронить скончавшуюся женщину, брали
с собой 5 человек солдат и воеводу, после погребения в том доме где скон-
чалась женщи | на по здешнему обычаю совершали водосвятие. 13

22 янв.

У нас в обители прошол слух, что офицер получил из Дьяковицы следующее
известие: арнауты силою принуждаемые турками платить подати Султану,
подозревая, что это с них требуют по внушению нашему, согласились будто
бы 3000 человек приидти и перебить всех монахов, что мы и ожидали в ночи
на 22е и 23е января. Игумен Феофил говорил: что они (арнауты) несколько
лет тому назад приходили в монастырь по несколько человек сразу и требо-
вали | что хотели например: сахару кофе и прочее из съестных продуктов, 14
так что страшно было от них проити по коридору; на вопрос мой если бы
затворить монастырские ворота и не пускать их внутрь он говорит тогда
они будут стрелять со всех сторон, что и делали несколько раз. Монастыр-
ский рабочий старичок Милутин проживший в монастыре 10 лет, говорил:
в монастыре было 140 коз, а теперь осталось только . . . которы почти все
пошли на арнаут. | Еще говорил ... года тому назад один албанец дьяков- 15
ский приехал верхом к игумену ... и требует от него 2 лиры денег. Игумен
отвечает ему, что денег не имеет, но он настойчиво тренует, что бы непре-
менно где хочет пусть берет, да ведает ему денег в противном же случае угро-
жал сейчас же убить из ружья. Чтобы избежать такой напасти, игумен вы-
дает ему 2 лиры и албанец отправляется на пути (где то есть водопад или
источник какой) подъезжает к источнику нагнувшись прямо с коня хотел
напиться воды и у него выпал ливорвер из запояса прямо на землю | вы- 16
стрелил в него самого и убил, и его отвезли в Дьяковицу на монастырских
волах.

31. янв.

7000 албанцев, а некоторые говорят более 10.000 тысяч начиная с субботы
мясопустной (31. января) седмицу говорят воевали с турками в Дьяковице
и близ села Юнек, так что пушечные выстрелы в первые два дня были
слышны в обители, в сражении говорят турок больше пало чем албанцев.
С этого время монастырские ворота всегда затворены.

1. февр.

В обитель приходили 30 человек обходных солдат.

3 февр.

Прибыли в обитель из Печи 100 человек солдат они брали 10 человек ал-
банцев в прово|жатые. Из обители они ушли *27 февраля* и монастырские 17
ворота отворили.

10 февр.

В ночь на 10ое февраля арнауты перелезли в монастыре Патриаршии ка-
менную стену и набились полно монастырь и выгнали бывших там несколько
человек монахов. Пробыв там день или два албанцы удалились из мона-
стыря а монахи возвратилис во своя си. С сего дня, у нас в Дечанах кроме

всегда стоявшего в монастырских воротах солдата, офицер постановил еще в 3х местих обители часовых солдат. Последние стояли до 27 февраля.

14—15 февр.

18 Обитель посетили священик | г. Ипека о. Павел и торговец Христа Тимотеич.

6—7 марта

С субботы на воскресенье 4е вел. поста обитель посетили священник с. Добринец о. Петр с 7ю прихожанами. Последних, некии арнаут подозревая в поджоге чего то, не иначе соглашался верить на оправдание их что не они поджогли, как если они дадут клятву в Дечанах пред мощами св. вел. муч. Стефана цар. Дечанского, что они и сделали. Свящ. носит турецкую феску.

22 марта

19 В великии понедельник на девятом часе во время | чтения третиего евангелия, качались в церкви все люстры сами по себе.

23 марта

Здешняя турецкая власть забрала под стражу пришедших из близ лежащего села Дечан 3х арнаутов, которые будто-бы угрожали убить кого нибудь из монахов за то, что в прошлом году — еще до приезда русских святогорцев — монастырский работник перебил ногу ихней корове, которая вместе с другим скотом паслась на монастырском лугу, и которую они потом зарезали.
20 После того они просили будто-бы с монастыря за нее 6 лир, что ин отве|тили тогда не извесно, наши обещали дать им 3 лиры. Власть турецкая на другой или третий день отправила их в Ипек где их посадил под арест. Потом в первый день св. Пасхи о. Арсений приняв турецкого генерала и простившись, отправился по приглашению в монастырь Патриаршии, для участия в торжественном крестном ходе на 2й день св. Пасхи и быв в Ипеке попросил турецких властей чтобы арнаутов отпустили, что они и сделали. |

21 *28 марта*

В первый день св. Пасхи обитель посетил турецкий вали (генерал) со свитою приблизительно человек в 50ть из которых несколько человек полковников и офицеров а остальные нижние чины. Один из полковников учился в России в военном училище, который хорошо говорит по русски.

7 апреля

Обитель посещали 100 человек солдат во главе с офицером, которые ходят говорят по селам Ипекского округа и смотрят чтобы арнауты опять не взбунтовались.

29 марта

На второй день св. Пасхи мы 9 человек монашествующих (11 человек мирян |
22 из которых 4 человека поклонники а остальные монастырские слуги) и 6 человек турок из которых 1 офицер и 1 унтерофицер, всего 26 человек, ходили в пещеру св. Стефана царя Дечанского, которая от созданной им обители отстоит на 3/4 часа пути, находится с правой стороны речки Быстрицы (если смотреть в верх течения) на порядочной высоте горе и при-

легает к огромной высоте скале, с южной стороны ее сделана каменная стена
в стене есть окно, дверь сделана с западной стороны. Пещера имела когда-|то, 23
как видно два помещения в верху и в низу, около ее отдельно на восток
какое-то малое помещение, как в пещеру так и в это помещение теперь арнауты загоняют скот. Войдя в нее мы пропели несколько пасхальных песней, тропарь и кондак святому. При пении пасхальных стихир стоя как бы в живонос. Гробе Господнем живо вообразилось в мысли событие Славного Христова воскресения.

2 айреля

В пяток светлой седмицы кругом обители совершали соборне крестный ход, при многочисленном стечении поселян двух ближайших сел и в сопровождении турецких солдат |

11 айреля 24

Обитель посетили ипекские священник о. Павел, портной Иван Попович и 2 арнаута.

13 айреля

О. Арсений, о. игумен Феофил, о. Руфим, о. Исихий и я, и 15 человек солдат, 3 человека мирян и 2 воеводы, ходили к источнику на верх откуда идет к обители ключ воды.

17 айреля

Наместник иеромонах о. Арсений отправился с братом Петром в Призрен.

18 айреля

В соседнем селе Дечаны пришли 600 человек солдат для розыскания зло-
деев в | следующем покушении: 10 апреля садовник о. Варлаам с слугою 25
Димитрием работал в саду и услышал выстрел из ружья и пролетевшую близ их пулю, с ними был один солдат, который говорят встал обозрелся кругом и больше ничего. На другой день в воскресенье *(11 айр.)* только что окончилась литургия, как в лесу раздался два-три раза выстрел из ружья, солдаты сейчас же побежали в лес, начали с своей стороны стрелять в злодеев, но ни поймали ихь и ничего имь не сделали. Путем не скончилось это
дело, как в ночь | *с 18го на 19е* апреля часа в 4е (или немножко более) ве- 26
чера на обитель опять раздались выстрелы арнаут из ружей. Сколько раз выстрелили в точности сказать трудно, некоторые говорят 8 раз, другие 10ть, а некоторые разов 15ть. Утром 19 апреля нашли 5-ть пуль, а в сосновом лесу воевода нашол пять гильз. Оказалось, что выстрелов 5 или 6ть попали в церковь, три раза близ окна келии о. Парфения и соседних келий, остальные выстрелы не известно куда попали. Наши солдаты и воеводы спо-
койно отнеслись к | означенному происшествию, ни тревоги никакой не 27
делали, ни отвечали злодеям выстрелами, а успокоивая монахов, говорят: что это ничего не значит, на вопрос о. Руфима почему не дали в рожок тревожного сигнала, они говорят, что „зачем давать сигнал, когда солдаты были вместе“, а почему не дали ответа с своей стороны выстрелами, говорят: „на что даром стрелять где их ночью увидишь“.

19 апреля

Отвели помешанного умом католика, которого привели в обитель 12 апреля
28 для испрошения исцеления у св. | Стефана и св. Елены, но свв. угодники Божии не благоволили на этот раз подать здравие вышеозначенному душевно больному, кажется за то, что некто из отцов до совершения обычных молитв пред угодниками Божиими, уговорился с приведшими больного о мзде. Угодники Божии туне приявшие благодат исцелений, туне и раздают оную, или же по маловерию больного.

23 апреля

Албанцы стреляли на монастырь Патриаршию, ранили жандарма христианина
29 идущего из Печи в Патриаршию к ли|тургии, в свою очередь защищая себя жандарм ранил одного или двух арнаутов. В этот же день в два часа вечера у нас в обители был следующий случай: чауш, как бы предчувствуя что нибудь (как он сам говорил), за несколько времени до этого взял ружье прошел по братскому коридору, потом сел было говорит ужинать но не мог есть что чувствуя, встал взял опять ружье пошол сел у стены скотского загона со внешней стороны близ ворот ведущих на луг, посидев несколько
30 минут, он слышит кто подошол к воротам и хотит | отворить их, потом кричит по арнаутски чтобы пришли другие, те прибежали (один или двое потому что за воротами не видно) все вместе уперлись в ворота силясь отворить их, чауш сейчас же отворил тихонько ружье начал в них стрелять прямо в ворота, арнауты побежали и взбежав на гору стали стрелять в обитель, к чаушу прибежал воевода который тоже пустил в арнаут несколько пуль. Всех выстрелов было приблизительно разов десять. Братия в это время не спали. |

31 *26 апреля*

Вечером в 2 часа кто-то из вне ударил в монастырские ворота камнем на что офицер делал в рожог тревогу.

27 апреля

Арнаутых отели забрать монастырских волов. Дело было как говорят так: монастырские рабочие 3 человека отправились на 3 парах волов на не близкое расстояние от монастыря в лес за древами, там подходят к ним 5ть человек вооружонных арнаут хотят взять волоь вложив руки за пояс отступают
32 от волов, вложен|нием рук за пояс как будто показывая арнаутам что если они будут брать волов, то они будут в них стрелять из ливорверов которых у них на самом деле не было. Арнауты подошли к волам посмотрели и пошли. Если бы говорят рабочие не отходили от волов, то они бы у них взяли их насильно.

Три года тому назад они взяли у монастырского слуги в соседнем селе Дечанах монастырского коня, это говорил тот самый рабочий у которого они отняли коня. |

33 О. Арсений возвратился из поездки, в отсутствие его в нас несколько раз стреляли арнауты.

За несколько дней до Вознесения Господня, монастырский рабочий черногорец окончив свой срок службы отправился на родину, не дойдя до границы как говорят всего только минут 5ть пути, несчастного убил арнаут.

16—17 мая

Престольный праздник св. Троицы проведен был торжественно, всенощное бдение и литургию совершал наместник иеромонах о. Арсений в сослужении 2х иеромонахов и одного иеродиа|кона. На литургии облачались семь маль- 34
чиков ипекских в стихари, после литургии совершали водосвятие на месте разрушенной церкви св. Николая чудотв. построенной св. Стефаном в благодарность за исцеление св. Николаем его глаз. Посетителей было много, которые большая часть были из Ипека остальные из соседних сел и несколько человек из Митровицы. Из печанцев были несколько человек молодых людей основавших из себя общество во имя Св. Живоначальные и нераздельные Троицы Отца и Сына и Св. Духа и славу св. Стефана Дечанского. |

3—5 июня 35

Обитель посетили преподователь призренской духовной семинарии Сима Савич кончивший Московскую духовную академию и учитель основной школы Маноил Лазаревич.

16 июня

Обитель В. Дечанскую посетил греческий консул из Скопии Рафаил Мильтиадес со своим драгоманом, сотворив при встрече гостя в церкви молитву, последний с драгоманом рассматривали церковь и надписи. Пообедали в обители и отправились. Всего провели в обители приблизительно часа три. В Ипеке говорят они отзывались пред сербами о русских недоброжелательно. |

29—30 июня 36

Посетителей было немного по меньше чем на Троицу, они были из Ипека и из Призрена две колы и из сел ипекского и призренского округов.

В ночь с 29го на 30 июня здешние солдаты (почти все на этот говорившие по сербски) поймали в монастырском лесу трех вооруженных латинов. У всех у них были ружья и при поясе полно пуль. 30 июня их под конвоем отправили в Ипек.

3—4 июля

Обитель посещал католик из Скопии золотых дел мастер, и из Приштинь (!) один христианин юноша. |

7 июля 37

В с. Истиниче убили арнауты турецкого офицера.

10—13 июля

Обитель посетили из Ипека учитель Вукадин с женою (учительницею) детьми и прислугой.

11—14 июля

Обитель посетили семейство торговца Газыкаловича из Ипека.

12—13 июля

Было в обители еще одно семейство из Ипека.

17—18 июля

Обитель посетили из Приштины два челов. один христианин, другой дьяковский католик золот. дел мастер, и еще из Дьяковицы два католика. |

38 *18 июля*

В обители были 4 христианина сербы из Битольского окр. работавшие где-то не далеко от обители у албанцев, и два мастера албанцы христиане тоже из Битольского округа

31 июля

Приехал с монастырского метоха Гориочи монах о. Елисеи который говорит больше оставаться там ему опасно, потому что арнауты ищут убить его. 29 июня в него возвращавшегося с суварием из соседнего села Синая арнауты сделали четыре выстрела. Они говорят: нужно бить русских монахов (хотя
39 о. Елисей и не русский) чтобы тем вытеснить их всех | до единого иначе нам арн. будет плохо.

1 авгус.

В обители были арнаутские поглавицы (вожди), требовали от монастыря, не знаю на каком основании, 10 часть сена со всего монастырского луга, как это они брали каждый год, а в 1902 году не дали говор. и ничего монастырю, также и христианам ихнего же села Дечаны, не дали попользоваться кукурузой, которые по неимению своей земли сеяли ее по полам на монастырской земле. В нынешнем 1904 году наши согласились по необходимости заплатить арнаутам деньгами чем сеном, потому что первое сено уже урбэто, а атава (второе) тоже половина покошена. |

40 За последнее время арнауты говорят убили в ипекском округе 5 человек.

3 августа

Обитель посетил италианский консул из Скопии и ихний же католический священник из Дьяковицы бывший в обители в январе месяце сего 1904 года, последний отправился из обители в этот же день, а консул остался до другого дня, их сопровожало порядочное количество сувариев (жандармов). Перед самым ихним приездом близ монастыря (наверно) арнауты сделали 7 или 8мь выстрелов. Тотчас по отъезде консула четыре арнаута
41 полные поя|са имеющие пуль приходили в монастырь заходили в церковь и делали в ней говорят шалости и ушли, их подозревали скрывшими свои ружья в близ монас. растущей кукурузе а потому в этот день особенно боялись выходить на сенокос, чтобы арнауты не убили выпустив из кукурузы пули.

7 авг.

В монастырь пришли 100 человек солдат этого же дня из обители отправился бывший монастырский учитель Марко прибывший в обитель 3 августа. Солдаты из обители отправ. в с. Истинич 10го или 11 авгус.

8 авг.
Мы с о. Арсением после литургии служили благодарственный молебен за Его Императорское Высочество новорожденного наследника Ве|ликого 42
князя Алексия Николаевича.

15 авгус͠та
На Успение Б. М. посетителей было человек 200 или более. На колахь приехавших было 21 семейство кроме протодиакона Недельки и консульского драгомана Цветки. Они были из Призрена, Дьяковицы, Равца, Очи, Берана Черногории и других сел. Из Ипека кроме общины св. Стефана и торговцев были бывший драгоман митрополита Никифора, учитель Антоний Димитриевич и солунский комиссионер наш аджи Ника Ристич. Из Феризовича был содержатель гостинницы Марко... Были верховые приезжие и пришедшие пешком. |

16 авг. 43
С отправившимися ипекскими посетителями было 7 челов. жандарм из них один христианин которого по происшедшей размолвки турецкие жандармы чуть не убили.

16 авгус.
Сегодня отправился из обители приехавший 9 августа протодиакон Неделька с женою вместе с другими посетителями приехавшими и пришедшими 14 августа кроме консульского драгомана Цветки, прибывш. 13 авг., который отправился из обители 17 августа с отправляющимися из обители нашими о.о. иеромонахом Парфением и монахом Давидом.

17 авгус͠та
Были в обители 3 человека монастырские прихожане из с. Лочан просили о. Арсения — в противность учению православной христиан. церкви —
чтобы послал иеромо|наха совершить в их дому таинство брака сыно (!) 44
одного из них, если же не отпустит иеромонаха совершить таинство брака в дому, то жених (челов. средн. лет) угрожает призвать турецкого ожу (попа) и потурчиться. Отец Арсений уговаривал их убедить жениха, чтобы не чуждаться церкви и не следовал обольщениям диавола. В эту же ночь с 17го на 18е августа приходят лочанцы с женихом и невестою и им совершено таинство брака.

17 авгус͠та
Получено сведение от монастырского воеводы Рамуша что 13го или 14го
августа в с. | Истиниче насильно взята арнаутами черногорская девица шед- 45
шая в Дечанскую лавру на праздник Успение Бож. Мат. Тогоже дня монах Елисей (серб знающий говорить по арнаутски) пошел с мирским человеком Понишею (!) избавлять плененую, которому не удалось ее и видеть.

Пришедший в монастырь он расказал о. Арсению в чем дело. На другой день 18 авг. о. Арсений отправил о. Елисея в с. Истинич с двумя воеводами и четырьма солдатами вручив ему письмо Юз Паше Баше, взяв последнего 20 человек солдат и своих он отправился к дому купившего девицу, где
бы|ло много арнаут, на требование его чтобы отдали девицу, они говорят, 46

что она нами куплена и уже потурчена (действительно они насильно сняли ее одежду и облекли в турецкую) и туркиню он не может видеть. Он говорит: я спрошу ее хочет ли она быть туркинею или нет, если хочет то я не требую ее, если же нет, то чтобы сейчас же отдали. Тогда они ввели его в ту комнату, где была девица, на вопрос его чем она желает быть турчанкою или христианкой, она решительно сказала, что желает быть тем, чем есть т.е.
47 христианской. После этаго он потребовал от нее чтобы сбро|сила с своего лица покрывало, она ему сказала что боится скидать, чтобы не убили нас обоих арнауты, потом она скинула с лица покрывало. Юз с своей стороны потребовал чтобы немедленно отпустили девицу, если же не отпустят то зажгем говорят дом его и все они сгорят, а если кто будет бежать убьем. После этаго они и не хотя согласились отпустить ее заявив притом чтобы им дали за нее 500 грош, которые они за нее заплатили при покупке, наши отдали арнауту 3 меджида и воеводову ружье. 18 августа вечером они при-
48 вели девицу в монастырь Де|чанский. Проводников ее было более 20ти челов. солдат во главе с Юз Пашею Башею. Сказалось, что она из Гусины наняла двоих турок довести до Дечанской лавры которые продали ее арнауту с. Истиничь за 500 грош.

19 августа

После литургии, в гостинную залу пригласили: монастырского офицера, Юз Пашу Башу и драгомана. В честь Султанова Царского дня их хорошо угостили, после чего им справили обед. За Это они очень остались благодарны, чего прежде говорят им никогда не было.

19 авгус.

49 Человек 30ть солдат с Юз | Башею отправили черногорскую девицу в ипекский суд Чем дело кончилось неизвестно.

14 августа

У мальчика лет 12 или 13ти именем Спасо из с. . . . Призренского округа сильно болела нога 3 года. Во время болезни мать и он (отец его давно уже скончался) молили об исцелении ноги его Св. Вел. муч. Стефана Дечанского и дали обещание, что если угодник Божий исцелит его ногу, то мать в благодарность за исцеление отпустит его в Высоко-Дечанскую лавру на 3 года для безмездной службы на монастырь. |

50 *25 августа*

Обитель посетил английский вице-консул со своим род. братом из Скопии. Этот говорят не тот, который был в обители с французским консулом осенью 1903 года, а другой. При отъезде они сняли церковь Дечанскую и провожавшего их о. Арсения с несколькими братиями имевшеюся у них дорожною фотографиею.

26 авгус.

Обитель посетил католическии священник из Скадры.

26 авг.

Вскоре по отъезде его из Сербии приехал на поклонение св. Стефану архи-
51 мандрит | Мирон Георгиевич настоятель мон. Манасии. 28 августа он в

сослужении 3х священнослуж. и 1го иеродиакона обительских совершал вечерню утреню и литургию, а после обеда отправился из обители чрез Ипек и Приштину, где намерен посетить Высокопреосвященного Госп. Митрополита Никифора.

5—8 сентября

Обитель посетил управитель гимназии в Велесе Давид Димитриевич.

9 сентября

Из обители отправились монах о. Елисей (серб) и монастырские слуги (черногорцы) Димитрий Рабренович и братия Пениша (!) и Величко Шекуларцы. 2 октября все они возвратились в Дечанский монастырь. |

9 сентября 52

Отправившиеся сегодня о. о. игумен Феофил и иеромонах Руфим на метох в Добродол ночевали у монастырского чипчии (арендатора), вечером не успели они лечь отдыхать в них кто-то сделал выстрел из ружья пуля пролетела около игумена Феофила.

9—10 сент.

Проездом из Призрена обитель посетили два учителя ипекский и белопольский Станиша Станишевич.

15 сентября

О. Арсений и о. игумен Феофил отправились по приглашению турецких властей в Скопию. По пути заезжали в дечанский метох „Очи" (напомена: Гори) (там говорят нынешний год собрали 100 товаров винограду) и к русскому консулу в Призрене Сергею Владимировичу Тухолке. На обратном
пути о. игумен заезжал к В. Пре|освящ. митрополиту Никифору в При- 53
штине. В Митровице они обоя посещали русского консула Аркадия Александровича Орлова. В обитель возвратились они 3 октября.

30 сентябр.

Обитель посетили священник г. Ипека о. Радомир Шабич со своим родным отцом.

6 октября

Во время вечерни приехал давно ожидаемый нами наш глубокочтимый старец игумен иеросхимонах Кирилл с иеросхимонахом Иларионом (Удодовым) и послушником Феодором (Рыжиковым), после вечерни мы с о. Иларионом
служили молебен св. Вел. муч. Кралю Стефану | Дечанскому, по отпусте 54
которого о. Арсений сказал краткую речь в которой высказал скорбь понесенную нами и радость о приезде старца. На пути из Феризовича старец заезжал к Митрополиту.

14 октябр.

Приезжали 10 челове. представители печанской общины во главе с наместником В. Пр. Митроп. Никифора протоиере(е)м Саввою. Из общины были следующие лица: Иован Герич, Риста Тимотеич, Живка ..., Младен ...

9 окт̄ября

55 В субботу вечером в 4 часа во время всенощного бдения, кто-то | ударил извне в монастырские ворота и побежал это видел иеромонах Руфим, отворив ворота аскеры побежали искать ударившего но не могли найти.

25 окт̄ябр.

Из Скопии приезжал жандармейский офицер Милазим Мехмет, спрашивал нашего отца игумена Кирилла не стрелял ли кто в монастырь с того время как Вы приехали в монастырь и не делал-ли кто калабалыку внутри монастыря. Старец наш дал ему письмо, что в монастырь как я приехал пока не стреляли, но братия наша не все в обители (о. Арсений был в Гори Очи, о.о. игум. Феоф. Руфим и Антоний были в Гориочи) и может быть были с ними какие притеснения. |

56 *26 окт̄ября*

Обител посетил Стефа Максович из с. Сиги 11 нояб. в обители был брат Стефы Н. Максич.

30 окт̄ябр.

Из села Осояны приходили 4 человека христиан: монастырск. чипчий Радосав Петков, Вуля Живкович, Радосав Ристин и ..., у первого арнауты Садик Добранац и Ибиш Бошняк отняли 1 пару волов стоющие 1000 грошев и сожгли 5 стогов сена стоющая 2000 грошев и его самого грозят убить, у второго поймав в лесу требовали две лиры денег в противном случае грозили убить и не прежде отпустили его как только взяли с него слово что к 1му ноябрю он принесет им в соседнее село в известный дом обещанные 2 лиры, теперь он боится чтобы они его не убили. |

57 *1 окт̄яб.* (вероватно: ноября — Д.Б.)

Выпадал немного снег.

с 4го на 5е

Выпал снег.

5 ноября

Приехали с метоха Гориочи игумен Феофил иером. Рувим и мон. Антоний.

9 ноября

Приехал о. Арсений с метоха великие Хочи.

10 ноября

Нашим игуменом от. Кириллом посланы с слугою и воеводою два монастырские коня в монастырь Патриаршию для письменно приглашенных архимандрита Мирона и игумена Иоанникия которые прибыли вечеромь того же дня в нашу Дечанскую обитель с ипекцами наместником Митро-
58 полита протоиереем | Саввою Василием Шотичем йованом Терзием Стефаню Стефанчевичем Димитрием Н. и прочими гостями их встретили с трезвоном. Чрез несколько времени после их приехал из Печи же свящ. о. Павел. Служение бдения и литургии, игумен от. Кирилл поручил совершать от. архим. Мирону во главе, с сослужащими игуменом Иоанникием, протою

Саввою и нашими двумя иеромонахами и одним иеродиаконом. На литургии облачались в стихари 7 мальчиков прибывших на праздник из Печи и др. мест. После литург. архим. Мирон совершил в большой трапезе (при участии нашего игумен. от. Кирилла и всей братии и гостях) обряд резания калача (на дну стране: После которого мы по святогорскому обычаю совершили чин о панагии). На другой день вышеозначенные гости отправились из обители, которых проводили с трезвоном. |

11 ноябр. 59
В Ипеке один год тому назад вскоре по приезде нашей святогорской братии составилось из молодых людей дружество во славу Божию и св. Вел. муч. Краля Стефана Дечанского, которые имеют свой краткий устав и свои нравственно-религиозные цели. Оно состоит из следующих членов:

1. Арсений
2. Антоний
3. Душан
4. Ефрем
5. Ефрем
6. Иоанн
7. Мартин
8. Неон
9. Христа
10. Сима |
11. Сима 60
12. Севастиан
13. Светозар Лазич (сапожник)
14. Спиридон
15. Фома
16. Петр

Члены вышеозначенного дружества приходят попеременно в Дечанскую обитель — по 4е—6 человек смотря по надобности — на большие праздники, как например: на Престольный праздник св. Троицы, на св. Апп. Петра и Павла, на Успение Божией Матери, на Рождество Пресвятой Богородицы, и на св. Вел. муч. Стефана Дечанского короля сербского, на эти праздники в обитель собирается от двух (200) сот и более человек гостей кот. члены дружества по указанию мо|нахов услуживают варят кофе разносят по 61
комнатам обед и ужин и тем делают помощь монахам. Кроме того они вносят каждый член ...

11 ноября
Вечером приехала в обитель назначенна Его В-Преосвященством Господином Митрополитом Никифором комиссия для проверки приходо-расходной монастырской книги и движимого и недвижимого имущества и святынь. Члены означенной комиссии были следующие: протоиерей Трифон, Стефана Драварович и Андрей Гвозданович из Призрена, прота Савва Иованович и Иован Ангелкович из Ипека и Янча | Маркович из Дьяковицы, все нашли 62
они в целости и исправном виде и остались тем довольны даже обещались купить некоторые необходимые вещи для монастырских мастерских, окончив все они 18го ноября отправились из обители.

Комиссия привезла с собою для монастыря учителя Душана Некича Призренца и просила нашего игумена от. Кирилла открыть в монастыре школу, для детей соседних монастырских сел, от. Кирилл принял их предложение и начали приготовлять необходимое для школы.

63 Вместе с комиссиею заезжали в обитель назначенные Митроп. из Приз|рена для Ипека два учителя Христа Н. и Н. которые на другой день отправились к месту своей службы.

с 17го на 18е ноября

Под помещением пребывающих здесь солдат находится мельница, за нынешную ночь говорят не оказалось в коридорном полу две доски а в мельнице одного чувала пшеницы.

24 нояб.

В обители был Юз Баша из Истинича, который заходил к игумену от. Кириллу.

28 ноября

С Афона приехали послушники: Михаил Васильев, Михаил Васюков, Трофим Романенков и Семен Гавриков, первый из них слушал (прецртано: окончил)
64 мисионерские курссы при | Казанской духовной академии. 5 декабря им всем старец о. Кирилл благословил носить наметки.

4 декабря

Скончался приехавший в обитель в конце августа на поклонение больной человек (сербин) именем Апостол, последние несколько недель он не мог ходить не только в церковь и трапезу но и для своей нужды, в то время его взяли к себе в келлию о. Варлаам и служил ему до его тихой и спокойной кончины.

До приезда нашего т.е. до 13 ноября 1903 года когда братии было мало в трапезу ходили в подрясниках и чтения за трапезой не было, а по приезде
65 нашем мы собрали несколько книг и испросили благословение у намест|ника о. Арсения чтобы во время трапезы один из братий читал что он и благословил. Благослужение было несколько по короче афонской и не всегда одинаково. Бдений было всего только несколько раз, а по приезде нашего дорогого батюшки игумена о. Кирилла стали служить бдение исключая только на нем поучения под каждый праздник и все богослужение приняло свой определенный вид и свои часы. В трапезу стали ходить в рясках и наметках. Из книг и по настоящее время (14 декаб.) имеются одна трехмесячная четь минея Декабрь, Январь и Февраль по прочтении ее читали „Пучения Аввы Дорофея" и св. Тихона Задонского „Сокровище духовное от мира
66 собираемое" | в воскресные дни читали поучения св. Димитрия Ростовского из IIй части его сочинения и Синодские поучения на воскресные и праздничные дни, а с 28 ноября прибавили еще Толкования на воскресные евангелия Никифора бывшего архиепископа астраханского.

5 декабря
Приехавшим 28 ноября братиям старец наш о. Кирилл благословил носить наметки.

с 5го на 6е декабря
Всенощное бдение продолжалось 4 часа. На праздник св. Николая чудотв. в приделе посвященном его имени была ранняя литургия, после которой позднюю служил игумен о. Кирилл с 4м сослужащими священнослужащими. |
После литургии был отслужен соборне благодарственный с многолетием 67
молебен о Благочествейшем Государе Императоре Николае Александровиче Всероссийском и о Благоверном Князе Николае Черногорском. В это время в приделе св. Николая совершался каждому хозяину дома сел Лочан и Дечан обряд резания колача.

7 декабря
Из Печи приезжал мутесарифа офицер и ихний оджа и из с. Истинича 6 человек поглавиц арнауских.

9—10 дек.
Арнауты из Истинича кол по 40—50 рубят монастыр. лес.

11 декаб.
Пришедшие вчера 10 человек рабочих печанцев откопали завалившийся источник воды.

11—13 дек.
Обитель посетил свящ. о. Георгий из Гориочи. |

13—14 декабря 68
Обитель посетили печанцы Иован Герич Риста Тимотеич Василий Н.

14 декаб.
32 человека отрывали и проводили воду к монастырю.

15—16 декаб.
Обитель посетили Зария Н. и учитель ..., обоя из с. Очи последний назначен, говорит в Патриаршию за эконома.

21—22 декабря
Обитель посетил проездом из Печи призренец Иоанникий Иоанникиевич.

22—25го декабря
Обитель посетил назначенный — из монастыря св. Ап. Марка в монастырь Патриаршию еиромонах Феодосий. |

24 декабря 69
Сегодня получили от Владыки благословение (телеграмою) служить литургию — в назначенном комиссиею и приготовленном нами всего потребного к служению — зале под названием „Владычний". Одновременно с тем получено благословение на пострижение в монашество ... человек наших со-

братий, по сему после всенощного бдения постригли одного собрата *Варлаама* в великий ангельский образ, которому при пострижение дали имя Василий. По болезни игумена отца Кирилла восприемником был схимонах Тимофей а пострижение совершали иеросхимонах Иларион с иеродиаконом. |

70 *1905 года. 6 января*

У стоявших здесь солдат имеется собака, которая ночью бегает по монастырскому двору и около самой церкви, им за это уже делали замечание чтобы собаку не имели внутри монастыря. Сегодня вечером в 4 часа рабочие наши думая что это бегает лисица, которая пробежала в дверь ведшую в трапезу выше которой келия игумена отца Кирилла и братии, один из рабочих Стефан обойдя другою дверью в трапезу ударил из имеющегося у него ливорвера в мнимую лисицу, и ее-то не убил, а только побеспокоил братию потому что некоторые подумали что опять начинают стрелят арнауты, а некоторые |
71 привыкши к выстрелам мало обратили на это внимания.

14го на 15е января

Вечером был чай в трапезе, по неосторожности служивших, когда из самовара стали вытресать угли, в лежащие рядом угли, в них остался горящий уголь, из него ночью случился в трапезе пожар, от которого прогорел пол и чуть не загорелось все здание. Это было в 7 1/2 часов ночи.

27го января

На память св. Иоанна Златоуста, по благословению В. Преосвящен. Митрополита Никифора и игумена иеросхимонаха о. Кирилла, постриг в мантию наместник иеромонах о. Арсений послушника Михаила Васильева Петер-
72 бургского, при пострижении имя ему дали | Мартиниан, восприемником был схимонах Тимофей.

с 27—28е января

Обитель посетил ипекский торговец Аджи Ника.

28 январ.

Приехал из Призрена учитель Душан Некич.

1905 г. 9 февраля

Монах о. Мартиниан отправилися учиться в Призренскую богословию (Дух. семинарию)

с 9—10е февраля

Обитель посетил ходивший по сбору иеромонах Мелетий из монастыря Девича

13 февраля

Поехал в Гориочи иеромонах Руфин Сербский и монах Антоний Русский
73 управлять дечанским | метохом на дечанском содержании, туда же послан работник Божка, плата ему 50 левов в месяц с белым конем хромым

15 февраля

О. Арсений отправился из Дечан ...

17 февр.

В метох Гориочи посланы на волах 1 воз вещей и съестных продуктов с ра-
ботником Трифою.

23 феврал.

В село Осояны чипчии Мирке дали орать на месяц волов из Гориочи, а туда
послали малых темно-рыжих волов, а кому из Гориочи перевезет Мирка
в Печ в наш метох. |

24 феврал. 74

У игумена о. Кирилла был один православный христианин из Печи, который
ходит по селам шьет одежду и тем содержит свое семейство. Один арнаут
принуждал его шить ему одежду, бесплатно, но христианин без платы не
согласился шить, и арнаут заключил его в своем доме и держал 15 дней.

25 феврал.

Арнауты с. Истинича продолжают рубить с северной стороны, монастырский
лес, сегодня наши монахи слышали кто-то выстрелил в лесу с южной сто-
роны, значит чрез монастырь, те в свою очередь выстрелили два раза, потом
с южной стороны был выстрел еще один раз, те ни|чего не отвечая взяли 75
волов с возами и скрылись.

3 марта

Приехал с метоха м. Антоний. 2 февраля не доезжая до Печи часа за два
он проехал более 400 человек лежащих по обоим сторонам дороги воору-
женных арнаут. Проехав немного и набравшись страху, он видел около до-
роги другую толпу арнаут человек 40. Приехав в Печ он говорит слышал,
что с другой стороны Печи в с. Истиниче арнауты тоже собираются к во-
станию. Последние как и первые говорят решили убить ипекского муте-
сарифа.

4 марта

С северной стороны монастыря кто-то сделал выстрел из ружья. |

6 марта 76

Солдаты, которые охраняют монастырь не смотря на сторожа и на указание
монастырем рубить лес подальше от монастыря, рубят около монастыря
каштановый лес. Сегодня они срубив несколько древ несли в монастырь,
сторожь дечанский арнаут отнимал у них срубленные деревья они ему не
давали, монастырский воевода Рамуш встретил их в воротах отнял деревь
и отдал их караульщику леса и другому с ним человеку арнаутам. Солдаты
пожалились офицеру, тот пришол к воротам подняли скандал с воеводой
и сторожем но ничего не сделали. После этого офицер пришол к игумену
о. Кириллу с жалобой на воеводу и требовал чтобы | последний не мешался 77
в дело солдат, если же будет мешаться, я говорит свяжу Рамуша и отправлю
в Ипек к мутесарифу. Его успокоили и он ушол. Призвали Рамуша. Он го-
ворит, что солдатам хоть не говори добром чтобы не рубили каштановые
дрова близь монастыра потому говорит и истиничане рубят монастырский
лес, что офицер когда ездил в с. Истинич сказал арнаутам: что пока я а мо-

настыре рубите их лес. Солдаты эти стоят в монастыре месяцев 5ть, а прежние только стояли по 1 месац.

На третей недели Вел. поста срублено для досок 24 сосны на половину под-
78 рубленных арнаутами. Из них две верхушки выпросил | себе у игумена
о. Кирилла воевода Рамуш для желобов I не много прежде он давал ему
кукурузы и воз сена.

17 марта

Пришли новые солдаты, офицер их знает по русски говорить и писать, а давно стоявшие офицерь и солдаты отправились в другое место.

22 марта

У игумена о. Кирилла были дечанские поглавицы (представители арнаут) 5 человек и испросили три сосновые балки для моста чрез Быстрицу выше монастыря на дороге ведущей к пещере св. Краля Стефана, там они перегоняют свой скот.

23 марта

Дечанские арнауты собрались более 40 человек срубили данные им вчера
три сосны для моста, потом поглавицы пришли к старцу о. Кириллу спро-
79 сили две пары волов | тянуть сосны, старец дал им волов, потом погла-
вицы просили позволение покушать в монастыре, им старец позволил, потом
они просили дать им хлеба и остальным арнаутам, сколько было хлеба им
весь отдали. Сегодня лочанские и дечанские христиане поправляли канаву,
по которой идет вода для мельницы, они срубили несколько штук мона-
стырской ольхи запрудить воду в прорывах, арнауты оскорбились как за
то, что не хватило им печеного хлеба (потому что они не сказали вчера чтобы
на нынешний день приготовили им хлеба) так и за то, что срубленные по-
80 селянами ольхи | они говорят наши. Поглавица Люш объявил всем ар-
наутам: „Согласны-ли чтобы игумен дечанский дал нам 12 миджидов, в
противном случае должны причинить монастырю какое нибудь зло? все
говорят согласны“. Теперь ваши монахи и рабочие опасаются арнаут.

24 марта

О. Антоний отправившийся 16 марта в дечанские метохи Гориочи и Осояны сегодня возвратился в обитель.

24 марта

По просьбе Иоанникия Марковича о. Кирилл послал в Дьяковицу иеросхимон. Исихия и послуш. Феодора, они брали с собой мощи св. угодников и совершили с тамошним священником елеосвящение.

25 марта

Игумен о. Феофил отправившийся 17 марта в Приштину к В. Преосвящ.
Митроп. Никифору и к своим детям (он был мирским священником) се-
81 годня | возвратился в обитель и привез по просьбе о. игумена Кирилла
64 корня вишней.

25 марта

Янча дьяковск. прислал 26 корней черешней о яблоков.

27 марта
Сегодня отправились в Печь послушники Димитрий Рабренович и Милош Н. первый по благословению на три дня, вторый своевольно и совсем, потому что он оскорбил игумена о. Феофила и некоторых из братий, за это его назначили на другое послушание в сад к схимонаху о. Василию, но он требовал себе послушание опять быть эклисиархом, чего ему не дали, за это он и ушол.

28 марта
Офицер Мустафа Тефик Радич переведен в с. Истинич. |

30 марта 82
Поздно вечером пришли 12 человек ко вратам обители с просьбою пустить их переночевать в обители, о них доложили игумену о. Кириллу — в присутствии бывшего в то время ипекского торговца Ивана Герича — он велел воеводе Рамушу и чаушу распорядиться о них (т.е. о пришедших люд) как они знают, их пустили ночевать, из них 10 человек говорят были христиане из Плавы, а двое арнауты, утром 31 марта они пошли из обители, здешние солдаты видя что они пошли не в Печь а по дороге ведущей в лес и на с. Лочаны стали за ними следить и оказалось что они несли из Плавы в Дьяковицу или в Печь 200 ок пороху и одну | сумку порожных патронов. Порох 83
и патроны солдаты забрали. Неизвестно почему они не остановили вышеозначенных 12 человек людей.

3 апреля
По делу о порохе из Печи приезжал жандармерский унтерофицер Ибрагим Ефенди, который говорит, что солдатами здешними доставлено в Печь 78 кило.

7 апреля
О. Антоний отправившийся 31 марта в дечанский метох Великие Хочи сегодня приехал в обитель.

1 апреля
Антоний Лочанский подарил принес 8 корней кедоний.

19 апреля
Во вторник светлой недели по приглашению В. Преосв. Г. Митроп. Никифора старец наш игумен о. Кирилл и игумен о. Феофил | отправились 84
в Призрен, возвратились обратно 22 апреля.

23 апреля
О. Мартиниана Владыка Никифор рукоположил в иеродиакона.

27 апреля
Дед Никола католик арнаут из с. Прилепа принес в монастырь (в уважение-ли св. Кралю Стефану или за какое нибудь исцеление) одного ягненка, он и прошлый год приносил одного ягненка и вероятно и раньше приносил.

Одного ягненка принес брат мальчика Спаса пришедшего 14 августа.

2 апреля (?)

Мы с о. Исихием были в с. Гораждовце, святили масло и воду вместе с при-
85 ходским священ. о. Милевоем, иеро|монахом Феодосием и иеродиаконом
Инокентием из монастыря Патриаршии. Церковь здесь очень шлачевна,
в первый раз в жизни я видел такую бедную церковь, она сделана из досок
и очень стара. Школа тоже плохая маленькая и очень низенькая, из более
50ти домов христианских в ней учатся только 7 мальчиков. Мы предложили
постараться о постройке новой церкви и школы ихним священнику и учи-
телю Мирке. После маслосвятия и водосвятия священ. сказал краткую
речь о пожертвовании на созидание новой церкви и школы, на что при-
хожане приложили около лиры денегь. После этаго мы посетили монастырь
86 Патриаршию там по приглашению архиманд | рита Мирона Георгиевича мы
служили литургию.

1 мая

Получили расчет и отправились в Сербию следующие работники: братия Трифа, Георгий и Георгий малый Милковичи из с. Муштишта (!) призренской нахии Стефан из с. Корише призрен. нахии, Младен и Милан братия Стойковичи из Беревца приштинской нахии и живущии ради Бога сирота мальчик Петр.

5 мая

Вечером приходили лочанцы и говорили, что целое село арнаутов с. Чернобрега стреляли в их село 4 часа. |

87 *5 мая*

Сегодная вечером приехал из призренской семинарии иеродиакон Мартиниан.

8го на 9 мая

Заезжал в обитель ночевать дьяковская комиссия которая была в с. Чернобреге для примирения их с лочанцами.

9 мая

Наняты печанские мастера по 7 грошей на день до 15 мая, имена их:

1. Павел
2. Благой
3. Сима
4. Милован
5. Михаил Данилович
6. Петр или Пера
7. Лука
8. Георгий
9. Михаил
10. Михаил |
88 11. Живко
12. Сретко Белополец
13. Василий или Циля
14. Божиий дар

23 айреля
Дьяковские мастера пришедшие работать после св. Георгия по 6 1/2 грош. на день, имена их

1. Благои 17 июня поздно вечером его ранили
2. Иван
3. Радосав
4. Сретко
5. Ангелко Призренец

23 айреля
Охридского округа села Вевчаны мастера болгары наняты по 6 л. 10 п. на день, имена ихь:

1. Георгий Наумов с. Вевчани
2. Христа
3. Милан |
4. Димитрий с. Вевчани 89
5. Коста „ „
6. Феодор „ Подгорицы
7. Марко „ Вевчани

4 июня
Пришли еще ихнего села Велича мастера:

1. Никола с. Вевчани
2. Иоаким „ Враништа
3. Ангел „ Вевчани
4. Иванча „ Сочани
5. Христа „ Вевчани
6. Милан „ Враништа
7. Христа „ „

28 мая
В обитель приехали печанские торговцы Иван Герич и Василий Димитриевич. Этот день их говорят хотели убить арнауты, так как за несколько дней раньше турецкий оджа до полусмерти изранил одного христианина (торговца), на Пасху тоже арнауты одного христианина убили а другому отсекли руку хотели было отсечь голову но он успел положить руку на голову и ее отсекли, а теперь будто-бы слышно хотят убитъ Ивана Герича Василия Димитриевича и Ристу Тимотеича, поэтому первые два скрытно уехали из Печи в Дечаны, а последний боясь за семейство скрывается в Печи. |

19 мая (!)
В 10 1/2 часов утра было небольшое землетрясение. 90

8 июня
Приехал в обитель Стефа Стефанчевич, а 9го отправился обратно. Он говорил, что в с. Будисавце 2 фамилии (семейства), в с. Драголевце 2 фамилии и еще где-то одна фамилия хотят потурчиться.

10 июня

Иван Герич с воеводою Рамушем отправился в Призрен.

14 июня

Уехал из обители дьяковский Христа Янчевич. Тогоже дня вечером приехал из Гориочи о. Руфим.

16 июня

Вечером в 4м часу ранили ночевавшего за портой в построенной из досок
91 калибе — кирпични|ка дьяковского Благого ... с ним ночевал его товарищ
Сретко. 17го больного причастили св. животворящих Христовых таин тела и крови. — 25 июня он скончался в Дьяковице.

17 июня

Приехал из Призрена воевода Рамуш, он говорил, что его в Дьяковице власти держали 31 час под арестом. Вечером того же дня из Печи приехал следователь из Печи по делу раненого.

Мастера поступившие на работу в июне месяце:

1. Димитрий столяр с. Вевчани
2. Терпко „ „
3. Никола „ „
4. Янкула „ „
5. Афанасий „ „

после вышеозначен. чрез неск. дней:

1. Наум с. Вевчани
2. Наум „ Ташмуруништа |
92 3. Муса или Мустафа турчин с. Подгорицы
4. Христа с. Ташмуруништа
5. Захари „ Вевчани

17 июня

От 17го июня более недели с дня на день ожидали сначала русского а потом сербского консулов.

25 июня

Работник Савва (с. Брезовец плавской нахии) нашел около ворот вне обители пулю. Здесь между арнаутами говорят такой обычай: если кто на кого оскорбится, то подкидыбает пулю в знак того, чтобы тот, кому она подкинута ожидал смерти от пули.

26 июня

Заезжал из Дьяковицы плавский Осан бег с другим каким то человеком (турчином).

30 июня

Мы праздновали 40 летие священного служения нашему дорогому батюшке
93 о. Кириллу. К этому дню получены телеграмы 1) от русского вице|консула
в Призрене Сергия Владимировича Тухолки. 2) от призренского протоиерея

Трифона Радивоевича. 3) от преподавателей Призренской дух. семинарии Димиана Исаиловича, Симы Савича, и Саввы Поповича и печанского торговца Иована Герича. Кроме прихожан и рабочих, посетителей сторонних по случаю бунта арнаутов было не более 5 человек, столько же было и на св. Троицу. В этот день после литургии я сказал кр. речь, а драгоман Милевой во время трапезы.

5 июня

Отправился в Печь Василий Димитриевич с приехавшим 4 июля архимандритом Мироном и драгоманом Милевоем.

10 июня

Арнауты сел Чернобрега и Прилепа собрались — по научению Люша Демы дечанского поглавицы — большой толпой, и разорили плетень чрез малую Быстрицу около слив, и пустили по ней с верхней ливады воду. 11 июля его опять загородили. |

13 июля 94

Из Гусины заезжал Шакир Паша. Того же дня вечером пришли дечанские поглавицы Люш Дема и еще двое, ночевали у Рамуша, на другой день (на марг.: *14го*) они подняли бунт настойчиво требуя, чтобы плетень разгородили чрез малую Быстрицу для свободного хода, чтобы рабочие остановились работать водопровод и чтобы Рамуша сменили, в противном случае, Люш говорит завтра соберу 500 человек арнаут и ударим на монастырь. Того же дня Рамуш был послан в Призрен, там его задержали власти несколько часов под арестом и выпустили по просьбе рус. вице-консула.

15 июля

Вечером приехал из Печи чиновник говорил, что внутри монастыря можете строить чего угодно.

16 июля

Была комисия из дьяковского суда.

16 июля

Послуш. Феодор чрез г. Призрен отправился в Россию для отбытия воинской повинности. |

24 июля 95

Была комиссия из дьяковского суда.

27 июля

О. Пантелеймона (рясофорного монаха) постригли в схиму в приделе св. Николая.

25 июля

Вечером поздно в саду кто-то стрелял.

28 (июля)

(Вечером поздно) тоже стреляли.

31 июля
Были дечанские поглавицы.

29 июля
Работник Божка возвращался из Печи вез на коне 40 ок железа и 40 ок мяса для рабочих, в. Любониче на пути его побили арнауты и отняли у него коня и вещи. 1 августа Рамуш ходил взял коня, а вещи пропали.

1 августа
Переменили офицера Нури ефенди с его солдатами, его заменил офицер Ибрагим ефенди и 40 челов. солдат. |

96 *5 августа*
О. Антоний и брат Трофим пострижены в соборной церкви, первый в схиму с наречением имени Анатолий, второй в мантию с наречением имени Тихон.

13 августа
О. Петра (рясофорного) постригли в схиму с наречением имени Пимена.

15 авг.
Было более 100 человек посетителей из Печи Плавы и Гусины.

18 август.
Приехали о. Иосиф бр. Роман и призренский семинарист Василий Черногорец, последний 30 августа с игуменом Феофилом отправился к В. Пр. Митрополиту Никифору.

1 сентября
Приехал о. Варсонофий. |

97 *4 сентября*
Несчастие у Рамуша.

15 сентяб.
Отправились из Дечан о.о. Варсонофий Иларион и Тимофей и послуш. Василий Черногорец.

16 сентябр.
Были 2 католические миссионера йезуитского ордена из Скадра, епископ и священник и один монах другого ордена из села Злокучи печской нахии. Из Скадра они приехали в Призрен, оттуда в Феризович и Скопию, из Скопии обратно в Приштину и Митровицу, а затем в Печь, оттуда чрез Дечаны в Дьяковицу и Призрен, оттуда они говорят поедут по селам и возвратятся в Скадр. Одежду они имеют покроем на подобие наших подрясников, подпоясаны поясами черного матерья, на голове имеют красную феску, имеют также металлически значок своего ордена. |

98 *Октяб.*
По приглашению архимандрита о. Мирона Георгиевича мы четверо о. Исихий, о. Мелетий, брат Милия и я были в Патриаршей на празднике св. Арсения

архиеписк. сербского, служили с о. Исихием две литургии на самый праздник соборoм, а на второй день вдвоем.

10 ноябр.
По приглашению нашего старца игумена о. Кирилла приехали из Печи, на праздник св. Стефана Короля Дечанского архимандрит о. Мирон, иеромонах о. Феодосий, еиродиакон о. Елисей, послушники Владимир и Милош и несколько детей ихней основной школы. Кроме нескольких общинарей и дружества св. Стефана был учитель Младен Максич.

11 ноября
На самый праздник после уже трапезы приехал из Призрена | наш благо- 99
детель Росийский Императорский Вице Консул Сергий Владимирович Господин Тухолка, по его просьбе после вечерни служили молебен св. кралю Стефану Дечанскому, на другой день после литургии — он отправился в Призрен.

18 декаб.
Братия Дечанской Лавры подписала акт, которым в случае смерти игумена иеросхимонаха Кирилла, избран в игумена В. Дечанской Лавры, наместник афонской обители св. Иоанна Златоустого иеромонах Варсонофий.

29 декаб.
Приехали с Афона в Дечаны схимонах Иерон и послушник Исаакий. |

1906 г. 100
На Вознесение Господне было гостей одна или две колы.

На св. Троицу — в числе прочих гостей из Печи — из Гораждовца был учитель несколько селяк, из В. Хочи священник Цветка Попович с супругой и детьми.

1906. 30 июня
Отец Иларион приехал из св. града Иерусалима, чрез Синай, Рим, Бар-град, Котор, Цетинье, Скадр и Дьяковицу.

1 июня
Из Призрена приехали: профессор турецкого языка Савва Стоянович с супругой, и ученики семинарии: Новица, Александр Никола, Радосав, Радивой и Спас. Первый жил до праздника свв. Апп. Петра и Павла, а последний около седмицы. |

19 июня 101
Отправились из Дечан о.о. иеродиак Мартиниан и рясофор. монах Максим.

29 июня
Были три колы гостей из Приштины.

5 июля
Отправился о. Иосиф.

8 (июля)
Приехал о. Анатолий а 9го отправился.

10 июля
Из Скопии приехал директор гимназии Илия Вучетевич (воспитанник дечанский, племянник от сестры покойного архим. дечанского Кирилла Ан-
102 дреевића | с семьею. —

5 августа
Из Печи приехали: Арсений Здравкович, ученик великой константинопольской школы, учители: Антоний Димитриевић с братом Петром учеником скопской гимназии, Сима Шуягович (белопольский учит.), Марко ... , Младен Максич, и торговцы Ив. Герич, Милия Димитриевич и Живко Раевич. |

102 *15 авг. 1906*
оловком На успение Б. М. была приезжих 22 или 23 колы, приходу говорят было 10 лир, а расходу 20 лир. |

103 *24 марта* (?)
оловком Я пре(е)хал в Дечаны.

мая (?)
В субботу отправленно. Исихий, в этот же день приехал Г. Феод. Ив. Успенский с Николаем Карловичем.

21 июня
Привез арнаут (магометанин) свою больную жену, которая уже пять месяцев находится в умопомешательстве, над ней у гроба св. Елены читал я грешный молитвы на всякий недуг и всяку немощ из Дечан. изборника и мазал елеем от лампады.

25 (июня)
Приводили больную католичку.

27 июня
Во время причастного прикладываясь обычно ко гробу св. Елены я грешный хотя и слабое имею обонянине, но ради прославляющего Бога своих святых
104 услышал неизречен|ное благоухание исходящее от гроба св. Елены в извещину, я обратил внимание прикладывавшегося со мною иеродиакона Порфирия, который, тоже за свидетелствовал необыкновенное благоухание, это тоже слышали два рясофор. послуш. (на дну стране: во время приклонения до земли). |

125 Благодатная помощь и чудеса сотворенные по молитвам свв. угодников Стефана краля Дечанского и сестры его св. Елены.

Тайну цареву добро есть хранити, дела же Божия подобает поведати.

От здешних христиан слышал я, что более ста лет тому назад, один арнаут загонял коз в притвор церкви. Между прочими бранными словами он сказал

— „Я много тебе сделал загоня коз, которые оставили здесь много навоза“ (с метру глубины). Ему был глас из внутри церкви „и я тебе много сделал.“ Он: „что ты мне сделал?“ — „Ты имел 9 братьев, кто у тебя их взял?“ Он: „Бог“. — „А кто сделал церковь?“ арнаут говорит „Бог“. — „Так, поэтому выго|ни отсюда скот, если же ты не сделаешь этого, то и тебя не будет в 126
живых“. Испугавшись угрозы гласа арнаут выгнал коз из церквы.

Весною 1904 года представилось мне во сне: стою во время богослужения на правом клиросе, гроб с мощами св. Стефана, казалось открыто стоял на правой стороне царских врат, св. мощи покрыты только покрывалом, смотрю привстает будто бы несколько св. Стефан и со скорбию и сердечным воздыханием проговорил следующие слова: „чудо, чудо“ и опять лег.

С 5го февраля 1905 г. у меня явилась хриплость голоса, от чего я совершенно не мог ни читать ни | петь и, не смотря на употребление лекарства 127
и осторожность хриплость продолжалась до 4 марта, сегодня я помазал на ночь шью маслом от лампады св. Стефана и на утро (хотя с трудом) мог отслужите литургию и с этого дня хриплость вскоре молитвами св. Стефана совершенно прошла.

Послушник Михаил Васильев расказывал: 14 декабря 1904 г. у меня сильно заболел спинной хрящ, я не мог даже вставать с постели, потом мне пришла мысль поидти в церковь и помолиться угоднику Божию Стефану придя туда я попросил иеромонаха отслужить молебен и прочитать надо мной пред мощами св. Стефана обычные молитвы | после этого я пролез три раза 128
под гробом святого и сразу почувствовал себя лу(ч)ше, 16 числа я уже был совершенно здоров молитвами св. Стефана.

DIMITRIJE BOGDANOVIĆ

MANUSCRITS DES ARCHIVES DE CHILANDAR „JOURNAUX DE DEČANI DES MOINES RUSSES“

Les journaux de Dečani des hiéromoines russes Arsenije et Dionisije relatent les événements ayant eu lieu dans le monastère de Grand Dečani entre 1903 et 1905. Ces moines russes appartenant à la cellule de Saint-Jean Chrysostome, fondée à l'Athos sur le territoire du monastère de Chilandar, ont administré Dečani de 1903 à 1915. Accueillis avec beaucoup d'espoir, ils n'ont pas accompli ce que l'on attendait d'eux et sont au contraire entrés en conflit avec le métropolite de Ras et de Prizren, Nikifor, en provoquant de graves intrigues parmi les Serbes vivant en Métochie. Ces journaux, conservés dans les Archives du monastère de Chilandar, renferment des données très précieuses concernant la vie des Serbes en Métochie, leur position par rapport à la confrérie russe, les mouvements et les aspirations politiques des Albanais, les rapports avec les autorités turques et les luttes d'influences autour de la direction du monastère auxquelles ont pris part les diplomaties serbe et russe.

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIERES

M. Živojinović	Hilandar in the Middle Ages	7
М. Живојиновић	Хиландар у средњем веку	24
Ф. Баришић	Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару	27
F. Barišić	Registre de chartes grecques en ancien serbe de la fin du XIIIème siècle à Chilandar	57
P. Theocharidis	The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandariou . .	59
П. Теохаридис	Византијски бедеми манастира Хиландара	70
С. М. Ненадовић	Прилог за историју сихастирије св. Саве у Кареји	71
S. M. Nenadović	Contribution pour l'histoire de l'hesychasterion de saint Sava à Karyès .	88
Dj. Bošković	De nouveau sur la construction au catholicon de Chilandar	91
Ђ. Бошковић	Наново о подизању Саборне цркве у Хиландару	100
V. J. Djurić	Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar	105
В. J. Ђурић	Портрети владара у хиландарској припрати	122
А. Јаковљевић	Cod. Lavra E-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом	133
A. Jakovljević	Cod. Laura E-108 from Fourteenth Century as the oldest Serbian-greek Music Anthology with Koukouzeles' Notation	161
D. Stefanović	An Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscripts . . .	163
Д. Стефановић	Допуна прегледу хиландарских словенских музичких рукописа	176
J. Радовановић	Два сенила из манастира Хиландара	177
J. Radovanović	Deux abat-jour pour lampes à huiles du trésor de Chilandar	189
J. Радовановић	Евхаристијски сасуди у ризници манастира Хиландара — рад московских златара из 1790. и 1792. године	191
J. Radovanović	Objets de culte eucharistique datant de 1790 et 1792, oeuvres d'orfèvres moscovites appartenant au trésor de Chilandar	198
Д. Богдановић	Исписи из Хиландарског архива. „Дечански дневници руских калуђера“	199
D. Bogdanović	Manuscrits des Archives de Chilandar. „Journaux de Dečani des moines russes“	259

И З Д А Ј Е
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

YU ISBN 86-7025-056-X

НАСЛОВНА СТРАНА: Арх. НИКОЛА ДУДИЋ
ЛЕКТУРА: МИЛАН ОДАВИЋ
КОРЕКТУРА: ВЛАДА ЈАНКОВИЋ
ШТАМПА: РО БИПА „АВАЛА",
ООУР „ШТАМПАК", БЕОГРАД
ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: ЈЕЛКА ПОМОРИШАЦ